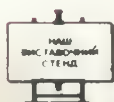
ВІТЧИЗНА

10

'91

Г. Вишеславський. «І се зірка...»

Г. Вишеславський. Сан-Жак

ВІТЧИЗНА 10

ЖОВТЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник

Засновник Спілка письменників України

Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В номері

Поезія

2 КРЕМІНЬ ДМИТРО. **Ольвійське золото.**
11 ОСТАПЕНКО БОРИС. **Шипшиновий біль.**
15 ЛИСЕНКО ЛЕСЯ. **Вічність замість ночі.**

Проза

18 МЕЛЬНИК МИКОЛА. **У диких заростях малини.** Роман.
101 ЄНСЕН АЛЬФРЕД. **Мазепа.** Історичні картини.
149 ЛЕВУН ВІТАЛІЙ. **Помешканець.** Новела.

Публіцистика

154 ШАПОВАЛ ЮРІЙ. **Клинок не дістав серця.**

Критика

162 ФЕДОРОВСЬКА ЛАДА. **«Зло не врятує жодної з ідей...»**
166 ЗАРУБА ВІКТОР. **«Всім серцем ваша...»**
177 МИКОЛАЙЧУК ІВАН. **Туга за дивом.** Передмова Леоніда Череватенка.

183 ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО. **Історія української козаччини.** Продовження.
195 *Пошта «Вітчизни»*
ГОЛУБЄВ ГЕОРГІЙ. **Двобій з «діамантовим».**
202 **Українські релігійні вишивки**
206 *Наш виставочний стенд*
СИЗОНЕНКО ІРИНА. **Вікно, відчинене навстіж.**

ДМИТРО КРЕМІНЬ

ОЛЬВІЙСЬКЕ ЗОЛОТО

ЕЛЕГІЯ

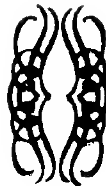
Зелений місяць випливе з-за обрію.
Зелений місяць хмари рознесуть.
Ну от і все...
За оргією оргію
Справляє сум свою незмовчну суть.
І все ж приймаю наболілим серцем
Той спогад — не запльований перон.
...Далека юність.
Літо.
Місяць серпень.
На чорнім тлі такий блакитний фон.
Земля летіла, наче колісниця,
Важка од бурі, аж тріщала вісь.

Невже мені це місто тільки сниться,
Це місто фантазерів і гульвіс?
Бувало все. Бувала чарка зайва...
Та істина, ми знали, не в вині.
Та в днях тих стільки золотого сяйва,
Що й досі сяйво те живе в мені.
Те сяйво йде від краю і до краю,
У нім глибінь і вічна таїна.
Але даремно руку простягаю:
Прозора поміж нас, але стіна.
І як мені, на Бога, зрозуміти
Нерозуміння наших мук і бід,
На цьому фоні, де біблійні міти,
Де чорні зорі сходять із орбіт?

Коли рвонув чорнобильський реактор,
Один занадто мудрий чоловік
Мені прорік:
— А я ще не редактор,
Про це в газеті я не дам повік.
Помічено: на мудрого не капа.
Він не причетний до утрат і зрад...

Але в цей час одна Верховна Шляпа
Приймала в місті Києві парад.
Ішов народ на повен зріст і виріст,
Аплодував він дурням досхочу.
А став народ Народом, коли виріс
У кожного реактор ув очу!
І я там був.
І в тій колоні брів я,
Як покоління все брело моє,

Задушене добою малокрів'я,
Малоозоння, а таки — моє!
Ми не брели, немов сумирні вівці,
Хоча ревли, немов воли в ярмі.
Так от і ми — вкраїнські малокрівці,
У непомітній плекані тюрмі.
Від кого ти,
Любов моя,
Народиш?
Ти пронесеш роковану любов
До Кия, до
Чорнобиля
й Народич,
І ти продовжиш нашу білу кров.
Переживеш парламенти й режими,
Пережуєш і муки, і жалі,
На цій землі, де ми були чужими
І є чужими
на своїй землі.
Прости мені, прости, кохана й мати,
Що дав умерти нашому Дніпру.
Ще так мені не хочеться вмирати.
Не хочеться вмирати, та — помру...

У юності я був занадто гордим.
І ніжним був (о, хто ще був ніжніш!),
І голос мій відлунював у горах.
Тепер і понад ними біла ніч.
Ровесники ставали інженерами,
І гналися колеги за кар'єрами.
Спрямованим був чітко їхній біг...
Моє життя, ти марафон з бар'єрами!
Було несила бігти... але біг.
Бар'єри поставали, наче стіни.
І фініш був, і фініш мов у сні...
Чому ж тепер трибуни опустіли
І лиш безтямно аплодує сніг?
Напевно, справа не в зимі, не в літі:
Ми, наше покоління, відійшли.
І вже тепер бодай на тому світі,
Як не на цім,— чи й стрінемось коли?
А там де Чорна Зірка спалахнула,
Згубилася дорога не одна...
О радосте!
Твоя пора минула!
Ти, біла тіне, ти — прямуй човна!

ПОРА ПОМИРАННЯ КАМЕНЯ

Цей світ — як стара газета...
А вдвох ми зі світом — нас троє.
Чомусь призабулися правила давньої гри.
Нас троє, кохана. Ми в спаленій Трої.
Помирає вже й камінь, дочекавшись такої пори.

На високій горі
Камінь горить.
Вже спалено Трою.
І от сіромаха-бурлака
Зі зграєю ланців шукає вже інтер-Дідон.

Ось він в Карфагені.
А щось по-вкраїнськи балака.
А це ж — закордон...
На чорне і біле рожеві світи розкололись.
І суть помаранчеву як розпізнати умить?
Ми в спаленій Трої.
Достоту тобі мегаполіс,
Де плавиться скло і бетон, але й камінь горить.
І білими цятами зорі горять угорі.

Камінь горить
На високій горі.
Ми в спаленій Трої. Над нами гудуть бомбовози.
І сніг од кульбаби на рам'я паде, на чоло.
І плаче каміння.
Камінні й гіркі мої сльози,
Такі, як у Трої, де нас не було...

ПОЕМА ЕКСТАЗУ

1.

У вогких лабіринтах інстинкту де пахне печерою кров'ю
розбурхане сім'я струмує як пісок в піщаному годиннику
напливають зелені ноктюрни дощу
і стрижуть дощовий живопліт
І от атакують вітри нас — од надміру порожнечі
розбурхане сім'я струмує від надміру порожнечі
в ньому Цезар і Ганнібал
і печальний Овідій на березі Чорного моря
мить за миттю відлічує час
аби вийти й згубитись у піхвах інстинкту
Але часто приходить до мене чорне дерево всохле
але часто приходить до мене колодязь що висхнув
чорна земля
чорна земля
велика посуха вуст камінь без уст глина без уст

2.

Але камінь відкриє вуста і глина відкриє вуста
і знов я читатиму пригорщу праху з очей кісток слів
камінь без уст глина без уст
Адамова земля до народження світу

3.

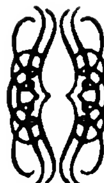
Сутінкові стрільці з надвечірнього лісу
цілять із чорних луків у своїх солов'їв
коли тичинки маточки летять услід метеликам
і стіни намоклі тужать не про дах про парасолі
і вигинаються з хула-хуп
аби опинитись на міському звалищі
отакий вам соц-арт

4.

Душа натомилася бути одна здрібнівши до атома
вона обирає для серця свого найтемніше вікно
найпечальніше око

О велика посуха вуст в день недільний коли
пошта шукає землю без уст камінь без уст глину без уст
від одного вікна до іншого від одного до іншого міста
недільні листи летять розсіваючи попіл слів
на зелене гілля на чорне гілля
на дерева без листя

Чорна земля чорна земля
без уст

5.

Цвіркунами електробритв починається ранок
двоногих звірів.
світляками електроламп день двоногих звірів закінчиться
душе зловім сю велику птаху
вбиймо
побачимо в криллі судому
душе зміняймо два ока жаху
на велетенське око сорому

6.

У бувальщиннім лісі котиться мудрий лис
від одного до іншого лігва із чашами й квітами
о хто ти що маєш очі невидющі
о хто ти без імені й зору

ти вже бачиш
над чашами піднятими догори
народилось маленьке сузір'я
маленьке як макове зернятко
і котиться котиться з неба до овиду
але що ж бачать інші впівока?

7.

І прийдуть із чашами квітами і єлеєм
і побачать що голуби й діти в траві

О не плачте не плачте не плачте
засвітіть ізсередини світ

ЦИГАНСЬКИЙ БАРОН

Чорний ворон перо своє роне
на могильний хисткий редут.
Бронзотілий циганський бароне,
як ведеться тобі отут?

Буйне плем'я твоє далеко
від кочовиськ і кладовищ.
Мов зотлілі кістки Алеко,
довкіл тебе біліє спориш.

На нозі твоїй бронзовий чобіт.
У руці твоїй вічний батіг.
І пташиний цвинтарний щебет
опадає, мов пух, до ніг.

Відлетіла душа угору
і забрала з собою тінь.
Й ні гітарного перебору,
ані скрипки, ні голосінь.

Розтають міражі і тумани.
У душі не розтане мінор...

Може, ви повмирали, цигани,
чорні бранчики сірих контор?
Ви ж, цигани, з любові і зради.
З кров'ю — таляри золоті...
А без коней — які конокради?
Ті ж цигани, але вже не ті.
Але пам'ятник —
з вершника й трону,
як годиться громаді такій,—
ви поставили в пам'ять барону...
Що там Брежнєв, о боже ж ти мій!
День і ніч грошова лихоманка.
Де там табір і де там пісні...

Мені знову ворожить циганка,
проміня́вши на карти пісні.
Тінь од тіні Зобари Лойка.
Конокради пішли за межу...
— Чим закінчиться «перестройка»,
хочеш, милий, поворожу?
Ти вважав себе, хлопче, поетом,
та твої вже полічено дні.
І підеш ти з бубновим валетом,
як ходили колись, на спині.
Ти живеш біля Чорного моря,
але є бєломорський Союз...
...Заглядає далеким безмов'ям
мені в очі козирний туз.
При боках він до лиску стерся.
Ти, цигане баронський, простеж,
як мадонни циганської перса
аж пручаються з-під одеж.
Так і ждуть інвалютну койку
за сузір'я у гаманці:
вони вгадують «перестройку»
на завмага трудящій руці.
Ну, а я залишаюсь поетом.
І ввижається знову мені
дама трефова з юним валетом
і бубновий валет на спині...

МІРАЖ

Химерний світ,
Примарний світ утоми.
Це божевілля, дикість, атавізм?
Крилатих риб палаючі фантоми
Із хвиль морських злітають аж до звізд.
А був я, був із молодих і ранніх.
А молодість минула, наче мить...

Мій дім
Як перед айсбергом «Титанік» —
Іде на дно, а музика — гримить!
Не називай моє імення всує.
Хай ми були убогі та малі,
І я не знаю, хто нас порятує
Од цих фантомів моря і землі.
Од цих фантомів і морів, і суші.
Такі вони, ці видива-дива,
Де ми єсмо, у власній думці сущі
Напередодні вічного різдва.
Нам треба рятувати хоч на старість
І нашу висоту, і глибину...
А по той бік
Саме життя зосталось.
Яку йому придумати ціну?

СУВІЙ

Життя моє, ти минаєш, ти згасло, мов зірка в сузір'ї.
Птахи у надвечір'ї
мовчки ладнаються на ніч.
Життя моє, чай із цикутою, тебе вже не спити й не жити.
Як солодко юним грішити,
як тяжко безвинність спокутую.
Далеко шляхи розпростерто, дороги і розпачу, й гніву.
О, де ти, співоче братерство,
свята академіє співу?
Німуємо. Страйки і стреси, і стрільбища, й кволі вже марші.
О, де ви, маслини Одеси?
О, де ви, Стави Патріарші?
І спалені (скоро до Суду?) каштанові Києва свічі...
А я вже ніколи не буду.
А я не відбуду вже двічі.
Німуйте ж, співацький мій жереб, мої Пантеони й ГУЛАГи.
Розтрощать козацький мій череп
неситі потьомкінські краги.
А друзі, і ближні, і дальні, згоріли в вечірньому пломені.
Життя моє, ти заплело мене
у кільця свої орбітальні.
Забаглося іншого мати — щоб серце мов лагідний песик.
Забаглося душу перснем, не палець, окільцювати.
Тому, як у древнім повір'ї, крізь тишу і крізь безлунність
кричить моя спалена юність
птахом у надвечір'ї...

Я зажився на світі. Прости мені, вік.
Був я Богом, а ти мені крила попік.
Прощавай, моя Ольвіє, бачиш в очу,
Як смиренно я крила свої волочу.
Я зажився на світі, та в час-часолет
Сходить профіль твій гордий із древніх монет.
Мов жебрак, що продав і пропив таїну,
За старою копійкою крила тягну.
Але те, що люблю тебе дуже давно,
Винуватий не я, а ольвійське вино.
Вороги на кургані? Нога — в стремено.

Та мене повалило на землю вино.
Це воно чарувало лиманські вали.
Це воно продавало чумацькі воли.
Це воно марнувало високе чоло,
Аж не стало Вкраїни, немов не було.
Як не стало вже й Ольвії в цьому краю,
Де на власних слідах півзотлілий стою...

Голоси неславетних поетів —
Єгиптян, і шумерів, і хетів
У вкраїнському слові звучать,
Тут, на нашій пропащій півкулі,
Нам ячать
Соловейки втонулі
Звідти,
З дна соловецьких свічад...

КІНБУРН

Біла яхта обрала Очаків.
Як у Чорному морі не рий,—
не тому я старий, що заплакав,
а заплакав тому, що старий.
Як я думав?
Я думав, що я лиш
десь, колись, а впаду в цю траву.
Як ти, сонце, мене не зів'ялиш
серед цих мінводгоспівських звалищ,
все ж я виживу, все ж проживу.
Що верлібри,
хореї
та ямби?
Що привиддя надуманих бур?

Біла яхта майнула до дамби.
Чорна яхта пливе на Кінбурн.
Тільки берег таким не приємлю...
Розпанахаю землю грудьми
там, де й танки німецькі цю землю
не топтали так страшно, як ми.
Чорна яхта пливе як розплата.
Шум стоїть, і туристів вали
в ресторації «Дідова хата»,
і в бунгало «Кіндратова хата» —
землю батьківську
вже продали...

Найперше — музика. Бо в ній само життя, а не химера.
І сіль життєва, й мить життєва, одним-єдина на віку.
У древній Ольвії живу, та де віднайду тінь Гомера?
У білих мурах, синіх хвилях, в билині чорній, у піску?

Найперше — музика. Вона — у рокотанні Бористена.
В зеленій павіті діброви, в блакитній пам'яті ріки.
Гряде, гряде могутній вальс, «Меланхолійний вальс» Шопена.
Гряде органним ураганом, з небес збиваючи зірки.

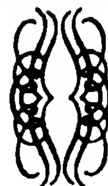
Найперше — музика. Сама. Жива. Найперше — і востаннє.
Ви чуєте? І під ногами у нас дзвенить, дзвенить трава...
Гряде симфонія життя.
Й життя на музику не стане.
...Найперше — музика. А далі —
всі, іще й не мовлені слова...

НІЧ ГАЛІЛЕЯ

На ажурних померлих дощах,
На котурнах, які не зламати,
Розбивається бідна душа
Чи розбилась душа о догмати?
Береженого Бог береже.
Береженому любість і милість...

Не обертається вже!
Зупинилась!

Августійша
Свята інквізиція
Прагне янгольського крила...
Так чому ж вона,—
Це не сниться! —
Раптом рушила,
Попливла?
Неймовірно — Земля обертається,
Як ти єретиків не карай.
Хай це навіть огнем карається,
Обертається — й край!
Ви моліться звитяжно і юно,
Ви зрікайтеся гаряче...
Обертається!
Попіл Бруно
Галілею коліна пече!

ГРИБНИЙ ДОЩ

Голос твій відлунює у літі.
Голос твій —
над гори і горби...
Ще ростуть,
іще на всьому світі
незастронційовані гриби.

Обік лісу буйні автостради. Станції возводяться нові. Та спокійно спить, як мій Тарасик, зайчик-побігайчик у траві... З кошиком ходім у ліс, дружино. З кошиком позбудьмося журби. Пропусти нас, росяна ожино, до старого лісу по гриби!
Ніч. У небі місяць. Але всує не гукай: твій голос — наче схлип.
Понад білим світом владарює
царствений, величний білий гриб.
І розвага наша нелукава... Що іще потрапить до меню? Може, із Чорнобилю заграва? Може, гриб пекельного вогню?

Голос твій
у помалілих горах.
Предки встали зі своїх колиб.
Але їх убили
стріли й порох.
Нас уб'є
величний білий гриб.

ЗМІЄЛОВ ІЗ МИГІЇ

Спинись мені. Помовч. Ні слова.
Я й так стомився від обмов.
Це краще —
доля змієлова,
Аніж посада: мрієлов.
Небесні камені Мигії.
А ми при них такі малі.
Бо нас обплутали, мов змії,
І наші муки, і жалі.
Тепер — живу. Потому — зникну.
Не в цьому суть, не в цьому суть.
Ти розгорни Червону книгу:
Нехай і нас туди внесуть.
Минає все: любов і зваба,
І тіло, й голос, та й ім'я.
І скам'яніла скіфська баба,
І кимсь відловлена змія.
Мене затисне безнадія.
Та в смертнім мороці, здаля
До мене горнеться Мигія,
Моя земля, моя земля.
Минає все у поєдинку
Життя, і миру, і війни...
Мою ти долю і сторінку
Перегорни, перегорни.
Вона — стожальна? Чи стожильна?
Де світ? Де вік? Де ми? Де я?
...В траві
згубилася стежинка
і в'ється, в'ється, мов змія...

СКРИПКА НАД ЛИМАНОМ

На дні ночей моїх
скрипка грає
про все, що було у недавнім давно.

А море співає, море шумить неокрає,
і з далекого Бейкуша чайки кричать у вікно.

На дні лиманському, на дні морському,
там грає і плаче скрипка мені
і зве додому, і кличе додому
дитя, заблукале в чужій стороні.
Де плаче скрипка, усе вже минуле.
Я вічний Байда, а був юнак.
Спасибі, спасибі, пісенний Стамбуле,
за вдітий у серце козацьке гак.

На дні всіх днів,
що в літа мої склались,
все грає й плаче скрипка мала,
аж відступає стареча старість,
аби смертонька юна прийшла...

Миколаїв

БОРИС ОСТАПЕНКО

ШИПШИНОВИЙ БІЛЬ

ЦЕЙ КРАЙ...

Цей край, де вперше ти побачив
Вишневий цвіт,
Де у людей несхитну вдачу
Узяв граніт,
Де в душу березневе небо
Блакить влива,
Де зроду найдорожче в тебе —
Проста трава,
Де снігуром червоногрудим
Горить зоря,
Де почуттям зміцніли люди,
Як ті моря,
Де мул заносить пісню рідну,
Як джерело,
Де зубром вимирає бідне
Твоє село,
Де обеліски край діброви
Згнили в журбі —
Забути все це пам'ять крові
Не дасть тобі!

ПЕПІНКА

Я малим боявся фінагента:
Він приходив завжди на біду
І описував усе дощенту
У хліві, городі та саду.

Навіть пепінку, якій хуртеча
В сорок першому зламала стан,
Обкладав податком безсердечно,
Скривлену, мов корба, після ран.

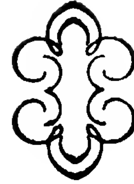
Як від каменя, під тим податком
Яблуня згиналась до землі,
Наче та згорьована солдатка
В повоєннім спаленім селі —

Та, що йшла з косою довгі гони,
Що корівкою орала лан,
Що сама впрягалась замість коней
В борону важку, як той талан,

Що країну всю тягла з нестатків,
Хоч своя вмирала дітлашня
З голоду... Хто ще такі податки
Сплачував для завтрашнього дня?

Як солдатка, ти під вічним небом
Стійко зносила свою біду...
Пепінко моя незрадна, в тебе
Стан зламався, та незламний дух!

ПІДБІЛ

Цвіте підбіл... Було, знайдеш рослинку,
Зісподу доторкнешся до листка —
Він волохатий там, як кожушинка,
І теплий, ніби матері рука.

А верхній бік гладенький і холодний,
Як серце злої мачухи, бува.
Тож мати-й-мачухою у народі
Одвіку зветься дивна ця трава.

І ти, країно, як підбіл той, ділиш
Нас на синів і пасинків своїх —
Одному рай ще за життя: все вілли,
Та золото, та грошей повен міх,

А інший вибивається із сили,
Щоб тільки на насущний хліб добуть...
Не будь же, Батьківщино, цим підбілом,—
Ти материнкою усім нам будь!..

ВДОВА

Цілий день на городі, як сонях,
Геть зігнулась вона до землі.
П'ятизначним числом у долоні
В'їлись їй трудодні-мозолі,
Кожен з них — як із бублика дірка,
Що на неї ти не проживеш...
І на серці вдовиному гірко,
І в душі так печально без меж:
«Чим я буду всю зиму палити?
З лісу дров наносить не змогла.
Не біда,— усміхнулась. — За літо
Ластівки нащебечуть тепла,
Наспівають до самого даху —
Скільки гнізд он при кожнім вікні!
Та й лелече гніздо, як папаха,
Обігріє хатину мені.
Та вдягатиму ще куфайчину,
Та вкриватимусь драним рядном —
Не замерзну, дасть Бог, не загину,
Бо роботи ще стільки кругом».
...А не стало вдови, то не знали,
Чи валить її хату та хлів,
Бо взяла їх та й переписала
На своїх ластівок та буслів.

РІДНА СТОРОНА

Чом же ми збайдужіли до неї?
Може, в наших жилах скисла кров,
Бо проліг між нами та землею
Пласт ізоляційний підошов?

Забуваєм босими ходити
По цілющій луговій росі,
Забуваєм теплий запах жита,
Голос перепілки у вівсі.

*Забуваєм, як співа стежина,
По якій вертаються в село.
Забуваєм батьківську хатину,
Звідки сонце кожному зійшло.*

*Забуваєм предківські могили,
Забуваєм матерів живих,
Що колись під серцем нас носили,
Що несуть у серці нас довік.*

*Забуваєм, що вмирає поле,
Знемагаючи у боротьбі.
Забуваєм хоч би краплю болю
В цього поля забирать собі.*

*Забуваєм все, що так любили,
Чим ізмалку дорожили ми.
Забуваєм, що на світ цей білий
Нам судилося прийти людьми...*

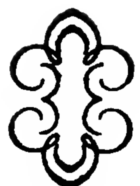
ШИПШИНОВИЙ КУЩ

*А коли прапорцями
повисли плоди на шипшині,
То до тебе прийшла,
відчинивши ворота, біда:
Стали люди обносить
червоне багатство осіннє,
Не хвилюючись,
що на насіння не буде й плода.*

*Обдирали з гіллям,
шматували гнучке твоє тіло,
Так що скоро донизу
схилилась ти, ледве жива.
Ти ж усе дозволяла,
шипшино, все мовчки терпіла —
Ну, хоча б лиходія одного
штрикнула, бува...*

*А коли я хотів підв'язати
надламану вітку,
Щоби зовсім не всохла —
ти в руку встромила мені
І зламала шипа там
болючого, наче та плітка,
Ще і досі осколком
сидить він десь там, в глибині.
Батьківщино моя —
мій червоний шипшиновий болю,
Хоч у серце мені
ти колючку встромила без слів,
Та я зла не таю:
тільки б ти розцвіла на роздоллі
Та щоб зламаний шип той
нітрошки тобі не болів...*

БДЖОЛИНИЙ БОГ

*«А в полі вже розквітла конюшина»,—
Подумав пасічник, коли бджола
Коричневий пилок у двох корзинах,
Тих, що на ніжках задніх, принесла.*

Пилок же — «обніж», як казали здавна,—
Йому сигналить барвою, коли
І що цвіте: як обніж золотава —
Це значить соняшники зацвіли,
Коли зелена — певно, квітне липа,
Оранжева — кульбаба розцвіла,
А фіолетова до ніжок липне —
Фацелія, знать, квітне край села.
Та пасічник все жде, коли це бджоли
Пилок брудно-жовтавий принесуть,
Тоді він швидко з пасіки у поле
Із вуликами вирушає в путь,
Туди, де розлилося Біле море
Гречок розквітлих — скільки зір сягне.
До них з даданів[1] *кожна бджілка скоро*
Тонку дзвенючу нитку натягне.
...В брилі, мов німбі, він як бог бджолиний,
В душі його нема ні краплі зла,
Бо від землі все світле і глибинне
Вбирає, нібито нектар — бджола.
Він навіть кожну знає — ось учора
У вулик не вернулася одна,
На розшуки пішов одразу й скоро
Знайшов заблуду побіля млина —
Вона в калюжці борсалась безсило,
Ніяк злетіти в небо не могла.
Підняв і подихом зігрів їй крила:
Спіши додому, райдуго мала,
І в чарівні свої чарунки-соти
Принось меди, солодкі, золоті.
...Йому ж не мед солодкий, а робота,
І він не хоче більшого в житті.

ЗАПАХ ЧЕБРЕЦЮ

Розгребу траву — земля аж тепла
Від лілових вогників рясних,
Босі ноги, з холоду отерплі,
Пастушком я зігрівав на них.

Рідне зілля, вперте, незнищенне,
Проросло ти крізь усі віки!
Розчиняється у крові в мене
Запах твій, тягучий та гіркий.

Певно, він цілющий, бо ж вертає
Пам'ять, як забуду ці поля,
Дужий, бо до батьківського краю,
Де б не був я, притяга здаля,

Притяга так нездоланно, рвійно,
Аж повірю в дивину оцю,
Що підсилюють земне тяжіння
Пахощі простого чебрецю.

смт. Попільня на Житомирщині

[1] Дадан — тип вулика.

ЛЕСЯ ЛИСЕНКО

ВІЧНІСТЬ ЗАМІСТЬ НОЧІ

Зайти у ліс — як в річку з головою:
така ж раптова зміна відчуттів.
Зітхнути, дихати, ловити подих бору.
І запах глиці хвилею живою,
піску і хмизу скрип, і тріск, і спів
перевертають душу, містом хвору.
За осокою й жовтим верболозом,
за кригою і берегом крутим
у сосняку знайшовся байрачок.
Там біла крупка, всупереч прогнозам,
над вогнищем летіла в білий дим,
блукав вогонь між кольких голочок.
Це полум'я зігріло товариство,
стояли сосни, небо теж було
(і діти бачили — вогонь печерки риє).
На мить одну і порожньо, і чисто,
і сльози, наче збільшувальне скло,
наблизили усе, що даленіє,
Що, як в пісок, вгрузає в час поволі
і викопним чудовиськом стає —
колись знайдуть закам'янілий слід
в морських глибинах чи на суходолі.
І розглядатиме новий Кюв'є
кістяк зітхань, тонкі реберця слів.

Ось місто у весни перед порогом,
квітуючі дерева пахнуть Богом,

солодкий запах розкладу й буяння,
прозорого повітря колисання,

і патички весніючого глоду,
і небо — тепле, світле — на погоду,

і пари, стиснуті пожадливою млостю,
трава в торішнім листі, як в корості,

загублений в будівлях дальній грім
і повна пика місяця над ним.

Я хочу тіло дерева відчути —
рукою, шкірою, всією кров'ю —
горбки, нерівності, заглибини і зморшки,
погладити до сліду на долоні.
Я прагну голос дерева почути —
розмову крони і зітхання гілки,
і той безгласний струмінь під корою,
перед яким душа ніяковіє.
О дерево-однолітку, я мрію
до тебе пригорнутись на хвилину.
О батьку-древо, під благословення
руки твоєї нахилитись прагну.
Діброво, гаю, боре, лісе, пущо,
моя родино, джерело для спраглих!

●

Дощ і на гілці велика ворона.
Дощик дрібний, гілка біла, мов кістка.
Темряви мокро-солоне гроно.
Хистко у небі. Дуже хистко.

Дощ миє листя старих абрикосів,
темряви живородяща пастка
очі вбирає, голосу просить.
Брязкальце ночі тихо брязка.

Рама могла би тут бути біла.
Рама вікна, і навколо стіни.
Гілка, і дощ, і пташине тіло,
звична картина, незмінна зміна.

●

Ми вийшли з-поза хитрих крат
дерев оголених, вугластих,
і сонце золотий сигнат
підтверджує права — по рясту

ходити, плакати, зродить
хоча б не радість, а розраду
і з пуп'янка в щасливу мить
збуйніти цвітом серед саду

дощових сплесків, пелюсток,
білявих тонів і півтонів.
Ми вийшли в сад, пройшли місток,
ми стоїмо на оболоні,

і перед нами мокрий світ,
новонароджений, червоний,
ще не свідомий власних віт,
і кореня, і плоду в кроні.

●

Чия гірка душа тут відлетіла?
Жовтіє під ногами мокре листя,
важке повітря, як холодна брила,
на груди тисне.

Візьму кленове, жовте і — духмяне,
цупке, рожеве листя яворове,
Вдихаю — і холодна брила тане,
і видихаю — слово.

●

Цей гіркуватий запах, ці каштани,
Дуби і липи з темною корою:
Немов пошерхлі губи, ніжно й шорстко
На ласку рук вона відповідає.

Це мокре зілля, три малих дзвіночки
Ясніють несподівано, невчасно

На сиво-волохатому стебельці
Своїм сердечним тоном фіалковим.

Осіннє небо в сірому серпанку,
Як тепла хустка, зігріває очі,
Здається, буде вічність замість ночі.
Напевно, буде вічність замість ранку.

●

Завмерле дерево минаю мовчки я
І не будитиму його теплом долоні.
Хай мирно спить життя в древеснім лоні,
Як під корою криги — течія.

Той шепіт крові, порухи єства
В собі самій я чую щохвилини.
Нехай зима, як сон, нечутно лине
Понад тобою, дерево, сестра.

Якби й людина вміла ціпеніти,
Байдуже перечікувать негоду,
У тиші й темряві плекати брості роду
І навесні вкриватись білим цвітом.

●

Ось пучкою торкаюся кори.
У борозенці висохла живиця.
Як гарно в небо крізь гілля дивиться,
І хтось на мене дивиться згори.

На пагорбі, серед гарячих трав,
Із деревом коліно до коліна
Віддатися думок неясних плину...
Якби ще коник лоскітно сюрчав.

Сосна, сосна, і глиця — наче хмара,
Прозоро-щільна, на гілках легка,
І зводиться несміливо рука,
Щоб пригорнуть минулого примари.

Мал. В. Кузьменка.

Напоум, о аллах, нас, невігласів, ти!
Де в тканні тім основа — порадь, як знайти.
Скільки душ полум'яних до решти згоріло!
Де ж хоч дим? Де в тім сенс? Виправдання мети?..

Омар Хайям

Частина I

Погожий весняний ранок двадцять восьмого року. Дід Павло пестить рисака і плаче, баба Катерина стоїть на порозі хати, ріжком підтички вимочує куточки очей, а їхній син Роман радіє собі.

— Мій друже хороший,— тихо шепоче дід Павло рисакові, який, пофиркуючи, лише похитує головою.

На подвір'я заходить Яків Волошин, розширеними зіницями дивиться на рисака.

— Дядьку Павле, невже те, що я бачу, правда? Очам не вірю. Ну й розумна ж скотина!

Дід озирається на голос Волошина, цілує в шию рисака й гордовито мовить:

— З ним пройшов громадянську, обоє були поранені, один одного виходили.

Дід Павло — мужик окоренкуватий, міцно тримається своїми клишоногими ногами землі.

Гріє сонце.

Дід мружить очі.

— Ну що, стара, казав тобі — вернеться наш Дружок, а ти... — Дід змахує рукою і доручає рисака синові.

— Напій, нагодуй, скупай, щоб шерсть блищала, як твої очі.

Син тягнеться до гриви, а в цей час із-за стодоли чути нерозбірливі голоси.

Баба ще раз змахує з очей сльозу, опускає підтичку, стріпує її порепаними, натрудженими долонями і йде до хати.

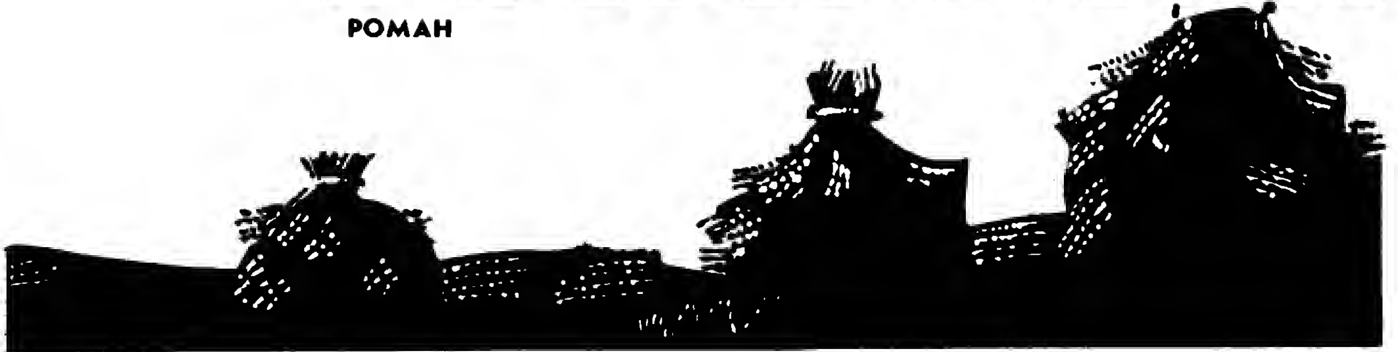
З-за стодоли появляється Бартко, а за ним Паль і Скаженюк. Усі вони в доброму, навіть збудженому настрої, напідпитку.

— Зранку вже встигли набратись,— незадоволено морщачись од цієї зустрічі, каже дідові Яків Волошин.

— Здоров, Павле! — запанібрата кидає Бартко у вічі дідові, майже вдвічі старшому від нього.

В ЗАРОСТЯХ МАЛИНИ

РОМАН

— Невже таке буває, хлопці?! Дивіться, Дружок повернувся!

Натоптуватий Бартко легко перевалюється через воринки, не питаючи дозволу, йде до рисака, обходить зусебіч, мацає шерсть, ляскає по шиї.

— Моя Маруся за ним аж побивається. — Бартко повертає голову, і вранішнє сонце яскравим променем освітлює його буйну чорну шевелюру. Хриплим твердим голосом він радить дідові: — Павле, не торгуйся, міняй на мого скакуна, він не гірший від твого. Зате назавжди станеш його хазяїном.

Дід блідне, різко ступає вперед, відгороджує свого рисака від Бартка.

— Не ру́шай своїми чорними руками!

Бартко єхидно усміхається, знизує плечима, незадоволено глипає на своїх компанійців.

— Ви дивіться, який невдячний мужицюра!

— Павле, не торгуйся,— втрутився Паль. — Якщо твого Дружка не вкрадуть, так в артіль заберуть.

— А ось тобі! — Дід скручує дулю і суне Палю під самий ніс, а тоді Бартку.

Коротким різким ударом у зуби кидає Бартко діда Павла на рисака, який, нашорошивши вуха, сполохано відступається. Дід Павло на якусь мить ціпеніє, потім, отямившись, стискає кулаки і всім тілом налітає на Бартка.

— Дядьо!

Дядьо — прізвисько Бартка.

Бартко вміло ухиляється від занесеного на нього кулака і спритним ударом у здухвину кладе діда на коліна.

— Ах ти ж, бандюга! — хрипить дідів голос, а тіло корчиться від болю.

Збоку на Бартка вергається Волошин і збиває з ніг. Бартко тут же спритно схоплюється, але Волошин встигає ще раз зацідити йому кулаком у підборіддя, аж лунко зуби клацнули. Той, похитнувшись, втрачає рівновагу і навзнак падає на призьбу. З Барткової кишені випадає наган, до нього кидається Роман. Нараз лунає постріл з утинка. То стріляє Паль. Куля тенькнула й увійшла в землю поруч з дідовим дерев'яжком, перед цим викресавши іскру з каміння, яким де-не-де вимощене подвір'я.

— Назад, поки добром просимо! — гримнув Паль застережливо.

Роман відступив, Волошин опустив руку. Дід сів на призьбу, Бартко, звівшись на рівні, ступив до Волошина і зненацька навідліг ударив у зуби, аж того одразу облила кров.

Знову пролунав постріл, який нагадав усім: тут ніхто не жартує. Волошин витерся кулаком. Скаженюк підбіг, підхопив наган і подав Бартку.

— Залишай у себе,— поблажливо сказав Бартко, злегка ляснувши Скаженюка по вилицюватому обличчю. У того загорілись каламутні очі. Ховаючи наган за пояс, Скаженюк гордовито глянув на свого однолітка — дідового сина, який ховався за рисака.

— Випустив би я з тебе кров,— каже Бартко Волошину,— але добре, пожалію. Як не є, хоч гнила, а все ж ти наша радянська влада.

— Мене жаліти нема чого. Коли вдасться, однаково скручу тобі шию.

Лише тепер з хати вибігає баба Катерина. Оцінивши ситуацію на подвір'ї, з переляку починає голосити, аж млосно стає від її крику.

— Перестань! — сердиться Паль.

— Людоньки, вбивають! — знімає ще дужчий завідь баба, і тут лунає постріл. Куля вдаряється в сінні двері й відколює тріску. Баба нараз обриває свій крик і починає трястись.

Бартко, глянувши на неї, реготнув, за ним стали реготати Паль і Скаженюк, поки Бартко на них не цитькнув.

Покидаючи подвір'я, Бартко оглядається, мирно радить:

— Павле, чуєш, я добра тобі зичу. Міняй рисака — не пожалієш.

— У громадянську ось таких душив оцими руками, а сьогодні, бач, безпорадний, як немовля,— жаліється дід Якову Волошину, який на два роки молодший від Бартка. — Вони ходять з утинками, наганами, а ми їм у відповідь дулю боїмося показати. Ти ж влада, скажи мені, доки оце буде тривати? Нас грабують, а ми їм не годні дати відсіч.

— Чим докажеш, що Дядьо грабіжник?

— А зброя хіба не доказ?

— Зброї в селі багато. Хтось хоч один прийшов та й пожалівся? Ніхто ще не сказав, що Дядьова банда шантажувала його або обібрала.

— А в Роді у хаті лише позавчора вчинили беззаконня. Попадя цілий день грала на затулі, а попа заставляли танцювати, аж ряса підлітала.

— Ходив до Роді, справлявся. Каже, такого не було.

— Залякали, гади. Навіть «приближений до Бога» боїться життя позбутись.

Дід підходить до коня, гладить.

— А що тоді він плів про колгосп? — питає Волошина.

— Будемо колгоспи організовувати.

— А що то воно таке?

— В країні вже є подекуди такі артілі. Кажуть, добре там хазяйнують. Люди задоволені, хліб мають, а це основне для мужика.

— А на який біс мені ота артіль? Мені й так непогано. Це щоб я моїм Дружком землю Дядьові орав? Ніколи!

— У нього їх цілих десять десятин, а у вас удесятеро менше. Хіба це справедливо?

— У Дядя багато, то й забирай. Своєї я не віддам! Не за те в громадянську головою ризикував.

— Тебе й питати не будуть!

— А цього не хоч? — зблíднувши, скипів дід і скрутив ще одну дулю.

— Схаменіться, у вас землі поки що ніхто не забирає.

Дід посміхнувся:

— Ну, так,— і махнув рукою.

У цей час верхньою вулицею почувся передзвін кінських копит. Дід підвів голову.

— Ну й баба! Вітер!

— Ще колись когось розтолочить,— потакує Волошин, прикипівши поглядом до скакуна і Марії, яка, притиснувшись до гриви, мчала у бік вигону.

— Добрий кінь! — каже дід.

— Швидкістю Дружкові не поступиться.

— А розумом? — справився дід.

— Ну, він у вас ніби людина. Куди там, Дядьо не дурень, оком накинув. Боюсь, що викраде.

— Нехай лише поткнеться до стайні, там і зарубаю.

...Насунулись сутінки. Напоївши худобу, дід Павло покликав сина:

— Романе, а йди-но допоможи.

Удвох тягнуть фуру за посторонки до стайні. Вправно повертаючи дишлем, загороджують дверну пройму. Дід кидає в полудрабки сіна, стеле ряднину і кладе сокиру.

— Нехай тепер лізуть! — погрожує старий Спориш у присмерки своєму ворогові.

— Ви тут будете спати?

— Доведеться, сину. Не життя, а пекло. А жити треба. Може, тобі краще буде. Не віриться, а хочеться...

Прокинувся старий Спориш за північ. У стайні щось гупнуло. Підвівся, оглянувся.

Ніч тиха, очі коле темрява. «Певне, Дружок копитом ударив»,— подумав і знову задрімав.

І раптом Дружок заіржав. Дід підхопився на ноги, прислухався. Кінь у стайні неспокійно форкав. Дід Павло хапається відчинити стайню, рука тремтить, намацуючи клямку, друга стискає сокиру. Згадавши про ліхтар, квапиться запалити, та руки мов дерев'яні...

Нарешті відчиняє двері, підносить над головою ліхтар: Дружка немає, а в причільній стіні вилом.

Через виважене з муру каміння дід кидається до вилому, крізь який вивели коня, та по той бік на нього чекають, збивають з ніг і перетинають по хребті дрючком, аж там щось хруснуло. Розпластавшись на землі, дід почув гупання ніг. Кинутись у погоню не було сили. Дід заскреготав зубами від розпачу й голосно та жалісливо застогнав...

Хворів дід Спориш близько двох місяців. За цей час він помітно подався. Переживав. Щоранку тягнувся до вікна та, оглянувши порожнє подвір'я, знову падав на подушку. Разом з ним журилися баба Катерина і їхній син Роман. А коли були втрачені останні сподівання, дід оскаженіло почав працювати біля своєї землі. Восени зібрав урожай, тут же продав. Грошей не вистачало. Подумавши, порадившись, продав корову й теличку. Тієї ж неділі пригнав з торговиці двох заїжджених жеребців. Обличчя його злегка зарум'янилось. Бавив своїх коней, як немовлят. Не відходив від них.

...Опівніч. Остигає лежанка, в хаті стає холодно. Роман натягує на голову чугаїну. Діда будять півні. Він спочатку витягується на солом'янім матраці, позіхає і починає протирати очі. Відтак зіскакує на землю, ловлячи від холоду дрижаки, і швидко вдягається. Домовився з сусідом, що завезе в сусіднє село збіжжя заміняти на питльоване борошно. Скоро ж Різдво...

Дід прямує до стайні, стукає у двері.

— Катю, це я,— подає голос бабі, яка стереже всередині стайні придбаних з такими великими зусиллями коней.

Коли клямкнули двері, дід справляється:

— Ну, як цієї ночі?

— Бог милував, нікого не було.

За останній місяць, відколи придбано коні, вже було три спроби їх викрасти. Тому й чергували в стайні і на вулиці постійно.

— Іди буди Романа, а я тим часом запряжу.

Роман неохоче прокидається, довго позіхає і ніяк не протре очей. Дід, запрягши коней у воза, вже гукає в хату:

— Ну, що там, довго будити будеш?

— Іде,— заспокоює баба діда із світлиці.

Переступаючи з ноги на ногу, прикриваючи від жалкого вітру обличчя чугаїною, Роман (а тоді йому пішов лише сімнадцятий рік) висувається з сінешніх дверей і неохоче підходить до фури. Поправляє в полудрабках сіно, а після вмощується зверху, втягнувши голову

в короткий комір чугаїни. Дід Павло оглядає подвір'я, йде до хати.

Коні в упряжі б'ють копитами мерзлу землю, пофиркують, а Роман клює носом і ніяк не може прогнати від себе сон.

Вітерець з морозцем залітає за комір сорочки, щипає за шию, Роман усе втягує голову в плечі, прикривається своєю чугаїною. А вітер відскочить, прошумить між деревами, розведе промерзле віття, яке тут же жалібно починає скрипіти, і знову вдарить жалкою свіжістю в обличчя. Роман усе відвертається, мружить очі, сон пригорщами ловить, незадоволено морщиться. А на подвір'ї темрява, і воріт не видно. Біля хліва пес, забившись у буду, й носа не висовує. І раптом крізь дрімоту чує, як його якась невидима сила підхоплює з м'якого сіна і кидає на мерзлу землю. Розплющив очі, а підвода з місця рушила. Не встиг розтулити рота, а вона вже біля воріт.

Дід, вискочивши на поріг і побачивши лежачого сина, одразу все збагнув. Мов обпечений, кинувся до сусіда по коня, а випросивши, щодуху поскакав навздогін.

Свою підводу наздоганяє вже аж на огруді. Але з темряви гримить постріл, біля вуха свистить куля. Видно, хтось глумиться над ним.

— Стій! — владно гукає до свого кривдника. Підганяє коня, прихиляє до гриви голову. Куля дурна, дивись, у лоба вгатить — і не спитає, з яким великим трудом йому оці коні дісталися. Підвода майже поруч. Він уже чує, як важко сапають коні, а в їхніх животах аж кавкає від галопу. Коли б у руках була зброя, міг би позмагатися на рівних. І коли йому вже здається, що наздогнав злодія, гримить ще один постріл, кінь під дідом спотикається, а сам він злітає в повітря, гримається на мерзлу землю, котиться сторчма, зривається, потрясає над головою кулаками, плачучи від болю й образи, а після падає навколішки і товче головою об землю, як довбнею.

Додому діда Павла привезли у пропасниці. Баба Катерина, припавши до його грудей, заголосила.

— Що вони з тобою зробили? — захлинаючись в сльозах, питає, а сама обмацує руками його груди, голову.

Спочатку дід мовчав, а потім його ніби прорвало, і він почав верзти нісенітниці. Баба перестала плакати, насторожилась.

— Що з тобою, Павле?

— Дивись, дивись, ось він. — І дід починає радіти, уважно вдивляючись у порожній хатній куток.

— Збожеволів,— тихо хлипає блідими устами баба Катерина і відходить від нього. Потім стягує з причіпка ганчірку, замотує в неї сиву голову і гірко плаче.

• • •

Грудень 1930 року. Пізній вечір. У хаті, яку облюбували в Красняка, збираються селяни. Обійстя Краснюкове сильне, заможне. Хата кам'яна, пишна, стодола, погріб, у стайні пара волів і дві пари коней.

Сходяться незаможники. Зовнішній їхній вигляд убогий, чугаїни обношені, хто в дерев'янках, а хто в постолах. Записавшись до колгоспу, вони тепер збиралися тут щовечора.

Старий Красняк сидить у кутку біля мисника. Очі його вороже бігають по хаті. Нажите його мозолями добро оці голодранці шматують. Готовий кожному всадити ножа в печінку, хто прийшов обпльовувати його світлицю. Сьогодні він безпорадний, як те немовля. Ніби чужий у своїй хаті. Ніхто його не питає, господарюють кому як заманеться.

Диня приніс з погреба картоплі, а Микитюк відрізав шмат сала, розвели вогонь. Великий казан скипає. Голодні очі трьох десятків названих колгоспників чекають вечері. А поки вварюється картопля, курять до очманіння і сперечаються між собою.

У душну, прокурену хату входить Волошин, а слідом Роман Спориш.

— Привів ще одного колгоспника,— каже Яків. Фізіономії у багатьох морщаться, очі скошують на баняк: одним ротом стало більше.

— Чого насупились? — вмощуючись на лежанку, питає Яків.

— Не так уже багато в льосі картоплі залишилось,— пояснює Диня, голова колгоспу.

Біднота між собою переглянулась, готова вже обмежитись прийомом до колгоспу.

— Що новенького? — питає Волошин.

— Каналія Красняк цілий день худобу не годував.

— Контра відмовляється,— загомоніли в хаті.

— І не буду,— заявляє з кутка Красняк.

— Бач, не буде! Чуєш, Яшко? Так і пре контрою. Як не кажи, мироїд є мироїд,— хрипить Троян, розмахуючи обшарпаними рукавами солдатської шинелі.

— Ти сам мироїд! — огризається, сердячись, Красняк. — У мене руки в мозолях, я жодної ночі не переспав, а тебе ще на полі не бачив.

— Чуєте, я ж казав, це ж ворожий елемент, так і пре з нього ворожа пропаганда. Чого з ним панькатись? Хіба ми революцію робили, щоб слухати оцього мироїда.

— Ти робив революцію? — зіскакує з лавки Красняк. — Ти ж Петлюрі служив. Революцію робив я. У мене іменний подарунок — шабля від самого Будьонного.

— Якове, я тебе Богом прошу, затули Краснякові пельку. Нехай не займається ворожою пропагандою, а то я за себе не ручаюсь,— вимагає Троян у Волошина.

Раптом гамір стихає. Троян, розгарячившись, трясе й далі обідраними рукавами. Але, відчувши на собі пильний погляд, обертається і бачить у дверях Бартка: руки в кишенях, чорна шевелюра вибилась з-під шапки.

Троян скоса глянув на кишені, в яких міг бути наган.

— Валяй далі,— каже Бартко. — Дуже вже цікаво метикуєш своєю довбешкою.

Троян замовк, поза чужими плечима подався в куток.

— А мене до свого колгоспу приймете? — питається Бартко.

Услід за ним до хати заходять Паль і Скаженюк. Притихлі колгоспники зиркають на Якова, чекають від нього рішучих дій.

— А що ти будеш у нашому колгоспі робити? — обурено озивається Диня.

Бартко посміхається, підходить до казана, здіймає покришку.

— Те, що й ти, голово! Я, як і ваш колгосп, потрошу мироїдів. У нас багато спільного. Артіль буде шик.

— Нам з тобою не по дорозі,— сердиться Диня.

— Тю-ю, бачте, хлопці, носа вже догори дере. Це лише від Краснякової картоплі. Не дай Бог на сало вам перейти — і голову вернути будете.

Паль і Скаженюк хихикають. Волошин зіскакує з лежанки, наближається до Бартка.

— Здай зброю! — і простягає руку.

— Тю-ю-ю, чого захотів!

Волошин, рішуче ступивши вперед, намагається схопити Бартка за праву руку з наганом.

— Назад! — оскаженіло гримнув Бартко. — Назад, а то з пуза решето зроблю!

Волошин відступив, Бартко окинув гострим поглядом хату і тут же зажадав:

— Відро води на стіл! Чуєш, Григоре? Воду на стіл,— звернувся він до Красняка.

Той швидко щезає за дверима і через якусь хвилину вносить двоє відер.

— Відро для Жоржа, а друге для Дині. Вип'єте — живих залишу, не подужаєте — я вас попереджав.

Диня й Троян стоять у заціпенінні. Переглядаються, думають, чому саме на них випав вибір, але Бартко вчасно їм роз'яснює:

— Краснякова картопля ситна, води вимагає.

Жорж і Диня остовпіли, їм ніби позаціплювало, слова вимовити несила.

— Ну! — понукує Бартко, і через паузу: — На вас колгосп сподівається.

Троян з Динею випивають по першій кварті, зачерпують по другій, прикладаються, але організм осилює другу кварту уже набагато важче. Коли дійшло до п'ятої, Троян гикнув, застогнав, схопився за живіт, очі виходили з орбіт.

— Ну що, тяженько п'ється кришталева водиця? — він дивиться у відро, киває головою. — А може, прострелити живіт, нехай стече, легше на шлунок буде?

Троян тремтячими пальцями стискає кварту і знову зачерпує з відра.

Волошин не витримує і сіпається вперед, але вогневий сніп із дула нагана зупинив його.

— Зі мною жарти погані, не подивлюсь, що ти є влада.

Бартко заглядає у відро, а Троян стогне.

— Краще кінчай, більше не можу.

— О-о-о, так швидко здався, а в голови, бачу, живіт міцніший, перевалив за половину. Дивись, Жора, він залишиться, а тобі — хроби годувати.

— Не можу,— і Троян падає на землю. Рука Дині опускається.

— Не можу.

— По відру води не в силі подужати, а на колгоспи замахнулись, нашу землю збираєтесь собі присвоїти, нажите добро.

— Не ваше, а своє,— твердо каже Волошин. — Своє відбираємо.

— Ваше?! Ваша оця картопля, ваша хата? Дурні, ой, дурні! Все це нажите в муках, в таких, як оце п'ється вода.

— Земля твоя пусткою стоїть, який з тебе господар? — втручається в розмову Роман.

— Дивись, і ти тут? — Бартко здивовано зиркає на Спориша. — А я думав, тут збирається сама голота. Я й забув, у вас сьогодні теж злидні у кулаки товчуть. Ну, так, ну, так, стоїть, але хто її торкнеться, троє, запам'ятайте, троє відер води, а не одно, вип'є! — Знову зиркає на Романа. — То як там поживає мій приятель, а ваш таточко?

— Твоїми молитвами. Тебе такий же кінець чекає.

Бартко насуплюється, підходить ближче.

— Серцем чую, це щеня своєю смертю не помре. — Тут же коротким різким ударом б'є хлопця по обличчю.

— Оце для першого разу,— цідить крізь зуби.

До Бартка рвонувся Волошин.

— Ти облиш чинити розправи!

Спориш витирає рукавом кров і кулею летить на Бартка, який в останню мить відхиляється від удару і спритно б'є Спориша носаком у пахвину. Роман падає на землю і крутиться від нестерпного болю.

— Щеня! — сплюнувши, Бартко оглядає мужиків, які збились попід стінку. — Чуєш, Григоре, і заради оцієї голоти ти революцію робив? Бач, дурню, до чого довела твоя наївність. Так тобі й треба. Що породив, те й пожинай.

Красняк похилив голову, зажурився.

— Ти не проти, коли ми в свою артіль заберем твої коні? А втім, яка різниця, кому вони будуть служити і хто тебе грабує...

• • •

З початком весни колгоспники раптом заговорили, що у Красняка їм буде незручно, садиба на околиці села. Зібравшись, раду стали радити.

— Товариші,— почав Диня,— Красняка ми об'їли.

— До нитки,— підтвердив з гурту Троян,— учора останню картоплю зварили.

— От я й кажу, пора й нам на хліб заробляти. Дурно ніхто нас не годуватиме.

— На наш вік мироїдів хватить, нехай вони й жили рвуть,— висунув з гурту голову Бермес, ледацюга, якого світ не бачив. — Не для того революцію робили. Тому я раджу перебратись на літо до Адамчика.

Навколо зашуміли, переважна більшість підтримала Бермеса, а Романові Споришеві під ложечкою защеміло.

— Ну й голова у тебе! — схвалив Троян.

— А що, правильно. Пожили вони од пуза, тепер наша черга,— вигукували з різних боків.

— Товариші,— виступив наперед Яків Волошин,— не треба забувати, що їм оте багатство дісталось нелегко.

— Та-ак, а ти, може, забув, як на Адамчика в жнива горбатіли, піт очі виїдав,— обурювався Троян.

— Не дарма.

— Ну так, не дарма, а скільки він ще присвоїв нашої праці,— пропищав і собі тонким голосом Бермес. — Пора в нього взяти здачу.

— Від твоєї праці збагатієш,— іронізував Диня. Навколо гримнув сміх. А коли голоси вляглись, Диня запитав: — То що будемо робити?

— В Адамчика!

— Адамчик служив Петлюрі і зараз від нас верне голову.

Господарство Адамчикове міцне, заможне. Збирав завжди найвищі врожаї зерна. Особливо рясно родили в нього великі помідори. Власноручно провадив селекцію овочівництва. Тримав пару волів і пару коней. А землі мав десять десятин. Один з найбільших наділів у селі. Біля обійстя розкішний сад.

Адамчик був удома. Зі всього видно, його не застали зненацька. Такий час, треба було чекати всього. А все ж, коли Волошин, зайшовши на подвір'я, сказав: «Згідно з законом твоє обійстя забирається до колгоспу, як незаконно нажите»,— зблід, похитнувся і сів на колоду.

— Я не злодій, а коли наймав кого в жнива, то добре платив,— сказав перед Волошиним і всіма, хто непрошено ступив на його подвір'я.

— Знаєм, знаєм, як ти платив,— озвався Бермес із-за плеча Дині.

Адамчик міняється з лиця, надтріснутим голосом каже:

— Оце моє обійстя, мої статки, які я нажив оцими мозолями недосипаючи, повинен, схиливши голову, покірно уступити оцьому гнидякові, який, окрім ложки, за все життя нічого в руки не брав?

— Ну, ну, легше,— сердиться Бермес.

— Побий мене грім, гнилого кабана на подвір'я не впущу, уб'ю.

— На Соловки контру,— пищить Бермес.

З хати виглянула Адамчикова жінка, а за нею і донька.

Побачивши Ольгу, Роман, ховаючись за плечі товаришів, подався назад. Йому було боляче дивитись на перелякане обличчя дівчини, до якої був небайдужий. Правда, до неї, як казала бабка, в сина штани не стоять. То люди були багатші. Поки дід був здоровий, його мрія могла б збутись, а тепер не знав, як йому повестися з дівчиною.

Всунулись на подвір'я тридцять дядьків, у постолах, у чугаїнках, неголені, дехто з них і немитий. Не питаючись, розбрелись обійстям. Бермес поліз на горище, надибав під комином діжечку з солониною, заходився наминати. Троян спустився до погреба по картоплю, невдовзі вона уже кипіла на плиті.

Адамчик, опустивши голову, сидів на дровітні, до його плеча тулились Євдокія з похнюпленою дочкою. Спориш, підперши одвірок хліва, копирсав ногою кавалок гною. Роман не знав, як йому бути. Душею рвався розрадити Ольгу, а ноги не рухались, і розум паралізувало. І що він їм скаже, коли сам бере участь у знищенні останнього куркульського гнізда? Він душею вірив: Ольга тут ні при чому. Не винна, що народилась у сім'ї куркуля, чий достаток заважав радянській владі. Запаморочені щасливим майбуттям, дядьки снували обійстям Адамчика, не звертаючи найменшої уваги на господаря.

Спориш довго вагався, та все ж наважився підійти.

— Олю, не плач,— співчутливо прошепотів сухими губами, несміливо торкнувшись її ліктя.

Ольга, сахнувшись, різко обернулась, розширеними червоними від сліз очима поглянула на Романа.

— І ти тут?! — видихнула.

— Жити якось треба,— пояснює Спориш, опустивши очі. — Тато з постелі не встають, мама теж занедужали. В хаті ні крихти хліба. Коні вкрали перед Різдвом Христовим, корову на Ордань. Накажеш руки на себе накласти?

Піднімає голову Адамчик.

— Чого ж не прийшов? Поміг би хлібом, однаково ця голота строщить і в бік голоблю всуне.

Роман стенає плечима.

— Що з нами тепер буде? — питає Ольга.

— Не знаю,— відказує Роман.

З сіней вийшов Бермес, під пахвою мішок з солониною. Квапливо, зиркаючи на всі боки, прямує до воріт. Хочеться скористатись метушнею і непомітно вислизнути з подвір'я. За зиму вивчив свою артіль, знає, що в колективному котлі цього сала вистачить лише на декілька днів. Літні ж дні довгі, чорта можна з'їсти. Скільки себе пам'ятає, він їв тільки пісну картоплю, а сала від пуза лише тепер, коли ліквідовують глитаїв як клас. Бермес увійшов у свою роль і вимагав од влади не давати спуску не лише заможникам, а й середнякові, який тримав сяку-таку шкапу. Він заходив на обійстя завжди першим, винюхував схований хліб і безжалісно вимітав до зернини, нехай у хаті й діти голодні.

Першою побачила Бермеса Явдоха, від образи її пересмикнуло, штовхнула Тодора.

— Диви-но, Бермес — і той наше добро тягне!

Адамчика немов шилом штрикнули. Підхоплюється, хапає поліно, наздоганяє Бермеса і щосили гатить у тім'я. Той охнув, випустив ношу, тоді й сам упав поруч, ніби лантух з половою. Адамчик озирнувся, ніхто не звернув уваги, кожен був зайнятий своїм. Лише з паркану дітвору звіяло, ніби вітром сухий лист.

Явдоха сплеснула в долоні і тут же затисла рота, Ольга хитнулась і присіла на колоду, з якої тільки-но зірвався батько. Спориш розгубився, не знав, що й діяти. Першим лежачого Бермеса побачив Диня, коли вийшов зі стодоли, де оглядав посівне зерно. Підійшов, оглянув, торкнув рукою, помацав сало, оглянувся.

— Романе, ти бачив, хто його?

Спориш не міг брехати, опустивши голову, кивнув.

— Хто?

Роман показав очима на Тодора, який добігав до левад.

• • •

Весною до колгоспу влилось ще сто сімей. Але всі вони були безкінні, обідрані, голодні і бачили свій ужиток лише в колективній праці, яку афішував Волошин.

Яків і Диня були на селі найбільш грамотні, принципові, рішучі в створенні колгоспів і в боротьбі з глитаями.

Першого дня виходили в поле з піснею — переорювати, перекопувати межі.

Бартркові й Адамчикові лани були поруч. З них і почали. Пригнавши коні й воли, Диня, виступивши, сказав:

— Ну що ж, нехай нас Бог і благословить. Приступаймо.

Усі громадою заходились копати Адамчикове поле.

— Товариші, негоже так,— заметушився Диня,— давайте розділимось.

— Поле Адамчикове доглянуте, а Барткове занехаяне. Пускайте плуги,— порадив один з копачів.

Але й кіньми побоялись ступати на Барткову землю.

— Ви що, налякались?! Кого, цього бандита? Та його скоро прикінчать.

Всі слухали, але ніхто й з місця не зрушив. Спориш стояв і вагався. Він думав про Ольгу. Братись за лопату на землі її тата не мав охоти, а з Бартком у нього були свої рахунки.

— Давайте коні, я оратиму,— сказав Дині, який розпачливо снував поміж колгоспниками.

Голова зрадів і сам пішов у помічники.

Проорали першу борозну, за нею другу. Незабаром до них пристав Яків Волошин, що повернувся з райцентру.

— Банда Дядя замучила в Сугаках одну сім'ю,— поділився новиною.

Роман зблід: десь там переховується Адамчик.

— Поки що мовчи, засіємо Дядьові десятини, тоді й розповімо.

До обіду копали дружно, а за полудень виявились перші лежебоки, які то відставали в роботі, а то на очах усіх корчили дурня, посилаючись на недомагання. Першим кинув лопату Бермес.

— У мене голова йде обертом,— пояснював, сівши на землю. — Відколи Адамчик мене по тім'ю луснув, ніяк не прийду до тями. Кола йдуть в очах, лише щось двигну, а зігнусь — іскрами блискає.

— Ти давай не прикидайся! З Краснякового погреба картоплю вплітав — не блискало в очах?

— Хлопці, то ж було ще до травми. А зараз, їй-богу, й апетит пропав.

Біля Бермеса присів Троян, за ним ще декілька колгоспників. Решта поставали, спершись на лопати, і слухали їхні теревені.

Диня й Спориш напереміну ходили за чепігами. В обох капало з чола, коні теж засапувались. Коли Спориш міняв Диню, глянув у бік Адамчикового поля.

— Там уже роблять перекур.

Диня подивився, щось лише мугикнув під ніс. Обійшли декілька разів поле плугом, а ті все сиділи. Вже скоро обід. Диня не витримує, спішить до гурту.

— Люди добрі, земля пересихає, а ви що собі думаєте?

— Досить, ми на глитая в свій час наробились,— виступає наперед Бермес, а його підтримує Троян.

— Ви ж на себе робите.

— Встигнемо. Бач, сорочки мокрі,— скаржиться Бермес.

— Слухай, не каламуть людей!

— Бач, яка цяця, не дає й перепочити! — встає, кидає лопатою. — Бери сам копай, а мені, може, на голову вредно, важко працювати. Сам подивись, надвереджена глитаєм.

— Ти сам глитай, їси за двох дурних, а робити не хочеш.

Бермес обертається, рушає до казана, де на вогні вариться кандьор.

— Не хочеш працювати, забирайся, їсти не дамо! — рішуче каже Диня і хапається за серце.

Бермес зупиняється, обурено огризається.

— Не маєш права. Не поважаєш радянських законів. А може, ти контра?! Примазався, а тепер тут командуєш нами.

Диня захвилювався, зібрався щось крикнути, та лише зіпав ротом, так йому зробилося зле, він став хапати ротом повітря, поточився і впав навзнак.

Збіглись всі, хто був поблизу.

— Води! — кричить Троян надірваним, тривожним голосом.

Підбіг Волошин, який перед цим ходив за плугом у другій загінці. Глянувши на застигле обличчя, стурбовано питає:

— Що з ним?

— Не знаю,— відповідає Троян, забираючи з грудей Дині руки. Побачивши метушню, підбіг і Спориш, але колгоспники, які обступили Диню, почали відходити, чоловіки познімали з голів картузи.

• • •

Після похорону Дині головою колгоспу обрали Якова Волошина. Помалу відсіялись і дочекались жнив. Хліб уродив бідно. Воно й не дивно. Невчасна та безладна сівба не могла дати багатий ужинок. Поки вчились колективно готувати землю до сівби, а після гуртом сіяти, згаяли найкращі весняні, сказати б, урожайні дні. Так чи інакше, дочекавшись жнив, усі гуртом вийшли з серпами, косами. В роботі всяке було, більше сварки. Досить багато сачків у колгосп настромлялось. З муками, а хліб збирали.

На третій день, виїхавши на косовицю, колгоспники помітили, що з їхнього лану щезло декілька кіп жита. Волошин не вірив своїм очам. З кількома молодшими чоловіками сходив уздовж і впоперек усі сусідні наділи. Прискіпатись до одноосібників не було підстав. Стебло, колос, сніп зовні були схожі, як близнята. І важко відрізнити колгоспний сніп від одноосібного. Постановили — чергувати. Припала одна з ночей і Романові Споришу.

Ніч тиха, зоряна, тепла. Перегукуються перепілки, сюрчать цвіркуни, кричить сова, шарудять у снопах миші.

Спориш примостився під копою між вижатих хлібів. П'янке, чисте повітря, духмяні пахощі поля швидко навертали на очі дрімоту, за якою так і снували сновидіння. Спориш пробував з ними боротись. Пізніше вирішив все ж перебити сон сидячи. Та скоро голова похилилась на груди, а плечі вперлися в п'ятнадцятку. Не забарився й сон, в якому раптом почув голос злодія, котрий украв коні. Роман крізь сон так розхвилювався, що прокинувся. А коли протер очі і сам трохи розшолопався, почув: поруч торохтять голоси. Сон скочив під стіжок.

Зіп'явся на ноги, придивився. Через кілька кіп від нього троє дядьків звалюють на плечі снопи. Вже хотів зчиняти крик, та коли вгледівся, зметикував: навколо наділи, соняшник, кукурудза, стіжки, ховатись є де. Скрадаючись, бреде, не поспішаючи, позаду постатей. А на сході вже бринить світанок. Хода їхня здається Романові знайомою, проте сам собі не хоче в цьому признаватись. В одній із постатей угадується клишоногий Адамчик, у інших двох — Скаженюк і Дядьо.

Поки тьопали до села, став зриватись вітерець. Роман роззирнувся: небо чисте, тільки на заході пронизує темряву блискавка. «На дощ чи на погоду?» — подумав він.

Входить по п'ятах злодіїв до села. Тут стежка веде донизу левади, а після — на вулицю. Лише переступив через перелаз, як тут же огледівся: куди поділись злодії?

Він крутнувся, кинувся до воринок першої хати — не видно. Неподалік стара хатина, де Адамчикова сім'я тулилась після виселення з власної добротної хати. Підбіг до воріт. Ніби тихо, в хатині темні вікна, навіть лютий пес не подавав голосу.

Спориш одним махом перескакує мур і опиняється на подвір'ї. Пригинаючись, крадеться подвір'ям і зашпортується за якийсь клунок. Схоплюється на ноги, озирається навколо і нагинається над клунком. Цієї миті Тодор з-за рогу хліва ударив його по голові поліном. Відтак підійшов, глянув у відкрите, перекошене від болю чи то подиву обличчя, сплюнув, ухопив за ноги і потягнув до обшарпаного хлівця, що, як і хата, дістався його сім'ї після розкуркулення. Дід Тодор тут лише іноді крадькома квартирувався, а потім зникав надовго в лісах.

Залишивши Романа і дробовика, дід Тодор зникає в хаті, куди його пускає — також тихо і непомітно — баба Явдоха.

Спориш опритомнів, а до тями прийшов аж тоді, коли за солом'яним дахом хлівчика зашумів дощ і раз по раз забила громовиця. Ніяк не міг згадати, що з ним і де зараз лежить. Шум і тріскотня в голові і вухах, руки й ноги налиті металом — ні поворухнутись, ні тим більш розплющити очі чи заговорити. Трохи відлежавшись, він спробував зіпнутися на руки, а після на ноги, і тут згадав, звідки йшов, за ким, а далі — хоч убий. Посидівши якусь мить, хлопець звівся на ноги: голова йшла обертом, ноги ніби ватяні, підгинаються. Стіни хлівчика світилися щілинами, хоч руку

стромляй. Огледівся, очі зупинилися на рушниці. Ще раз озирнувся навколо, підійшов, узяв зброю в руки.

Клацнув затвором — цівки порожні. Пошукав поглядом — патронів не видно. Припав до щілини, роздивився подвір'я і лише тепер зрозумів, де він. Наліг плечем на двері — замкнено. Поруч загавкав пес, злякавшись, хором закудкудахкали кури.

З хати вийшла Ольга.

— Олю! Відчини! — погукав крізь шпарину в стіні.

Дівчина оторопіла, оглянулась, не зрозуміла, звідки голос.

— Я в хліві, чуєш, Олю?

Ольга, лише тепер збагнувши, звідки лине знайомий голос, біжить до хлівця.

— Олю, куди? — гукнув із сіней Тодор. — Вернись!

Тодор здогадався, що Спориш живий, і гарячково думав, як тепер йому бути. Мерщій повертається до хати, хапає свої пожитки і кидається в левади.

Роман видряпується на горище, через острішину спускається на землю. Тим часом Адамчик добігав уже до левади.

Спориш, глянувши Адамчикові вслід, спочатку збирався був побігти навздогін, але передумав. Підійшов до Ольги, що стояла край порога хати і тремтіла, бо не знала, що батько ночував удома і взагалі, що тут відбувалося.

— Часто твій тато додому навідується?

Дівчина випросталась, з очей бризнули сльози.

— Ех ти! — сказала гірко й кинулась до хати.

• • •

Цілий день Спориш почував себе прикро. Тривога не покидала душу. Смерком подався до Якова Волошина, що жив через кілька хат. Якова застав удома, той саме лагодив сандалі. Присів на призьбу.

— Ще болить голова? — не відриваючись від роботи, запитав Яків.

— Шумить ще трохи, але за Ольгу мені душа болить дужче.

— Вдалась тобі в боки. Вся їхня сім'я контра, не бачиш, переховують.

— Можливо, з нашого боку є вина.

— А то яка?

— Ну, не треба було з ним так... Самі ж і зробили з нього контру.

Яків зводить на Романа очі і вже збирається заперечити, як раптом на подвір'я вбігає Фросина, Волошинова жінка. По тому, як вона відхекувалась, і Роман, і Яків відчули недобре.

Яків відклав сандалі, приготувався до найгіршої несподіванки.

— Дядьо твого тата вбив, а маму поранив,— кинула з розпачем Споришеві.

Роман зірвався з призьби, ніби обпечений, кинувся до хвіртки.

— Стій! — поспішив Яків зупинити Спориша. — Куди ти? Дядьо тебе тільки й чекає.

Втративши контроль над своїми вчинками, Роман був глухий до його слів, поки Яків не трясонув ним, як грушею.

— Дурень, з голими руками на бандита? Та він тебе застрелить, як цуценя. Стій, я зараз. — Яків на хвилю зникає в хаті. Виносить дві рушниці: — Тримай! — на ходу заганяє заряд.

Впірнувши у вуличну темряву, Роман і Яків поспішали, але не забували про небезпеку. Дробовики тримали напоготові. На півдорозі зустріли Романову матір — бабу Катерину.

— Мамочко, куди цей злодій вас? Він що, вдерся у хату?

— Думала, ти постукав, безпечно собі відчиняю двері, а він мене в груди, та й до хати, а я головою вдарилась об стіну, знепритомніла. А коли отямилася, очам своїм не повірила. Павло, стільки місяців прикутий до постелі, піднявся і зі словами: «Дай вила, нехай конокрада заколю» — пішов прямо на Дядя. А той вистрілив йому в живіт. Сам вискочив із сіней, сів на колоду, видно, чекає на тебе. Тікай, сину, подалі.

— Потерпіть, мамо, ми зараз.

— Я вас нікуди не пущу, вистачить крові,— ухопила сина за руку. Але сина вже не втримати навіть міцними путами.

Яків лише встигає його стримувати. Неподалік від Споришевого обійстя їх зупинив знайомий голос

— Хто йде?

Волошин пригинає Спориша до землі і сам падає поруч, спрямувавши рушницю у бік Дядя.

— А тобі чого треба? — запитує Яків.

— Якове, вилупок Споришів з тобою?

У відповідь Бартко побачив спалах дробовика. То Роман не витримав, натиснув на курок...

• • •

Змолотили, залишили, скільки треба, на насіння, а все, що могли, здали державі: скрізь лютував голод. Колгоспникам залишилась мізерія.

Спориш роботи не боявся, не з його характером на чужих спинах їздити, і тому сподівався отримати зароблений хліб. Взяв мішок, пішов до комори, яку колгоспники збудували з каміння і верхів розкуркулених обійсть. Попереду Романа з лантухом стояв Бермес.

— А що тобі, зайдо? — глузує Роман з нього.

— Не менше, як тобі,— спокійно відповідає Роману, прищуливши нахабні очі.

Спориш прикусив язика. А коли підійшла його черга, комірник відважив десять кілограмів жита — не більше й не менше, ніж Бермесу.

— Хіба це справедливо? — взявши під руку тлумочок, обурювався перед Яковом. — Бермесові й мені однаково. На якого чорта спину гнути?

Волошин розвів руками.

— Як ділити, я сам не знаю, хоч бачу, поздихаємо, коли й далі отак будемо господарювати.

— Ніби всіх хтось замовив. Ти ж зверни увагу, одноосібник — і той втратив смак до роботи. Як я з мамою виживу? — Роман показує отримане зерно.

— Земля гуляє, буде голод. Треба зібратись з силами, переконати людей. А зерно економ.

— Чим їх переконати? Непомірні податки краще агітують.

— До речі, завтра бригади йдуть в село. Одну з них очолиш ти. Будемо потрошити куркульню. Промацати треба все до сантиметра. Є чутки — копають ями, ховають хліб.

— Не подобається мені оце. Глянеш у голодні очі діток, і серце кров'ю обливається.

— А наше становище розумієш? Ми без тягла, без реманенту в колгоспі, у них же все є, а хліба дати не хочуть. Душити треба контру в зародку.

— Не у всіх є.

— Я кажу про тих, у кого є.

— Але ми йдемо і до того, в кого немає хліба.

— Якого чорта не йде до колгоспу?

— Боїться. До колгоспу вступають добровільно, от і в нього є час подумати.

— До речі, кажуть, що Дядьо і Адамчик заявились у село. Будь обережним.

Група комсомольців, в якій був Спориш, іде по обійстях. В їхніх руках залізні пренти. По дорозі заходять до Жовтана. Хатина похилена, троє дітей на порозі голодних. На обійсті навіть курки немає. Злидні на найнижчій щаблині.

— Де тато? — запитує Бермес, найактивніший у групі.

Діти знизують плечима, зсуваються докупки. Виходить на поріг у задрипаній широкій спідниці і чорній непраній сорочці Жовтаниха.

— По хліб прийшли, хазяйко.

— А в мене де він узявся?! — сплеснула в долоні жінка. — Діти пухнуть з голоду.

— Вам землю дали? — питає Бермес.

— Спасибі, дали, а хто нею радий, чим робити?

— А нам яке діло?

— Чоловік шостий день пішов до Червоного робити, обіцяв виорати. А за насіння не знаю, скільки йому днів прийдеться на нього робити.

— Наша справа — хліб для держави взяти, а як ви думаєте його вирощувати, не знаємо. То будете здавати хліб чи насильно його відбирати?

— Де ж він у мене є, хлопці, що ви? — мало не плаче жінка. Замурзані діти й собі заскиглили.

Комсомольці обходять нехитре, задрипане, як і господарка, обійстя, на якому не те що хліба, а й цурпалка не знайти. Бермес заглядає в коминок, і зразу ж його очі паленіють.

— О-о-о, а ти казала, нічого немає.

Жовтаниха ціпеніє, обличчя блідне. Спершу хапає повітря, а коли Бермес дістав горщик із зерном, кидається на нього, ніби тигриця, захищаючи своє дитя.

— Не руш! — Вона хапає горщик, дряпає Бермеса, котрий притулив до себе оті крихти, якими тільки й підрятовує своїх діток. В хату вбігають діти, верещать, кричать, слізьми і сажею обмурзуються. Дивитись на них моторошно.

Підходить Спориш.

— Облиш,— каже він Бермесу.

— А ти чого цю контру захищаєш?

— Дітей жаль, пухнуть з голоду.

— Пухнуть? Нехай до колгоспу вступають, як і я, не будуть пухнути.

— Зрозуміє — вступить. — Роман силоміць забирає у Бермеса горщик із зерном, віддає Жовтанисі, та спочатку ловить зерно, а після хапає руку Романову, щоб поцілувати.

— Спасибі, синочку,— плаче й дякує, а в Романа так і стискається серце від болю до дітей.

Він виходить на вулицю.

Увечері зібрались у сільській Раді. Комсомольці доповідали, скільки зібрали недоїмків. Дійшла черга й до Романа Спориша.

— В кожній хаті чинять опір,— почав він. — Є такі, що дійсно злидні, а, наприклад, у Червоного є хліб, і немало, та не дає.

— Погрожував зарубати,— підказує Бермес.

— Романе, а ти на тракториста не бажаєш піти вчитись? — між іншим питає П'яст — голова виконкому, середніх літ чоловік, кремезний, з глибокою ямкою на бороді, широкими, як щітка, бровами, русявий, з ледь помітними пролисинами.

У Романа спалахнули очі. Хто сьогодні не мріяв бути трактористом? Та хіба таке можливе? Розхвилювавшись, він опускає погляд, ствердно киває головою.

...Цієї ночі Роман спав мало. Не міг дочекатись досвітку. Стати трактористом не всім дано. Гордий за себе, він, лиш розвиднілось, прибіг до контори, де зустрівся з Волошиним.

— Ти вчора у Червоного був?

— Заходив, а що? — насторожився Роман.

— Хліба не дав, так?

— Було, ще й сокирою погрожував.

— Я так і знав. Комусь розповів?

— П'ясту.

— Жаль Червоного, роботящий, хазяйновитий. Не зміг переманити в колгосп. Наш чоловік, у Будьонного служив.

— Що ти, як ніби за упокій.

— Вночі забрали, а це — знаєш сам...

Спориш оторопів. Стало прикро на душі.

— Може, його відпустять? — тихо питає Якова.

— Не базікай. Час такий, сам розумієш. До речі, вчора правління нашого созу вирішило на твоє харчування виділити пуд кормового буряка. Харч не дуже, але зрозумій, ми всі голодні, ні з чого виділити.

— Спасибі, я радий, і на це не надіявся.

— Чув, Ольгу Адамчик збирається віддати за Скаженюка? Крутиться, ніби хижак. Не сьогодні, так завтра спіймаєм. А ти будь обережний, не такий Дядьо, щоб забути.

• • •

Навчання було голодне і холодне. Подолавши всі незгоди, Роман Спориш весною наступного року в'їхав у Березівку на «Фордзоні». Усе село збіглось на дивовижу. Дітлахи просили покатати, дорослі боязко підступали помацати залізного коня. Уперше за десятки років зібрався такий здвиг людей. Спориш їхав живим коридором. Вийшли подивитись на трактор і ті, хто від голоду пух, хто доживав останні дні в голодних муках, колгоспники і ті, хто жахався колгоспу, дядьки, в яких були справні обійстя, і ті, в кого на подвір'ї не було ні кола, ні хвоста. Йшли дивитись на диво, яке мало полегшити їхню працю і не дати пропасти з голоду.

Мітинг відбувся на вигоні. Селян — оком не окинеш, мабуть, тисяч зо дві. Зім'явши в правиці кашкета, Волошин почав своїм упевненим баритоном:

— Товариші! Ми переживаємо сьогодні нелегкі дні. Засуха тридцять першого поставила нас, хліборобів, на коліна. Село наше сьогодні голодне, але ми можемо уникнути голодної смерті, якщо будемо трудитись. Страшно казати, хліборобів окутала апатія до роботи, байдужість до землі, на якій народились, яка зростила нас. У нашому колгоспі не було тягла, сьогодні Батьківщина дає нам трактора, але це мало. У багатьох одноосібників є тягло, та вони стороняться нас, цураються колективної праці. Ви ж землю свою перестали любити по-батьківському. Хто ж нам дасть хліба?! Люди, схаменіться. Будете добре робити, вродить хліб, буде й сало.

— Яшко, ти каші, каші нам дай,— мовить з першого ряду дочка Червоного, в якої від голоду спухли ноги. (Всю сім'ю Червоних вивозили з села, але на станції, мабуть, роздумали, жінку і дітей вернули, а від батька поки що ніяких чуток. Громада мовчала, хоч кожен знав, що сказати. Боялись піти завтра етапом слідом за тими, хто не підкорявся владі чи думав не так, як треба було думати.

Коли дочка Червоного попросила каші, на очах у більшості забриніли сльози. Ніхто не міг подумати три, навіть два роки тому, що кістлява рука голоду буде виморювати і малих, і дорослих.

Походивши навколо трактора, надивившись, дорослі першими, малі за ними стали неохоче розходитись по домівках.

Свою матір Спориш застав у ліжку. Уже не могла й говорити. Голод і хвороба безжально підводили її до могили. Запалі щоки, вицвілі, байдужі до всього очі тьмяно поблискували, дивлячись на сина. Роман ридав душею і не знав, чим зарадити матері. Копирсався на городі, та не вишпортав і картоплини. Заглянув у мішок, витрусив жменю збіжжя, потовк у ступі, зварив юшку і напоїв маму. Катерина, відчувши під язиком крупи, похитала головою, хотіла підняти руку, щоб приголубити і заодно напутити сина, аби себе рятував, їй, мовляв, все одно уже йти на той світ.

Невдовзі Роман уже орав ниву, встелену пересохлими бур'янами, які, потріскуючи, лягали під корпуси плугів. Онде борозенкою біжить лисиця, полює на мишей. Спориш давно не розлучався з дробовиком. Дядьо, як і раніше, шастав лісами. Ось і тепер зброя була при ньому.

Нараз попереду трактора вискочив заєць. У ту ж мить, нашорошивши вуха, навздогін йому кидається лисиця. Спориш гальмує, хапає рушницю і веде цівкою слідом за зайцем і лисицею. І лише палець збирався натиснути

на курок, як на мушці з'явилася людська постать. Спориш аж отерп — мало вбивцею не став. Відірвав від плеча рушницю. Придивився — до нього ішли Бартко, Адамчик і Паль.

Заглушивши мотор, Роман падає під трактор.

— Ей ви, повертайте, а то буду стріляти!

У відповідь Паль голосно зареготав, не втримались від сміху і Дядьо з Адамчиком. Паль звів руку з утинком. Гримнув постріл. Дзенькнула об залізо куля і впала в ріллю. Спориш довго цілився в Дядя і стрельнув. У своєму житті він оце стріляв удруге. Коли розвіявся димок, побачив, як змахнув руками Паль і впав обличчям у бур'ян.

«Оце так,— подумав Спориш. — Цілився в Дядя, а попав у Паля». Заходився гарячково перезаряджати рушницю. Дядьо, хижо пригнувшись, петлями біг до трактора. Спориш знову натис на курок. Перезарядив дробовика, прицілився утретє і побачив, що Дядьо вже втікає, а за ним Адамчик. Стрельнув навмання ще раз.

Увечері ноги самі понесли його до Ольги Адамчик. Не бачив її відтоді, як послали на курси. На душі тягар, він почувався вбивцею, хоч і порішив бандита. Пішов тією ж стежкою, якою вистежував злодіїв з мішками. Біля воріт оглянувся. Темрява огорнула вулицю та обійстя. Вікна в хатах ледь жевріли тьмяним світлом.

Біля худоби калатали відрами господарі. Хтось скрипів криничною корбою, вода хлюпала через вінця. Романові дуже хотілось, щоб то була Ольга. Ледве чутно ступає по сухій землі, напружує і слух, і зір. Уже бачив, як пливуть на коромислі відра, які наближаються швидше, ніж темрява відкриває йому обличчя. Лише тоді, коли майже перед самісіньким його носом пропливло переднє відро, впізнав Ольгу.

— Добрий вечір, Олю! — сказав і відчув, що його голос тремтить, мов трактор, коли плуг налітає на пеньок або зашпортується за камінь.

Дівчина зупиняється. Дивиться в темряві на Романа і відчуває, як у неї слабнуть ноги. Спориш підхоплює відра і бачить, що Ольга не упирається, охоче передає їх на його плечі.

— А я думала, що вже ніколи з тобою не зустрінусь.

— І до мене дійшли погані чутки. Збираєшся виходити заміж за Скаженюка.

— А ти почув і прибіг чи, може, це випадкова зустріч?

Спориш ніяковіє, вловлює в її голосі гіркоту й тривогу.

— Прийшов побачитись з тобою.

Ольга запитала, чи то правда, що на нього в полі напали бандити.

— Було таке,— відповів,— та завдяки дробовику, якого я знайшов у вашій коморі, як бачиш, живий. Тепер без нього ні на крок.

Ольга нахиляє голову, дивиться на рушницю.

— Ти їх всіх упізнав? — цікавиться з потаємною тривогою, торкнувшись пальцями холодної цівки.

— Усіх. Ти хочеш знати, чи серед них не бачив твого тата?

Ольга низько опустила голову.

— На жаль, був.

Обоє глибоко зітхнули.

— Бог йому суддя. Але ти його зрозумій, не зі своєї волі скитається по світу, до того його змусили...

Роман на те нічого не сказав Ользі, і не йому бути суддею можливого тестя.

Обоє заходять на подвір'я. З ланцюга зривається пес і починає голосно гавкати. Ольга прикрикує на нього, але він не вгамовується. Тоді дівчина кидає в нього грудкою. Пес злякався і втік у буду. Роман пройшов до порога.

— А мати твоя де?

— Лежать.

— Невже і вашу сім'ю не обминув голод?

— А кого він нині обминає? — глухо проказує Ольга. — І чого він нас має обминати?

— Я думав, тато помагає,— сказав і запнувся.

— Ет, який з нього помагач...

Роман деякий час мовчав, каючись, що завдав Ользі болю.

— Олю, ти з мене можеш посміятись, але я прийшов по тебе.

Ольга зводить очі, в яких (Роман навіть у темряві бачить) засвітився вогник.

— Глузуєш?!

— Мені не до того.

— А мати?

— Матір з собою візьмемо.

— Не підуть, вони про тебе слухати не хочуть.

— Може, спробую їх переконати.

— Іди, вмовляй, але то даремно.

Роман заходить до хати. На столі світиться гасничка. Явдоха лежить на ліжку під стіною, ближче на хату скриня і дубовий стіл.

— Олю, хто це до нас прийшов? — тихо питає, не здужаючи звестися на подушці.

— Роман Спориш, мамо...

— Чого йому в нас треба? Скажи, нехай забирається. Нехай дасть тихо померти.

Роман примощує дробовика під мисником, підходить до Явдохи.

— Я нічим перед вами не завинив,— мовить на своє виправдання і вловлює гуркіт у сінях. Спориш насторожується. Клямкнули двері, на порозі з темряви вродився Бартко, за ним Тодор, а ще далі Іван Скаженюк.

— Кого я бачу! Скажи, яка зустріч! — підморгує Бартко Адамчику і Скаженюку. Поглядом обнишпорив хату, побачив рушницю.

— Малувато в тебе поки що досвіду, кидаєш зброю де попало...

Бартко нагинається по рушницю, відтак відкриває затвор. Виймає пусту гільзу: кидає в Романа.

— На, лови!

Роман відвертається, і гільза падає на скриню, скочується на ліжко, де лежить Явдоха.

Ольга з переляку кидається до Бартка.

— Вийдіть з хати!

Але дужі руки відкидають її на стіл, у куток.

Споришеві очі ковзають по вікнах. Один лишається порятунок — у них. Грат немає. А Дядьо, передавши рушницю Скаженюкові, прямує до Романа. Спориш стискується в пружину. І тієї самої миті, коли чужа рука мала вхопити його за барки, пружина потужно кидає Романа у вікно. Дзвенять шибки, тріщить віконна рама. На подвір'ї хлопець схоплюється на ноги, і вони несуть його в темряву, подалі від смерті.

• • •

Минув ще один рік — голодний 1932-й, настав 1933-й. Жарке літо висушило бідні, мізерні посіви. Колгоспники від недоїдання страждали, але не пухли. Варили колективно крупники, сухий жом, який слізно випросив Волошин в обкомі партії. Індусам[1] переносити голод було важче. Їм допомоги чекати було нізвідки. Пухли і помирали чоловіки, насамперед найдужчі, які багато потребували харчів. Вулицями села тінями блукали і помирали попідтинню люди чужі, яких називали уманцями. Не витримала голоду і померла Споришиха. Зоставшись сиротою, Роман зробився ніби причинний. Він утратив надію й на Ольгу.

Землі, закріплені за колгоспом, були розкидані. Порядку не було. Хто де ставав, там і виорював клин, засівав. Село Березівка було велике, у ньому організувалося два колгоспи. Одноосібник опирався, помирав, а йти до колгоспу боявся. Поза колективізацією залишались господарі, які вміли працювати біля землі. Між собою вони вели розмови про створення кооперативу, в якому не буде місця голоті, яка вже об'єдналась.

---

[1] Одноосібникам.

Село було голодне, босе, і навіть його кожну ніч грабували. Ночами шастали ті, що прагнули вижити за рахунок інших. Найбільше страхів, крові приписували Бартку, на якого місцева влада й міліція влаштовували засідки. Його банда була нещадна, а в ній же був і Адамчик — і йому теж приписували невинні жертви.

Марія, Барткова жінка, як і раніше, часто верхи вилітала за село, зустрічалась в умовленому місці з чоловіком. Щоразу місце зустрічі змінювалось. Кмітлива і безтямно закохана в Бартка Марія постійно жертвувала собою. Запаморочена коханням, вона не вірила в жорстокість Бартка. Ну, а коли і траплявся в його житті який гріх, то не з його вини,— вважала вона.

Голодне літо тридцять третього змушувало місцеву владу вживати негайних заходів, щоб врятувати і людей, і себе. Збайдужілі до всього, навіть до власної долі, колгоспники кидали роботу.

Яків Волошин на вигоні скликає збори. Люди сходились неохоче. Привели і декількох колгоспних саботажників. Волошин першим підняв Бермеса, якому вже попухли ноги, відкрились рани.

— Ти будеш працювати у колгоспі чи відмовляєшся?

— Як зможу, так і робитиму, куди мені без нього? — відповідає, та всі знають: не буде, бо зроду ледащо. Та й який з нього тепер працівник.

Волошин подивився на нього, махнув рукою — що з нього взяти? Запрошує відповісти Полотняного, такого ж охлялого, змарнілого.

— А ти в колгоспі працювати будеш?

— Ні, не буду,— відповідає Полотняний, опустивши голову.

— Ти ж коні здав, землю, реманент, добровільно до колгоспу вступив, чому не будеш?

— Не буду — і край. Цілий рік робив мов каторжний, а отримав — во,— він показав дулю. — Не треба мені коней, землі і вашого колгоспу. До речі, коні, як і я, здихають. Хоч би випустили їх зі стайні.

Серед правління розгубленість, Полотняного підтримувала і решта відступників. Треба було щось робити, щоб переламати такий нездоровий настрій.

За літо худобі навіть сіна не запасли, хоч луги стояли в травах. Вона, як і люди, падала з ніг. Щоб не згубити тягла, випускали із стайні на вулицю. Коні, воли тинялись попід хатами, блукали полями, шукали корм. Там їх і заставала голодна смерть. Тварини падали і здихали. Голодна чорна зима косила і мужика, як коса сіно. Сумно і боляче було дивитись на конаючих людей. Вимруть усі чи хтось залишиться? — гадали між собою одноосібники. У них не вистачало вже сил чинити опір голоду.

У колгоспі імені Леніна зібралась біднота, колишні наймити. До своїх недавніх господарів вони були жорстокі. Голод вбачали в упертості куркульні, яка не вступає до колгоспу, маючи тягло, кращі землі.

Після зборів Роман зустрів Ольгу, схудлу, змарнілу.

— Поки твої батьки живі, нам не дозволять бути разом. Тож давай самі, наперекір долі, зійдемося. Я живу сам, ходімо до мене, не вагайся.

— А мати?

— Будеш навідуватися. Я знаю, вони у важкому стані. Ми хоч крупник два рази на день їмо, а що ти з мамою?

Ольга стенає плечима.

— Лобода, листя з вишні, кропива,— щиро признається.

— Не жирно, хоч і у нас не так уже й добре. Вступали б до колгоспу, усе ж порятунок від смерті. Може, за рік люди візьмуться за розум, хліб виростять, життя інше настане.

Ольга довго вагалась, а тоді згодилась. Можливо, подіяли не так Романові слова, як нестерпний голод. Віддаючись за тракториста, що одержував пайок — цілушку хліба, сподівалася врятувати від голодної смерті і свою маму.

• • •

Роман Спориш іноді забігав до бабки Явдохи. Занесе їй скибку хліба чи крупничок з пшениці або сочевиці. Сьогодні він теж забіг, ідучи з роботи. Порівнявшись з вікном, почув у хаті розмову. Світло погашене. Прислухався: голос тестя. Не вагаючись, крутнувшись на місці, мерщій кинувся до П'яста. В штабі сиділо двоє міліціонерів, які рідко коли виходили з села.

— Мій тесть удома, на свої вуха чув.

П'яст посміхнувся:

— Коли зловимо Адамчика, в нестямі від свого зятя буде.

Оточивши хату, чекали досвітку. Лише коли гиргикнув засув і на порозі став Тодор, його тут же схопили.

— Заклятого бандюгу зловили,— сказав П'яст, коли привели Адамчика до штабу.

— Я нікого не вбивав і навіть не грабував,— заперечив Тодор.

П'яст розреготався, міліціонери й собі за ним.

— Я заявляю, що не грабував і не вбивав.

— Дядьо сам убивав, а ти в нього був лише за свідка?

— Не так, я брав стільки, скільки міг з'їсти, щоб не вмерти з голоду.

Роман, похнюпивши голову, сидів на порозі й жував комірець чугаїни.

— Та що з ним панькатись, там Колима розбереться і порівняє,— змахує рукою міліціонер, здоровий дядько, яким орати б у плузі землю.

Тодор справді потрапляє на Колиму. Там зустрічається з Червоним і ще деякими своїми односельцями. З «ворогами народу» тут не панькались. Працювати змушували тяжко, охорона не гребувала нічим: пускала в хід батоги, шомполи, цілими місяцями не давала митись. «Вороги народу» просили собі смерті, деякі не витримували, накладали на себе руки.

А тим часом комсомол розбирав у одноосібників стодоли, зривав з дахів бляху. Все це звозили на вигін, де будували конюшню, воловню, корівник і комору. Життя, коли можна так сказати, таки вирувало.

У критичний час зібрались (правду кажучи, людей зігнали) на збори одноосібники, ті, хто вважав себе працелюбом, мав справне обійстя, худобу, доглянуту землю... Непомірні податки, точніше, непомірні насильницькі побори кинули цих працьовитих дядьків у злидні, а за ними — в страшний голод. Тут що дядько, то особистість, яка знала ціну праці й хліба. Зібрались вони на свої збори — збори достойних господарів, а не наймитів. Довго радились, гаряче виступали проти приниження їхньої гідності. На тім постановили створити свій колгосп — колгосп справних мужиків, достойних господарів. І назвали своє господарство ім'ям Терлецького — першого секретаря обкому. Головою колгоспу ухвалили обрати Скаженюка Івана, найважчого ворога Споришевого, злодія і зв'язкового Бартка, який ще й досі шастав ночами в окрузі, наганяючи страху несподіваними нападами. Правда, свої діяння Іван пильно приховував від односельців, про це мовчав і Бартко, будучи його рідним дядьком.

Першу весну 1934 року артіль імені Терлецького проводила дружно. Правда, голод у них відібрав сили, худоба ледве пересувала ноги. А коли падала, то сама, без допомоги людей піднятись не могла.

У цей час прийшла перша допомога від держави. На кандьор доставили сочевицю, спекли й хліба. Людям стало розвиднятись в очах. На полях працювали трактори, землю поділено між колгоспами імені Терлецького та імені Леніна. Поверталися сили. І хоч як дивно, а колгосп імені Терлецького працював над закріпленою землею справніше, та й знань хліборобських у його членів було більше. А одного дня нагнали в село гнідих коней. Тут у селянина дух сперло, очі загорілись, руки брались жвавіше до роботи. Але в душі, там, у глибині, таївся сумнів у багатьох. Мужик міг сумніватись, проте він умів і працювати, тому межі окультурювання земельних площ з кожним днем розширювались. Пробивались сходи, яких з нетерпінням і з властивою хліборобською тривогою завжди чекає селянин.

Перший ужинок колективної праці приніс колгоспу імені Терлецького

несподіваний успіх. Колгоспники отримали по три-п'ять мішків хліба. Тепер його у них уже ніхто не відбирав. Кожна сім'я не тільки перемогла голод, а навіть могла сподіватися на порівняно заможне життя.

Тож і наступної весни колгоспники обох артілей працювали завзято, навіть краще, ніж колись на своєму полі. І незабаром земля віддячила їм сторицею. Кожна сім'я заробила вдосталь хліба. Його розвозили селом під червоними прапорами. Багато колгоспників від частини зерна навіть відмовилась.

В обох колгоспах будувались конюшні, комори, корівники, упорядковувались токи, надходила техніка.

Вечорами селом линула пісня. Селяни співати любили. Пізно ввечері після роботи сходились на вигін, і на всю Березівку їхні голоси виводили народні пісні — сумні, веселі, щасливі. А літні люди виходили з хат і слухали.

Одного дня в село надійшов наказ перетворити церкву в клуб. Комсомолії це лише дай. Не задумуючись, хлопці залізли на дзвіницю, скинули дзвони, а за ними баню з хрестом. Прийшли діти зі школи, почали виносити з церкви релігійні книжки і кидати у вогонь. Вівтар перетворили в сцену. Скоро заграла музика, люди рушили до клубу. Регіт, гулянки — аж на небі чути. Село жило, немов під щасливим наркозом.

• • •

Восени 1935 року на полях стихав діловий людський гамір. Колгоспник готувався до зими.

У такі вечори жінки сходились з веретенами і мичками на годенки, а молодь збиралася в клубі на репетицію п'єси, влаштовували танці, розваги.

Коли смеркло, Ольга, видоївши корову і переодягнувшись, пішла до Фросини Волошиної. В клубі вечорами готували п'єсу, яку збирались поставити на Жовтневі свята. Тітка Фросина несла відро з молоком, побачивши Ольгу, стала чекати біля самого порога. Лише скрипнула хвіртка, за яку взялась Ольжина рука, як з-за причілка хати показався Бартко, а з ним ще двоє. Ольга заціпеніла. Тітка Фросина зловила її за руку, шарпнула на себе і мало не впала. Бартко реготнув, та прорахувався: жінка силоміць штовхнула Ольгу в сіни, за нею вбігла й сама. Причинивши двері, вона встигла калатнути засувом. Ще не відірвала руки від засува, як у двері почали гримати.

— Відчини, а то знесемо з петель!

— Іди, Бартку, з Богом своєю дорогою.

— Курвляча ваша пика, не відчините — хробаків будете годувати.

— Полізеш у вікно або двері ламатимеш — стрілятиму,— попереджає Фросина.

На подвір'ї замовкли, стали шепотітись, через двері не зрозуміти про що. Постоявши кілька хвилин, потупцювавшись перед порогом, один за одним подались на долину, а там стежкою понад ставком. Оглядаючись, обережно шмаргали ногами Барткового обійстя. До Ольги повернулась мова аж тоді, коли бандити зникли в долині.

— Давай за ними!

— Ти що, здуріла! Спам'ятайся!

— Треба вислідити і дати нашим знати.

— Не бабське це діло. Один необережний крок — і вони нас порішать.

— А що нам втрачати? Коли Дядьо на нас наслинив, то завтра перестріне,— Ольга хапає з рук Волошиної дробовика.

— Він же не заряджений,— осмикує Ольгу Волошина.

Ольга підняла в руці дробовика, подивилась на затвор.

— Ет, байдуже. Однак я стріляти не вмію. Нехай буде в руці.

Над вербами і водяним плесом згущались сутінки. Добігши до ставка, Ольга зупинилась, стала прислухатись. Тихо. Крадучись, обережно, щоб, бува, не наступити на галузку, раз у раз зупинялась, прислухалась. Голоси й кроки віддалялись, розпливчасто бовваніли тіні. Лише зупиняться — ті зникали в темряві.

На Скаженюковому обійсті завалував стривожений пес. Ольга, зупинившись на стежці, прислухається і вдивляється в темний силует хати. Пес скаженіє, рветься з ланцюга. У вікні глипнуло світло, але тут же погасло. Через якусь мить Скаженюків голос утихомирив пса, і на обійсті, і в долині знову запала тиша.

— Що будемо робити, Фросю?

— Бігти треба до наших. — Обернулася і зірвалася з місця Ольга, Фросина — за нею. В Ольжиних руках рушниця. Поступово страх зійшов з грудей. Та, пробігши з десяток кроків, Ольга раптом постала перед дужим бандитом, якого Бартко залишив у дозорі. Бандит помітив їх ще тоді, коли жінки, крадучись, стежили за ними. Він пропустив їх вперед, а назад шлях відрізав. Ольга з переляку шарпнулася, хотіла була затулитись руками, забувши, що в руці дробовик, і рушниця різко злетіла дулом догори, влучивши бандита прямо в око. Той зойкнув від болю і випустив утинок. Не гаючи й миті, жінки вдарились у ноги, які й занесли їх аж у сільську Раду. На щастя, там застали Волошина й міліціонера, П'яста, Романа і ще з десяток комсомольців.

Побачивши захеканих жінок, Яків Волошин і Роман Спориш стривожено схопились на рівні.

— Що з вами?

Перевівши дух, Ольга, а за нею і Фросина навперебій заговорили.

Не гаючи часу, всі кинулись до Скаженюкового обійстя, оточили з усіх боків.

— Будемо брати,— стиха командує міліціонер.

З хати вийшов Іван Скаженюк.

— Аціба! — прикрикнув на пса. І через паузу: — Хто там!

Бандит з вибитим оком стогне і цідить крізь зуби:

— Нас вислідили.

Доказати не встиг. Волошин спритно налетів ззаду, вхопив за горло. Бандит, захищаючись, відчайдушно виривається. Щосили хвицяє ногами, б'ється руками, вивертається усім тілом.

Скаженюк, відчувши біду, калатнув дверима. У вікні погасло світло.

— Бартко, виходь, ти оточений! — кричить П'яст.

У хаті тиша, надворі темрява, її й пробує використати Бартко. Це розуміють усі. Зброя лише в міліціонера і два дробовики у Спориша та Волошина, в руках Дядя міг бути і кулемет.

— Яшко, а може, хату підпалити? — шепоче Роман на вухо.

— Дурнішого не придумав?

— Нічого не видко, хоч в пику лусь. Втече, згадаєш моє слово.

— А ти подумав за село? Хати всі під соломою, і дощу давно не було.

— Подумав. Хата Скаженюкова, ніби відірвана, далеченько від сусідніх...

— Одна скалка перелітна — і село спалахне.

Поки вони радились, Бартко не гаявся і вмить опинився на горищі. Зірвав із солом'яного даху околіт і, відштовхнувшись, полетів стрімголов на землю. Але цього разу йому не пощастило. Саме в тому місці, де спробував прорватись, чатував міліціонер, який влучив йому в живіт. На землі, окрім того, він ще налетів на якогось дрючка, що лежав біля хати. Дядьо не зміг утримати в руці нагана. Сьогодні, як ніколи, все було проти Бартка. До нього одразу кинувся міліціонер, а за ним Спориш. Пораненого бандита легко побороли і тут же зав'язали назад руки. Підвели до підводи і кинули, як мішок, на полудрабки. З пораненого живота цівкою стікала кров. Та ніхто на те не зважав.

Вирішивши, що з Бартком по всьому, всі з цікавістю стали спостерігати те, що робиться на обійсті, залишивши пораненого поза всякою увагою. Тим часом Бартко, зрозумівши, що за ним немає нагляду, вивільнився від мотузки, якою були зв'язані його руки, окинув околицю своїм гострим поглядом і, затиснувши рану, через силу сковзнув з полудрабків. Корчачись від болю, тихцем спускався в долину, де сподівався знайти якусь схованку і порятунок.

Спориш завважив Бартка, коли той був уже на півшляху до долини.

— Бартко тікає! — крикнув він несамовито і побіг навздогін. Бартко, видно, почув той голос і напружив останні сили, щоб якомога швидше досягти долини і зникнути в очеретах. Прудкий Спориш наздогнав пораненого. Бартко відчув гупання ніг позаду і зрозумів безнадійність свого становища. Зупинився, озирнувся. А коли Спориш підійшов до нього впритул, прохрипів:

— Жалкую, що не прикінчив тебе. Але нічого, Бог дасть, ще зустрінемось...

— Бандюга! — кидає Спориш, готовий ухопити Бартка за горло. Тим часом уже надбігає міліціонер, за ним Яків Волошин. Бандиту скручують руки дротом і викидають на віз.

Везуть на підводі Бартка. А ззаду до неї прив'язали мотузками бандита з вибитим оком і отого високого, худого, з рудою щетиною. І, нарешті, Скаженюка, голову колгоспу імені Терлецького. Уже доїжджали до сільської Ради, коли навколо підводи зчинився крик.

— Яшка!!!

Волошин оглянувся. Його очі вловили в повітрі занесену Бартком руку. Він таки устиг відхилитись, ніж лише поранив йому плече. Скочивши з підводи, Яків тремтячою рукою зняв люшню і з плеча рубонув Бартка по голові. Бандит навіть не застогнав, лише поморщився. Розлючений людський натовп став кидати у Бартка камінням. З підводи вмить було знято всі люшні. Та під їхніми ударами не було чути жодного стогону, прохання пощадити.

Скривавлене, пошматоване тіло кинули до ями, і кожен подумки здивовано відзначив Барткову живучість. Тіло в ямі ще довго здригалось...

• • •

Дід Тодор трачував на Колимі. Для того, щоб пиляти дошки, потрібна неабияка сила, а отже, й нормальна їжа.

Дід Тодор підупадав на силі що кожного дня, а тут його гонили до колоди, та ще й треба було вилазити нагору. В нього від недоїдання паморочилась голова, тому тягнув пилку внизу, під колодою, на себе. Руки після кількох помахів робились неслухняними. Борода забита трачинням, тіло чорне, другий місяць не бачило води. Верхній одяг, який лиш умовно ще так назвати можна, був старезний, просякнутий потом, обшарпаний, де-не-де протлілий.

Сьогодні дід Тодор почувався вельми кепсько, його морозило, не хотілось жити. Вийшов із холодних бараків з усіма на роботу. Насилу дошлямбав до залишеної з учорашнього дня недопиляної колоди. Разом з Червоним взялись до роботи. Дід Тодор над силу потягнув на себе пилку і тут же похитнувся, присів на коліно, йому стало недобре. Підбіг охоронник у міліцейській формі і щосили потягнув діда по спині шомполом. Дід Тодор упав животом на землю, прикривши голову, а шомпол уже вдруге боляче обпікає сухі ребра.

— Встать! — кричить, запінившись, молодий міліціонер, в якого над писком лише протинався пушок. — Встать! — І черговий ще раз ударив діда шомполом по спині.

— Він, напевно, мертвий,— тихо, байдуже мовить Червоний міліціонеру, який лише тепер схаменувся.

— Ну, туди йому й дорога,— каже той без особливого смутку і відходить убік.

Під вечір Червоний, переконавшись, що дід Тодор живий, затягує його в барак і пробує напоїти.

Дід відмовляється і все просить собі смерті, яка б позбавила його мук.

А на ранок у таборі зчиняється гамір. Охорона забігала. Стали прибирати в лазні, привезли чисте шмаття, по черзі водили всіх митись, а після ще й сито нагодували. Ніхто нікого не крив брудною лайкою. І навіть шомполи позаховували. Хтось наче підмінив і охорону: вона стала ввічливою, чемною до огиди. Дід Тодор довго промивав у лазні потріскану під шомполами шкіру, все ніжився і зітхав. А коли наївся досита (певно, вперше за останні роки ув'язнення), в очах у нього ніби

розвиднілось, захотілось хоч би одним оком глянути на землю, де народився, де залишив свою сім'ю. А тут пройшов гомін: «Крупська іде». Лише тепер усі зрозуміли, кому вони повинні завдячувати такими незвичайними перемінами у житті і побуті.

А ще через тиждень дід Тодор потрапляє в першу партію помилуваних. Його проводить до теплохода Червоний і ще десять березівських, таких, як він, «ворогів народу». Дід Тодор обіцяє чекати їх на березі, оскільки усім оголошена амністія. Раді всі, раділи, і якби могли, то злетіли б на крилах додому. Дід Тодор дочікувався на причалі своїх односельців. Він уже бачив димову трубу, вималювався корпус, і на ньому повно люду. І тут, як грім з ясного неба, з репродуктора: «Кірова вбили!»

Теплохід до берега не причалив, лише тривожно гукнув над водяним плесом і знову зник за обрієм. На борту його сиділи в заціпенінні односельці.

До своєї рідної Березівки дід добирався три місяці. А коли перед його поглядом раптом стало на весь зріст, в повній своїй красі село і його щедрі, буйні пшеничні поля, він обімлів. Довго очманіло вдивлявся в дороги, які тепер нарізані по-іншому, в колос, який наливався на його колишньому наділі. А ввечері, коли зовсім стемніло, зайшов у село.

Біля церкви грали музики, і це наче паралізувало йому розум. Уже не знав, де він. У самій церкві і біля неї веселий вереск, шум, пісні і гульки. Дід Тодор подався вперед, обережно пробрався крізь хащі бузку, заглянув на подвір'я. Повно люду. Приглянувся: важко було когось розпізнати, але свою дочку, яка з Романом кружляла в танку, таки розпізнав. Побачив і сахнувся, зрозумівши, що церква осквернена. Він і гадки не мав, що люди усі поголовно відмовились від Бога і навіть найзапекліші віруючі тепер ходять сюди на розваги.

Дід Тодор перехрестився, зціпивши зуби, городами тихцем подався до себе. «Як там моя баба, чи не звихнулася? Може, й собі ходить на гульки?» — з острахом і образою гадає і прискорює крок.

Бабу Явдоху застає вдома. Вона саме збиралася лягати спати, та дверей ще не зачиняла, приготувала для пса їжу, яку перед сном міряласся винести. Дід в хату зайшов тихо, без грюку і рипу. Коли баба Явдоха побачила його біля мисника, застигла, не в змозі повірити очам своїм. Її з цього стану вивів дідів голос.

— Що, стара, відняло мову, не віриться?

У баби Явдохи з грудей прорвалось глибоке «ох», вона з плачем кидається дідові Тодорові на груди. Обнялись, оглянули одне одного, пройшли і сіли на ліжко.

— Ну, як ти тут без мене?

— Слава Богу, як бачиш, обійшлося.

— Бачу, вижили. Як тепер з хлібом?

— Слава Богу, добре. Минулого року заробили півтонни пшениці.

— Півтонни?! — здивувався дід Тодор. — А віддала скільки?

— Тепер за зароблений хліб податків не платять.

— Не розумію, це якийсь сон.

— Ти повір, це так. Село стало краще жити.

Затиснувши голову в руках, дід довго сидів за столом, ніяк не второпавши, що навколо діється. А баба Явдоха додає смутку.

— Чоловіки заробляють хліба по тонні, дві і навіть три.

— Не ятри, стара, мені душу...

Тим часом баба Явдоха накриває стіл. Перед дідом кладе хлібину, яку він, обчепивши руками, нюхає, пробує зубами.

— Слухай, жінко, як Гриша Бартко, ще не вбили його?

— Нема вже в живих.

— Невже? — І по паузі: — Запеклий бандит, туди йому й дорога.

— Твій дружок,— дорікнула баба Явдоха.

— Тамбовський вовк йому дружок,— обурився дід Тодор. — Я йому завжди казав, що своєю смертю не помре. Не вірив, реготав.

— Скаженюка того ж дня взяли і ще двох з ним. Так і немає чутки по цей день.

— Таки добрались. Не краща челядинка й Іван.

— Ти ж хотів Ольгу за нього заміж віддати.

— Хотів. І що? І сьогодні хочу. Роман мені ненависний. До речі, як вона з ним живе, ти до них ходиш?

— Інколи вона до мене забігає, не жаліється. Це Ольга видала Бартка.

Дід Тодор спохмурнів, довго мовчав, а після каже:

— Не ходи до них. Не варта вона того. Бач, відцуралась батьків, нехай, і їй станеться.

Баба Явдоха мовчала, їй було боляче.

— А що з Марусею?

— Рік на очі людям не показувалась, після, видно, змирилась із своєю долею. Пішла в колгосп, сьогодні працює завклубом.

— А що в селі чувати? Крім мене, хтось повернувся?

— Ніхто. Я не чула. — Баба Явдоха глипнула на двері, тоді на вікна. — За останній місяць з села десятьох вивезли, в основному поляків.

— Народ не ремствує?

— Ніхто навіть не згадує. Вважають, задарма не візьмуть.

— Подуріли люди.

— Що ти тепер будеш робити? Я за тебе боюсь.

Дід Тодор задумався.

— Повертався додому, знав, а тепер розгубився. Напевно, подамся до міста. Серед люду загублюсь, а там що Бог дасть.

— Може, й так, наш колгосп багато хто покинув, навіть комсомолія, яка створювала його, й та розбіглась.

— Не думав, що й комсомолія розбіжиться. З таким азартом потрошили наші засіки. Ех, комсомолія.

— Голод усіх зрівняв...

• • •

Повернувся з в'язниці Іван Скаженюк. Прийняли його знову до колгоспу, де він до ув'язнення був головою. Перші дні почувався сковано, але скоро освоївся і всім заповзято доводив, що потрапив до в'язниці випадково, через непорозуміння. Бартко в яку хочеш хату міг заглянути, в будь-яку пору року і дня. І чим він погрішив перед правосуддям, що до нього в хату нахабно ввірвався Гриша Бартко. Коли б він не його племінник, можливо, й суду не було б. Казка Скаженюкова помалу приносила врожай. Простаки вірили і розносили ці брехні по селу. Невдовзі Скаженюк заглянув і в клуб. Там він зустрівся з Марусею Бартко.

— Привіт, тьотю,— радо поздоровкався Скаженюк, улучивши мить, коли та залишилась сама.

— Добридень, племінничок,— піднявши підковою брову, відповіла Марія. — Відколи приїхав, не заглядаєш. Боїшся старих зв'язків?

— Ну що ти, просто не було коли.

Марія була старша від Скаженюка на три роки.

— Гни дурня, боягуз ти великий. А Гриша тебе жалів, оберігав.

— Видно: на три роки впік!

— Дурень! Він життя віддав. Нічого тебе та тюрма не навчила.

— Навчила насамперед, як помститися своїм кривдникам.

Маруся пильно дивиться на Скаженюка, ніби вивчає.

— Що, не віриш?

Жінка стенає плечима.

— Хочеш, навчу?

— Навіщо, у мене кривдників нема...

— А за Гришу свого хіба нема у тебе бажання відомстити Волошину, Споришу, навіть тому здоровилу лягавому?

Марія заперечливо хитає головою, а в самої загоряються очі.

— Можеш мені не признаватись, не треба, ніхто від тебе цього не вимагає. Знаєш, зі мною сиділи мужики безневинні, не знали, в чому їхня вина. А за Радянську владу, яка їх покарала за їхню ж відданість, були готові перегризти горло.

— І що з цього?

— Виходить, усі вони сиділи через написані анонімки... Головне — переконливо описати.

— А коли розберуться?

— Їм нема коли, масу народу ув'язнюють, кому вести слідство?

— Ти це мені розповідаєш з перепою?..

— Я з тобою не бачився, з тобою не говорив.

Скаженюк відійшов і зразу ж влився в гурт молоді, яка азартно танцювала польку під духовий оркестр.

Повернувшись пізно ввечері додому, Марія засвітила гасничку, довго стояла коло печі, обдумуючи розмову із Скаженюком. Їй було боязко братись за перо. Дізнаються — не помилують. А так хочеться відомстити за Гришу, за його муки. І свої. Досі проклинала революцію, яка завдала їй стільки горя. Вона мріяла бачити себе серед вельмож — багатою, щасливою. А тепер кому доводиться прислужувати? Перед ким удавати задоволену життям? Бодай їх усіх пошматувало! Вона вважала, що нова влада зробила з Григорія бандита, бо ніхто бандитом не народжується. Згадки і думки про чоловіка змусили Марусю Бартко сісти до столу, взятись за папір. Подумавши, перехрестилась, вмокнула ручку в каламар.

«Начальнику міліції. В нашому селі проживає Волошин Яків. Це лютий ворог Радянської влади».

Через тиждень анонімка вистрілила. Якова Волошина вночі вивіз «чорний ворон», і Марія Бартко знову береться за перо. І «чорний ворон» відтепер гостює у Березівці майже щоночі, вивозячи щораз нову жертву з числа найвідданіших Радянській владі людей.

Отримав повістку з'явитись у відділення міліції і Спориш. Перебігши її поглядом, зблід.

— Що мені робити, збиратись? — радиться з жінкою, у якої від хвилювання зацокотіли зуби.

— Думаю, нема за що,— насилу промовила Ольга. — Розберуться, там людину даремно садовити не стануть. — А в самої серце крається від переживання. Якось їй до нинішнього дня все навколо було байдуже. Арештували — то, напевно, є за що, не нашкодили б — не судили б.

Арешт Волошина, найближчого друга, хоч обпалив розум, але душа піддалась-таки потаємному сумніву: «А раптом зробив таке, що і йому невідомо».

На суді, коли Спориш прийшов отерплими ногами, запитали:

— Яків Волошин з білогвардійцями зв'язок мав?

Спориш розвів руками.

— Я тоді був зовсім малий, та сам Яків не набагато старший за мене, хіба він міг?

Але Спориша перебили:

— Щось ти розбалакався. Коли прийшов сюди, забув навіть своє прізвище, а тепер тебе не зупиниш.

Заходить ще один міліціонер, прислухається.

— Що ти з ним розбазікався? Волошин і Терлецький в одній змові. Волошин до нього на побачення їздив.

Лише тепер Спориш утямив сказане. Терлецького оголошено «ворогом народу». Днями колгосп імені Терлецького перейменований на «Більшовик». Під час голодовки Волошин їздив з поклоном до Терлецького, і той прислав два пуди сухого жому.

— Добре, Спориш, іди, треба буде — викличемо.

Міліціонер, котрий щойно увійшов, наморщив чоло, щось пригадуючи, утупився поглядом Споришеві в перенісся.

— Ану постій. Як тебе звати? Спориш Роман Павлович, так? З Березівки?

Роман лише кивнув.

— Іди за мною! — наказує міліціонер.

Спориш іде, а перед очима хилитається коридор, яким прошкували в невідомість десятки, а може, й сотні.

— Два тижні тому ти навмисне вивів з ладу трактора, затягнув

польові роботи, тим самим зіграв на руку ворогам народу. Логічно, коли сказати, що ти з ними й сам у змові.

Романові пересохло в роті.

— У тракторі закалатав клавіш. Таке буває...

— Буває? А сім'ю Червоного, лютого ворога народу, хіба не через те захищаєш і підтримуєш? Та й з дочкою ворога і злодія одружився. Хіба цього мало?!

— Досить, я розумію,— налившись образою, починав приходити до тями Роман. — Але я боровся проти них, і це вам відомо. Мене завжди за роботу хвалили.

— Вороги вміють пускати в очі дим,— міліціонер підсуває Романові протокол. — На, розпишись!

Спориш узяв ручку і вже заніс руку, щоб поставити свій підпис, але його погляд зачепився за речення «...визнаю свою вину перед народом...»

— Яку таку вину я визнаю? — Роман бере папір в руки, починає читати. — О ні, цього я не підпишу. Ви що, вважаєте мене за дурника?

Міліціонерове обличчя береться червоними плямами, він підскакує на стільці, б'є долонею об дубовий стіл.

— Згною!

— Я вимагаю прокурора. Ви мені не суддя і не...

Спориш недоказав. Сильний короткий удар кинув його на стіну. Непритомним сповз він на підлогу.

Після цього міліціонер знову викликав до себе, домагався підпису, бив і виходив. Так минуло кілька місяців. Роман помічав, що воля його поступово слабне. Ще один-два виклики — і він не витримає, підпише що завгодно. Але міліціонер раптом згадав і запитав:

— Ну, а чого ти не в армії?

— Не брали, нікому було на тракторі замінити.

— Ну, а ти сам в Червону Армію хочеш?

— Хіба таке можливо?

— Язик за зубами тримати вмієш?.. Бачу, вмієш. Щоб ніде ні слова. Ясно?

— Спасибі.

Просто із слідчих казематів Спориш потрапив до армії. Звідти й подав додому першу вісточку. Ольга їй зраділа, на обличчі загорілась щаслива усмішка. Побігла до Волошиної, а через якусь годину вже все село говорило про того листа і чоловікову службу.

Того ж дня Ольга написала: «...У нас все гаразд, не хвилюйся, служи нашій любимій Батьківщині вірою й правдою».

Проте листа Роман не отримав: почалась війна.

• • •

Війна застала Романа в Молдавії, біля самого кордону. Після короткого бою вимушені були відступити, залишивши вбитими й пораненими чимало товаришів. Скоро до відступаючих приєднались нові підрозділи. Серед них Роман зустрів земляків-березівчан. У роту, в якій він служив, прибились Скаженюк і Чухрій.

На шлях, яким відступали, фашистський літак сипонув листівками. Дехто їх брав у руки для самокруток, а дехто потай перебігав писане.

Чухрій підійшов до Романа, коли той пив біля криниці воду.

— Читав учорашні листівки?

— Або що?

— Обіцяє волю, землю, а хіба більшого дядькові треба?

Роман різонув його гострим поглядом, під яким той знітився.

— Та я так, нічого, просто питаю.

— Ну, ну, дивись,— мовив Роман і відійшов од криниці.

А на ранок Скаженюка і Чухрія вже не побачив — уночі дезертирували.

У київських лісах командира відділення вбило уламком німецької бомби, Романові довелось його замінити. Після кількаденних боїв та

відступу дозволив виснаженим бійцям перепочити. На варту наказав стати колишньому бухгалтерові «Більшовика» Берку.

Було те перед обідом. Гріло сонце, щебетали лісові птахи, пахли трави, стиха гомоніли могутні сосни й дуби. Ніщо не віщувало біди. Берко, стомлений не менше від інших, з останніх сил боровся зі сном, і все ж той здолав його. Берко солодко спав, коли ліс невдовзі наповнився рокотом. Ворожа розвідка на мотоциклах влетіла на поляну, де покотом спали зморені солдати. Берко крізь сон чув тріскотняву вихлопних труб, але ніяк не міг прокинутись. Підхопився на ноги, коли кулеметні черги ударили по сонних солдатах.

Підрахували вбитих і поранених. З березівчан важко поранило Жовтана, його залишили в першому ж селі, біля Василькова. Польовий суд засудив Берка до розстрілу. Виконати вирок наказано відділенню, в якому служив Берко. Довелось Романові разом з солдатами вести в глибину лісу приреченого на смерть односельця.

— Що я накоїв? — шепотів Берко. — Треба було йти із Скаженюком, я його не послухав, от і маю...

Солдати задерли голови, вслухались і вдивлялись у спалахи блискавок і розкотисті удари грому, що швидко наростали із заходу. Дужий, поривчастий вітер ламав гілля, і воно сипалось на їхні голови. Заворожені передчуттям, солдати забули про свою справу, яка для кожного з них була досить неприємна, напевно, тому її і відтягували. Ринула злива, солдати стали ховатись під крислаті дерева. У лісі стемніло, спалахували блискавки, оглушливо гуркотів грім. Одна з блискавок улучила в дуба і розколола його. З Романових рук випала гвинтівка. Коли отямились, побачили під обпаленим дубом мертвого товариша. То був Мороз, березівський хлопець, з яким Роман не раз ходив у засідки на Дядя. Похиливши голови, стояли під зливою над почорнілим тілом, мовчали. Лише тоді згадали про Берка. Спохопились, а його нема.

— Оно він! — крикнув один, показуючи в глибину темного лісу і тут же вистрілив. Слідом похапцем заходились бабахкати й інші. А в душі всі просили Бога, щоб куля його минула...

• • •

Після коротких сутичок з загарбниками рота відступала до Києва. Убило взводного, Роману знову довелось брати тимчасове командування на себе. Взвод зайняв оборону в Голосіївському лісі. Бої точилися запеклі, з великими втратами для обох сторін. Почорнілий від диму, зранений снарядами, бомбами, гранатами і кулями, наче жива істота, стогнав Голосіївський ліс.

Роман з Дубовим, своїм сусідою, постійно були коли не поруч, то на такій відстані, що могли бачити один одного. Їм було страшно розлучатись навіть на мент. І найбільше боялись тяжкого поранення. Краще вже смерть.

Бої не вщухали, німці робили відчайдушні спроби підім'яти наші частини. Ряди червоноармійців рідшали.

У Романа скінчились патрони, відділення його і вся рота розсіялись по лісу. Чув Роман кілька хвилин тому голос Трача, а тепер і він зник. А ворог усе тисне.

Питає Дубового: «Що будемо робити?» А той відказує: «Давай, поки не пізно, відступати». І тільки-но стали повзти, як почули виття міни. Притиснулись до землі. Романа контузило, а Дубового Бог милував. Кинувшись до Романа, Дубовий став його трясти. Той був без пам'яті. А тут німці натисли, і Дубовий залишив Романа, вирішивши, що він уже мертвий.

Роман опритомнів тоді, коли довкола лунали чужі голоси.

Перемагаючи гул у голові і відчуваючи, як погойдується під ним земля, піднявся. На нього були націлені автоматні дула. Наказали стати в колону полонених.

Полоненим німці оголосили, що на пункті, куди їх приведуть, дадуть

попоїсти, переодягнуть, випишуть документи і відпустять. Тих, хто надумає втекти, чекає смерть.

Хилилось до заходу палюче сонце. А їх все гнали й гнали, не даючи перепочинку. У колоні було чимало поранених. Хоч товариші й підтримували їх, як могли, одначе вони почали відставати. А один уже не міг і кроку ступити. Категорично відмовився від допомоги і сів посеред шляху. Підійшов конвоїр і пристрелив з автомата. Тепер уже найнаївніші зрозуміли: обіцяного раю не буде!

Конвоїри мінялись, а їх гнали й гнали. Трупів на шляху лишалося дедалі більше. До пострілів уже стали звикати, тепер колона не здригалась, коли когось пристрелювали. Ніхто навіть голови не повертав у той бік.

Наступного дня опополудні, коли сонце пряжило особливо нестерпно, колону прийняли мадяри. Серед полонених знявся шумок: мають бути переміни, мадяри не німці, ставитимуться до них по-людському.

Хтось побачив криницю і рушив був до неї, а комусь захотілось до вітру. Вийшли необачні з колони, а їх і поклали на землю з автоматів.

Уже мадяри.

• • •

Того дня в Ольги на серці було тривожно, пригнічувало тяжке відчуття. Усі думки тільки про Романа. Уночі приснився лихий сон, од якого мало не зомліла. Розгадувала його — і не могла розгадати. Навіть тепла після дощу погода не могла збити її досади.

Пробувала себе розрадити, старалась менше моритися передчуттям якоїсь біди. Але досада, як чума, поки не замордує душі, не відступиться. Боялась за дитя, яке доношувала останні дні. Не доведи Боже, коли народиться не таке, як людські.

А на білому світі наче нічого й не сталося. Як і раніше, світило в небі сонце, перепадали дощі, щебетало птаство. Тільки стиглий хліб у полі осипався, ніби в нього не було господаря. І село притихло, завмерло, як у моровицю.

Зайшла до хліва, витрусила в ясла корові рогозу, ще звечора нажату на долині. Двомісячний бичок буцав корову — йому завжди залишала невидоєними дві дійки. До ніг лащився пес. Кіт, граючись, відганяв Дружка, який лінився постояти за себе, чекаючи молока. В стрісі цвірінькали горобці, а ластівки усе носили й носили до гнізда їжу для своєї малечі.

З батьком вона ще й досі не зустрічалась. Не те що не хотіла бачити, а таки боялась цієї зустрічі. Мати після їхнього одруження так і не побувала жодного разу в них у хаті.

Тоді Ольга ще не знала, що повернувся Скаженюк.

Розправивши в яслах рогозу, нагнулась по дійницю з молоком. І тут почула різнобій чоловічих голосів. Налякано озирнулася. Повернула голову — і заніміла. У хвіртку заходив батько, а через воринки перескакували поліцаї. Серед них упізнала Скаженюка. Вона розгубилась і не знала, що робити. Сором'язливо ховала живіт від непроханих гостей. Ще не збагнула, чому їх стільки до неї нагрянуло. Заскавучав побитий Берком Дружок, нявкнув кіт, якому дав копняка Чухрій. Притихли горобці, тривожно шугали понад хлівом ластівки.

— Приймай дорогих гостей! — розправившись з псом, кричить Берко.

На подвір'ї розлягається веселий регіт.

— Веди до хати! А може, ти нам не рада? — питає Чухрій.

Ольга прихиляється до одвірка і дивиться на батька.

— Що, дочко, плачеш? Від щастя чи від горя? — запитує Тодор, підступаючи до хліва.

— Від горя, тату. Бачу, життя вас нічого не навчило. Ви знову зв'язалися з ними.

Бермес стис кулаки і кинувся до Ольги, але його зупинив Скаженюк.

— Чекай, вона ж батька побачила — і розстроїлась.

Гості повсідалися на призьбу, закурили. Скаженюк раз у раз поглядав на Ольжин живіт, ловив її погляд.

— Ех, хлопці, була не була, якщо Ольга згодна бути моєю дружиною, я женюся,— каже Скаженюк.

— Ніколи цього не буде! — каже Ольга. Тодор мовчить. Може, він і радий мати такого зятя, але ж дочка в такому стані, що зараз не до весілля. Тут бабу-повитуху треба кликати, а не сватів приймати.

Скаженюк, не знайшовши підтримки з боку Тодора, спльовує з досади.

— Твій, дурна, давно хробаків годує,— каже Берко. — Хапай своє щастя обома руками, поки не пізно.

Ольга блідне, хапається руками за живіт.

— Ідіть геть, люди добрі! Добром вас прошу.

За годину Ольга народила сина і назвала його Яшком.

• • •

Коли я підріс, вони й розповіли мені про своє життя. Пригадується розповідь батьків про часи окупації. Її хочу передати їхніми очима, серцем і душею, оскільки мені самому це зробити буде, гадаю, важко. За наше село і ті далекі події я розпитував і своїх односельців. І дивно, кожен оповідав по-своєму. Бо кожен бачив той світ своїми очима. І що цікаво, ніхто не ганив колективізації, а лише дякували їй. Є над чим задуматись.

РОЗПОВІДЬ БАТЬКА

...Подали товарняк, відчинили ворота. Обабіч стали дві шеренги мадяр з гумовими палицями. Знесилені руки нездатні дотягнутись до вагона. Конвоїри горлають, б'ють палицями.

Потім дорога. У товарняку нічим дихнути. Слабші умлівали. Я втратив лік часові. Нарешті зупинка. То було Рівне. Команда — вивантажуватись. У концтабір нас гнали містом. Люди, які нам зустрічались, дивились на нас, плакали. Що було в кого з їжі, крадькома кидали нам. Але й крихти конвоїри вибивали з рук, погрожували людям розстрілом.

Територія концтабору ніби висмалена, чорна, жодної травинки, жодного деревця.

Он витягнута рука за колючим дротом. То там, то там застигли в судомах такі ж мертві руки з бур'яном у посинілих пальцях. А вежі пильнувала варта. Наблизився до дроту — татакає кулемет. Та коли сліпнеш од голоду, не страшні тобі ні кулемети, ні колючий дріт.

Спочатку до дроту підпускали місцеве населення, люди приносили, хто що мав. Завдяки тому я вижив.

Невдовзі настали холодні ночі. Ми тулились по бараках. Німці заборонили будь-які передачі. Люди мерли, як мухи. Ми вже не могли не те що працювати, а й ходити. А нас гнали копати траншеї в мерзлій землі. З морозами більшало похоронних команд і меншало тих, хто ще міг довбати мерзлу землю. Подекуди стали їсти людей, з трупів відрізали м'якуш...

Що робити? Кілька разів пробував утекти, але невдало. Розумів, що залишатись тут не можна, смерть прийде як не сьогодні, то завтра.

Не знаю, скільки нас нагнали в цей табір. Одні казали, сто тисяч, інші — менше. А під Новий рік нас уже можна було перелічити по пальцях, але ми і до життя, і самі до себе такою мірою втратили інтерес, що вже й не бачили, хто поруч.

З Яковом Волошиним я зустрівся випадково, хоч у пеклі цім провели багато часу. Поверталися з роботи: він прочищав дорогу від снігу, а я копав кагат для трупів. І тут я несподівано наскочив на Якова Волошина, лице в лице, і ми обидва від подиву заклякли.

— Яшко, ти?

— А це ти, Романе?

Обнялись і заплакали. І не могли угамуватись.

Того вечора ми довго розмовляли. Яків розповідав про свої поневіряння по таборах.

— Не везе мені в житті, з одного пекла трапив до іншого. З того дивом вийшов. Думав, кінець усім моїм мукам. Тепер ворога видно в обличчя. І маєш — не під ту хвилю подумав. Попав у полон, сподівався дорогою утекти, не вдалось. А звідси нема чого й думати.

— Ну, не падай духом. На ось, підкріпись. — Вийняв з-за пазухи сиру картоплину. — Вчора розвантажували вагони, пощастило розжитись.

— Спасибі, друже.

А через тиждень ми випадково потрапляємо на очі німцю-кухарю, котрий відбирав робітників колоти дрова. Було це саме напередодні Різдва Христового.

Настав вечір. Німці готувались до свята. Збирався відзначати його і наш кухар. До нас він був ласкавіший, ніж ті, що стояли на варті. Не жалів баланди, їли вволю. «Дивіться, не спробуйте тікати: вам капут, і мені неприємності»,— попередив нас, покидаючи кухню, що була за межами концтабору.

Смеркало. Ми обдивились — нікого, лише ми і ще троє таких, як ми, гріються коло багаття..

— Може, спробуємо? Іншого такого шансу не випаде,— інтригує Яків.

Один за одним висотуємося з кухні.

Ніч ясна, куди не глянь, застигла німа даль. А мороз тріскучий аж за душу хапає. На такому холоді і пес задубіє. Від простору й волі голова п'яніє, а серце нема-нема й сполошиться і вдарить так, що тіло здригається. Очі кидаються по боках, бояться біди, з вуст сахтить вогонь, а під шапкою чуприна їжиться, і то так, що на голові шапка ходором ходить... Спішимо — нам би подалі від міста — і все дивимось на блідий місяць, щоб з дороги не збитись: ідемо на південний схід, куди кличе рідна сторона. Навколо сніг по пояс. Зійти з наїжджeної дороги можна, але далеко не пройдеш, з сил виб'єшся.

Так ми прочовгали своїми драними капцями в обмотках усю ніч. Ні душі назустріч. І слава Богу. Позаду пекло, а попереду, можливо, нас уже чекає шибениця.

Бачимо, ранок настає, скоро дорога оживе.

Кажу: «Якове, треба з дороги звертати до лісу. (А ліс метрів за вісімсот, а може, й ближче). Не приведи господи, наскочимо на німців».

Яків погодився зі мною.

Пробиваючись у глибокому снігу, міняли один одного по черзі: то він ішов попереду, то я. Нарешті так повтомлювались, що вже не було сили йти далі. В такому байдужому стані, певно, й знехтували своєю безпекою. Схаменулись, коли кулеметна черга прорізала повітря і поруч прострочила стібок у глибокому снігу, який зашипів і здувся. Ми тієї ж миті попадали ниць. На чистому засніженому полі лунко стрекочуть кулеметні і автоматні черги. Пострілявши, німці зникли — мороз і їм допікав до кісток. Полежавши трохи, питаю: «Якове, ти живий?» Мовчить. Ще раз питаю — не відповідає. Я злякався. Піднімаю голову, оглядаюсь — дорога порожня. Задубілими руками обмацую його тіло і бачу на грудях кров. Тут я й переполошився. Рву сорочку, перев'язую, як можу. Пробую звалити на себе — сил немає. Перемагаючи самого себе, бреохаю в снігу до лісу. Ламаю гілля, звалюю на них Якова й тягну за собою. Прикладаю вухо до грудей — серце стукає. От і добре.

Надвечір втягнулися у глиб лісу. А в Якова, бачу, обличчя вже припало інеєм. Ламаю сухі гілляки, складаю на купу. Дістаю з його кишені кресало, яке він зберіг ще з полону. В руках каміння не слухається. Біль до серця доходить, а ніяк не вибити іскри. З очей сльози котяться, з горла стогін, а іскри немає. Яків лежить, не ворушиться. Я довго вовтузився, а все ж розвів багаття. Підсуваю Якова ближче, підкладаю під нього гілля, щоб йому було тепліше.

І тут чую в лісі лункий тріск сухої гілляки. Насторожився: звір чи людина? А вухо вже ловить людське хекання. Схоплююсь на ноги, руки тремтять. У тьмяних зблисках багаття вдивляюсь у лісову темряву. Чую, як хрускотить під ногами сніг. Від перенапруження холоднію, як у пропасниці, стукотять зуби. І нарешті чую голос:

— Не бійся, добра людино!

Кидаю палицю, з полегкістю зустрічаю чоловіка з сивою бородою. «Може, він посланий нам самим Богом»,— майнула думка.

— Поранений? — запитує бородань, вдивляючись у моє заросле обличчя.

— Три рани,— відповідаю стомленим голосом. — Недавно просив води, але знову втратив свідомість.

— З полону втекли?

Дивлюсь на бородана, думаю: «Хіба ти не бачиш?»

— Як вас сюди занесло? Поруч центральна дорога, в будь-яку хвилину вас тут можуть накрити.

— Не було коли вибирати інший шлях.

Разом з бороданем стали затоптувати багаття, але було вже пізно. Зовсім поруч почулись голоси.

— Тікай! — каже бородань.

— Товариш,— заперечив я. — Не покину.

— Йому вже не поможеш,— каже бородань,— він же мертвий. А ти тікай. — Він штовхає мене в плечі. — Дурню, тікай же!

Я лише тепер прийшов до тями, кинувся навтьоки.

— Стій! — рве глуху ніч лихий голос.

Біжу з останніх сил, а сніг немов зв'язує ноги.

Пролунав постріл, обпекло тіло. Долілиць падаю в сніг.

— О-о-о, Юхиме, це ти? — дивується той самий голос і кличе: — Степане!

— Га? — відгукується з лісу інший.

— Диви, твій тато тут!

— А це що за цирк? Як сюди потрапили? Хто такі?

— Видно, москалі з полону тікали.

— Їхав, дивлюсь — багаття палає, думав, це лісник, мій сусід, а вийшло ось що,— виправдувався Юхим.

— Що-о-о? Гайда додому. Не приведи господи!.. Ех, носить вас лиха година,— лається Степан.

— Негоже, сину, людські трупи ось так залишати...

РОЗПОВІДЬ МАТЕРІ

Настав 1942 рік. Жнива. Ми бігли всім селом на поле як навіжені. Біля молотарки стоїть румун з довгою нагайкою, жде на тих, хто припізнився.

На руках у нас діти. Від швидкої ходи забиває дух. Встигаємо до молотарки вчасно і тепер дивимось, кому попаде. Останніми прибігли Бойко з Лопатіним. Румун киває пальцем. Ті покірно підходять, підставляють крижі. Румун береться «вчити дисципліни». Бойкові з Лопатіним аж спини вгинаються, а самі мовчать, лише зубами скрегочуть. Бо якщо не відбудуть «науки», перепаде так, що з тиждень не присядеш.

Залишаю дитину під копицею разом з іншими дітьми, сама йду в'язати снопи. До мене підходить Берко.

— Стефанеску велел, чтобы ты к нему в балаган зашла.

(Берко в наше село прибився в громадянську, а сам родом з Поволжя).

Я заметушилась, розгубилась, оглянулась, чи не дивляться на мене збоку. Кличе не випадково, я здогадуюсь. І це безвідмовна, неминуча, мерзенна данина. Всі знали, що настане день, і чергова жертва силою приголубить Стефанеску. В селі вболівали за тендітних, незайманих молодих дівчат, а за молодиць, тим більше вдовиць чи солдаток, ніхто вже не смів навіть писнути.

— Що йому від мене треба?

— Иди й сама спрашивай,— відповів Берко, пирхнувши в долоню. Цієї хвилі з балагана почувся незадоволений, роздратований голос:

— Що там за базар? За нагайкою спина свербить, чи що?

Я зиркнула і роблю свою роботу, а жінки попритихали, чекають, що буде далі.

Стефанеску лютує, намотує на руку нагайку. Виходить із балагана, сам паршивенький, невисокий.

— Ну, що вона? — прискалює око на Берка.

— Бузует. Эта женщина с норовом,— каже Берко. — Она даже перед отцом не поступилась.

Беркова відповідь роздрочила Стефанеску, йому цікаво глянути на вперту жінку.

— Дивись, яка ти сміла. Чого так нахабно поводишся?

Він ще тільки підходить, а у мене в руках розв'язуються снопи. Дуже боялася за сина. Та від страху набираюсь і зухвалості:

— Як і всі.

— Не так, як усі. Але дивись у мене, відстанеш, чи що там ще в цьому роді, зіб'ю до смерті.

Увечері, коли всі зібралися додому, Стефанеску знову став в'язатись до мене. Особисто обмацав, чи не вкрала бува хоч кілька зерен. Упевнившись, що нічого не взяла, потягнув через плече нагаєм. Я від болю скрикнула, а він усміхнувся.

— Це за те, щоб сина свого не морила.

Йшла додому, затаївши образу і біль. Що з того, кому пожалієшся? А пізно ввечері чую стукіт у вікно. Відхиляю фіранку, бачу його мармизу.

— Чого вам, домнуле Стефанеску?

— Пусти до хати!

— А що ви у мене забули?

— Сама бачиш — я ж до тебе по-людському. Ти дуже горда. Ну, це добре. А я, бачиш, не гордий. Ти не захотіла йти до мого балагана, то я прийшов до твоєї хати. Відчиняй.

Зашморгнула фіранку, кинулась до колиски і почала вкладати сина. А з очей так і покотилися сльози. Стефанеску знову затарабанив у вікно. І тепер, чую, уже вимогливіше.

— Вибирай! — кричить у вікно. — Або пустиш зараз до хати, або при всіх заб'ю!

— Заради Бога, відчепіться, домнуле Стефанеску. Ще дитя перелякаєте. Воно саме заснуло.

— Ну, дивись... Аби потім не каялась...

Удосвіта побігла зі своєю бідою до Фросини Волошиної. Та чим вона могла мені допомогти? А може, порадила, відкупитись могоричем? Він же ласий на дурничку.

Уранці, коли з дітьми прийшли до машини, Стефанеску вже стояв на воротях у червоних чоботях. Напевно, сподівався відігратись на мені. Але я прийшла вчасно і, поклавши сина під копиці, понесла могорич.

— Домнуле Стефанеску!

— Ну?

— Я вам цуйки принесла. Ви до мене по-людському, і я до вас...

— Хочеш цуйкою відкупитись? Не вийде, голубко...

— На більше не сподівайтесь, домнуле Стефанеску.

Тицьнула йому пляшку в руки й поспішила до дівчат.

Десь на часі підходить Берко.

— Стефанеску приказал, чтобы ты еще цуйки принесла.

Кидаю перевесло, йду до балагана. Дивлюсь — сидять Стефанеску, Скаженюк і мій батько. Серце обривається, коли бачу тата.

— Добре, домнуле Стефанеску, я принесу цуйки ще. Але після цього дайте мені спокій.

Регіт струсонув балаган. Вкупі зі всіма реготав і мій тато.

Дві літрові пляшки цуйки доконали Стефанеску і поліцаїв, звалили з

ніг. Поліцаї позасинали в балгані, а Стефанеску вирачкував назовні і впав на бурт зерна, обнявши його руками.

Ми всі покидали роботу, зупинили молотарку, стовпились довкола буртів із хлібом. Не знали, що робити: розбігатись по домівках, чекати вечора чи вертатись до роботи. А бурти з хлібом немов самі кажуть: чого зволікаєте? У кожного з вас діти!.. Чим узимку годуватимете?..

— Молодець, Ольго, споїла оцих прихвоснів! — кинув хтось з натовпу.

— Та годі даремно язиками ляпати,— розізлилась я. — Хліб на току. Поки очухаються, маємо на цілу ніч роботи.

По цих моїх словах уся громада кинулась до своїх мішків.

Прокинувшись і зрозумівши нарешті, де він, Стефанеску сам собі не повірив. Пшениці зосталось стільки, скільки прикрив собою.

Підхопився на рівні, наробив репету. Схопив нагайку і заходився шмагати поліцаїв. Ті немов ошпарені вилітали з балгана. Стали радитись, чиїх це рук діло.

Відчувала, що сонце вже заглядає до хати. Син повзав по мені, шукаючи їсти, у вікно вимогливо стукали, а я ніяк не могла прокинутись. Тільки тоді, як стали ламатись у двері, підхопилась.

Двері аж стогнуть, так садять у них плечима. Стала збоку і відкинула засув. Дзвінко дзенькнула клямка і полетіла в куток. Я тулюся збоку. Перед моїми очима падають двері, а за ними, бачу, летить чоловік. Придивляюся — Скаженюк. Розтягнувся на всі сіни, ще й забрав носом землю, зчесав собі шкіру на руках.

Подвір'я здригається від дурного реготу. Скаженюк зривається на ноги, люто підскакує до мене і щосили б'є в обличчя. Голова моя, ніби маятник, вдаряється об стіну. Я зомліла і поволі опускаюсь на землю.

Залітає в сіни тато. Побачивши мене, хапає відро з водою і виплескує на мене. Коли я опритомніла, мене одразу стали допитувати.

— Де подівся хліб?! — кричить наді мною Стефанеску.

Мовчу. Мокрі спідниця й кофтина прилипли до тіла, а румун тупає ногами:

— Де діла хліб, суко?!

Чую — у хаті починає плакати дитина. Спочатку пхикнула, а після почала звати мене до себе. А вони всі поставали наді мною, як шуліки. Я здогадалась, що в селі хтось мене вже встиг виказати. Пізніше мені сказали, що то був Гармидер.

Мовчу. Що казати? А син уже починає захлинатися. Мені погрожують, обіцяють віддати на допит, а я тільки дитячий вереск чую. І тоді не витримую, підхоплююсь з мокрої долівки і кидаюсь до хати. Хапаю дитя на руки, а ззаду підлітають поліцаї, пробують вирвати його з моїх рук. В цій шарпанині я випускаю тебе з рук, і ти незграбно падаєш на землю. Крик стихає. Мене силою тягнуть до примарії. А тебе забирає до себе Волошина.

Мене допитували цілий день. На ніч кинули в погріб. Про випадок з хлібом доповіли вище, звідти надійшов наказ доставити мене в комендатуру.

Ще не світало, як у візок впрягли коня. До примарії зійшлася мало не вся поліція. Не було тільки тата. Я вже цим здивована не була. Конякою правив Мачваїл. Коли віз, не поспішаючи, полишав примарію, в кінці вулиці я побачила свою маму, яка бігла, спотикаючись, розхристана, простоволоса. Поліція, що стояла поруч, мовчала, дивуючись, що моя мама раптом, через стільки місяців мовчання, кинулась за дочкою. На півдорозі нараз зупинилась, змахнула руками, подивилась мені вслід і раптом стала сідати на землю.

Не поспішаючи, на небі сходило сонце, а відстань між мною і селом невтримно збільшувалась.

— Дядьку Ілько, у мене син залишається. Коли повернеться його батько, передайте, що я його дуже довго чекала...

Але відповіді не було, і я більше не чіпала свого родича, який, як і

тато, продав свою душу ворогу. Березівки вже не сподівалася побачити. Занурилась у свої болі, не бачила навіть, коли нас перейняв мій тато. Його голос і несподівана зупинка розбудили мене від думок про те, що, можливо, доведеться прощатись з білим світом.

Повертаю голову, бачу — у татових руках утинок.

— Повертай до лісу! — глухо наказує тато Мачваїлу, і той покірливо, безмовно повертає на путівець.

— Швидше! — підганяє тато.

Коли заглибились у ліс, наказує зупинитись.

Я почала розуміти, що батько вирішив мене виручити, але не могла збагнути, чому саме сьогодні, а не вчора кинувся на виручку. Мачваїл з переляку намочив штани, руки йому тремтіли. Він, як цуценя, що нашкодило, зазирав батькові у вічі.

— Ти зрозумій лише мене. Коли б ти був шепнув мені на вухо, хіба не відпустив би її?

— Ти мій двоюрідний брат, і вона тобі не чужа. Самому треба було пожаліти. Я тому тобі й дав довгий шлях для роздумів. Вже не один ліс проїхали. Як можеш ось так живу людину, та ще свою родичку, безжалісно віддавати на тортури катам?

Тато залишає Мачваїла, зіскакує з воза, бере мене за плечі, повертає обличчям до себе, а з очей течуть сльози. Їх він не соромиться і навіть не витирає.

— Донечко...

— Тату!

Не знаю, скільки він зі мною ось так стояв, пестив, голубив, скільки туги одне перед одним вилили. Коли батько відвів мене від себе і огледівся, побачив Мачваїла, що тікав поміж деревами. Кинувся в кущі, скочив на коня і погнався за ним. Скоро й повернувся.

— Що, тату, наздогнали?

— Так, дочко, він у ярку мене почекає.

— Ви, може?..

— Поки, дочко, ні, але зроблю.

— Навіщо?

— Він тобі не дасть життя. Собаці собача смерть. Коли не я, так наші прийдуть.

Від того його «наші» мені відлягло від серця, стало на душі легко. Так мені добре ще не було за ціле життя, так приємно, так тепло, так мило, як в оці хвилини.

— Тату, як мама?

— Мами вже нема...

— Як нема?! Я її ще вранці бачила.

— Ото лише й бачила... Там же, на дорозі, й померла.

Я присіла на пеньок, схопилася за голову й заголосила.

— Донечко, не треба. Сльозами ти їй не поможеш. Тобі пора. Іди в Кирнасівку, до дядька Андрія. Лиш не подумай додому повертатися. Там тебе можуть чекати. Сина Андрій уночі із села винесе сам, я вже з ним домовився.

— Тату, тату... А ви ж куди?

— Куди очі, туди й шлях. Дасть Бог, побачимось, а коли ні — не згадуй лихом. Потрібно очистити душу, а не знаю чим. Втопитись, чи що?.. І не гоже самому на себе руки накладати, і жити немає для чого і для кого.

Батько сідає на коня, киває мені, мовляв, будь сильна і здорова, донечко моя, і швидко зникає в лісі.

Постояла трохи, обдумуючи розмову з татом, і потихеньку пішла лісом понад дорогою. А коли сонце стало котитись донизу, прискорила крок. До села добігала вже в темряві.

Ще звіддалеки побачила в батьківській хаті вогні. «Напевне, сусіди, рідні, близькі прощаються з мамою»,— подумала. І що ближче було до хати, то повільніше ступала знайомою стежкою. Від сліз і горя майже

нічого не бачила перед собою. Зупинилась під грушкою, на якій колись батько приладнав гойдалку. І раптом мене схопили дві пари рук.

— Ага, сучко, попалась-таки!..

РОЗПОВІДЬ БАТЬКА

Отямився у темній комірчині під кожухами та ковдрами. Коли обвикнувся, в сірій темряві побачив незнайому жінку. Вона ніби ворожила наді мною.

— Нарешті,— радо мовила жінка, прикладаючи до мого чола руку. — Юхиме, а йди-но сюди.

До комірчини увійшов бородань. Спинився наді мною.

— Огамався, синку? А вже не вірилось. Сотні років проживеш!

Почувся стукіт у двері, дедалі гучніший.

— Це Стьопка,— стривожено каже жінка.

— Лежи тихо,— каже бородань.

Обоє виходять, замикають комірчину з того боку.

— На якого біса зачиняєтесь? — чути з хати сердитий голос. — Білий день.

— Лиха година, Стьопко, лиха,— каже жінка.

— Які ви полохливі!

— Обережні,— відповідає батько.

Степан, чути, сідає на лаву.

— Я їсти хочу... І чого це ви весь час дметеся? Скільки вже можна?

Чути, як він гримає кулаком об стіл.

— Ти бач, жінко, він не знає чого? І це рідна дитина. Сором людям у вічі дивитись, а він не знає чого.

Степан зривається з лави, під ним рипллять мостини.

— Серед своїх батьків наче чужий. Живіть самі.

— Синку, тобі нема чого сердитись. Тато правий.

— Я у вас один син, а ви мене ніяк не зрозумієте. Для кого ви сьогодні живете? Ну, скажіть мені!

— Для тебе, звичайно, синку, але жити хочеться по-людському, як усі, а не в ганьбі.

Степан хряпає дверима, важко гупає попід вікнами на вулицю. Додому не з'являється десь зо три доби. В селі говорили,— і то мені його мама переказувала,— що Степан знайшов собі дівчину, яку думає сватати. І ці дні проводить у неї. А батьки за свою дитину переживали. Нема-нема та й вигляне мати на подвір'я. На четвертий день таки прийшов. Видно, пригасла образа. В наступні дні з'являвся додому несподівано. Ходив, немов щось винюхував. Дід Юхим і баба Євгена стали тривожитись за мене.

— Тобі, сину, прийдеться на горище перебратись. Наш анцихрист, видно, став здогадуватись. Вчора питав, чому комору під замком тримаємо.

Отак переговорили, і я забрався на хатнє горище. Якось полудневої пори прибігає Степан.

— Тату, відчиніть-но комору, я там колись залишив жакета.

— Він у хаті, мати його давно звідти забрала.

— Усе ж одчиніть. Чому я не маю права до комори? А може, мені просто хочеться в ній побувати.

— Коли маєш таку потребу, хіба хтось тобі боронить,— дід Юхим відсунув замок, а Степан відчинив навстіж сінешні двері, щоб краще бачити усі закутки.

— Ну що, знайшов?

— А що я тут мав знайти? — перепитує Степан, сподіваючись спіймати батька на слові.

— Звідки мені знати, що в тебе на умі?

Настав березень. Небо починало вже дихати теплом. Десь недалечко сонячні весняні дні, і я вирушу в дорогу, до рідної Березівки. Я відчував,

що вже здатен на таке. Дід Юхим усе стримував. Радив зачекати, поки земля затужавіє, ліси у листя вб'ються.

На горищі розмовляли безтурботно, та недарма кажуть, що береженого Бог береже. Баба Євгена подалась у хлів до корови, бичок там наробив шкоди, а в цей час додому повернувся Степан. У сінях почув з горища наші голоси. Здійняв з плеча гвинтівку і поліз драбиною потихеньку догори. Наші погляди зустрілись, я умовк на півслові. У Степанових очах загорівся азартний вогник, як у мисливця, що вистежив здобич.

— Недарма снився мені віщий сон. — Степан спрямовував дуло гвинтівки на мене. — Ану, вставай!

Дід Юхим схоплюється на ноги, кидається до сина.

— Опусти зброю, не жартуй!

— Пішов! — командує мені Степан, а батькові радить: — А ти, старий, не заважай! — і ще дужче натискає на свого тата.

— Стьопко, синку, не роби цього,— батько падає синові в ноги.

Але Степан камінь, не зважає на батька. Поправляє на голові шапку, хмурить щетинисті брови, спльовує.

— Я що сказав? Пішов!

Я встав, торкнувся дідового плеча.

— Спасибі вам, тату, за все.

— Ти ще будеш проклинати той день, в який він зберіг твоє життя!

Степан наказує мені злазити першим, я підкоряюсь, ловлю ногою щабель, прощаюся поглядом з дідом Юхимом, що поволі зводиться на рівні, спираючись на ціпок. Степан злазить слідом. Раптом я чую глухий удар і дідів голос:

— Романе, лови його, неприкаяного! — Різко піднімаю голову вгору і бачу, як Степан лантухом починає валитись на мене. Спочатку падає гвинтівка, а за нею Степан. Я підставляю плече і ледь утримую від падіння. Кладу на долівку горілиць, дивлюсь на діда Юхима, що спускається щаблями в сіни.

— Напевно, вбив,— глухо проказує старий і припадає до синових грудей. — Живий... Ну, слава Богу... Давай, в'яжімо йому руки. Нехай відлежиться, поки я повернусь.

До сіней увійшла Євгена Дорофіївна і побачила посеред долівки нерухомого сина, сплеснула в долоні, заголосила.

— Цить, стара. Ще попоїсть він твоїх печінок.

Баба Євгена умовкає, тільки схлипує.

— Ти дивись, поки не повернуся, не здумай розв'язати.

Запрягши коней, дід Юхим покликав мене. Розгорнув сіно в полудрабках.

— Ну що ж, синку, лягай.

Підвода гуркотіла уже далеко за селом. Вже сховалось сонце за обрієм. Впали перші сутінки, а я все лежу і з-під сіна розмовляю з дідом. У чистому полі, де нас, певно, уже ніхто не побачить, виповзаю зі своєї схованки і сідаю поруч. Дивлюсь на село, в якому, сказати б, я народився вдруге.

— Мабуть, дідусю, вертайтесь додому, а я вже й сам піду.

Дід Юхим дивиться на небо.

— Та ще з кілометр і, напевно, повернусь...

У баби Євгени вже уривається терпець чекати. Не знаходить собі місця, раз у раз підступає до комори, де лежить Степан. Притулить вухо до дверей, послухає, чи дихає син. Це чекання здавалось їй вічністю. Синові, либонь, руки затерпли і ноги від мотуззя. А від кляпа в роті бідна дитина може й задихнутися. І коли до сіней заглянули присмерки, баба Євгена не витримує і відчиняє двері.

— Ой, синочку мій! Тобі боляче? Ти лишень не кричи, я тобі хоч оцю ганчірку вийму з рота.

Степан якийсь час лише глибоко дихає, далі жалісливо каже:

— Мамо, я рук не чую.

Матері серце крається, стара не знає, що й діяти.

Юхим же наказував до його повернення не розв'язувати Степана, а Степан каже, що вже рук не чує. Отак і рук дитина може позбутись. Бач, уже й посиніли.

— Зараз, синку, зараз... Я тебе розв'яжу, а ти ж, Стьопко, послухайся татових слів, вже дочекайся його.

Степан, звільнившись од мотуззя, відштовхує маму, вона, невеличка, худенька, відлітає в куток, а Степан прожогом вибігає надвір...

...Спочатку я побачив сніп світла, а тоді й сам мотоцикл, що вихопився з-за лісу.

— Ну, я пішов, а ви повертайтесь,— зіскакуючи з підводи, кажу дідові Юхиму.

Він зрештою погоджується.

— Нехай проїде, а тоді я поверну, щоб не загородити дорогу. Про всякий випадок відійди в поле.

Я неквапливо перескакую кювет і опиняюсь посеред ріллі. Мотоцикла, чую, жене на шаленій швидкості, двигун аж реве.

— Ей, гальмуй! — Степанів голос.

— Ромко, тікай. — Чую дідів Юхимів голос.

Смужка яскравого світла раз у раз ковзає понад пухкою ріллею.

— Славко, світи в придорожню смугу, а я побіжу перевірю! — кричить Степан, пересилюючи тріскотняву двигуна. Бачу — він біжить у мій бік. Гримнув постріл, враз заглух мотор і погасла фара.

Степан розгубився. Дід Юхим вйокнув на коней, і ті понесли його на ріллю. Але вона була ще грузька, і коні заборсались. Дід Юхим обрізає посторонки і гукає в темряву:

— Ромко, де ти?

Я підбігаю до нього.

— Сідай верхи...

Хапаюся за гриву, перекидаю ногу на кінську спину. Від шляху один по одному розтинається декілька пострілів. Відчуваю нестерпний біль у стегні, від нього чорніє у вічу. Інша куля влучає в коня, на якому сидить дід Юхим. Кінь падає і своїм тілом притискає діда до землі.

— Схаменися, Степане! У свого тата, не дай Бог, вцілиш! — чую незнайомий голос.

— Нехай його шляк трафить! — лається Степан. — Він нас жалів, коли жаканом палив? Звихнувся старий на москалеві.

Дід Юхим усе борсається під конем. Забувши про свою рану, кидаюсь йому на поміч і тут від болю випускаю з рук револьвера, одібраного у Степана ще в сінях.

Коли підбігли Степан із Славком, кінь уже лежав на боці мертвий. З-під коня нарешті виборсався дід Юхим. А я все ще шукав зброю, мацаючи вогку ріллю.

— Де москаль? — підступив Степан до батька.

— Опам'ятайся, сину!

— Ага, ось де він! — Степан, розгледівши мене по той бік коня, виважує карабін. Та дід Юхим устигає стрельнути першим. Карабін випадає із Степанових рук.

— За що, тату? — ойкає Степан.

Я нарешті намацав на ріллі револьвер і вистрелив у Степанового спільника, що цілився у мене.

Дід Юхим рве на бинти сорочку.

— Тебе, Ромко, куди поранено?

— У стегно...

— А тебе, сину?..

— В сраку, тату! — люто спльовує Степан.

— Дурень ти! — каже дід Юхим і береться перев'язувати мені рану.

По тому повертає голову до сина, а Степан тим часом виважує лівою рукою гвинтівку, цілиться у мене. Дід Юхим, скрикнувши, кидається до нього, затуляючи мене, і Степанів постріл б'є йому в груди. Я викидаю

уперед руку з револьвером, якого нарешті знайшов, і вже Степан, гойднувшись, осідає на землю.

А навколо глуха темрява...

РОЗПОВІДЬ МАТЕРІ

Того дня стільки всього натерпілася, що, коли вони схопили мене, вже не було сили навіть налякатись.

— Бач, Ольго,— сказав Берко, дихаючи в лице,— знову зустрілися з тобою.

Вони допитувалися, куди подівся Мачваїл і чи бачила я свого батька. Я затято мовчала, тоді Берко пригрозив:

— Ти б про свого сина подумала — що з ним і де він.

Його слова ніби ніж у серце.

— Що ви з ним зробили? — мало не задихнулася.

— Він у примарії. Його доля в твоїх руках.

— Нема більше вашого Мачваїла! — відповіла їм рішуче.

— А твій тато де ж?

— Переказував, аби чекали до себе в гості! Прийде і по ваші душі.

Хапають мене під руки і тягнуть городами. Через рідне подвір'я вести не зважились.

— Недолюди! Дайте з мамою попрощатись.

— Здибаєтесь на тому світі,— сміється Берко. — У пеклі!

На вулиці, коли мене волокли, зустріли Дубового. Він тоді був ще нежонатий, худющий і здавався ще довшим, ніж насправді. Після оточення під Києвом йому пощастило пробитись додому.

— Куди це ви її? — питає, зупинившись.

— Іди з Богом своєю дорогою,— відповідає Скаженюк.

Дубовий довго стоїть посеред вулиці, а тоді біжить до Фросини Волошиної.

— Тільки що Берко із Скаженюком поволокли до примарії Споришеву Ольгу!

— Не може бути! Таж її повезли...

— Сам бачив. Можливо, Мачваїл, її дядько, відпустив.

— Що ж будемо робити? Тепер повезуть її вже під посиленим караулом.

— Давай спробуємо викрасти.

Ніч, темрява. На вулиці хоч око вибери. Скаженюк віддає мені тебе, заплаканого, голодного, зачиняє нас обох до погреба. Пригортаю тебе до грудей, а сама тулюсь крижами до дверей, бо страшенно боюсь мишей і пацюків. А ти без угаву ячиш.

Дубовий з Волошиною почули, де ми. Сторожів коло погреба не було, усі сиділи в примарії і з радості, що мене зловили, розпивали цуйку. Дубовий ще з дому припас залізяку, щоб вирвати скобу.

— Олю, ти чуєш? — шепоче крізь шпарину Волошина.

Вловивши знайомий голос, зраділа.

— Чую, Фросю.

— Спробуємо тебе звільнити.

Тут мені й дух перехопило.

Дубовий моцується коло дверей, виважує ломиком колодку, а вона ніяк не піддається. Ломик гнеться, а скоба ані руш. У примарії рипнули двері, хтось з поліцаїв вийшов надвір. Моїм рятівникам довелося ховатись. Поліцай справив потребу, помацав колодку й погупав до примарії.

Дубовий знову взявся до роботи. Не йде хоч плач. Ми в розпачі. І тут з'являється тато.

— Що, Ольга тут?

Дубовий і Волошина навіть не помітили, звідкіля він узявся. Злякались так, що трохи не зомліли. Спробував і він.

— Піп будував собі на двісті років. Ну що ж, доведеться позичити у них ключі. Мій кінь стоїть на вулиці. Олю, їдь, куди ми домовились,

чуєш мене? Серце мені підказало, що ти тут, ось і прийшов. А вдруге можу й запізнитись. То їдь, чуєш, туди, куди сказав...

— Чую, тату,— відповіла крізь двері.

Батько заходить до примарії. Усі тут веселі, безпечні, один поперед одного наливають, один одного щедро пригощають.

На скрип дверей тільки дехто з поліцаїв оглянувся.

— Іване,— киває тато Скаженюкові, спрямувавши утинок на п'яну компанію,— а дай-но ключі від погреба!

Дехто, тверезіючи, підхопився з місця, та лункий постріл знову притовк зади до ослонів.

— Сидіть маком, коли жити хочете. Іване, ще раз тебе прошу, дай ключі від погреба, нехай дочку випущу.

Скаженюк видобуває з кишені ключі і кидає татові.

До ранку я вже була в Кирнасівці.

РОЗПОВІДЬ БАТЬКА

Темрява аж очі виїдала. Спираючись на карабін, я виліз спочатку на труп забитого гнідого, звідки вже легше було забратись на спину живого Каштана. Ухопившись за гриву, я потихеньку спрямовую коня до лісу. Гонити не давала рана: ледь десь наступить на грудку чи спіткнеться у борозенці або вимоїні, мені наче розум одбирає.

Та в лісі я заблукав. Цілком поклався на Каштана: куди завезе, то вже завезе. Руки заклякли в гриві, а тіло — на кінській спині.

...Євгена Дорофіївна приїхала по сина і чоловіка перед сходом сонця. Ледве умовила сусіда. Вбита горем, припадала до трупів, ридала. А їздового поймала цікавість, де ж подівся Каштан. Пильно оглядав околиці. До самого лісу чорніло зоране поле, над яким клубочилась пара. З лісової хащі крізь сизий серпанок, ніби у мареві, випливає вершник. Приголомшений побаченим, їздовий закричав. Та голосу власного не почув — саме лише надсадне шипіння.

Євгена Дорофіївна озирнулась на те шипіння і впізнала свого Каштана з непритомним вершником...

Коли я прийшов до тями, не міг зрозуміти, яким чином опинився знову в цій знайомій хатині. Сниться, абощо? Ні, не вві сні, а наяву я бачу Євгену Дорофіївну. Чого доля до мене така жорстока? Краще вже ворогові в руки, аніж лежати в цій хатині, чия мовчазна, вбита горем господиня — тяжкий докір мені, живому. Наші очі зустрілись ненароком, і обоє мовчки заплакали. Не питали одне одного ні про що, здавалось, знали більше, ніж треба знати.

За місяць я вже зводився на рівні і зібрався додому. Проте дорога додому була дуже довга...

А в цей час проходив під хатою з накинутою на плечі плащ-накидкою Слава — друг покійного Степана, якого я поранив під час перестрілки. Коли він зайшов у хату, баба Євгена перелякалась, але опанувала себе.

— Ти вже герой,— сказала Славкові.

— Як бачите, вже стою на своїх.

— Будем вірити Господу, гірше позаду.

— Дивлячись що. Коли для вашого постояльця, то йому загрожує досить велика неприємність.

Євгена Дорофіївна оторопіла і закліпала очима:

— Якого постояльця?

— Не крийтеся від мене, я все знаю. Тато пронюхав, і скоро сюди можуть нагрянути.

— Не розумію тебе, хто ти, з чим до мене прийшов.

— Ви моє горе знаєте. Батьки мої дівчину без моєї згоди і відома на те загнали в Німеччину. А Степан підхопив якось наскоком. Ввійшов у роль, дозволив розслабитись розуму...

Євгені Дорофіївні не одразу, але таки довелося довіритись йому. Він того ж дня перевів мене до лікаря, який мене долікував. На другий день зранку в хату баби Євгени налетіла поліція, але, піймавши облизня, з тим

і повернулась. Коли все вляглося, я знову вернувся до Євгени Дорофіївни. А згодом почав готуватися додому. Але таємно від мене і всіх Слава готував зброю, і коли з нею прийшов одного вечора до Євгени Дорофіївни, то у мене аж очі на лоба полізли.

На початку серпня ми із Славком залишали село Комарошки, в якому я знайшов собі другу рідну маму.

У пошуках партизанів никали по лісах, а партизани мов крізь землю провалились. Вже думали, що в цих місцях їх зовсім нема і не було. Хоч бери і вертай додому. Зробивши великий перехід, вирішили перепочити в березовому гаю. Присіли під кучерявим деревом.

У тихій розмові ми незчулися, як задрімали.

— Фашисти! — ухопившись за зброю, шепоче Слава. Його очі пробігають косогором, звідки долинали голоси. В ту ж мить і я схоплююсь, піднімаю ручний кулемет.

— Біжи, а я їх затримаю! Коли почуєш постріли, падай. Будемо один одного по черзі прикривати.

А ззаду ні яру, ні горбка, ні навіть густого переліска.

— Біжи, чого витріщив очі, як бичок на нові ворота,— крикнув на Славка, і той схопився й побіг, немов підстрелений заєць, а через кілька секунд і я схоплююсь з місц . Зробивши кидок метрів на двісті і вибравши найгрубші стовбури, стал відгризатись від переслідувачів. Автоматна черга зробила у ворожому ланцюгу кілька пробоїн, гучне кулеметне татакання зовсім поклало на землю знахабнілих вояк. І ось знову петляємо по лісі. Перевели дух лише у вирубці, яка поросла молодими пагонами і бур'яном.

— Що робити? — питаю Славка, переводячи подих.

— Вперед! Може, проскочимо.

З розгону вискакуємо на просіку, а перед нами за метрів двадцять лісник із одноконкою. Ми до нього в бричку вскакуємо і лише руками махаємо, щоб коня гнав. Бричка рушає, підскакуючи, котить вниз. Спускаємось униз, а там долина й болото.

— Стій,— наказую лісникові. А коли кінь, ставши на диби, зупинився, зіскакуємо на землю. Лісник окинув нас прискіпливим оком і радить:

— За ковбанею трясовина, обережно, схопить — не пустить.

— І на цім спасибі.

Зібрали зброю, обігнули ковбаню, пішли через болото. Два дні ним пробирались, а коли добились до суші, нас зненацька зустріли в засідці фашисти. І знову мене поранило. Саме після того поранення приснився сон. Приснився Берко й Скаженюк. Скаженюк, ясна річ, мій ворог, а чому Берко? Чого він? І так серйозно, як ніби бачив не сон, а було те зі мною наяву. Катували Ольгу з сином. Син мій, як трісочка, блідий, змучений. Я пориваюсь до них, а мої ноги загрузли в смолу, не можу й кроку ступити. Вони до мене тягнуться, кличуть на допомогу, а я їм ніяк не можу допомогти.

• • •

16 березня 1944 року за селом прогриміло декілька гарматних пострілів. По шосейній дорозі зацокотіли підковами коні, загриміли колесами німецькі шарабани. Коней гнали щодуху.

Мати повернулася із Кирнасівки в Березівку надвечір. Було їй нелегко, бо весь час несла мене на спині. А я таки добренько виріс.

В селі червоноармійці виловлювали й арештовували всіх, на кого вказували березівчани. Через тиждень арештували і Скаженюка, який переховувався у скирті соломи.

Від тата звісток не було. Мама ходила в поле разом із вдовами і солдатками. На заході ще гриміла війна і нескінченним потоком несла в село похоронні. Кожен день то на одному, то на іншому кутку рвав повітря отой нелюдський, нестямний, жалісний крик за рідним сином, братом, татом, чоловіком. Кожен день у мами тремтіла душа, вона дуже боялась звістки про втрату батька.

На спустошеній землі без тягла і насіння розжитись на хліб не вельми було й легко. Минали дні, місяці, а в селі ставало дедалі скрутніше. Посуха довершувала розпочату війною чорну справу. Із засіяної ниви не повернулось навіть насіння.

Настав 1946 рік — рік голодного мору, душевної тривоги. У декого з березівчан починали пухнути ноги, але до смертей ще не доходило.

Мама отримала з Німеччини від тата декілька листів, а після запала на півроку мовчанка, і потім прийшов лист із Сочі. Пише — на лікуванні. Але що з ним — мама не знала. Тривожилися в здогадках.

Поїхали б навідати, але в таку даль і з чим? А тут П'яст, голова колгоспу, кличе насіння переносити із сусіднього радгоспу. Де взятись тій силі, щоб на плечі звалити пуд зерна і нести вісімнадцять кілометрів голодної, холодної дороги?

Та охочих знайшлося більше, ніж сподівався П'яст.

Насіння в мішок багато не набирала, як і всі жінки. Сили в руках і ногах не було, бо ж дорога неблизька. Проминувши лісок, зупинилась перепочити. Присіла біля мішка поруч з Волошиною, а рука так і тягнеться помацати зерно. Візьме в долоню, теребить, теребить, а в животі щемить, здається, не втерпить і, накинувшись, наїсться... І нехай. Краще наїстись, а тоді помирати. Поруч Волошина сидить, лише вилиці ходором ходять, слину ковтає, очі жмурить і вперто мовчить. Пережує пару зернин, зажмурить очі, посидить, і знову рука непомітно ковзне в мішок.

— Олю, дівчата, бачу, заскоромились,— шепоче біля вуха. — Померти можна, а хто дітей врятує від голодної смерті? Як хочеш, а в мене більше сили немає.

Мама мовчить, а з очей Фросини по змарнілих, ніби в мерця, щоках котяться сльози.

Помаленьку дійшли до Березівки. За цей шлях у кожної з мішка стануло, певно, по півкілограма насіння. Здавалось, кидали на зуб лише по одній зернині, а за дорогу набралось он скільки, навіть очам своїм не вірили.

• • •

Пізньої осені 1947 року з Рівного від баби Євгени повертається мама. На цю пору я підріс, засмаг, вона мене спочатку навіть не впізнала. До хати сходяться жінки з маминої бригади, приносять з собою відро цукру.

— Оце, Олю, на всіх і за цілий рік.

Мама хитає головою.

— Виживемо ще й цю зиму, жінки?

Почали ділити цукор, припало по склянці на жінку. На денці зоставалось ще десь півсклянки.

— Цим як поділимось? — питає мама у жінок.

— Заколоти води, та й покуштуємо сиропу. Давно солодкого на язик не брала,— каже тітка Фросина. Її підтримують й інші жінки.

Розвели цукор у холодній воді, усім стачило засолодитись. Чекав тих солодощів і я з великим нетерпінням. Мама, взявши свою порцію, віддала мені. Жінки запротестували і окремо вділили ще й для мого голодного животика.

А десь опівночі нагрянули Дубовий з Паньком, Цимбалом і Скаженюком. Усі напідпитку, веселі. Здоровкаються з мамою. Скаженюк і собі підходить, подає руку, шкірить зуби.

— Іване, а ти чого приперся до хати? Я тебе не кликала і взагалі бачити не хочу.

— Олю, забудь минуле,— просить Дубовий за нього. — Мало чого було. Я Івана комірником узяв.

По цих словах тата аж пересмикнуло.

— Коли ж ти оцього прихвосня у комірники взяв?

— Романе, не гарячкуй, не кривдь чоловіка.

Скаженюк покосував на Дубового.

— Я тобі казав — не треба, а то сварка буде.

— Ну-ну, все буде добре. Сьогодні я вирішив замінити Трояна. Сам бачиш, чоловік без душі і тіла.

— Авжеж, Скаженюк тобі миліший, а чого ж, нівроку челядинонька. Якраз до комори й ставити. — Мама рішуче відчиняє двері, каже Скаженюкові: — Іване, вийди, і щоб твоєї ноги тут не було!

Скаженюк переступає з ноги на ногу.

— Тоді й ми підемо,— каже Дубовий і встає з ослона. — Ти, бачу, Ольго, нам не рада.

— Ваша воля. А Скаженюка нам і на порозі не треба.

Виходять усі четверо. Тато зачиняє за ними сінешні двері, вертається до хати.

— Бач, яка наволоч!

З сіней долинає гупотня. Відчиняються двері, і до хати входять Дубовий, Цимбал і Панько.

— Відправили Івана,— каже Дубовий. — Нехай. Сам винен.

— Навіщо ти взяв Скаженюка комірником? — сердито питає тато.

— А що, тримати телепня Трояна?

— Підбери чесну людину, а не злодюгу.

— Не гарячкуй, побачимо. А тільки що не так — виженемо, як паршивого пса.

— Ні, у тебе якісь інші наміри. Я не примирюсь з тобою. Коли хочеш, щоб ми жили в мирі, зміни своє рішення, інакше не довго нам стати ворогами.

Мама, поставивши на стіл яєчню, цибулю й часник, кра́є хлібину. Хлібина під ножем хрумтить, аж ніби іскрить.

Наповнюються самогоном гранчаки. А ми все чекаємо, мружимось. У душі пасіюємо, що на нас, окрім матері, ніхто й не гляне.

Дубовий, перехиливши склянку, крекнув:

— Нівроку у тебе самогонка! Вогонь!

• • •

По цій таємній вечері в нашій хаті Дубовий таки не міняє свого рішення передати комору Скаженюку. Йому потрібен тут свій чоловік.

Тато знову завів мову про це, але Дубовий відмахнувся, ніби від настирливої мухи.

— Ти, Романе, посидь, тебе ніхто не питає.

— Степане, опам'ятайся, доведеться збирати комуністів. Твоя впертість тобі самому нашкодить.

Дубовий зривається на ноги, синіє, гатить кулаком об стіл, аж той хитається.

— Хто ти такий, щоб мене вчити?! Гівнюк, ось ти хто такий! Пригрів тебе біля себе! Паскуда, геть з мого кабінету!

Тато пішов геть, відтепер їм стало тісно в одному селі. Люди підтримували тата, але боялись Дубового. Про Скаженюка, праву його руку, також говорили упівголоса. Дубовий поскаржився Валюхові, що тато баламутить людей, і той вирішив засватати тата головою колгоспу в сусідні Сугаки.

• • •

Був спекотний літній день. Колгоспний тік повнився людським гомоном. На рівному, змазаному глиною майданчику височіли довгі бурти пшениці. Світилися людські обличчя. Від останнього передвоєнного року не мали Сугаки стільки хліба, як нині. Тепер, гомоніли люди поміж собою, ніяка зима не страшна. Стачить хліба до нового.

Батько ходив межи людьми задоволений. Що не кажи, зумів-таки згуртувати людей, щоб виростити дорідний урожай. Нехай тепер позаздрить йому Дубовий, який згаяв рік. Хоч і болить серце за своє село, але такої зміни у своїй долі треба було сподіватись. Люди усміхалися батькові, дякували за багатий аванс.

З вулиці долинув гул легкової машини. Спочатку тато побачив, як

розлітались гуси, а після — зелену «Побєду». «Валюх,— зітхнув прикро. — Він даремно ніколи не приїздить. Знову буде вимагати додаткового продажу хліба. Відмовлю, вже нічого не залишилось».

«Побєда» зупинилась край току. З неї вийшов перший секретар райкому, чоловік запальний, брутальний, самолюб з пещеним обличчям.

— Романе, ти що, хліб колгоспникам своїм даєш?

— Так, завтра закінчую авансування.

— Припини негайно! Весь хліб — державі!

Батько розгубився.

— Не маю права. Цим викличу не тільки незадоволення, а й бунт. Половина колгоспників уже отримала.

— Ти розумієш — державі потрібен хліб!

— Я розумію, на те ми його й дали державі аж півтори норми. Нехай везуть ті, хто ще не виконав свого плану.

— Ти недалекий політик. Держава у тебе й питати не буде, сама своє візьме. Коли не хочеш неприємностей, негайно припини авансування!

— Люди заробили цей хліб.

— А колгоспники Дубового що, не такі?

— Такі. Я нічого не кажу. Але Дубовий не господар, от і маєте, що й план провалив.

— Не хвались, хвалько, а виконуй партійне завдання, а то виключимо з партії і передамо до суду. Думаю, ти повинен бути вдячний мені за цю посаду. Може, я в тобі помилився?

— Що ж я скажу людям? Вони так чекали цього дня. Я не можу бути брехуном перед людьми.

— Ти хазяїн. Вирішуй.

Валюх хряпнув дверцятами «Побєди» й поїхав.

До батька підійшли секретар партійної організації Сніцар і голова сільської Ради Марцінко.

— На тобі лиця немає,— каже Сніцар, проводжаючи поглядом «Побєду». — Що він хотів?

— Збирайте комуністів, членів виконкому і правління,— глухо каже батько і поволі йде під дерева край току, стомлено сідає на траву.

За тяжкими думками тато й не помітив, коли біля нього зібрались усі, кого він запрошував. На їхніх обличчях тривога, вичікування.

— Романе Павловичу,— покликав Сніцар. — Чуєш, люди зібралися.

Батько лише тепер звів голову і квапливо встав.

— Товариші! — почав він тихо. — Валюх довів нашому колгоспові нове завдання продажу хліба, а це означає, що треба припинити авансування. Що ви скажете, що порадите?

Від почутого комуністи порозкривали роти і не могли мовити ані слова, тільки губами ворушили. Більшина з них хліба ще не отримувала.

— А що скаже Сніцар? — почувся чийсь голос.

— А що скажу? А скажу таке: припинити видачу хліба означає приректи людей на голод. Надалі ніякими обіцянками не змусиш їх гнути спини. Війна давно закінчилась, люди стомились. Їм хочеться хоча б поїсти вдосталь. — І вже тихим голосом додав: — Нам усім важко щось путяще тобі, Романе Павловичу, порадити. Відповідати доведеться тобі одному, бо ти голова.

Збори тривали дві години, і за цей час хліб отримало ще з десяток сімей. Батько не поспішав віддавати розпорядження навіть тоді, коли активісти досить наговорились. Викурив цигарку і несподівано для всіх звернувся до бригадира:

— Іване, скажи людям: хто сьогодні не отримає хліба, нехай на завтра на нього не розраховує.

Замовк і побачив: обличчя активістів, серед них і Сніцареве, спалахнули від радості.

Уранці тата викликали на термінове засідання бюро райкому партії.

У тісній залі актив району, голови колгоспів, секретарі партійних організацій, голови сільських Рад. До таких термінових засідань за

останні роки усі вже звикли. Вони проводились мало не щодня. І чому знову їх зібрали, могли тільки здогадуватись.

Увіходить Валюх, за ним члени бюро. Валюх у залу не дивиться. Проходить на своє місце, скидає з себе піджак, закачує рукави сорочки. Тоді шукає очима тата. Побачив, заспокоївся.

— Ну що ж... — сказавши це, робить тривалу паузу. — Прокурор є? Є. Начальник міліції? Ага, є. А суддя? Теж є. Ну, коли всі на місці, можна починати бюро.

Отак він щоразу відкриває засідання. До цього ритуалу можна, здавалося б, звикнути, проте усім ставало в залі незатишно, кожен мимоволі почувався злочинцем, якого ждуть прокурор, начальник міліції й суддя.

— Товариші! У наших рядах, як виявилось, є зрадники. Я собі дозволю сказати — люті вороги! І не тільки партії, а й Батьківщини. Як ви знаєте, наша країна ще не загоїла ран. Міста, наша промисловість потребують хліба, а у нас знайшлись покидьки, які свої інтереси поставили вище інтересів Батьківщини. Ми сьогодні повинні таким виявам покласти край! — говорив, наче рубав з плеча. — Мова йде про Спориша із Сугаків. — Він подивився на тата й кинув: — Ну, давай, анархіст, розкажи членам бюро, як ти підкоряєшся Статуту партії.

Батько зводиться, руки йому тремтять, очі палають.

— Наш колгосп завдання Батьківщини виконав у півтора раза...

Валюх перебиває:

— Партія просила тебе ще допомогти, на колінах перед тобою стояла, а ти до її прохань виявився глухим. Ти анархіст, а не комуніст!

Батько усміхнувся про себе: Валюх — це партія?..

— Сьогодні ми додатково повезли ще триста центнерів хліба. Віддали останнє...

— Я, товариші, сам лічно приехал к етому лопуху,— Валюх перейшов на спотворену російську,— просив, умоляв, а он как камень. Так может поступать только предатель интересов ленинской партии. Таким людям не должно быть места не только у наших рядах, но и на свободе.

Тато казав з трибуни, що його колгосп виростив найвищий урожай, і ніхто в районі більше Сугаків хліба не здав. Судити треба інших, тих, хто здачу хліба державі провалив. Судити треба самого Валюха, тому що...

— Тебе говорят — садись! — обірвав тата Валюх. — Там, за решеткой, у тебя будет время не только поговорить, но и хорошенько подумать.

— Я ж маю право себе захистити чи тут дозволено говорити тільки вам?

— Он іщет пути оправдания. Смотрите, какой нахал. Садись! — Валюх обернувся до президії. — Хто желает высказаться?

— Все ясно, що тут говорити? — подав голос прокурор.

— А я не згоден,— підвівся голова райвиконкому.

— Как? — Валюх від обурення посинів. — Ты что, заодно з ним, против советской власти?

— Ви неправильно мене зрозуміли. Спориш — чоловік відданий своїй справі і Батьківщині.

— Ты такой же самодур, как и он. Садись. После поговорим. Еще есть у Спориша защитнички?

Валюх обводить залу колючим поглядом.

— Ну вот, все верно. Один ты против. Позор для председателя райисполкома.

• • •

Уперше за рік роботи батько цілий день був удома. Ми знали, що йому дуже важко, тому всі оточили турботою і ласкою. Грався з нами, як дитя, а коли на його душу находила туга, відкидався на спинку лавки і довго мовчав.

Невдовзі викликав його до себе прокурор. Призначили суд.

У Сугаки привезли нового голову колгоспу. Колгоспники, зійшовшись, відразу й розійшлися, розумівши, до чого їх схиляють.

— Хочете чи ні,— сказав представник райкому,— а головою у вас буде Мамалига!

Наступного дня колгоспники демонстративно не вийшли на роботу, а комуністи написали до ЦК листа.

Через день людям знову загадали на збори. Зійшлися. Виступив перед ними Валюх.

— Товариші колгоспники! Зачинщики оцієї волинки будуть досить суворо покарані. Прошу приступати до роботи. У вас буде новий керівник, що розуміє політику нашої партії.

— Наш Спориш розуміє політику партії краще від усіх у районі.

— За рік зробив у колгоспі більше, ніж інші за десять.

— Ми будемо скаржитись! — чулося звідусіль.

Валюх, напевно, вважав, що варто йому вдатися до випробуваного методу, як свого доб'ється. Та, погрожуючи прокурором, начальником міліції й суддею, тільки голос надсадив. З тим і поїхав.

Невдовзі над татом відбувся суд. На три роки позбавити волі — такий був вирок.

Минув місяць. Люди уперто стояли на своєму. Мамалигу не визнавали. Вимагали повернути тата, писали до столиці. Якось приїхав звідтіль представник ЦК, а по його від'їзді тато повернувся додому. Його поновили в партії і на посаді голови колгоспу.

Батько приймав колгосп, але мама цьому була не рада.

— Романе, що це ти собі думаєш? Вони тобі жити не дадуть. Моє серце чує біду. Покинь оце головування. Не сподівайся, я з тобою переїжджати не збираюсь. Валюх як не сьогодні, то завтра тобі згадає. Влада в їхніх руках. Розчавлять, як черв'яка. Серце моє за тебе весь час у тривозі.

— Це, Олю, від пережитого. Тепер вони не посміють мене й пальцем торкнути.

— Засадять за грати, тільки зашумить за тобою.

— Не ті часи.

— Не будь таким наївним.

— Як же я відмовлюсь, коли люди у мене повірили. Коли вони за мене горою, я не можу їх підводити. Ти б краще переїхала до мене. Важко самому. Їздити щоразу додому ні сил, ні змоги нема. Більше голодний, ніж ситий.

Мама затялась, казала, що тут, у Березівці, свої люди. І в бригаду частку душі вклала.

Минув майже рік. Перед жнивами, приїхавши додому, батько сказав:

— Цього року знову будемо з добрим урожаєм.

Хлібець стоїть, переливається, як вода. Душа радіє.

— Не радій,— сказала мама. — Цього разу заберуть зарання. Ти Валюха вже навчив.

Почалися жнива. Лягав у покоси хліб. Ходив полем комбайн. Тато щодня питав обліковців, скільки скошено, скільки намолочено, і потирав руки: «Добре!»

У розпал жнив небо запнули хмари, почалися затяжні дощі. Зерно стало проростати навіть на стоячім стеблі.

— Біда — хліб у покосах гине,— гірко зітхав тато. — Отаке сільське господарство...

Мама розраджувала, згодилась поїхати оглянути хатину, яку батько найняв у Сугаках.

Нарешті затяжні дощі ущухли, засяяло сонце. Люди заходились перевертати валки, прирослі до землі. У ці дні батько додому не приїздив, увесь час пропадав у полі, а якось прислав гінця.

— Сказав Роман Павлович, що переїзд відміняється.

— А в чому справа? Може, що трапилось? — стривожилась мама.

— Роман Павлович просив мене нічого вам не казати. Та я вам скажу. Валюх наслав комісію. Рахує на полі втрати.

Прислана Валюхом комісія склала акта, зібрався суд. «За безконтрольність, халатно-злочинне ставлення до хліба» тата позбавили волі на п'ять років.

Не встигли ми виплакатись за татом, як до хати нагрянув цілий гурт активістів. Повсідалися на лаві, позакидали нога на ногу, руки на животах поскладали й спокійно так починають:

— Підпишись, Ольго, хоч на триста карбованців.

— Не було і нема у мене таких грошей на позику.

— Дивись, який садочок у тебе, а податку за нього не сплатила. І тут ти пасеш задніх.

— Самі бачите, у мене сорочки на переміну нема, а ви — триста карбованців!

Активісти посиділи ще трохи і подалися з хати, пообіцявши прийти знову.

Мама розбудила мене ще раненько.

— Ходімо, сину, на город.

Коло хати садочок, яблуні, груші, сливи, вишні. Мама бере пилку, прикладає до яблуневого стовбура, а я торопію. На цій яблуні я пролітував, вона мене від голоду врятувала.

— Навіщо, мамо?

— Нема, Яшенько, звідки податок платити.

— Мамо, а може, не треба?

— Треба, треба, наші сусіди давно повирізали.

Ми різали яблуні, сливи, груші, і нам котилися з очей сльози. Дійшли до останньої грушки, якою я найбільше смакував.

— Мамо, а як ми без неї?

Мама підійшла, поклала долоню на грубий шорсткуватий стовбур, тоді, вепршись у руку головою, стала тихенько хлипати.

— Мамо, не плачте,— захлипав і я. — Коли вже так треба, то зрізаймо.

Мама підхоплює мене на руки і несе до хати, а посеред городу самотньо стоїть стара груша, я дивлюсь широко відкритими очима і нічого не розумію.

Уранці біжу до школи. На вулиці мерзлякувато. Туман. Заглядаю крадькома у Скаженюкову хвіртку. Чи нема де Валі? Бодай краєм ока побачити — і мені вже краще стане. Ще не розумію, навіщо вона мені і чого я увесь час про неї думаю, наче вона мене причарувала, змусила страждати.

Ніде не видко, я біжу до млина над ставком і з-за рогу спостерігаю, коли вона вийде з дому. Стою і коценію і так стоятиму, поки не побачу. Нарешті бачу — виходить з хвіртки. Зі мною коїться щось чудне, обмацую заставки, нахиляюсь над цямринням, вдаю заклопотаного, байдужого, а Валя, задерши голову, проходить повз мене і так насмішкувато пирскає, ніби здогадується, що я тут саме на неї й чекаю. Коли вона проходить, я, похнюпившись, плентаюсь позаду.

От-от почнеться урок, мені не до нього. Раз у раз подивляюсь у той бік, де сидить Валя. Увіходить до класу вчителька, заплакана, горем прибита. Залягає мертва тиша. Прикипаємо до вчительки очима.

— Наш вождь, учитель і батько Йосиф Віссаріонович помер,— ледве вимовила, тоді схиляє голову на стіл і голосно відхлипує. За партами зашморгали носами; то в одному, то в іншому кутку зривається плач. І от уже плачемо усім класом.

Приходжу додому, а мати обіймає мене та цілує.

— Синочку, скоро наш тато повернеться. Оголошено амністію у зв'язку зі смертю Сталіна...

• • •

Минуло кілька років. Неділя. Грають музики — Фросина Ворошина женить свого сина, Віктора. Бадьора мелодія долинає і до мене, але на весілля не поспішаю.

Вчора отримав атестат зрілості і зараз думаю: іти вчитися далі чи залишатись працювати у колгоспі.

До хати вбігає Роман Ворошин, мій ровесник, рідний брат нареченого. Учора він теж одержав атестат. До речі, не з кращими оцінками, ніж

у мене. Та, видно, нині про все те забуто. Його карі очі азартно горять.

— Яшко, чого ти сидиш? Уже всі зібрались.

— Не піду! Геть і не проси.

— Чого ти такий? Валю побачиш.

— А нащо вона мені?

— На ніс,— пасіює Роман,— нащо... Не бачу, як ти мінишся.

А за вікном витинають музики. Звуки труб заклично вриваються до хати.

— Без нас пішли у танок,— зауважую, ніби між іншим.

— З тобою хіба коли зладиш? Завжди у тебе якісь заскоки.

Посидівши ще трохи, посопівши, виходимо з хати.

— Ну й спекота сьогодні,— кажу Романові. — Може, скупаємось?

— За стіл сядуть, перед мамою і братом незручно.

— А ми після,— заспокоюю товариша, а сам крадькома поглядаю на Скаженюкове обійстя.

— Валя, напевно, вже на весіллі,— каже Роман, перехопивши мій погляд.

Музики гримнули марш; оглядаюсь — іде, хитаючись, ніби дерево під вітром, Дубовий. Музики стараються для голови колгоспу. Він підходить до них і тицяє в руки барабанщикові десятку. Барабанщик ловить її пальцями, на мить затримує в повітрі мідну тарілку, і вже потім б'є нею з усієї сили: мідним боєм висловлює вдячність.

Дубового зустрічають Віктор з мамою, схиляють перед ним голови, дякують, що знайшов час і не цурається їхньої сім'ї, ведуть до столу на чільне місце, садовлять поруч з Іваном Скаженюком, який перед цим відвалив музикам півсотні і, самовдоволений, хизувався своєю щедрістю перед людьми.

Дубовий підкликає до себе Романюка і щось каже на вухо. Роман веде до хати Грицька Гармидера, шофера Дубового. Грицько на велелюдді нітиться, киває на всі боки, чуприна скуйовджена, а обличчя якесь навіть кумедне. Зросту трохи вище середнього, зате плечистий. Як на мене, то нічого в ньому показного, а дівчата, бачу, липнуть. Крок його непевний, човгає капцями по зіллю, котрим притрушено долівку. Роздивляється, де сісти, але його бачу, ведуть ближче до Дубового, ряд розсувається, і Грицько всідається біля Валі.

Мені темніє у вічу, боляче штрикає в серце. Стає немилим оце весілля, співи, оцей веселий шарварок, що виповнив хату і всю сільську околицю. Виделка тремтить у руці. Не їсться мені, не п'ється. Душа тужить, у світ поза очі рветься. Навколо гучать тости, щедрі вітання молодим. Весільна громада просить, щоб молодих поздоровив і Дубовий, а коли добра воля, то й Скаженюк.

Мої батьки за столом не сиділи, на правах хрещених услугували гостям. Правда, до столів, де сиділи Дубовий і Скаженюк, ніхто з них не підходив. Між ними ворожнеча.

...А музики тим часом підсипали жару. Гості виходили з-поза столів, пускалися в танок. Дубовий і собі встав, слідом Скаженюк, пішли з хати. Повсідалися на подвір'ї на ослін для найпочесніших гостей. У Дубового на піджаку поблискує медаль «За доблесний труд». Весільні на подвір'ї весело ухкають у танку.

Батько йде з бутлями до хати. Проходячи повз Дубового і Скаженюка, геть і не дивиться в їхній бік. Ступає на сходинку ганку, і Скаженюк підставляє підніжку. Тато зашпортується, падає, бутлі розбиваються на друзки, скляні скалки заганяються під шкіру, кров заливає долоню правої руки. Тато підхоплюється, ударом у зуби спішує Скаженюка з ослона.

— Романе, схаменись,— підскакує Дубовий. — Іван пожартував.

— Ця сволота усе життя зі мною «жартує».

Скаженюк вилазить з-під ослона, витирає заюшений вид.

— Ти мені за це кров'ю заплатиш!

— А сьогодні не румунська влада і ти не староста!

— Ах ти ж, паскуда! — кричить Скаженюк, розриває руки чоловіків і навалюється усім тілом на тата.

Натовп розступається. До тих, що б'ються, біжать жінки. Музика стихла, кожному цікаво, хто б'ється і за що. Бійка на весіллі — то ціле видовище, яке згадуватимуть до наступного.

Скаженюк перепив, його кулаки товчуть повітря, а тато креше свого ворога в зуби. Навтішавшись видовищем, чоловіки розводять суперників.

— Як тобі не соромно? — докоряє мама татові. — Не маленький. Люди дивляться, а ти... Гудзики повідлітали, весь піджак у крові. А це що в тебе? — побачила закривавлену руку.

Батько махнув рукою і подався до хати.

Знову ушкварили музики. Гості весело пішли в танок. Ніби й не було ні сварки, ні бійки. Вибивали закаблуками ще завзятіше.

Валя, яка під час бійки стояла неподалік і все кусала губу, десь поділася. І мені соромно перед нею за свого батька й за себе...

• • •

Музики не вгавали. Гості підбились уже на силі, відхекувались. Усім весело, тільки мені не до веселощів. Стою, підперши хату плечима, стежу за музиками, а на думці одне — Валя. Вона ж, либонь, і не відає, як мені тяжко.

Крізь людський гамір, переклик труб і гупання барабана зненацька вловлюю ворохобний подзвін з колгоспного двору. Удари об рейку щохвилі наростали. Музики обірвали посередині запальну польку.

Над колгоспним двором валував чорний дим. Біжу наввипередки з весільними. А в руках ні відра, ні багра. Прибігаємо на колгосп (колгоспом у нас звали велику частину вигону, де ще до війни поставили конюшню, кузню, комори, а вже за Дубового зерновий тік з повітками), а тут безладна метушня.

— Повітки горять! — кричать ті, хто прибіг перший.

Заходились ладнати пожежну помпу, викочують порожні бочки. Усяк командує по-своєму, посилюючи нелад, а повітки, поділені на шість засторонків, усе дужче розгоряються. Затріщали дошки, слідом почав тріщати й стріляти шифер, струмочком потекла розплавлена селітра. Запахло тяжким духом горілого хліба. З тих засторонків, яких ще не охопило полум'я, викочували діжки, виносили ящики. Дехто пробував розрубати повітки навпіл, але полум'я огортало засторонок по засторонкові, і вони горіли, ніби сухі сірники.

Прибіг звідкілясь Іван Скаженюк, кинувся до останнього засторонка, вкупі з іншими вихоплював з вогню те, що не встигло згоріти. Він рвався у вогонь, наче рятував власне добро. Для мене це була дивина. Дивлюсь, котить бочку з олією, а на ньому рукав сорочки горить. Підбігає Марія Бартко, хлюпає водою з відра, збиває полум'я. Скаженюк мацає попечене місце. Марія видобуває з медичної торби бинт і мазь, перев'язує йому руку. Сивий чупер на ньому розкуйовджений, вилицювате масивне обличчя в дрібних краплях поту. Він жде, коли Марія перев'яже його, і каламутними очима водить за вогнем, що пожирає останній засторонок.

Почувся гуркіт «Победи». Люди пропускають легковика до току. Дубовий вискакує з машини, щодуху біжить до повіток. Зашпортується за обгорілу крокву й падає. Йому допомагають підвестись. П'яні ж ноги його не тримають. Нарешті зводиться, обтрушує галіфе, підступає до Скаженюка.

— Твоя робота? Я знаю — твоя. Згною!

Розмахнувся, щоб ударити Скаженюка, але той вчасно відхилився. Дубовий заточується, навалюється огрядним тілом на Марію Бартко і падає вкупі з нею на тік, його рука опиняється на жіночій пазусі. Марія йойкає, розлягається регіт. Підводять уже обох, Дубовий конфузливо хитає головою. Скаженюк підходить до нього й каже:

— Даремно ти, Степане, на мене отак. Я був там, де й ти.

Дубовий, нічого не відповідаючи, іде до машини.

— За п'яного голови і колгосп пропащий,— кажуть йому вслід.

Повітря рве сирена пожежної, а за нею мчить міліцейська машина.

— О-о, пожежники завжди встигають тільки на головешки!

— Де комірник? — питає міліціонер, оглядаючи зборище.

— Отой огрядний чолов'яга, що з перев'язаною рукою,— показують йому.

Капітан міліції іде до Скаженюка.

Люди усе сходяться й сходяться на господарство. Не тільки весілля, усеньке село вже тут, старе й мале.

Приходять і батько з мамою. Скаженюк показує міліціонерові на тата.

— Крім Спориша, не було кому підпалити. Ми з ним побились на весіллі, от він мені й помстився.

— Що ти городиш? Побійся Бога! — каже з гурту наша сусідка. — Та він же не відходив з весілля.

— А тут хіба далеко?

Батько шаленіє, іде на Скаженюка.

— Ти... Ти... Ти...

Батька всього аж трясе, від гніву й слів не знаходить.

— Гадюка румунська! Та я тебе оцими руками...

Між ними стає капітан міліції.

— Він мене образив, ви самі чули! — кричить Скаженюк. — Я вимагаю — за грати його!

— Це мене? Та по тобі давно тюрма плаче! Бандюга ж ти запеклий! Скільки крові нашої перепив. Кожен тобі це скаже.

Скаженюк скидає з себе піджак.

— Я не можу! Пустіть мене, товаришу капітан, нехай я з ним поквитаюсь, нехай не ллє на мене грязюку!

— Самі розберемось,— каже капітан.

Пізно ввечері, коли на весіллі за звичаєм дійшло до дарування, тато сів на краєчок ослона й підпер голову рукою. До нього підійшов Жовтан, давній приятель.

— Чого, козаче, зажурився? Цей виродок не вартий, щоб про нього думати.

— Не вартий, а як душу шматує. І всі у нього в кулаці.

— У його руках хліб. А хліб — ще і влада, і слава.

— Жорстока це влада і слава лиха.

— Та що, вийдеш на вигін, кричати будеш? Хто почує? Ти спробував було жити по правді, а тебе й скрутили. Це тобі, а мені чи іншому і писнути не дали б.

— Та до яких же пір це триватиме?

Жовтан киває на мене.

— Підростає молодь. От і твій у тебе. Вивчиться і доб'ється правди.

• • •

Понеділок. Од Волошина пропій рушив до молодої. Музики грають, свашки ухкають, танцюють з гильцем, короваями... Збоку йде батько. Більше мовчить, ніж говорить. Його тягнуть у танок, а він киває на ноги — дерев'яні, мовляв.

На півдорозі пропій доганяє посильна.

— Там міліція нагрянула,— каже татові. — Викликають вас до контори.

Рябе обличчя міліціонера прикривають вусики.

Коли тато сів на стілець, на який йому показали, лейтенант сказав:

— Учора на весіллі ви вчинили бійку, а потім підпалили повітки. Ви усвідомлюєте, громадянине Споришу, свій злочин?

— Для того, щоб звинувачувати мене у злочині, треба мати якісь підстави, хоч би свідків,— відповідає тато.

— Ми їх маємо, свідків!

— Це ж хто? Підголоски Дубового й Скаженюка?

— Свідків більше, ніж ви думаєте. У вас усі погані, лише ви, громадянине Спориш, чесний.

— А ви у людей поцікавтесь, хто ці свідки.

— Ви нас тут не вчіть. Зараз йде мова про ваші вчинки і відповідальність перед державою.

— За свої вчинки я відповідаю, а за їхні хто відповість! Ваші «свідки» розкрадають і пропивають колгосп, а ви хочете з мене зробити ворога народу.

— Без істерик, громадянине Спориш.

— Ну, звичайно, я для вас вже громадянин, а от «свідки» — товариші!..

Допит тривав до вечора. Мені вже було не до весілля, я покинув його і ходив попід конторою. Прибігла й мама.

— Що ж ви робите, іроди прокляті! — закричала крізь сльози на Дубового. — З ким ти злигався? Вони й тебе посадять, дурню останній!

Дубовий, як завжди, з самого ранку вже п'яний, дивиться на маму каламутно, тупо.

— Не верещи! Міліція в усьому розбереться.

— Та в чому вона може розібратись, коли ти сам брехню на Романа звів? Як тебе оця свята земля носить, недолюде?

— Ти легше, а то будеш весь вік на себе плакати!

— Я й так плачу, коли не через Скаженюка, то через тебе!

Тата забирають до міліції і зачиняють до камери попереднього ув'язнення.

Ми з мамою не знаємо, що й діяти. По селу ходять усякі чутки. У вічі нам співчувають, а позаочі кожен своє снує.

А слідство тим часом тривало, матеріали вже передано прокурору.

Мама радила мені вступати до якогось навчального закладу, та було не до навчання. І хто мене прийме з такою біографією?

Роман подав заяву до правління, щоб послали на навчання за рахунок колгоспу, я й не знав, що він написав заяву і за мене.

Правління незабаром зібралось. Дубовий зачитував заяви.

— Заява Спориша Якова. Просить вчитись,— підняв папірець над головою. — Що ви на це скажете?

— Я проти! — кинув з місця Берко. — Яблуко від яблуні далеко не відкотиться. За що його вчити? Батько — палій, спалив колгосп дощенту.

— Та вони удвох палили! — каже з-за грубки Чухрій, не чоловік — гора м'яса.

— А таки ж удвох! — підтримує Кіндрат Захарович. — Таким у радянському вузі не вчитись, а каторгу відбувати.

• • •

До тата нас не пускали. Його все допитували, а ми безсилі були чим-небудь йому допомогти.

Втратили останню надію добитися правди. Коли це одного дня до хати заходить Слава Славович, фронтовий татів товариш. За ним Євгена Дорофіївна, названа татова мама.

Вислухали мамину розповідь, і Слава Славович зібрався до райвиконкому. Там працював його колега, сподівався з ним порозумітись.

Зайшовши до кабінету, Слава Славович побачив середнього віку чоловіка, який, судячи з усього, либонь, і не нюхав пороху. Серце йому зайшлося: «Мабуть, важко буде йому мене зрозуміти».

Слава Славович назвався. Русявий чоловік з родимою плямою на правій щоці вийшов з-за столу, подав руку.

— Будьмо знайомі. Василь Іванович Мардан. То ви з Ровенської області? У наших краях у якихось справах чи ваші рідні тут проживають?

— Фронтовий побратим.

— І хто?

— Спориш. Роман Павлович, ви повинні його знати, з Березівки.

— Знаю, добре знаю. Бідовий мужик!

— Чому ж він уже два тижні сидить під слідством?

Мардан телефонує начальникові міліції. Черговий відповідає, що начальник десь вийшов.

— А може, перейдемо? — підказує Мардану Слава Славович. — Це далеко?

— Поруч.

Начальник, дебелий чолов'яга з погонами майора, зустрів їх у коридорі.

— Спориш Роман Павлович у вас? — запитує Мардан, не вітаючись.

— У нас,— насторожено відповідає майор.

— Чому я не знаю?

— Ви були у відрядженні, коли його заарештували, а потім я забув доповісти.

— За такі справи вас карати треба.

— Він же не керівник і навіть не комуніст. Про всіх доповідати, думаю, зайве.

— Це чесний чоловік, яких мало,— каже Слава Славович. — Чесніший за нас з вами.

Майор наказує привести тата до кабінету. Слава Славович міцно обіймає тата, з татових очей ринуть сльози.

— Ну, друже, тримайся,— заспокоює Слава Славович.

• • •

Віктор Волошин, одружившись, відбув свою відпустку, приступив до роботи ветеринарним фельдшером. А його попередник одразу ж вийшов на пенсію і був з того дуже радий.

Фросина Волошина попросилась на ферму у доярки, хотілось бути ближче до старшого сина, глави сім'ї.

— Ветеринарний фельдшер — це, що не кажіть, добра служба,— казала Волошина на корівнику. — Справно все виконуй, і до тебе нікому діла не буде.

Віктор і сам був задоволений, що закінчив саме ветеринарний технікум. Порядки на фермі пригнічували, та поки що він старався не брати усього близько до серця.

Минув перший місяць його самостійної роботи. Якось ішов до свинарника і побачив: Грицько Гармидер і Чухрій женуть до підводи вгодованого кабанця. Берко, завідуючий фермою, стояв збоку, слухав невдоволено свинарку. Та казала йому:

— Ви не видумуйте, щось добавте на ці свині. Їй-богу, виздихають до останнього хвоста.

— Нема чого, комора порожня.

— Оце вистачає лише он на ту клітку, де відгодовуються кабанці для гостей.

— Не розпускай язика, трохи май спинок і розум.

Берко йде до підводи і допомагає вантажити кабанця. Коли ж підвода зникає в темряві, простує до контори.

Віктор підходить до свинарки.

— Галю, куди вони повезли кабана?

— А звідки я знаю? — байдуже відповідає свинарка. — Беруть, везуть, а моє діло десяте. Коли цікавишся, запитай начальство,— Галя нагинається і накидає у відро кашу.

— Додому?

Підійшов збоку, обняв дівчину за стан. Галя випросталась. Змовницьки підморгнула.

— А то ще куди? Тільки й мого, що принесу. Чого кривишся? Не подобаються наші порядки?

— Не подобаються, чесно тобі скажу.

— А ти свою маму розпитай, вона тобі роззує очі хоч трохи, а то, я бачу, ти буцім з неба впав.

— При чому тут мама? Берко хазяїн, а не мама.

— Берко. Він тут такий хазяїн, як і ти. Сьогодні відвантажив кабанчика — тримають, а завтра не дасть — тільки постоли полетять. За моєї пам'яті завідуючих тут змінилось без ліку. Самого Берка разів десять міняли.

Віктор хмарніє. За живе зачіпає те, що почув від Галі. Обійшов три телятники і в четвертому застає Берка.

— Олександре Андрійовичу,— стримуючи себе, звертається до нього,— кому кабанця повезли?

— Парень, не суй нос, куда тебе не следует. Плохо кончишь, это я тебе говорю. Кто-кто, а я эту кухню хорошо знаю.

— Ну, а хоч би для себе я повинен знати?

Берко прискалює око.

— Это что, позарез тебе нужно?

— Хіба ж я тут сторонній?

— Не посторонний, но какой-то ты не свой. Ето сразу видно по твоему поведению.

Віктор стенає плечима і розводить руками.

— Смотри, меньше болтай. Повезли председателю, завтра к нему приезжают какие-то большие гости!..

Віктор залишає Берка, йде додому. Його душа прагне поради.

— Мамо, це ж грабіж посеред білого дня! Дядько Роман, коли головував, не дозволяв собі й думати про таке. А наш тато? Всю ж душу вклав у колгосп.

— У перші роки й Дубовий поводив себе скромно. Далі — розпаскудився...

— А що райком?

— А він хіба з їздовими п'є? З райкомівцями!

— Мамо, але цього не можна так залишати. Заради чого наш батько важив життям, коли створювали колгосп? За що голову поклав?

— За те, щоб ми з тобою сьогодні жили. І не сунь свого носа... Настане час, уряд сам побачить, і все владнається.

— Виходить: мовчи глуха — менше гріха?

— Синку, не думай іти проти них. Це банда, іншого слова й не добереш. Навіть Романа Павловича, а це була брила, навіть його скрутили у баранячий ріг.

— Усіх не скрутять, не той час.

— Ой, сину, сину, їхній час завжди. І я тебе благаю!..

— Добре, мамо, постараюсь бути обачним.

Тепер Віктор ходив на свинарник таємно. Полічив усіх свиноматок, поросят і підсвинків. Під виглядом профілактичних заходів легко контролював поголів'я.

Вертає якось увечері до ветлікарні й застає тут свого попередника.

— Прийшов по медикаменти, корова прихворіла. Ти що, козаче, когось доганяв, що так захекався?

— Угадали, Вікторовичу. Хочу з вами порадитись. Але щоб нікому й словом.

— Ти що, не довіряєш мені? У мене за плечима тридцять років ветеринарної служби.

— Делікатне діло. Кабанчики постійно щезають з ферми. І сьогодні, кому б ви думали, завезли?

— Марії Бартко,— спокійно відповідає Вікторович, мружачи хитрі, у плетиві дрібних зморщок очі.

— Звідки знаєте? — торопіє Віктор.

— Бачив, як скидали. — Старий ветфельдшер підходить до відра, зачерпує квартою води.

— І що ви на це скажете?

— Це дрібниці, козаче. Куди цікавіші діла в Скаженюкових коморах. Скаженюка б копнути.

Жовтану сімдесят п'ятий. Худий, високий, сутулуватий, рухи неквапливі, мова розважна.

— Я знаю — хлібом промишляє.

— А якою кількістю, знаєш? Придививсь. Зерно з поля йде незважене, це ж для злодіїв золоте дно! Якось п'яний Скаженюк сказав Чухрієві: «Які ми були дурні. Знати б свою долю, ще в сімнадцятому утворили б колгосп». Обидва зареготали.

Цілу ніч Віктор писав листа до Києва.

Минали дні, тижні. Віктор аж змарнів. Добре знав, що йому доведеться відстоювати кожне написане слово.

І от Валюх телефонує Дубовому.

— Що у тебе на фермі робиться?
— Усе гаразд, доїмо молоко.
— А з свиньми що? Ціла петиція в ЦК про крадіжки. Ти що, в тюрму захотів? Через годину будемо у тебе з інструктором обкому. Зрозумів мене?
— Так точно.
— Ото дивись, якщо підтвердиться, збирай манатки. Знайдемо зайву свиню, спитаємо, як і за крадіжку. Ти що, справді у себе вдома бойню влаштував?
— Яку бойню?
— Свині для гостей б'єш, пишуть тут. І це перевіримо. З якою це ти Марією зв'язався, жінкою колишнього бандита? Це з тією гарною молодицею, у якої минулого тижня з тобою вечеряли?
— Ну, самі ж знаєте.
— Пише твій «доброзичливець», що й до неї кабанчиків завозиш. А хто такий Волошин Віктор?
— Син першого голови нашого колгоспу, ну, того, що арештували.
— А за що його арештували?
— Тоді багатьох арештовували. Як ворогів народу.
— Так... Ну, тоді круто тобі доведеться. Видно, хлопець він бувалий.
— Що-о-о? То це він наклепав? От сволота. Наволоч. А я ж його як рідну дитину...
Ревізія в колгоспі тривала півдня. Віктор здогадувався: перевіряють його листа, але поки що з ним ніхто не розмовляв. Тільки під вечір прибігла посильна:
— Волошин, тебе до контори викликають.
У конторі колгоспу Віктор застав Галю, на яку посилався в листі, Берка, Чухрія, Гармидера, ці троє, побачивши його, відвернулись. У груди так і вдарила гаряча хвиля, обпекла всього. Віктор завагався в коридорі, але секретарка сказала:
— Заходь, тебе чекають.
Зсутулившись, знітившись, ніби сам крав ті свині, заходить до кабінету Дубового.
— Ви писали листа в ЦК? — питає ревізор з обкому, худий, середнього віку чоловік.
— Я,— тихо відповідає.
— Ви підтверджуєте написане?
— Так, підтверджую.
— Ми перевірили всю документацію. Викликали всіх, кого називаєте у своєму листі, і ніхто з них не підтвердив списані вами крадіжки.
— І навіть свинарка?
— Так. І вона. Хочете впевнитись? Ану, покличте її.
Дубовий кличе, відчинивши двері:
— Галю, зайди.
Молодиця заходить. У неї тремтять руки. Опустила очі, обличчя бліде.
— Галино, ти справді нічого не знала й не бачила?
— Вікторе Яковичу, ви мене у свої справи не вплутуйте. Посварились із завфермою, то ваша справа. Поросята чи підсвинки — всі, як є, в клітках.
— Що, і навіть учора Чухрій з Гармидером не вивіз свиню?
— Яку свиню, що з вами?
Вікторові здається, що під його поглядом молодиця мала б казати саму лише правду, а вона його топить.
Хотів був послатись ще на двох-трьох колгоспників, але вчасно зрозумів, що й тут його чекала та сама доля — доля наклепника.
Увечері, під час наряду, Дубовий перед усіма паплюжить його останніми словами, наприкінці каже:
— От що, товариші, з таким недолугим спеціалістом я працювати не буду. Нехай пошукає роботу в іншому місці.
До кабінету вривається Фросина Волошина.

— Людоньки добрі, що ви робите з сином? Він же ще дитина. Хіба він брехню, правду ж написав! Його вчинку я не схвалюю, але він же учинив, як серце підказало. Образив він вас, то правда, але йому боляче дивитись, як нищите те, до чого батько його рук докладав.

Фросина спочатку думала тільки про те, як врятувати сина. Постановила собі просити, а не стрималась. А вже коли не стрималась, то різала правду до кінця.

— Він мріє бачити наш колгосп у славі. Навіщо його так паскудити? А кабанці крадете ж ви, пройдисвіти! Чого ж тоді на дитину спираєте? Я ж на фермі працюю і все чисто бачу. І всі люди бачать.

Дубовий гатить кулаком об стіл.

— Фросино, припни язика! А ти, Вікторе, іди від нас під три чорти!

— Нікуди з колгоспу я не піду. Їздовим піду на ферму.

— Нам на фермі анонімщики не нужні! — кричить Берко.

• • •

Накрапає дощ. Віктор косить телятам люцерну. Душно. Віктор витирає з чола піт, береться мантачити косу.

Підрулює «Побєда». З передніх дверцят вихиляється п'яна фізіономія Дубового, із задніх — Скаженюка.

— Ну як, пішла наука в голову? — питає Дубовий.

— У голову, Степане Андрійовичу, в голову.

— То з тебе, може, ще й пуття буде.

— Не сумнівайтесь, якось розрахуємось.

Дубовий хряпає дверцятами.

— Дурнем вродився, дурнем і здохне.

— А я що тобі казав? — пожвавлюється Скаженюк. — Тут нема з ким мати діла, а ти все надіявся, що він покається.

— Ну, годі про це. Так, Гришо, не забудь сьогодні привезти кабанця, завтра мають бути гості.

— А як з цим шпійоном?

— А чим він доведе, і хто його слухати буде? На свині не написано, колгоспна вона чи людська.

— Вуха помічені,— зауважує Гармидер.

— Беріть з цілими. Або там, на фермі, відрізайте їх.

— Коли б так! Ця паскуда власноручно позначила.

— Юринда. Поки напише, поки приїдуть, вуха пес із'їсть.

«Побєда» покотила до польового стану.

Віктор натрусив у ясла телятам паші, повів коней на конюшню. Пора була пізня. Завжди ішов додому, коли на фермі зоставались самі сторожі. Постановив собі будь-що накрити хапуг. Обдумав, як і що, план здавався безпомильним. А ті ніби відчували пастку і ризикувати боялись.

Додому вертався від телятника попри свинарник. Щовечора, ідучи з роботи, удавав, що заходить сюди кликати Галину. А сам непомітно лічив у клітках кабанчиків. Знав, з яких саме кліток кабанці могли піти наліво.

— Ну що, Галю, упоралась?

— Де там! Льоха, бачу, ось-ось почне поросититись. Доведеться затриматись.

— Це ж яка?

— Та, що аж у крайній од брами клітці.

Ну, подумав Віктор, тут щось неладне. Ніколи Галина на фермі не затримувалась, бувало, й голодними поросят лишала. І не схоже, щоб та льоха мала пороситися саме цього вечора.

— Ну, як знаєш, а я пішов. Дружина чекає, маємо іти в гості.

Надворі споночіло. Коло церкви таки озирнувся. І тут його наче смикнуло: навпроти сільська Рада! Ступнів за двісті звернув у провулок, а там городами пустився назад. Обходив двори стороною, щоб не потривожити собак. Коли дістався до ферми, почув торохтіння підводи. Присів за акаціями, порослими уздовж вулиці. Почувся свинячий вереск, невдовзі

знову. Ага, вантажать аж двох. Та от заверещав і третій кабанчик. Нівроку апетити!

Підвода зарипіла попід акаціями і покотила в село. На підводі бовваніло три постаті. Розпізнати, хто саме їхав, у темряві було неможливо. Перечекавши трохи, Віктор подався слідом. Відстань тримав безпечну, більше покладався на слух.

Першого кабанця скинули у Марії Дядьо для балувань сільської еліти, другого — у Качалаби, видно, дано йому хабаря за мовчання, а третього — у Дубового. Отже, адреси тепер Віктор має. Як діяти далі?..

Ми збиралися спати, коли він прийшов до нас захеканий, збуджений.

— Романе Павловичу,— звернувся до тата,— тільки що з ферми вивезли три кабани!..

Тато вислухав і каже:

— Зараз північ, кого ти знайдеш. А завтра, з самого досвітку, поїдемо до Василя Івановича Мардана, він чоловік чесний.

Оперативна група міліції не забарилась. Двох кабанців застали ще живих, а в Дубового шукали кабанячу голову з мітками на вухах, та — намарне.

— Кабан мій! — затявся Дубовий.

— Брешете — колгоспний! — викривав його Віктор перед міліцією у брехні.

— А я кажу — мій!

— Коли ваш, то де ви його тримали?

— У свого шофера. А ти хто тут такий — слідчий? Хто дав тобі право допитувати мене? Геть з двору, шмаркачу, бо як дам, то мокре місце після тебе лишиться!

Лейтенант подивився на Віктора й сказав:

— Ти іди, ми вже самі доведемо цю справу до кінця.

Качалабу заарештували, ферму знову прийняв Берко, а Дубовий і цього разу вийшов з води сухий.

Віктор не знаходив собі місця. Доглядав телят, і все в ньому тремтіло: як же це так?.. Невже усі вони пов'язані круговою порукою, і злодії, й слідчі?.. Де ж правда?..

• • •

До цієї історії з Віктором і я час від часу думав, чи не стати ветеринаром. А тут ураз передумав, постановив піти на ферму доглядачем.

Батько повільно зводить на мене стомлені, здивовані очі.

— А що сталося?

— Нічого. Хочу попрацювати, пізнати життя.

— На своєму віку ще встигнеш пізнати.

— Не хочу я, тату, вчитись. Бачте, що з Віктором зробили? А з вами?

— Що ти, сину, знаєш, щоб так говорити?

— Знаю, тату, і немало. По правді жити важко, а не по правді огидно. Лучче бути невченим: менше знаєш — більше маєш.

— Хтось же та повинен відродити правду.

— До правди так само далеко, як і до неба. Куди не кинься — самі пройдисвіти.

Ферма — це таке ж сумне видовище, як і концтабір, де окупанти тримали полонених. Безладно розкидані убогі будівлі, забагнючені відгодівельні майданчики, закіптюжена кормокухня, що гула від мушви, примітивний зерносклад, облуплена ветеринарна лікарня. Бур'ян пнувся вище стріхи, поміж бур'яном валялися поламані колеса, полудрабки, сани, усілякий брухт, бралися зеленим мохом купи каменю.

Зустрівся я з Берком біля кормокухні. Він уже причастився, утупився в мене осоловілим поглядом. Йому здається, що дивлюсь на нього непоштиво, обкладає мене матом:

— Ну какого хрена на мене витаращился?

— На роботу от прийшов.

— Ты мне, мать-перемать, не болтай... а грай бариню.

— Не навчений грати. Музичного слуху не маю.

— Ишь, какой ухарь! Здесь таких ухарей у нас много побывало — і за ними аж загуло! Если ты в этот момент, мать-перемать, испаришься, не пожалеем.

— Це не ваша вотчина, і не гавкайте на мене! Ставте до роботи!

Берко вражено замовк, оглянув мене з голови до ніг, а тоді каже:

— Иди... Вон в то помещение, которое возле коморы. И скажи Ефросинии Волошиной, шо я тебя к ней прислал,— Берко різко повернувся і подався за кормокухню. Не встиг я ступити ще й кроку, як він гукнув: — Ей, постой, я сам тебя представлю, мать-перемать!

Телятник видовжився метрів на п'ятдесят, і ми йшли мовчки. Переступивши поріг, Берко загорлав:

— Фроська, суча твоя рожа, мать-перемать, принимай рабочую силу!

До його матюків тут, видно, усі звикли, Волошина не те що не образилась, навіть уваги не звернула.

«Представивши» мене, Берко чвалає геть, а я оглядаю телятник. Телята стоять двома рядами головами до запавутиненої стіни.

— Тітко Фросино, а чого вони такі худенькі й задрипані? Літо ж, кормів удосталь.

— А де ті корми? Хіба що в полі, на ферму вони не потрапляють.

Я знизую плечима: що казати? Беру косу, кладу на підводу, запрягаю коней, збираюся їхати в поле. Почув знайомий голос, оглянувся.

Віктор стояв під телятником, стежив, як з комори виносять міхи, вантажать на машину з густо заляпаними болотом номерними знаками.

— Слухай, бовдуре,— закричав на Віктора Чухрій,— тобі ще не набридло? Чи ти дурень, чи за могилою скучив?

— А ви — за тюрмою?

— З тюрми ще є вороття, а з могили... Подумай.

На поріг виходить Скаженюк.

— Що, знову ця гнида під ногами плутається?

— Це ти гнида, а я — син Волошина!

Чухрій підбігає до Віктора, між ними зчиняється бійка. Чухрію на допомогу кидаються Скаженюк і шофер півторатонки. Збили з ніг, заходились копати носаками черевиків. Я схопив кісся і огрів найближчого до себе шофера по голові, той скрикнув і поточився до машини.

— Відійдіть! — кричу, замахуючись кіссям на Чухрія.

Першим відступив Скаженюк. У мене на нього не звелася б рука. Через Валю. Чухрій, піднявши руки догори, наче здається в полон, задкує до комори. Півторатонка хурчить і тарабанить з двору.

— Номери! Запиши номери! — стогне Віктор.

Спочатку я не зрозумів, коли ж озирнувся, було вже пізно: машина зникла за рогом.

Віктор підводиться, обтрушується, витирає обличчя, погрожує до комори кулаком:

— Нічого, га-ди-и, я ще з вами поквитаюсь!

— Ну-ну, давай-давай! — кидає Чухрій.

Віктор віддихався, посидівши на воринках, і помалу побрів до свого телятника.

— Ти мамі нічого не кажи, а то в неї серце хворе.

Я киваю, іду до підводи.

Вночі довго не міг заснути, а вранці ж на роботу.

Розбудила мама. Навіть не вмившись, вихопився з хати, спішу на ферму.

З розгону наскакую на Дубового та Скаженюка. Третій, Берко, спить посеред вулиці, вони його розбуркують, а той мов лантух.

— Ну, вставай! — стусає Берка Скаженюк, а сам ледве на ногах тримається. Дубовий, лупаючи невидющими очима, длубається в ширіньці, обриваючи гудзики.

— Ану, Іване, відступись. Видно, він горить.

— То й що?

— Що-що? Не знаєш що? Помочусь у рот — оживе!

— Та ж у нього писок стулено.

— А ти візьми й розтули!

— Розтулив. Ну, давай. Тільки в писок йому ціляй, а не мені на черевики.

— Зачекай, зараз я стану на коліна, то вже точно вцілю.

— О-о-о, влучив у писок. Молодець!

Берко пирхає, пирскає, чхає.

— Бач, ожив! Ну, тепер до ста доживе. Вогонь збили!

Уже не хотілося бігти на роботу. На кого робити, для кого рвати жили?.. Хіба наш колгосп зіпнеться на ноги, коли його керівники напиваються до бидлячого стану?.. Та я усе ж пішов.

Десь через годину пришкандибав Берко. Блимнув на мене каламутними очима і завалився в жолоб. Там і проспав до обіду. Тоді узявся «керувати».

— Ты, сморчок, почему не смотришь за телятами?

Усе в мені збунтувалось, я зціпив кулаки.

— Вам що, Берку, сеча ударила в голову? Це вам не румунська власть, так що тихше на поворотах!

Цими словами я вивів Берка з себе остаточно. Накинувся на мене, вдарив кулаком у ніс. Мене оглушив не так біль, як ганьба, приниження. Та я пересилив себе, витер носа і глянув на руку.

— Навіть кров пішла... — кажу так спокійно, ніби нічого між нами й не було. Берко дивиться на мене, можливо, лише зараз схаменувся, чекає, що ж я чинитиму. А я рвучко хапаю лівою рукою за вилоги пожмаканого піджака, а правою щосили заціджую у вухо. Другий удар розполовинив йому брову. Берко падає, я ще замахуюсь, він злякано затуляється руками, щось белькоче.

— Ще дати? — спокійно питаю.

— Не нужно.

— Це вам, Берку, наука, як поводити себе. Затямили? То он — коні, а он — батіг. Доганяйте Америку без мене!

До вечора блукав селом, ніби причинний. Ні з ким було порадитись. Роман знову поїхав на крупозавод красти дерть. Віктор пасе в полі череду. Може, податись до Сугаків, до бабусі? Моя душа не здобула рівноваги. Подався назад, до Березівки.

Смеркало, та я не поспішав. Ніщо мене тепер не зв'язувало. На серці камінь, на думці Валя. Стежка в'юнилася широкою долиною, порослою зіллям, очеретом, рогозою і верболозом.

Тут панувала така тиша, що аж острах брав. Налягав туман, на трави падали роси. Ступнів за двадцять уже й не розрізнити, хто і що перед тобою. На ніч їздові вигонили сюди пасти коней, і вже було чути їхнє пофоркування. Згадалась мамина розповідь, як давно колись з Волошиною вистежували у цій долині бандитів.

Я навіть зупинився, уявив собі ту ніч. Раптом неподалік гримнув постріл. Мене аж підкинуло. Од страху похололо всередині. Поруч хтось застогнав, глухо, ніби камінь на землю упав. Я присів на стежці, вдивлявся в ніч, наслухав. Пасуться коні, поміж ними майнула людська тінь, залопотіла, розтанула в тумані, наче привид. Сторожко рушаю у той бік, звідки почув стогін. Таке, наче людина лежить посеред лугу, далі — коні. «Хто це? Невже вбитий?» Нагинаюсь і заклякаю.

— Вікторе, що з тобою?

Та у відповідь ані згуку...

У конторі накурено, чекають на Дубового. Хто п'яний, хто лише напідпитку. Скаженюк розповідає масні анекдоти, слухачі регочуть.

— Віктора Волошина вбили!

На хвилю у конторі западає тиша.

— Як убили? — озивається Цимбал, бригадир тракторної бригади.

— З дробовика.

— Ти часом не того? — недовірливо дивиться на мене Панько.

— Мерщій телефонуйте до міліції, я вас не розігрую.

Уранці наїхало міліції, привезли і пса-шукача, який одразу взяв слід, але перед річкою зупинився, заметався берегом. Здогадались: убивця пішов річкою. Повели пса проти течії. Посеред долини знайшли шмат зім'ятої газети. Видко, убивця крутив з неї пижі. Це була районна газета триденної давності. Метрів за триста пес-шукач знову узяв слід і вже шляхом, потім яром, городами приводить до хати Чухрієвого двору. Чухрій саме порався на господарстві. Пес рвонувся до нього, ледь стримали на повідку.

— Що трапилось? — злякано покосував Чухрій на пса.

— Учинено вбивство,— сказав капітан. — Жук привів по сліду до вас.

— То це виходить, що вбивця я, так?

— Жук ніколи не помиляється.

— Люди помиляються, а про псів нема що й казати.

— Проведемо обшук.

Найбільше цікавила слідчих газета. Знайшли її за припічком. Приклали знайдений шмат. Зійшлось.

— Що скажете, громадянине Чухрій?

— Нічого. Я нікого не вбивав і не знаю, хто мені отаке мокре діло підсунув.

Чухрія ведуть до сільської Ради, туди з усіх кутків уже сходяться люди. Натовп вирував. Звідусіль чулося:

— Убивці смерть! Убивці смерть!

А слідство цікавили мотиви вбивства. Що штовхнуло Чухрія на цей тяжкий злочин? Чи не причетний до цього ще хтось? Що не поділили поміж собою Віктор Волошин і Чухрій?

Припертий фактами, Чухрій зізнався: убив він.

— Хто вас штовхнув на це?

— Ніхто. Сам постановив убити, сам і вбив.

На протилежному кінці села Фросина Волошина оплакувала свого сина, голосила, виповідала його дитинство та своє життя.

• • •

Після Вікторового похорону я не повернувся на ферму. Тато порадив мені піти у тракторну бригаду.

Стан розбили за селом, у відкритому полі. Такий же безлад, як і на фермі: бур'яни, баюри, купи іржавого залізяччя. Посеред стану балган-землянка, тут ховались від негоди. Пригинаючи голову, щоб не натовкти гулі, заходжу до землянки, обгурканої, закуреної, наче кузня, застаю Цимбала. Він сидить на лежанці, спустивши ноги, спльовує соняшникове лушпиння на долівку.

— Добрий день!

— Добрий,— відповідає, а сам дивиться у віконце, за яким тріскотів пускач.

Стою край порога, переступаю з ноги на ногу, чекаю, коли він на мене гляне.

— Що треба? — питає, насупивши рідкі брови.

— На роботу прийшов проситись.

— На роботу? А що ж ти умієш?

— Маю права тракториста. Вкупі з атестатом зрілості видали.

— Навіть так? А трактора ДТ-54 заведеш?

— Заводив, коли ходив на практику.

— Тоді бери он того, що під кузнею. Відремонтуєш, буде твій.

— Сам?

— Сам, а що, тобі няньки треба?

— Ні, то я так. Ще ніколи не ремонтував. Оце вперше, треба, щоб хтось показав.

— Тата маєш, добрий майстер, тільки язик у нього довгий.

— Язик нормальний, як у всіх людей.

— О-о, і ти мені будеш базікати? — скипів Цимбал. — Та нехай той трактор корчем стане! Іди, щоб я тебе більше тут не бачив!

— А ви не поміщик! І я таки сяду на отой трактор!

Демонстративно виходжу з балгана і йду до трактора.

Цимбал біжить за мною.

— Я тобі кажу — іди геть звідси! — кричить на весь стан, бризкаючи піною. — Забирайся, шмаркач!

Механізатори на той бригадирів галас повисовували голови, а коли побачили мене, здивовано перезирались.

Я підійшов до трактора і, ніби нічого і не сталося, заходився його оглядати. Цимбал підбіг, захекавшись, і наче вріс поміж мною і трактором.

— Я тобі кажу по-доброму — забирайся! Я за себе не ручаюсь!

Виглянув з-за сівалок і тато. Витер руки ганчіркою, підійшов до нас.

— Ти чого це, хлопче, старшим перечиш?

— Та я не перечу, тату, я хочу працювати на оцьому тракторі, мені показав його Іван Якимович. Я хіба винуватий, що він одразу ж передумав?

— Це правда, Іване Якимовичу?

— Досить тебе одного на мою голову!

— Іване, ти казав синові сідати на оцю домовину?

— Тут поки що я господар, а не ти, пойняв?

— А я на твоє місце не претендую. Я питаю, чого ти передумав.

— Бо так мені хочеться, яке твоє собаче діло?

— Годі собачити нас! От що, сину. Ти його не слухай, бери трактора і працюй.

— Ах та-ак? Іду до Дубового, нехай когось з нас забере звідси! Побачимо, що він скаже!

Цимбал біжить до мотоцикла, а я дивлюсь на тата, він кладе мені руку на плече.

— Нехай, поки добіжить — охолоне. А ти починай.

Цимбал з'явився на стані лише наступного дня. До мене геть не підходив. Запасні частини видавати відмовився. Зате, коли він десь відлучався, механізатори самі приносили мені все, що треба. За місяць «домовина» знову стала живим трактором.

Тим часом Цимбал навіть у мій бік не дивився, наче мене для нього й не існувало. Наряди видавав обліковець, щодня посилав на такі роботи, де треба було нагріти чуба, але за день нічого не заробиш. Мені уривався терпець, я вже ладен був набити Цимбалові пику. Батько заспокоював.

— Усе владнається, сину. Нерви побережи для складніших справ. Я заздрю твоїй молодості! Ти ще зовсім дитя. Настане час, і згадаєш мої слова. Ти краще йди вчитись.

— Іду. Заяву до правління подав, щоб відпустили. Не чули — не розглядали?

— Ні, не чув.

На роботу ходив щодня, ніколи й до книжки заглянути. А це якось пізнього вечора прибігає до мене Роман.

— Завтра нас викликають на правління колгоспу. Видно, будуть розглядати наші заяви.

Наступного дня обидва стоїмо у коридорі. Хвилююсь, аж потом умиваюсь.

Двері до кабінету, де відбувається засідання, відчинено, і ми все чуємо. Після балачок, суперечок, лайок, рішень перейшли до заяв.

Я затамував подих, стараючись не прогавити й слова.

— Відпустимо? — запитує Дубовий правлінців.

— Романа — можна,— каже Берко.

— А чого, Волошина давай пошлемо, Фросині хоч трохи відляже від серця,— підтримує Скаженюк, про якого в селі пошепки кажуть, що справжній убивця він.

— А за колгоспний рахунок хіба не можна? — питає Цимбал.

— Можна,— відповідає Дубовий. — Ми те й робимо.

Роман, стоячи поруч, шморгав носом, він уже уявляє себе студентом. А моє серце передчуває недобре.

— А з малим Споришем як учинимо? — запитує Дубовий.

— А хто його прийме? — каже Цимбал. — У нього ж характеристика забруднена.

— Дамо йому хорошу характеристику, а він нас підведе, з кого тоді питати?

— Характеристика — таке діло,— каже Кіндрат Захарович на Скаженюкові слова. — Я думаю, що Спориш зуміє пробити дорогу й сам, без направлення колгоспу.

— Ніякого направлення Споришу! А то після навчання упаде, як сніг на голову,— каже Цимбал. — Клопоту не оберемось.

— Ти, Степане Андрійовичу, порадься з Валюхом,— радить Кіндрат Захарович. — Нащо тобі брати на себе таку відповідальність за непевний елемент?..

Мені стисло горло, з очей ринули сльози. Вибіг з контори, дороги не бачу. За мною біжить Роман.

— Усе владнається, ось побачиш.

— Іди ти...

• • •

Приходжу додому, тихенько збираю документи. А на душі порожнеча. Нікого не хочеться бачити.

Мама порається біля корови, тато майструє корито свині. Вони ще нічого не знають.

— Ти куди, Якове, збираєшся? — питає мама, помітивши у моїх руках атестат і свідоцтво про народження.

— Спробую, мамо, щастя.

Мамині очі так і засвітились, на щоках рум'янець розлився.

— Нехай тобі, сину, Бог помагає!

Прибіг Роман.

— Ну, що, зібрався? Їдемо?

— А мені що — в турпохід?

— Батьки знають?

— Не сказав. Та й навіщо?

— Правильно!

Технікум, вибраний нами навмання, був неподалік, у невеличкому містечку понад трасою Вінниця — Кишинів. Він містився у колишньому панському палаці посеред старезного, напівзанедбаного парку. Я подумав, що навчатися в цих стінах — неабияка честь. Але потрапити сюди міг лише кожен четвертий абітурієнт. Отже, шанси мої мізерні.

До навчального корпусу нас пропускали по двоє. Чекати своєї черги довелося понад годину. В аудиторії, на яку показав один з учнів технікуму, мене зустріла середніх літ жінка. На щоці темнів шрам, певно, від опіку. Байдуже глянула на мене, кивнула на стілець, що стояв поруч з її столом.

— Давайте свої документи.

— Будь ласка.

— Мене звати Марія Сергіївна,— каже між іншим, гортає папери, мружить око, видно, сумнівається у моїх знаннях.

— Пишіть автобіографію. Зразок у коридорі.

Мені потерпла душа. «Це кінець!» Хотів щось уточнити, та мені відняло мову. Підвівся, почовгав до дверей. Сів у коридорі на підвіконня, задивився в парк. Приховати, що батька двічі судили? Викриють — тоді усе пропало. Хто повірить, що батько ні в чому не винний?.. На батька звели наклеп, а я, виходить, мушу спокутувати?.. Де ж та правда?..

Підійшов Роман.

— Чого сидиш без діла?

— Не знаю, що робити. Писати автобіографію чи плюнути на все, хай пропаде воно пропадом, і повертатися до трактора.

— Може, піти до директора? Кажуть, він людина добра. Може, щось і порадить.

— Розумно. Ну, то вперед, по ордени!

Директор мав похмурий вигляд. Мені аж коліна затремтіли. Такий нічого не порадить, вижене з ганьбою.

— Що скажеш, юначе?

— Я до вас з приводу автобіографії.

Директор відриває очі від паперів, дивиться у мій бік.

— Ну-ну?

— Чи можу я бути прийнятий до технікуму, коли мій батько сидів у тюрмі?

— Сидів у тюрмі?.. Та-а-ак... А за що?

Починаю розповідати.

— Так, так, щось пригадую. До речі, мені про цю історію розповідав наш голова райвиконкому. Колись разом учились.

— Він лише і захищав батька.

— Навіть так? Тоді давай до нього передзвонимо.

Поки ми розмовляли, телефоністки набрали номер.

— Алло, Василю Івановичу? Добрий день! Так, це я. Що, скажеш, змусило мене подзвонити? Ні, ні, сьогодні вже цементу у тебе просити не буду. Атож, я тобі вже набрид. Ну, ну, добре, запам'ятаю і просити не буду. О, так, це вже інша справа. До речі, у мене тут сидить один хлопець. Звідки? З Березівки. Спориш Яків Романович. Пам'ятаєш таке прізвище? Оце ж його батька...

Запала довга пауза. Директор слухав і час од часу казав: «Ага, ага».

— Тоді це зовсім інша справа. Нехай хлопець учиться. Ну, зрозуміло, що несправедливо. Що ж удієш, влада є влада. Поки що така, а надіятись будемо на кращу. До речі, правління колгоспу навіть відмовило йому у направленні на навчання. — Знову пауза. — Ну, добре, переговориш з отим Дубовим. Це в тому разі, якщо хлопець складе вступні іспити,— пауза. — Ну так, ну так. — І поклав трубку.

Душа моя заясніла, у жилах спала напруга, в очах розвиднилось.

Частина II

Останні дні жовтня 1964 року. Мрячить дрібен дощ. Холодно. Північний вітер шмагає по щоках.

Позаду армійська служба, я поспішаю додому. Від автобусної зупинки до села рукою подати. Взутий у наглянцьовані ще в казармі чоботи, стою на узбіччі, на попутну машину чекаю. Ступни з шосейки на путівець, що біжить до Березівки, і залишиш чоботи у непролазному болоті.

Шукаю поглядом більш-менш надійну стежину й рушаю. Стежина ковзка, петляє поміж високими бур'янами.

Сіріло. Не тільки кам'яні мури уздовж вулиць, а й хати за ними по самі стріхи заляпало болотом. Стоять у болоті кострубаті, чорні від негоди акації. Здається, болото понатікало в оселі, і людське життя в тих оселях безпросвітне, як у допотопних печерах. І душа моя плакала вкупі з осіннім небом.

Навіщо в селі стільки акації? Рідко у кого росте яблуня чи груша. І донині ще помітні сліди минулого, коли кожне фруктове деревце обкладали непомірними податками, і люди з болем у серці змушені були вирубувати посаджені батьками, а то й дідами багаті садки, на місці яких тепер прижилась акація.

Надсадно рипить підвода, виїжджає з ферми. Придивляюсь — на підводі Берко. В полудрабках, видно, щось везе. Соломою накрито, не добереш. У душі сіпнулось, хотілось підійти і спитати: «Що везеш, злодюго?» — але стримав себе. Брьохаючись крізь калабані, яким не

видно кінця-краю, доходжу до обійстя Ганни, дочки Марії Дядьо. Гримнула хвіртка, з якої вислизнула огрядна постать у плащі-накидці і посунула прямо на мене. Придивляюсь — Цимбал. Спершу я розгубився. Уже чотири роки, як ми один одному не подаємо руки. І сьогоднішня зустріч, думалось, не з приємних. Але чую:

— Це ти, Яшко? З поверненням тебе!

Цимбал зсуває з голови каптур, вичікує, що скажу.

— Доброго ранку! — відповідаю, одразу ж забувши про все і подаю руку. — Звідки це так із самого ранку?

Цимбал не розгубився. Видно, бувалий у бувальцях.

— Оце колядую попід хати, як вака[2].

Вулицею котить фура. Під кінськими копитами чвакає. Берко буцім нас і не помітив.

— От і Берко «колядує»! — показую очима на підводу.

— Поволік додому жом або дерть.

— То що, так і нема ніяких перемін у колгоспі?

— Чого ніяких? За останні чотири роки змінилося чотири голови колгоспу, а крадуть ще дужче. — Цимбал дивиться услід Берку. — Як тільки витримує колгосп, скажи?

Я знизую плечима. Мені теж цього не збагнути. Всі його доять, а колгосп стоїть.

Цимбал розмовляв зі мною і все оглядав, як наречену, аж мені ставало незручно за себе. А я все думав, чому це він ні з сього ні з того такий добрий зробився, хоч до рани прикладай? Так і не второпавши цього, я з ним розстався.

На подвір'я своє ступив, як надворі уже господарював світанок. Мама несла дійницю з молоком, тато — мішок з половою для корови. Обоє вони зустрілись біля порога, побачивши мене, уклякли. Мама хлипнула з радості, тато підняв догори широкі сиві брови.

Обійми, поцілунки, запитання. Мене цікавило село, люди.

Прибігає тітка Фросина, слідом за нею приходить Нойка, колгоспний коваль.

— Здоров був! Ач, який вигнався! А головне, набрався сил, розуму,— хвалить і оглядає мене з усіх боків. — Фросю, і твій тільки що подався додому.

— Та ти що, справді?

— Оце ішов сюди і зустрів.

Волошина сплеснула в долоні і вилетіла з хати.

Мені теж нетерпеливилось побачитись з Романом, і незабаром, перепросивши гостей, подався до нього.

• • •

Відпочивали ми з Романом після дороги два дні, а тоді пішли до контори. Нас обох непокоїла робота. У кишенях у нас дипломи, та чого вони варті сьогодні, коли за оцих три роки, здається, позабували й рахувати?.. Які там з нас тепер економісти чи бухгалтери?

Колгоспна контора з'єднана одним невеликим коридором з клубом та бібліотекою. Коридор оббитий, стіни пописано сороміцькими словами, наче в нужнику, цементова підлога.

— Голова колгоспу у себе? — привітавшись, питаю Ганну Бартко, яка працює тут з часів Дубового.

— У себе, але через півгодини засідання правління колгоспу, і він буде зайнятий. Нівроку ж з вас парубки. А ви у якій справі до голови?

— Щодо роботи.

— О, це якраз до речі. Пишіть заяви і погуляйте, години через три навідайтесь.

Поки тривало засідання, ми, аби не гаяти часу, подалися в кіно, тоді повернулись до контори.

---

[2] Неуважна людина, гава.

Ганни уже не було, видно, пішла додому. Тому ми зважились зайти до голови самі, без попередження. Кабінет, як і раніше, небагатий, обшмульгані меблі. Лише диван ще мав пристойний вигляд.

За столом сидів опецькуватий, середнього віку чоловік з білявою, сказати б, молочною чуприною, з ямкою на підборідді і чудним прізвищем — Студент.

Запросивши сідати на диван, став розпитувати, а після й сам почав розповідати нам про себе. Говорив довго, нарешті помітив на наших обличчях досаду і одразу змінив розмову.

— А тепер до діла. Романе Яковичу, ти за рішенням правління очолиш економічну службу колгоспу.

Ого, як поталанило Романові, можна тільки позаздрити!

— І тобі, Якове Романовичу, дістається нелегкий кусень хліба. У нашому колгоспі геть розклеїлась трудова дисципліна серед трактористів. Правління колгоспу доручає тобі її налагодити.

Бачу, Студент уже дає нам зрозуміти, що розмова закінчилась.

— А що я повинен робити? — питаю розгублено.

— А хіба я не сказав? — зводить брови підковами. — Будеш обліковцем. — І починає збирати на столі папери.

Контраст між двома посадами значний, і, либонь, тому в голову шугнула кров — від образи. Знову маю спокутувати за тата.

Роботою у тракторній бригаді завантажили мене того ж таки дня. Оплату праці механізаторам не вивели аж за два місяці. За купами паперів, над якими горбатів чотири доби, забув про невдалий початок «кар'єри».

На Жовтневі свята я покинув писанину й подався до клубу. Дорогою наздогнав Вадима Качалабу, свого однокласника, з яким не раз чубився у школі. Він ніс платівки.

— Готуєшся до танців?

— Назбирав ось, крутитиму,— відповів, навіть не глянувши у мій бік.

— Як тобі робота, подобається?

— А що, у мене хіба є інший вибір?

— У мене також вибору нема.

— Ти хоч вчишся.

— Хто ж винен, що тебе виключили з інституту?

— Дурне питання. Син злодія! А хто зробив батька злодієм, як не ти!

За цією розмовою підходимо до клубу. Тут уже збиралася молодь. Вадим несе в кінобудку платівки, і невдовзі звідти лине музика. На свята з усіх усюд з'їхалася до рідних у село молодь — у залі не протовпитись. Духота, як у лазні, обличчя танцівників розпарено вилискують, хлопці розхристують сорочки, дівчата розстібають жакети.

Життя моє, відчуваю, стає буденним, сірим, одноманітним, аж тоскним. Таке життя мені не потрібне. Чекаю, як рибалка, удачі, а видно, мій сезон минув.

Валя давно уже бавить діток від Грицька. А я усе ще думаю тільки про неї, бачу себе в парі тільки з нею. Спитав би хто мене: «На що надієшся?» Ні на що, знаю твердо, а чиню дурниці.

Через натовп хлопців, що тирлуються біля дверей, протискується до мене Роман.

— Не стій, як стовп укопаний. Ходімо танцювати. Глянь, які дівчата.

Радіола гримить, аж лящить у вухах. Змінюється мелодія, і починається новий танець.

— Давай,— каже Роман,— познайомлю тебе з хорошою дівчиною. Хочеш? — І показує очима на пару, що кружеляє поблизу. — Ота чорнява — Ганни Бартко дочка, Оксана, а русява — Ніна Цимбалова. Котру вибираєш?

Обидві нівроку. Оксана — просто-таки дивовижний витвір природи. Танцює легко, грацінно. Чорна, як ніч, довга коса лягла на невисокі груденята. Ніна не поступається вродою, але в рухах скованіша, навіть трохи незграбна.

Ступаю вперед — і Оксана уже в моїх руках. Зробивши кілька па у такт музики, починаю кружляти. Оксана спалахує, радо підкоряється моїм рухам, а я маю таке відчуття, мовби тримаю в руках не живу істоту — пір'їнку.

Дівчина зводить на мене карі очі і відразу ж опускає соромливо. Цікаво, сподобався я їй чи ні: питати не будеш.

Коли радіола змовкла, підходить Роман.

— За нею упадає Вадим Качалаба. Хороша дівка?

— Хороша, викапана баба Марія. Та й Ніна краля. Не думав, що у Цимбала така дочка. Коли йшли в армію, дівчам була.

Розмовляючи, ми вийшли надвір. Ніч була холодна, по небу плив тьмяний місяць.

— Отакого вечора я познайомився з Любою.

— Напевно, гарна дівчина?

— Гарна то гарна, але як би свою маму підготувати?..

— Якщо любиш, женись, аби потім не жалкував. Але, бачу, ти до Ніни прилип, як оса до меду.

— То так, для розрядки. Ніна знає про Любу.

— І що каже?

— Мовчить, а що скаже?

Кіномеханік, який крутив платівки, оголосив:

— Останній танець!

Я поглянув на годинника. Пів на першу.

Дочекавшись, коли з клубу плавом поплила збуджена молодь, стали виглядати Оксану й Ніну. От і вони. Відразу ж приєднались до них.

Що далі відходили од клубу, то просторішою ставала вулиця. Хлопці й дівчата розходилися на свої кутки.

Похрускувала під ногами прибита морозом трава. У повітрі виразно пахло близькими снігопадами. Під ясним місяцем гостро вилискували кригою калюжі. Контрастно малювалася попереду широка гребля з млином, двома мостами.

Роман бере попід руку Ніну, а Оксану залишає зі мною. Я йду поруч. А про що говорити з нею — не придумаю.

— Ніна в один клас з тобою ходить? — так нічого й не придумавши, питаю, аби не мовчати.

— В один.

— А з Березівки багато ходить до Сугаків? — намацую нитку для подальшої розмови.

— П'ятеро,— відповідає сухо.

Бачу, дівчина небагатослівна і наче незадоволена чимось.

— А ми удесятьох ходили. Дорога далека, але ми й не помічали цього.

Оксана оглянулась, і я слідом. Вуличка безлюдна, тиха, навіть пси зі своїх буд не висовують носів.

— Ти, може, когось чекаєш? — для чогось питаю і сам себе проклинаю.

Оксана знизує плечима.

— Мене попередили, після того як запросив тебе до танцю, що ти маєш хлопця.

— Хто і для чого?

— Думаю, не варто казати.

— Твоє діло.

— Я вперше зустрічаю таку небагатослівну співрозмовницю. Ти з усіма так чи лише зі мною?

— А в тебе їх багато було?

— Як тобі сказати? Зовсім не було.

Зважуюсь узяти Оксану за руку. Вона різко висмикує її.

— Пусти.

— Не пущу. От коли скажеш, що любиш іншого, тоді відчеплюсь.

— Знаєш що? Ти краще відв'яжись.

— Вадим у тебе на думці? Ну, скажи, так чи ні?

— Голодній курці просо на думці — чував таку приповідку?

— Чував, авжеж. А ще кажуть і так: голодній кумі хліб на умі.

Жартуючи в такий спосіб, кладу другу руку на плече і нахиляюсь до її уст. Оксана, уся напружившись, щосили відштовхує мене кулачками в груди, а сама від різкого руху падає. Я далеко, підтримати не встигаю, і вона падає правим коліном на мерзле груддя. Швидко і зграбно підводиться без моєї допомоги, я стою, як бовдур. Оксана тне мене гострим поглядом.

— Тобі боляче? — питаю винувато. — Пробач.

— Ні. Тільки капронову панчоху розірвала.

— Куплю тобі нові.

— Обійдуся. Не треба мене проводжати, тут недалеко, я сама.

• • •

Я сидів у балгані й групував позмінки. Механізатори розповідали анекдоти і виглядали у віконце, чи не приїхала по них машина.

— Цимбал пригнався мотоциклом,— сказав котрийсь. — Не людина — меч. Тримайтеся, хлопці. Сюди йде!

Я одірвався від паперів і глянув у вікно понад головами механізаторів.

Рвучко розчинилися двері. Бригадир, не звертаючи ні на кого уваги, підбіг до мого столика, ударив кулаком, аж папери підскочили.

— До яких пір будуть скаржитись механізатори? До яких пір через вас мені нерви будуть шарпати?

Я підхопився на ноги. На мене не було за що кричати. Увесь цей час виправляв те, що занедбали до мене. Чого ж він сатаніє?

Цимбал кричав, аж шибки деренчали. І від того крику я поволі заспокоївся, подумав, що нема чого мені з ним ціпи в'язати. Сказав:

— Ось папери, а ось стіл, сідайте, коли не влаштовую!

Подав заяву до правління колгоспу, просив перевести на іншу роботу, бо з Цимбалом не спрацюватись.

Заяву мою м'яли, м'яли, нарешті згодились розглянути. Франц Йосипович Студент покликав мене наприкінці засідання.

— Тут Іван Якимович каже, що ти його ображав. Звідки у тебе невихованість? Він же тобі у батьки годиться.

— Для тебе у нього дівка росте,— сказав Кіндрат Захарович.

— Не дочекається він моєї дівки! — буркнув Цимбал. — Нехай у дівках засохне, ніж має для такого дурня косу чесати.

— Чого мовчиш? — питає Студент.

— А що казати? Іван Якимович накинувся на мене у балгані, я й досі не знаю за віщо. А за свою дочку нехай буде спокійний, вона мені не люба.

— От бачте! — вигукнув Цимбал. — Скаче, як вишкварок. Ото навчили на свою голову. Колгосп викинув гроші на вітер.

— Я готовий повернути усе до копійки, тільки не мучте мене, відпустіть!

— Весь у свого татуся! — сказав Берко.

— А мій тато що, поліцаєм був?

— Ти, бачу, справді невихований,— зауважив Студент.

— А я не знаю, яке треба мати виховання, щоб усе це терпіти!

— Ну-ну. А роботи у колгоспі іншої нема, крім тієї, яку тобі доручили.

— Тоді відпустіть, а з цією роботою і школяр упорається!

Студент підвівся з-за столу і сказав, звертаючись до мене:

— Твоєму нахабству немає меж. Ти ще молодий, шкода мені тебе. Але ти некерований і невиправний. Нам не спрацюватися. Бувай здоров!

Я виходив з його кабінету і саму лише порожнечу бачив перед собою. Душила образа, пекла збунтована кров. Зціпивши зуби, подався до клубу. Сперся об одвірок, втупився в кіноекран, але не міг збагнути, що там відбувається. Лише під кінець фільму на душі трохи вляглося.

• • •

Підвівся я вдосвіта. Мама уже поралась біля плити, батько подався на роботу. Студент умовив його попрацювати на тракторі — у колгоспі бракувало механізаторів. Морози з кожним днем дужчали, а оранки — оком не охопиш. Земля промерзала усе глибше, і леміш уже брав її з натугою.

Накинувши наопаш фуфайку, пішов до хліва. Надворі ще господарювала темрява, і тому довелося запалити гасничку. Від мого гупання у сажі стривожились підсвинки: більший став на передні ноги, а менший підняв лише голову. Але обидва зарохкали. Скочив на ноги маленький бичок, заметляв хвостом. Глибоко зітхнувши, з підлоги піднялась корова, втупилась у мене балухатими очима.

Оглянувши худобину, беру лопату і починаю підчищати. Упоравшись з одною роботою, берусь до іншої — годівлі. Корові сиплю до жолоба полови, зверху накидаю жому, перемішую. Бичкові — оберемок сіна, поросятам — заминку.

Виходжу з хліва і наскакую на Романа. Мама уже йде з дійницею до корови.

У хаті зачерпую квартою з відра води, подаю Романові.

— Злий.

— З превеликим задоволенням! Можу порадувати. Ти лишень ото вийшов, як Студент став розбиратись у причині вашого конфлікту. Цимбал ніяк не міг пояснити, чого він на тебе напав. Хтось скаржився, а хто конкретно — не пам'ятає. Тоді Франц Йосипович йому сказав дослівно: «Ти, Іване Якимовичу, не каламуть води. Чого даремно до хлопця чіпляєшся? І я б на його місці, можливо, ще не таке сказав. Він правий, що з тобою не хоче працювати. При тобі й механізатори порозбігались, і три обліковця втекло. Усі вони, виходить, неправі, один ти — цяця». Осадив як слід.

— Ну і що?

— Як то що? Прийде вибачатись.

— Еге, як на горі рак свисне!

— Не віриш? От побачиш — прийде. Він ще боягуз, якого світ не знав.

• • •

Удосвіта, коли я ще порався біля худоби, хтось покликав:

— Якове! Спориш!

На припоні загавкав пес.

Прихиляю лопату до стіни, виходжу з хліва. У хвіртці Трач, помічник Цимбалів.

— Цимбал прислав, щоб на роботу виходив.

Коли добре розвиднілось, прошкую до контори.

До бухгалтерії забігає Берко. Очі горять, обличчя пашить, повідомляє новину:

— Чухрій повернувся!

Усі закам'яніли.

— Ти при своєму, що таке говориш? — зауважує бухгалтер.

— Особисто з ним говорив,— каже Берко.

— Коли це так, тоді нема правди на цім світі,— каже механізатор, що платив касирці за дрова. — Як це так: убивці воля?

У бухгалтерії зчиняється обурливий гамір:

— Це ж насмішка!

— Писати треба!

Приходить Роман. На ньому лиця нема. Розхристаний, без шапки.

— Невже це, люди, правда? Я його прикінчу! Прикінчу, як гада!

Словам його я не вірив. За натурою він боягуз і кар'єрист. І зовсім не вдався у свого брата. Такий не зважиться на помсту.

Пішов сніжок. Повітря м'яке. Дихається легко, от лише сніжинки залітають у вічі, липнуть до лиця.

Назустріч нам чвалає Цимбал, схожий на діда-мороза.

— Ну, ви бачте, як буває? Хто б міг подумати!

Я мовчу, а Роман витирає рукою мокре обличчя.

Цимбал струшує з шапки сніг.

— Я вам скажу: тут без «мастила» не обійшлось!

Слухаєм Цимбала, не перебиваємо, удаємо, що підтакуємо.

— І носить же земля такого бандита!

— Носить,— кажу я. — І не лише Чухрія,— поглянувши Цимбалові у вічі, доказую,— носить і тих, хто його нацьковував, і тих, хто сьогодні підтримує.

— А що ви думаєте, і це могло бути.

— Не могло, так воно є.

— І ви знаєте?

— А ви не здогадуєтесь?

Цимбал озирається навсебіч, мов боягузливий заєць.

— У селі чого лише не говорять.

— Безпричинно чутки не розходяться. І вас хтось наситив, ніби кабак зернятами.

— А це чого? — кидається Цимбал.

— А того. Чого ви на мене тоді налетіли, як на свого смертельного ворога? Я про вас ніде лихого слова не сказав.

— Кинь, Яшко, то інша причина. Ти лучче виходь на роботу.

— Щоб завтра було на кому відігратись?

— Що було, те загуло. Давай жити по-хорошому.

• • •

У середині травня видалася гарна погода. Розвились дерева. Заврунились лани. Як на замовлення, пішли дощі. Теплі вітри коливали марево на видноколі.

Я ішов путівцем, по обидва боки пнулися вгору сходи цукрових буряків. Плантація слалася на сотні гектарів. То тут, то там з-за пагорбків вигулькували трактори, вносили у грунт мінеральні добрива.

З метрівкою в руках переходив од агрегату до агрегату. За дня треба було побувати біля кожного механізатора, заміряти його роботу, вивести оплату.

Вечоріло. Зоставалось обміряти ще два клини.

Польовою дорогою мчав жовтого кольору газик. Підкотив до мене, верескнув гальмами. З машини вийшов Студент, за ним Роман і Цимбал. Студента і Цимбала на польових наших дорогах доводилось бачити щодня, а Романа оце вперше. Такий високий візит, та ще в мій «польовий кабінет», подумалось мені, не випадковий. Складаю блокнота, чекаю, з чим приїхали.

Підходить Студент, подає руку. А Роман сяє позаду, наче автомашину виграв на лотерею.

— Здрастуй, Якове Романовичу.

— Добрий день!

— Не важко?

— Як сказати? Скоро стаєром стану. За день оббігаєш усі поля, увечері ноги, як телефонні стовпи, гудуть. А так усе гаразд.

— Показав ти себе у роботі з найкращого боку, і є така думка — підвищити тебе в посаді. Сьогодні відбулось засідання правління колгоспу, тебе рекомендовано плановиком. Не заперечуєш?

— А як же Роман Якович!

— Романа Яковича партійна організація обрала своїм ватажком.

— Вітаю, Романе Яковичу!

У душі я заздрив йому. Мене ще й у кандидати не прийняли, а він уже очолив колгоспну партійну організацію. І водночас був радий за нього. Ясна річ, і за себе. Усе ж мене помітили, оцінили.

• • •

Прокинувся я раненько, біля худоби упорався за виграшки.

Настрій — кращий не буває. Усе дивлюсь на годинник, коли розвидниться.

День, як і вчора, теплий, тихий, якраз для хлібороба. На вулиці, якою спішив до контори, тихо й порожньо. Люди порались на своїх обійстях. Останнім часом у нас на роботу вдосвіта не бігли, як років навіть десять тому. Кажуть, що дотримуються профспілкового законодавства. Робочий день — сім годин. Профспілкові боги живуть на асфальті, а не на землі, яка родить хліб раз на рік, і то в літній час. Вигадують закони, які спричиняють у колгоспах розгардіяш, а тоді не знають, як з ним дати лад. От коли підтягне животи, просвітліє й розум.

У конторі, опріч прибиральниць, ще нікого не було. Заходжу до кабінету, де відтепер мені працювати. Чисто, але тісно.

У коридорі лунко розлягаються чиїсь кроки. Відчиняються двері — Роман.

— Що, не терпиться? — усміхається мені. — Ну, то приймай господарство.

Роман висовує шухляди письмового стола.

— І це все?

— А що? Хіба що могорич з тебе.

Увіходить Берко. У руці замацаний папірець.

— Поздоровляю тебе, Яшка! Как своего наставника, не бойсь, принимаешь першого?

— Це вже підлабузництво,— каже Роман.

— О, нет, я тебя приветствовал вчера, сегодня его черед. Вы молоды, вам и карты в руки. Мы свое отжили, достаточно набедствовались. Вам теперь легче, ребятушки вы мои.

— Щось ви соловейком завели. Чи не хочете, бува, якусь липу здосвітка затвердити моєю ж рукою?

— Что ты, что ты, побойся Бога! Как ты мог только подумать так про мою безупречную честность?

Розумію, розмова — гаяння часу, беру з його рук папір, дивлюсь, що він там нашкрябав.

— Коли ж ферма почне працювати на продукцію, а не на бульку?

— На какую продукцию?

— На прирости,— пояснюю,— на прибутки.

— На продукцию? Ты что, и впрямь с луны свалился? Скот нечем кормить. Солома — и та нам золотая достается, завозим з других колхозов.

— Свою розбазарюємо. Інші мають, і нам би належало.

Тим часом до кабінету заходять бригадири рільничих бригад, сідають за вільні столи, виймають відомості, чекають своєї черги. Прислухаючись до нашої розмови, перезираються поміж собою, знизують плечима. Дубовий приклав пальця до скроні, крутить, мовляв, звихнувся хлопець.

— С кем, где люди? Но если б и были, нужны урожаи.

Бригадири кивають головами, розводять руками, погоджуються з Берком.

Я віддаю Беркові папір.

— Брехня від початку до кінця. Подумайте і зацікавте людей, а тоді прийдете до мене.

Берко розгублено кліпає очима, важко встає.

— Сопляк! Легко рассуждать, сам иди попробуй.

Мені б спокійно вислухати і далі своє доводити, але така вже вразлива моя натура.

— Коли треба буде — спробую. Не лякайте.

— Ну, ну, иди, а я на твоем месте поваляю дурака. Думаешь, хуже тебя буду вправлять мозги? Ошибаешься!

Стримуючи себе, від Берка повертаюсь до Дубового:

— Давайте, що у вас?

— У мене, напевно, і того немає,— встає з-за стола і винувато усміхається. — Оплата за вихід, а не за роботу.

— Що ж, виходить, свідомо відбиваємо у людей охоту до роботи?
— Поки що так,— погоджується Дубовий.
— Зрівнялівка — корито для ледарів.
— Хіба це лише нині? Відколи колгосп, так працюємо,— каже інший бригадир. — І нічого іншого не знайти.
— Е, ні,— каже Дубовий. — При трудоднях було лучче; що за рік заробили, те в кінці року й розподілили!
Дубовому заперечують:
— На трудоднях — що ж там хорошого?
— Цілий рік робили на бугая, обшарпані ходили.
— То були найгірші наші роки. І згадувати страшно.
— Мені здається,— кажу я,— що наші затрати на оплату праці без урахування виробництва продукції доведуть наше господарство до цілковитого банкротства.
— Знайшов чим журитись. Держава гроші поки що дає, їй вигідні навіть найзбитковіші колгоспи.
— Не знаю, чи їй вигідні, але знаю напевне, що ми будемо працювати усім колгоспом, аби лише вертати проценти за позики.
— Ну й що, нехай. На оплату праці держава дає? Дає! На насіння, міндобриво дає. А нам що ще треба? — азартно каже Дубовий. — Заборгуємо — спише.
— Що ми тут будемо його вмовляти? Хіба він сам не знає чи не бачить? — обурюється завідуючий відгодівельною дільницею.
— Усе я знаю, все бачу. А липу підписувати не зводиться рука.
— Це спочатку тобі так дивно. Далі приживешся, як інші, і ще не те будеш підмахувати,— каже Дубовий.
Зі своїми думками пішов до Студента, він мене радо прийняв. Став викладати йому свої розрахунки. Голова хмурив брови, обличчя хололо.
— Що ти рекомендуєш?
Я замовк, мені здавалось, що мої викладки — це і є рекомендації головного спеціаліста.
— Угу,— киває головою Студент,— багато таких, подають непогані ідеї, а як їх реалізувати, вписати в життя? А ті, хто й береться, скоро від них відмовляються. — Він окинув поглядом кабінет, пересмикнув щокою. — Скажу тобі, Яшко, без секрету, мені керувати Березівкою важче, ніж десятком Клембівок. Пізніше я зрозумів, що дав маху, погодившись поміняти Клембівку на Березівку. Шість найкращих своїх років віддав, був впевнений у своїх силах і — прорахувався. Правда, я не збираюсь здаватись, але все ж жалкую за Клембівкою. Мене там поважали, а тут усі, мов скажені пси, шматують село. Кожен намагається урвати собі більший шматок.
Я слухав його, співчуваючи, думав, а що ж з моєю Березівкою? Невже так вічно буде?
— З заробітною платою як бути?
— Якщо у тебе є думки, давай. — Він уважно дивиться на мене. Я стенаю плечима. — Тоді для чого ми будемо товкти воду в ступі? Не підписати — означає винести колгоспові смертний вирок. — Він знову уважно дивиться на мене. — Думаю, цього ти не добиваєшся?
— І в думці не мав. Навпаки...
— Знаю, знаю. Ти мені краще підкажи, кого на завідуючого дільницею під ліс підібрати?
— Можливо, то помилка. Хіба чоловік при глузді міг сплавити двадцять бичків?
— Мені цього хотілось би, але, на жаль, сьогоднішня перевірка підтвердила крадіжку.
— І що тепер буде?
— Завідуючого дільницею судитимуть.
Раптом різко розчахуються двері, на порозі виростає кремезна постать Кіндрата Захаровича:
— Завідуючий дільницею Качалаба повісився.

— Важко повірити,— кажу я. — Качалаба з тих, хто радше когось приб'є, а щоб собі самому віка укоротити — ніколи. А може, його повісили?

— Може,— сердито каже Кіндрат Захарович, ідучи до стола. — Кому потрібен той мотлох?

Увіходить Роман, схвильований, як і Кіндрат Захарович.

— Я тільки що там був. Темний ліс. Ви знаєте, телятниці ніби когось підозрюють. Кажуть, його споїли, тоді накинули зашморг на шию, задушили, а потім підвісили до балки.

— Ет, дурне мелють! — каже Кіндрат Захарович. — Я теж там був, але нічого такого від них не чув.

• • •

Вранці на фермі зустрів Дубового, який, петляючи ногами, йшов до корівника.

— Доброго ранку, Степане Андрійовичу!

— Добрий... — відповів насуплено й сердито.

— Ви що, чергуєте тут?

Дубовий дивиться на мене з-під широких їжакуватих брів примруженим, настороженим, недовірливим поглядом.

Нарешті я зметикував, що Дубовий прийшов піднімати ферму.

— Вас призначили чи ви самі виявили ініціативу? А Берко де дівся?

— Забрала міліція.

— Таки забрала...

— А чому таки? Ти його підозрюєш?

— Та це до слова.

Дубовий оглядає територію, морщить чоло.

— Важко доведеться, але я всіх їх попередив: хто вкраде хоч соломинку, вижену, як собаку. Годі! Я, коли працював головою, не мав часу впритул ними займатись. От побачиш, я доведу всім, чого я вартий.

— Дай Боже, як то кажуть, нашому теляті та вовка з'їсти!

— Ти думаєш, що я теля? Ні, теля якраз ти. Плановик — це тобі не завфермою і навіть не бригадир. Сидиш, шальками клацаєш. А тут жива робота з людьми.

Його слова зачепили мене за живе, але я не подав знаку. Можливо, він має рацію. У нього досвід.

Коли ми розмовляли, до свинарника покотила підвода з кашею, Дубовий простежив за нею поглядом, сказав:

— Піду подивлюсь, як вони там годують, дідько їх побери. Не свині, а хорти.

Я подався до контори. На вигоні зустрів Оксану Бартко з Вадимом Качалабою. Обоє жваво розмовляли і сміялись. «Нівроку підбирається пара, особливо, коли врахувати, хто з якої родини. Ну, та вони за своїх батьків не відповідають».

З Оксаною я бачився рідко, вона тепер вчилася в технікумі. А от побачив — і всередині щось тьохнуло. Недоступна вона для мене. Інший цілує.

Захоплені розмовою, вони навіть не помітили мене, пішли далі, а мені залишалось дивитись їм услід і жалкувати, що, можливо, сам прогавив своє щастя.

У кабінеті застаю Романа. Обличчя бліде, очі тьмяні, зворохоблені, довгасте підборіддя дрібно тремтить. Тарабанить об стіл коробкою сірників, нервово смалить цигарку.

— Що сталось, Романе?

Роман дивиться на двері, зітхає, тоді глухо каже:

— Яшо, я потрапив у халепу. Як з неї виплутатись, не знаю.

— В яку?

Роман знову глипає на двері.

— Ніна Цимбал.

— Що Ніна? Може, завагітніла?

— Так, але я пізніше зрозумів, що без Люби не зможу.
— Чим же я тобі можу допомогти?
— Я не по допомогу до тебе, а на дружню пораду.
— Добре діло, якої ж ти поради хочеш? Одружуйся. Кому твоя покритка потрібна?
— А ти на мене не кричи. — На його вилицях заходили жовна. — Не кричи, мені й так гидко. — Щосили гатить об стіл кулаком, аж папери підскакують.
Я мовчав, бачив — йому нелегко. Пометавшись по кабінету, він зупиняється навпроти мене.
— Я не давав їй слова женитись. — Він узяв мене за вилоги. — Розумієш, не обіцяв!
Я дивився на нього, ніби уперше бачив. Обличчя чисте, ніжне, просто як дівоче. Високий, стрункий. Одне слово, красень. Поруч з Романом я програю: вилицюватий, широкоплечий, трохи сутулий, трохи клишоногий. За ним дівчата очима водять, од мене — відводять.
— А Люба не має від тебе дитини?
— Побійся Бога, у нас були зовсім інші стосунки...
Роман кидає під грубку недокурок, опустивши голову, швидко виходить за двері.
У мене робота не клеїлась. Думав про Романа. Брався за папери і відкладав, поки не настав вечір.
На суботу з'їжджалась додому молодь, і село оживало. Оксана з Ніною — однокласниці і жили поруч, на одній вулиці. Побачити їх нарізно, одну без одної, здавалось, було неможливо.
Танці вже закінчувались, і я очікував Оксану на вулиці. Було душно, повітря вологе.
Я вдивляюсь у дівочі обличчя до болю в очах. Боюсь прогавити. І все ж проморгав, а коли це зрозумів, побіг слідом. Наздогнав Оксану з Ніною аж на вигоні.
— Вас провести? Дозвольте?
Дівчата перезирнулись, посміхнулись і мовчки знизали плечима.
Дійшли до розпуття, і тут ми з Ніною попрощались. Оксана трималась від мене на відстані. Кілька разів пробував її взяти під руку — не давалась, мусив, як покірне теля, плентатись поруч. Біля її воріт зупинились.
— Минуло вже півроку, як проводжав тебе уперше. Пам'ятаєш, ти тоді від мене дременула.
— Еге, що згадувати,— фиркнула Оксана і, бачу, взялася за хвіртку.
— Уже йдеш?
— Раненько на базар з мамою збираємось,— відчуваю, викручується дівчина і мене образити не хоче.
Звідкись узявся Вадим, підійшов упритул і став уважно мене вивчати, ніби вперше зустрів.
— О-о-о, это ж Ромка! Ану отойдем.
У селі, крім свого імені, майже кожен мав кличку. Мене в дитинстві чомусь завжди дражнили «Ромкою». Стиснувши кулаки, ми подались донизу. Вадим від мене на рік старший, на голову вищий, зате вужчий у плечах. Іду, а всередині все горить. Відійшовши кроків за тридцять від Оксани, стаємо один перед одним, наїжуємося.
— Ну, чого тобі від мене треба? — питаю. — Я ношу ім'я свого батька з гордістю, а ти?
Вадим шарпнувся, в його руці щось гостро зблиснуло. Я перехопив його руку і вдарив сам, коротко, навідліг, уклавши в цей удар все, що клекотіло в грудях. Вадим упав, як платва. Глухе «чмок» відлунило вулицею. Я нахилився, підібрав ножа, розламав надвоє і пожбурив у бур'ян.
Вадим підводиться, обтріпує штани, мацає себе за зуби, морщиться від болю.
— У тебе є до мене претензії? — питаю.

— Нема.
— Такий клопіт з батьком, а тебе на подвиги тягне? Немає у тебе Бога в серці.
— Тобі яке діло до мого тата? — буркнув Вадим. — Та що ти розумієш? Ех ти! — Махнув на мене рукою і подався в долину.

• • •

Я підійшов до вікна, на якому стояв телефонний апарат. Мені треба було зателефонувати до районного планового відділу. І тільки взявся за телефон, як він задзеленчав.
— Слухаю.
— Студент у конторі є? — чую схвильований голос Дубового.
— Кажуть, є.
— Поклич його до телефону.
Студента я зустрів на коридорі, він слухав Берка.
— Не надеялся на вас,— вичитував той свої кривди. — Я служил верой и правдой, и так ни за что, как шелудивую собаку, на мусор.
— Франце Йосиповичу, вас Дубовий просить до телефону.
Студент, напевно, давно чекав, щоб відчепитись від нав'язливого Берка, швидко простує до бухгалтерії.
— Слухаю вас! Як не вийшли? І що ж будемо робити? — обличчя Студентове блідне.
Видно, на фермі надзвичайна подія. Бухгалтерія притихла, чекає від Студента новин.
Телефонна трубка гойднулась на важелі.
Студент розгублено оглядає присутніх.
— Ви чули, щоб в наш час могла страйкувати ферма?
Всі мовчали, не могли збагнути, до чого він веде.
— І я не чув. Виходить, у Березівці феномен, на весь Союз! Противляться дисципліні, їм тільки дай украсти. Хіба ми дійдемо коли до комунізму з такою свідомістю?
— Що сталось? — питає Цимбал, заходячи до бухгалтерії.
— Як що? Усі до одного — доярки, їздові, кормачі і свинарки — демонстративно покинули ферму. Що ж, тепер мені разом з вами доведеться закачувати рукави.
— А я это предвидел,— каже Берко. — Кто станет работать даром? Но я туда больше не возвращусь, и не надейтесь.
Три доби страйкувала ферма, три доби худобу годував актив, поки правління колгоспу на своєму засіданні не задовольнило вимогу страйкарів. Дубового звільнили, призначили Берка. Виходить, Берко таки й справді незамінимий чоловік!

• • •

— Франце Йосиповичу, ми з головою залізли в кредити, а ви слухаєте тих, хто проти трудової дисципліни.
— Цікаво, цікаво! Далі що?
— Ви самі бачите, крадіжки не тільки на фермі. Таке ж робиться і в рільничих бригадах. Будівельники поводяться зарозуміло, там кругова порука. Будують на карбованець, а на два сплавляють у село. В автопарку своя держава, там діє закон джунглів.
— Мені подобається, що ти не сліпий і не глухий. Бачу, переживаєш за свою роботу, за село. Але тобі бракує життєвого досвіду. І я колись гарячий був. З часом охолов. Життя не таке, як у книжках пишуть, все в ньому набагато складніше.
— Виходу, отже, нема?
— Чому нема? Треба нам активніше боротися з несунами, але не так круто, як оце Дубовий.
Студентова розважливість не переконала мене, але я не мав і того досвіду, тому замовк і вийшов з важким каменем на душі.
Тижнів зо два сперечався з ним подумки, тоді зібрався і подався на

дільницю, де повісився дядько Ілько. «Невже й справді ми в такому безнадійному становищі?..»

Пішов дощ, і я, обминаючи калюжі і невилазне болото, нарешті добрьохався до лісу, де поміж старими дубами й соснами загородили так званий літній табір для телят. Обчищаю об грубелезний стовбур чоботи. Сонце, зібравшись на полудень, решетило дубову крону, з гілля скапували дощові краплини, осипались, наче перлини. Я підійшов до табору. Тут мали нагулювати вагу телята. Поки мене вони не бачили, було тихо. Але ось котрийсь бичок почув присутність людини й відразу заревів, за ним другий, і по хвилі узлісся виповнилось голодним телячим ревом. Підступив ближче і вжахнувся. Телята по черево топились у болоті, захвицяні, самі лише очиці блищать. Жолоби порожні, вилизані язиками й обгризені зубами до трісок.

Телята усім стадом кинулись до мене, вимагали їсти. На соломі, ступнів за двадцять від обори, дрімає телятниця. Теляче ревисько будить молодицю, вона зводиться на лікті.

— А-а, це ти?.. Що тут у нас перевіряєш?

— Цікавлюсь, як і чим телят годуєте. Бачу — ніяк!

— А вони у нас уже акліматизувались і тепер, як верблюди, раз на тиждень їдять,— сміється Ксеня.

Чую гуркіт мотора, оглядаюсь — їде машина з зеленою масою. У кабіні сидить Берко. Машину носить — у лісі після недавнього дощу слизько. За кермом Грицько Гармидер. Хвацько крутить його туди-сюди й хизується своїм умінням. З кабіни незграбно висургонюється Берко.

— Мо́чи нет с этими кормами!

Незабаром під'їхала ще одна вантажівка з зеленою масою. А з села посоталися з мішками жінки, чоловіки, діти. Не встигали накидати паші до ясел, а несуни один поперед одного заходились напаковувати свої лантухи. Мені стало страшно. Де вже тут сподіватися приростів!

— Вы что, с ума все сошли, не видите, что скотина вторые сутки ничего не жрала! — кричав Берко. — Ты им хоть кол на голове теши, а они — свое... Ану прекратите!

Несуни обходили його й робили своє.

Я не витримав, підбіг до жолоба, з якого вихоплювали зелену масу, вирвав у жінки мішок, витрусив назад.

— Ганьба! Як вам не соромно!

Жінки, узявшись у боки, люто закричали на мене:

— А ти хто такий, щоб тут нам указувати?

Але я на те не зважав. Підбіг до Івана Панька, який цього року закінчував десятий клас.

— До тебе що, як до осла, доходить?

Вирвав у нього мішок і жбурнув між телят. Іван здрейфив, відступив.

Ті, хто устиг набрати, потягли до села, а ті, хто тільки біг сюди, зупинились. Невдоволено погаласували, подались назад.

— Ишь, какой ты храбрый! — каже Берко.

— Який є.

Берко хмурить брови, сердиться.

— Зеленый меня учить. И еще мой совет: не сунь нос в чужие дела, оттяпают!

— А ви тут не князь, а мені до всього діло є!

Повернувся і пішов з цього раю телячого.

Першого липня Берко заходить до мого кабінету. Вигляд парадний, груди колесом, костюм на ньому випрасуваний. Чисто поголений і весь аж світиться. Подає мені відомості.

— На, смотри!

Сам сідає в крісло, закидає ногу на ногу, чекає, як реагуватиму. Нечасто можна бачити завідуючого фермою у такому пречудовому настрої.

— Вам що, орден пообіцяли? — питаю, розгортаючи відомість.

— Больше, глянь-ка, какой привес!

Я дивлюсь у таблиці.

— Ого, п'ятсот грамів!

— А ты как думал, знай наших!

— Як же це вам удалося добитися на нічому таких приростів?

— Мне удалось. А теперича пускай идет другой и докажет всем, что может больше. Думаешь, найдется такой?

Мені набридли його балачки, і я, підписавши відомості, почав збиратися.

— А зарплата какая у людей, видишь? Это же мечта каждого работника!

— Андрійовичу, я повірю у такі прирости, коли буде переважено всі телята. А контрольна група — це так, про людське око.

— Ты мне не веришь — и черт с тобой!

Берко бере відомість і квапиться до Студента. І вже у конторі мало переможні сурми не сурмлять. Студент святкує, світиться ясніше за Берка.

— Такий прекрасний успіх можна й відмітити!

За півгодини Студент вислизає з контори, слідом — Берко, Цимбал і Панько. Уранці Студент на роботу не виходить. Два тижні валявся в ліжку, оклигував.

Наприкінці жовтня вдарили перші заморозки. Я прокинувся вдосвіта. Визирнув у вікно: все вкрите інеєм. «А телята й досі в літньому таборі! Що з ними тепер буде?»

Швидко зібравшись, побіг до табору. Телята посеред обори позаклякали, повмерзали в гній, конають.

Нарешті прийшов Берко, за ним телятники. Допоміг виволокти з обори здохляків і лише тоді подався в контору. По обіді Студент послав ревізійну комісію переважити телят.

Настало перше листопада. Я чекав на Берка: як він тепер триматиметься переді мною? Та Берко мій кабінет обминув, посунув до бухгалтерії. Коли вийшов звідти, я сказав бухгалтерові:

— Чогось наш «маяк» до мене з показниками не зайшов.

— Які там у дідька показники: ферма мінусує.

Через три дні збиралось правління колгоспу. Смеркалось. Контора густо гула чоловічими голосами. Приїхав з райцентру начальник управління сільського господарства. Раз у раз посилав Студента до мене по цифри, Студент нервувався, підганяв мене.

У моєму кабінеті сьогодні людно, душно й накурено.

— Когда кончится эта нервотрепка? — бурчить у кутку Берко.

— Наробив ти ділов,— каже Цимбал. — Тепер нас розпинатимуть, як Ісуса на хресті.

— Заходьте! — кличуть з коридора. — Усі заходьте!

Загуркали стільці, зарипіла підлога; пропускаючи один одного, спеціалісти й керівники середньої ланки посунули до Студентового кабінету.

— Товариші! — починає Студент. — Сьогоднішнє засідання правління колгоспу, можна сказати, незвичайне. Настав час відповісти за нашу бездіяльність, недбалість, байдужість, я б сказав, злочинне ставлення до тваринництва. — Голос його вібрує, то підвищується, то падає, залежно від того, що каже. — Не можемо й не маємо права потурати бездіяльності окремих спеціалістів і керівників, які завдали колгоспу великих збитків. — Очі Студентові ковзають по присутніх, а за кожного сильного, на його думку, вислову зупиняються на обличчі начальника управління, мовби питають, чи, бува, не переборщив, чи, може, висловитися крутіше. — Атож, товариші члени активу, настала пора відповідати. Завідуючий фермою — великий демагог і хвалько, а насправді до роботи ставиться абияк. І ось вам наслідок, у лісовому літньому таборі при перших же морозах загинуло шестеро телят. Худоба за літо не прибавила у вазі. Мало того, Берко і вкупі з ним зоотехнік стали на шлях обману. В літній період показували прирости, яких насправді не було.

— Что с меня одного спрашиваешь? — підводиться мокрий від поту Берко. — Кормов нет — мняса нет. Молока тоже. Один я в поле не воин. Фермы все боятся, как прокаженного.

— То ви не даєте гарантії, що поліпшите на фермі справи? — суворо запитує начальник управління.

— Николай Иванович, в обстановке, в которую попала ферма, моей гарантии нет. Да ее никто с присутствующих не даст.

— Якщо нема гарантії, то вам нема й місця на фермі! І не може бути!

— Я, Николай Иванович, давно об этом просил Студента. Спросите его. Я же не каторжник и преступления никакого не сделал, чтобы постоянно находиться на переднем крае критики, ругани и обвинения.

— Сідай! — гримає начальник управління і до Студента: — Ви ж ведіть засідання, не розводьте балаканину!

— Ми вимушені Берка звільнити,— каже голова і питає: — А кого ж нам направити на ферму?

Всі мовчать, утупившись у підлогу, тяжко сопуть.

— Товариші,— вів далі Студент,— за минулий місяць ферма завдала колгоспові майже дев'ять тисяч збитків. Бюро райкому партії рекомендує нам відшкодувати ці збитки. Я вношу в касу два місячних оклади, Роман Якович — півтора, Кіндрат Захарович — оклад і так далі. Одне слово, кожен з вас мусить внести свою пайку. Бюро райкому партії не може без кінця-краю потурати нам у безгосподарності. Пора братись за роботу. Може, цей примусовий захід — матеріальне стягнення — змусить усіх нас прокинутись...

Аж тут я вже не витримав, підвівся і, відчуваючи, як шумить у голові кров, сказав:

— Товариші, пошліть на ферму мене. Даю слово: відшкодовувати збитки більше не будете.

І відразу ж сів, ні на кого не глянувши, зчепив на колінах кулаки і втупився поглядом у куток, де пряли тенета павуки.

І знову можна почути, як полускує грубка. Мій учинок усіх приголомшує. Але мертва тиша триває недовго. Актив ураз пожвавився, загув, розцінюючи мою заяву щонайменше як зухвале хлоп'яцтво. І я вже горів з сорому, ладен був крізь землю запастися, сам себе проклинав. Тільки Мельник, начальник управління, поставився до моєї пропозиції серйозно, але не схвалив її.

— Сильний економіст у колгоспі грає роль не другорядну. А втім, це ваша справа. Я особисто згоди не даю.

Але Миколу Івановича ніхто вже не слухав.

— Товариші, а ваша думка? — спитав Студент.

Звідусіль почулося:

— Нехай іде.

— Ставлю на голосування. Хто за те... — Студент ще й недоказав, як руки звелись над головами.

• • •

Починав зриватись вітерець, попливли по небу хмаринки. Я оглядаю територію, зарослу бур'янами, порізану глибокими коліями. Ні твердих доріг для транспорту, ні впорядкованих стежок для людей. Усе тут сіре, непривітне, занехаяне. Понад розгрузлою дорогою, схиливши віття, шумлять старі, кострубаті акації, здається, співчутливо.

Заходжу до найближчого корівника. Корови, зачувши людську ходу, повертають у мій бік голови. Заглядаю в ясла, тут протухла солома упереміш із жомом. Від такого корму корови відвертають морди.

Доярки зливають молоко з відер до бідонів.

— Добрий ранок вам! — вітаюсь невпевнено, бо ще не відчуваю себе тут господарем.

Доярки лишають роботу, підходять до мене.

— Яшко, хто ж тебе напоумив сюди йти? — каже Ксеня. — Таку роботу мав, як дзеркало!

— Видно, доля така,— усміхаюсь.

— Незавидна твоя доля,— каже Фрося.

— Я оптиміст, дівчата! А чого ти, Ксеню, покинула телята? Біля корів що, кращі заробітки?

— Ги, тут заробиш, як та у татар!

Молодички пирскають та регочуть. Підходить Волошина з повним відром молока.

— Яшко, нащо ти на себе такий важкий хрест звалив? — питає, поставивши відро поруч з бідоном.

— Хіба Романів легший?

— Прирівняв! — каже Ксеня, випереджаючи Волошину. — Нехай тітка не ображається. Одне діло теліпати язиком, інше — перти плуга!

— Ну, не будемо про це. Одне скажу: я не з лякливих і не втечу, поки не вийдемо в люди.

— А що ми повинні робити? — лукаво підморгує Ксеня. — Як це ти збираєшся переінакшити?

— Насамперед візьмемось за оплату праці, з тридцяти карбованців вона зросте до ста двадцяти і навіть більше.

— Ну й базікало ти, Яшко. А я думала, що ти хлопець метикуватий, — каже Фрося.

— Та не базікало! Ви мене тільки підтримайте, за місяць самі не впізнаєте.

— Ти що, вирішив на фермі відкрити перукарню? — питає Ксеня, і в корівнику розлягається нестримний регіт.

Я чекав, поки вони вгамуються, а вони вели своєї.

— А що, дівчата, приходжу я до своєї Стрілки з завивкою, вона не впізнає мене, як хвицне, а я в рошток головою. Ой, сміху буде!

— Пси по всіх кутках валуватимуть!

— От що, дівчата, давайте краще зберемось біля кормокухні, там і поговоримо.

Сходились незграйно, з видимою неохотою. Я вже устиг побувати в кожному приміщенні, з усіма переговорити. Тут працюють здебільшого ті, хто живе поруч з фермою. Мої «реформи», бачив, їх насторожують, викликають недовір'я й невдоволення. Уголос, щоправда, свого ставлення не показують. Розумів — попереду нелегкі дні й ночі.

Сорок чоловік збиралися понад годину. Тим, хто прийшов перший, уже набридло ляси точити. Довелося мені ще раз по декого йти. А коли нарешті зібрались, я став так, аби мене всі чули, а я всіх бачив.

— Товариші! Наші збори будуть набагато коротші, ніж оце збирання на них. З вами всіма я переговорив. Здається, ми домовились дотримуватись внутрішнього розпорядку. За цієї умови ми здатні зробити ферму прибутковою, а вашу оплату — вищою. Усе залежить від нас самих. Наша доля, як кажуть, у наших руках.

— Ти так вважаєш? — каже Фрося. — А село, яке плавом пливе на ферму по корми удень і вночі, шофери, які розвозять по дворах колгоспний жом? Як з цим лихом боротися?

Доярки, кормачі, їздові загули, підтримали сказане.

— Цих кормів як кіт наплакав, вистачить хіба що до Нового року, а тоді як? — каже Ксеня. — Я тебе питаю, на який біс твої експерименти? Будемо працювати, як працювали, даремно ти себе й нас мучиш.

— Даремно, кажеш? О, ні. Я не згоден з жодним твоїм словом.

— Не згоден? Обернись, глянь,— киває Ксеня у бік села.

Повертаю голову і бачу, як, позгинавшись, люди несуть з кагату кормові буряки.

— Ось так цілий день. І хоч який завфермою тут був, побігає, побігає, як цуцик, погавкає, а тоді махне рукою — і експерименту край.

Мене поривало пуститися в погоню за несунами: провчити їх раз і назавжди, та з цього всього могло вийти, як то кажуть, кіно й німці, а більш нічого.

— А чого ти від нас, власне, хочеш? — питає Ксеня.

— Дрібнички: не запізнюватись на роботу, вчасно і сито годувати худобу, дотримуватись санітарних режимів.

— А ми думали, ти від нас вимагаєш не красти кормів? — здивовано розводить руками Ксеня.

Од сміху аж солома шелестить.

— Щоб сито годувати, дорога моя Ксеню, слід віддавати худобині геть-чисто все, що належить за раціоном.

— Е-е, я на таке не згодна. Хоч трішки собі. Де гарантії високого заробітку?

— Наберешся ти, Ксеню, грошви, як сука бліх,— підчепила Фрося.

— То як ми домовились, Яшко?

— Ти що, Ксеню, тут від усіх виступаєш як уповноважена?

— Гірше. Я що, винна, що вони німі? Чуєте, вам що, позакладало чи позаціплювало?

Сміх докочується аж до кагатів, звідтіль обертаються у наш бік несуни.

Коли сміх ущухає, я підвищую голос, аби ніхто мене вже не перебивав.

— Цій розмові, товариші, кінця-краю не буде. Я припиню крадіжки з боку села, шоферів і механізаторів, а ви лише підтримайте мене і протягом хоча б одного місяця не смійте брати з ферми ні в'язки соломи, ні відра жому, ні пучки комбікорму. Якщо після переважування тварин ваша оплата не збільшиться учетверо, а то й уп'ятеро, проженете мене з ферми, як шолудивого пса. Ні, тоді й сам піду. Домовились?

Розходились так само, як і сходились. Одні — мовчки, хто — коментуючи почуте.

Не гаючи часу, іду до кагатів. Дехто з наших помітив, зупинився, дивився мені вслід, чекав, що з того вийде.

П'ять буртів, куди зсипано три тисячі центнерів кормових буряків, поки що вкриті лише соломою. Студент уже кілька разів розпоряджався прикрити землею, але бракувало людей, і з цим зволікали.

Коло крайнього кагату порається дві жінки середніх літ, троє дідів і двоє підлітків. Вибирають найдебеліші корені, пакують у мішки. На мене ніхто з них і бровою не повів.

— Добрий день вам, милі жіночки, шановні діди-ветерани і юні піонери-ленінці!

Дід Троян зводиться над буртом, здивовано дивиться на мене, прикидає, чого я тут вродився. Руки йому дрібно тремтять, дід ніяк не влучить буряком у мішок. Видно, з перепою.

— Дідусю, вам треба цього буряка?

— Авжеж, синочку. Кують коня, а жаба й собі ногу наставляє. Сусіди носять, думаю, спробую й собі.

— Любі та милі сусіди прифермського кормового двору! Домовляємось так: я вас тут не бачив. А зараз висипте буряки у бурт і розходьтеся. Наступного разу, якщо ми знову з вами тут зустрінемось, балачка буде не така мирна.

Але у «сусідів» не сіпнувся на обличчях жоден м'яз, вони, ніби нічого і не чули, пакували мішки далі.

— Ви що, не зрозуміли?

— Зрозуміли, але не йти ж нам додому упорожні. Як-не-як, час свій даремно вбили,— каже одна з жінок, обіймаючи мішок.

— Люди добрі, я з вами не на ярмарку й торгуватись не збираюсь! — підвищую голос.

Піонери-ленінці витрушують буряки і, оглядаючись, чимчикують до села; жінки вагаються, а діди-ветерани геть і не збираються спорожняти мішки.

Підходжу до жінок упритул, їхні очі шпигають мене голками.

— Заберу мішки, вдруге повторяти не буду! Ображайтесь не ображайтесь, вашим мукам настав кінець. Маєте городи, вирощуйте.

Жінки неохоче висипають. Троян муцується, завдає на плечі.

— Підсобіть,— просить сусіда, а в мішку зо три пуди.

Стаю перед Трояном.

— Дідику, хоч ви мені давній приятель, однак буряків не дам і вам, бо вони не ваші.

— Ти чого до мене причепився? — Троян замахується ковінькою. — Зійди з дороги!

— Не зійду, поки не спорожните мішок.

— Як ти зі мною поводишся? Я на фронті воював, кров свою за тебе, паразита, проливав, смерті в очі дивився!

— За мене батько кров свою проливав, не ви! Ви пішли на фронт аж сорок четвертого.

— Шмаркач! — аж запінився дід і боляче штрикнув мене палицею в плече.

Я ухопив за кінець, вирвав палицю з дідових рук і пожбурив у бур'яни. Троян провів її очима і плюнув мені у вічі, але я вчасно відхилився.

— Крадете та ще й плюєтесь?

— Злодієм був твій дід і ти такий самий, а я беру колгоспне, а колгоспне — це моє! А твій дід за себе і за тебе накрав!

— Діду, не доводьте мене до гріха! Прошу вас.

Ті, що прийшли з Трояном, уже до села доходили, а цей затявся, явно мене провокував. Ясна річ, я міг би легко вирвати мішок з його рук — скільки у Трояна тої сили? Але я не міг собі цього дозволити, як не міг і відступити перед ним. За обох випадків мій авторитет висів на волосині. Троян же навмисне загострює ситуацію, сподівається, що я його вдарю, принаймні штовхну. Я стаю перед ним, а він щосили штурхає кулаком куди попадя: в лице, в живіт... Я сміюся йому у вічі, а в грудях така лють, що коли б ударив — дід уже більше б не встав.

Прибігає Фрося.

— Діду, ви що, з глузду з'їхали?

— А, це ти, дочко,— повертає Троян голову. — А чого він до мене чіпляється, як реп'ях до штанів?

— Висипте буряки і йдіть собі додому.

— Та скільки я тут узяв?

— Не можна й жодного.

— Тьху! Що це, світ перевернувся, чи що?

Троян висипає буряки й, гучно покашлюючи, іде пріч.

Фрося не дивиться у мій бік, видно, сердита. Нарешті кидає:

— А ти б замість цирку з дідом на очах у всієї ферми лучче б на цукровий завод навідався. Жом машинами розкрадають, он на вечір скотині уже нічого й дати.

— Думав після обіду навідатись, а тут зав'язалася ціла корида біля кагатів.

— На потім відкладають тільки сир. Гляди ж, не прогав.

Підрулює автомашина ГАЗ-51. З ожереду соломи під кормокухнею підводяться два вантажники, закріплені за цією машиною, непоквапом беруться розвантажувати жом.

Підходжу, у кабіні Гармидер.

— Гришо, чого так погано надходить жом?

— Черга, від самого ранку, ось першу ходку роблю.

— Худобу на вечір не нагодуємо.

— У мене вертольота немає. Чекаю, поки не розвантажать.

— Ти зараз знову по жом?

— Так, або що? — насторожується Гармидер.

— Хочу під'їхати.

— А-а, ну сідай. — Коли я усівся поруч, цікавиться: — Тобі до райцентру?

Я змовчую. Скажи, що на цукровий завод — знайде причину відчепитись.

— У тебе якісь неприємності чи обдумався, щось погас твій настрій? Я скажу тобі правду, даремно ти пішов на ферму.

Перед заводською жомовою ямою автомашин небагато, з півтора десятка.

— А ти казав черга?

— Уже розсіялась, а зранку аж до райвиконкому стояла. А тобі куди? — знову питає він мене.

— Хочу звіритись, а то хутко нічим буде худобу годувати.

Грицько насупився, повернув голову і став уважно стежити за навантаженням.

— А ти чого скис?

— Ти нас не продавай, ми не скривдимо. Слово честі, я поговорю з хлопцями.

— Ти про що, Гришо? Кого не продавати?

— За жом. Я здогадався. Ми сьогодні трохи дали маху, але до вечора справимося.

Уважно подивившись на Гришу, залишаю кабіну і прошкую до вагової. Біля жомової ями і до самої вагової дорогу розбито, залито рідкою багнюкою. Треба бути акробатом, щоб не зачерпнути черевиками. З навантажених жомом автомашин крізь усі шпарини стікає вода, заливає дорогу, валом біжить поміж колесами до вагової. А там стоїть жінка і лопатою відгортає каламут набік.

Заходжу до будки, вітаюсь, дехто невпопад відповідає, а дехто й уваги не звертає. Тут за день стільки товчеться людей, що вагарям оці здоровкання у печінках сидять.

— Забірну з Березівки подивитись можна?

Дівчина, що виписувала жом, не підводячи голови, байдуже киває:

— Дивіться.

Розшукую потрібний документ, перебігаю очима. Сьогодні друге жовтня. У забірній відомості записано п'ятнадцять ходок.

— Помилки у відпуску жому бути не може? — перепитую дівчину в червоній хустині, що підрум'янює ніжне личко.

— Не може. А що, щось не так? — питає, звівши тонкі брови.

— Усе так, лише уточнюю.

Видобуваю ручку, блокнот, переписую номери автомашин і кількість забраного жому. Ось Гармидер устиг зробити чотири ходки, а казав — першу роблю. Таке ж окозамилювання виявив і в інших трьох шоферів, яким дали наряд возити на ферму жом.

Під'їжджає Гармидер, важиться, бере накладні, я сідаю до кабіни, їдемо назад до Березівки. Кажу:

— Я з Трояном перед цим воював за лантух буряків, а за цей час ви, друзі, сплавили наліво дванадцять автомашин жому!

— Розумієш, за нами ніколи такого не було. Взнали, що на фермі зміна влади. Думаємо — поки ти розберешся, що й до чого, то ми тим часом закалимимо... Хіба ми для себе? Запасних частин нам ніхто не дає, гуму теж самі дістаємо, от і доводиться деколи йти на свідоме порушення. Ти вже нас не продавай, ми більше не будемо.

— Вас продавати не збираюсь, але жом до останньої автомашини щоб мені був!

— Як це був?

— А так: гроші за жом злупили, от за них і викупіть у заводчан ордери і привезіть украдене!

— Ти що, з глузду з'їхав? А як запасні частини, шини? Я ж тобі, здається, до пуття пояснюю.

— То вже питай Студента, він дасть тобі відповідь кваліфікованішу, ніж я.

Гармидер замовкає, на півшляху різко гальмує:

— Вилазь!

— Машина поки що не твоя власність.

— Вилазь, кажу, і то хутко, не доводь до гріха.

— Не вилізу!

Гармидер вистрибує з кабіни, біжить до правих дверей. Я здогадливо

зачинився зсередини. Він, пошарпавши, вертається назад. Знову лізе до кабіни, тягнеться до дверцят через мене, я його відштовхую, він садить кулаком у ніс, я даю здачі. На губі у нього пухуриться кров, а в мене юшить з носа.

— Не вилізу! — заявляю категорично.

— Так, так, піднімаєш руку на підлеглого? Гаразд, це буде підшите до справи.

Приїхали на ферму, і мені потемніло у вічу. Біля кагатів горбились несуни, серед них ті самі, яких спровадив удень, а дід Троян спритненько чимчикував до села. Я щодуху полетів до буртів, закричав звіддалеки:

— Ви маєте совість чи ні? Та я ж вас попереджав!

Виривав з рук мішки, витрушував, тоді пустився за Трояном.

— Спиніться, діду! Як вам не соромно?

Зриваю з його плечей мішок і біжу до буртів.

— Не дам! — кричить Троян услід. — Не дам!

Несуни тим часом спорожнили мішки, урозтіч біжать до села.

Стою коло буртів, дивлюсь на ферму. От-от доярки, їздові, кормачі закінчать роботу й рушать додому. Дивлюсь на годинника — уже пора. Забіліє у брамі чиєсь обличчя й ховається назад. Незвично іти додому упорожні. Те, що вони чинять, крадіжками не вважають. І хто їм доведе, що саме це спричиняє розвал і ферми, й колгоспу, мізерні їхні заробітки і, зрештою, життя, не гідне людини? І чим доведе?.. Знаю напевно, як вони там караються, перешіптуються по закутках, радяться — брати чи не брати.

Першою покинула ферму Волошина, за нею Ксеня й Фрося. Ідуть упорожні, не поспішають, оглядаються, перемовляються, пирскають у долоні. Їм самим дико і незвично отак вільно, без нічого повертатись додому з роботи.

Провівши з ферми всіх, побіг додому, щоб пообідати і повечеряти, як то кажуть, за одним рипом.

Мама підсипала борщу та все бідкалась:

— Бач, як за один день помарнів, а що далі буде? Нащо тобі оця ноша?

Мама зітхає, а я збираюсь у дорогу.

— Куди ти?

— На ферму. Ніч для несунів — ненька рідна!

Темрява усе приховала від очей: бурти з буряками, жом у ямах. Орієнтуюсь навмання, стискую у руці електричний ліхтар. Чую, є «гості».

Нечутно підходжу впритул, прислухаюсь до голосів.

— Скоріше, Фросю! — підганяє Ксеня.

Вмикаю ліхтарика. Молодиці злякано затуляються руками.

— Добрий вечір, дівчата! Може, підсобити? Котрій першій?

Отямившись, молодиці кидаються врозтіч, тільки спідниці лопотять.

Ущух шелест за міхоношами, аж уже гуркає двором підвода. Під'їхала під корівник і зупинилась. От уже хтось виносить з корівника склецок, кидає на полудрабки, іде назад. Тихо підступаю до воза, мацаю — дерть! Виходить їздовий, слідом — нічний сторож.

— Кажеш, нашого йолопа на фермі не бачив?

— Не бачив,— заспокоює сторож.

— Ну, гаразд, я поїхав.

— Зачекайте! — виходжу з-за рогу. — Може, підвезете?

— Ти бач, немов сновида! — скинувся їздовий. — Що ти тут робиш?

— А чим ви, Когуте, тут займаєтесь? Мій день ненормований, а вам пора вже відпочивати. Чи ви не заснете, як не вкрадете? Вам пособити звантажити дерть чи обійдетесь без «йолопа»?

До ранку довелося відбити ще три «атаки» на ферму. За ніч я вимотався до решти і трішки приліг на мокру солому біля кагати.

Крізь сон чую торохтіння фур, а прокинутись не можу. Стали балакати, аж тоді прокинувся. Сходило сонце, приморозок вибілював

долину, бурти з буряками, три підводи. Їздові вантажать кормові буряки, гомонять поміж собою. Я встаю, струшую солому і йду до них.

— Гей, хлопці-молодці, а кому це ви фермські буряки «позичаєте»?

Їздові здивовано дивляться на мене.

— Коням беремо.

— А виписка у вас є?

— Яка виписка? — розводять руками. — У нас ніхто її не вимагав.

— А тепер усе по-новому. Їдьте до Студента, випишіть, тоді видам.

— Хлопці, та ви кого налякались? — каже Когут.

Здоровенний їздовий, підійшовши збоку, несподівано штовхає мене. Я не втримуюся на ногах, падаю, пружиню тілом і налягаю на нього. Ззаду на мене навалюється ще двоє. Хтось лічить мені ребра пужалном, а хтось садить у груди кулацюрою. Біль потроює мої сили, а лють засліплює, і я вже не контролюю себе, б'ю когось ліктем, когось коліном, і нападники розлітаються на всі боки.

— Ну що, хлопці, почесали кулаки? Уже не сверблять?

Їздові, оглядаючись, ідуть до підвід.

— Буряки скиньте, і то до одного!

Ні, ця робота, думав я, ідучи від кагатів, таки невдячна. Я тут не керівник, а сторожовий пес. Чи надовго мене стачить? Де вже тут думати про наукову організацію праці!

Обходив корівники, телятники. Сходились люди. Сьогодні звертались до мене ввічливіше, ніж учора. Погомонівши про справу, ішов далі. Корівник, де працювали Ксеня з Фросею і Фросиною Волошиною, навмисне залишив наостанок, тут мала відбутися особлива розмова.

Когут накидав жом з підводи просто в подоли, і доярки розносили його по жолобах. Жом мокрий, прилипав до спідниць, сорочок. Не робота — каторга.

— Доброго ранку, дівчата!

Відповідають недружно, ховаючи очі.

— Ех, що ви за люди? Просив же: на один місяць, усього лише на один місяць набратись терпцю, вистояти, а ви... Доведеться доповідну писати.

— Не треба, більше не будемо.

У брамі зупиняється Роман, шукає мене очима. Іду йому назустріч. Обличчя його насурмонене, очі відводить убік.

— Ти що хотів?

— Розумієш, одна неприємна деталь. — Роман мнеться, зітхає.

— Кажи прямо.

— Гармидер мене підвів, а тепер розуму не прикладу, що робити з цим жомом?

— Ага, закинув колгоспного, а сказав — купленого? Що ж, нехай тепер купить і привезе до колгоспу. Учора наші гармидери сплавили дванадцять автомашин. Розумієш, куди жом ішов? Кумекаєш, як вони на ньому наживались?

— Облиш, яка там нажива? Мені скинув, другому, третьому...

— А-а-а, усе ж зізнався. Як вони тебе, дурня, гарно обвели! У них, виходить, ти свій чоловік? Швидко ж тебе купили.

Роман міниться на обличчі, ходором ходять жовна.

— Коротше, що від мене?

— Нічого, жом привезуть! — кидає люто і йде з корівника, але напівшляху зупиняється, чекає, коли я підійду і каже: — Ти сліпо лізеш на кам'яну стіну. Боюсь я за тебе, аби часом в'язи не скрутив.

— Комусь же треба пробивати цю кам'яну стіну. Нехай і власним лобом, коли нема чим іншим.

— Ет, з тобою побалакаєш! Бувай здоров!

Тим часом Когут з доярками привозить дерть. Питаю:

— Фросю, скільки кілограмів отримує ваш корівник?

— А я знаю? По кілограму на голову.

— Корів скільки?

Фрося стенає плечима.

— Ксеню, скільки у тебе?
— Двадцять вісім.
— А в тебе, Фросю?
— Двадцять шість.
Збиваю докупи, і виходить, що в корівнику сто двадцять корів. Поголів'я, як і ферми, Берко не передав, а рахувати його досі не мав часу.
— Кладіть склецки на вагу.
— Ти що, думаєш, Скаженюк нас обважує?
— Хіба я так сказав? Просто у мене дуже багата фантазія. — А тим часом дивлюсь на коромисло ваги. — Що таке? Не вистачає двадцять п'ять кілограмів! А може, вагу збито?
Знімаю мішки, перевіряю — вага справна. Отже, Скаженюк обважує.
Комора — невеличка будівля без стелі, поділена на засіки. Застаю тут кормачів і доярок з інших корівників, набирають у мішки дерть, складають на вагу. Скаженюк перемовляється у кутку з Кіндратом Захаровичем. До візитів голови сільської Ради в комору давно звикли, знають і те, чого він сюди занадився.
Зважуємо, скидаємо мішки з ваги, і я перевіряю, чи на місці «сухарики». Усе гаразд, і коромисло грає. Стаю на вагу, сам себе зважую — й очам своїм не вірю. Маю вісімдесят кілограмів, а тут тягну аж на дев'яносто три! А я ж бо ще й не снідав... Знову перевіряю вагу.
Люди, оточивши мене, збуджено загули. Скаженюк почув шум, визирнув з-за переділки.
— А що там за мітинг? — питає робітницю комори, якій доручив видавати дерть.
— Яшко вагу перевіряє,— байдуже відповіла та.
Скаженюка немов упекли, кидається до нас. А мені усе невтямки, що це сталося з вагою. Роздивляюсь гирі, беру в руки. Невже, думаю, у них уся заковика?
— У чому справа? — запитує Скаженюк.
Кормачі та їздові мовчать, а я, підкидаючи гирі, відповідаю:
— Та от ваша вага у нас на очах нас же обкрадає.
— Вага у мене справна. Ану, дай сюди гирі.
— Ні, ці я у вас позичаю, а ви візьміть запасні.
Скаженюкове обличчя стало міняти колір — з червоного на синій.
— У мене інших гир нема!
— Може, просто забули про них? Ходімо, покажу, де лежать.
— Не треба, бери,— скреготнув зубами Скаженюк. — Може, посмертно згодяться.
Я промовчав, поглянув йому в побілілі від шаленства очі й подався до ветеринарної аптеки, там була аналітична вага, на якій можна було зважити гирі.
Ветеринарний фельдшер разом зі мною дивився на гирі і ніяк не міг збагнути: зовні нічим не відрізнялися від стандартних, а — легші.
— У чому ж тут секрет? — питає мене.
— Просвердлили дрелькою, залили алюмінієм, от і весь секрет.

Заходжу до кормокухні, оглядаю занедбану комірчину, яку думаю переобладнати на побутову кімнату. Підставляю стола, ховаю гирі за лежухом грубки. Отак буде надійніше. Тоді беруся до роботи: виношу усілякий мотлох, сміття. Нехай поки що й примітивна, убога, а все ж побутова кімната на фермі, конче потрібна. Душу зігріти, збори скликати. За цією роботою мене й застають гості — Скаженюк, його зять Гармидер і Йосип Галага, їздовий.
— Коли Магомет не хоче йти до гори, так, бач, гора присунула до тебе,— каже, оглядаючи комірчину, Гармидер.
— Не проста гора — триголова! Що б то означало?
— Бачиш, ми прийшли до тебе, щоб договоритись по-доброму.
— Про що, Іване Кириловичу?
— Ти знаєш про що.
— А як не домовимось, що буде?

— Кепсько тобі, голубочку, буде!

— Погрожуєте? А ви знаєте, скільки за рік худобі комбікормів недодали?

— Ти що, вирішив не віддати нам гирі? — питає, підступаючи до мене, Гармидер.

— Віддам. Через прокурора!

— А певен, що добіжиш до прокурора? — питає Скаженюк.

— Тату, та що з цим придурком говорити? Гирі десь тут! Шукаймо!

Гармидер високий, атлетичного складу, ніс бараболею, брови щіткою, очі вицвілі, насмішкуваті, шия довга, а на ній шрам від ножа.

— Сам не віддаси, кишки випустимо!

— На вас це схоже. Не одну душу загубили на своєму віку.

Скаженюк ступив уперед, я відскочив за столик, який підставляв під грубку, щоб заховати гирі.

— Гнида! — цідить Скаженюк. — Зараз одіб'ємо тобі печінки, так тебе й перетак, сконаєш за три дні! — Він пре на мене, як бугай, а збоку Гармидер. — Йосипе, шукай гирі!

Якусь мить вичікую, а коли їхні руки мали вже вчепитись у мене, різко відскакую. Скаженюк кидається навздогін. Я миттю зупиняюсь, відпрацьованим рухом завдаю несподіваного удару по каркові. Скаженюк, двічі гикнувши, лантухом звалюється долу. Гармидер обіруч хапає стільця й щосили кидає в мене. Я вчасно пригнувся. Брязнуло скло, і єдине вікно вкупі з луткою вилетіло надвір. Я кинувся на Гармидера, різким ударом під дихало поклав поруч з тестем. Тоді повернувся до Галаги, той злякано задкує у двері і наштовхується на Ксеню.

Ксеня від подиву аж рота розтуляє.

— Що з ними?

— Скоро отямляться.

— Ого, з тобою страшно заводитись!

— Скажи про це тим, хто має на мене зуб.

Надвечір несу гирі до контори. Студент хворіє. У нього одна хвороба: двічі на рік напивався, а тоді два тижні відлежувався.

Заходжу до Романа. У його кабінеті сидить Кіндрат Захарович. Либонь, говорили про мене, бо відразу ж замовкають. Кладу «трофеї» перед Романом на стіл.

— Що це означає? — сердито питає Роман, дивлячись на гирі, притрушені борошном.

— Кіндрат Захарович пояснить, він був свідком.

Кіндрат Захарович синіє, зривається з дивана, бігає кабінетом.

— Їй же богу, посаджу! Не я буду, коли не відсидиш п'ятнадцять діб!

Не став далі сперечатись, вийшов з кабінету. Роман не затримував.

Закінчення в наступному номері

УКРАЇНА ТА ЕПОХА КАРЛА XII

Передмова

Весною 1909 року я вирушив — частково на ласкаво надані мені шведською казною кошти — на малоросьокі терени (Галичина та російські губернії: Київ, Полтава й Чернігів). Передусім мене цікавили місцеві традиції та літературні пам'ятки, що стосувалися до Карла XII і Росії, бо я збирав по архівах, бібліотеках та музеях матеріали тієї епохи.

Наслідком тих досліджень і стала дана праця — серія історичних картин на тему «Україна та епоха Карла XII», у центрі яких перебуває український гетьман Мазепа. Його злощасне втручання в історію Швеції, фатальний збіг обставин та й особиста біографія викликають великий інтерес. Матеріали, знайдені на далеких берегах Дніпра, я згодом доповнив дослідженнями із шведського архіву.

Ця культурно-історична монографія про Мазепу зовсім не має на меті розв'язати надзвичайно суперечливу проблему щодо воєнних планів Карла XII під час його походу в Росію і жодною мірою не претендує стати новим відкриттям серед багатющої літератури, яку ми вже маємо про битву під Полтавою, її передумови та наслідки. Деякі подробиці, до яких я тут удавався, не мають вагомого значення для історичної науки. Проте, намагаючись подати правдиву і найповнішу картину союзу Карла XII з козаками, я сподівався прислужитися шведській науці і певною мірою висвітлив деякі не відомі до цих пір моменти.

Дана монографія не належить до рангу так званої фахової літератури, вона звернена до широкого загалу і не в останню чергу до спраглої знань молоді, для якої оповіді про Мазепу та українських козаків можуть стати такою ж захопливою лектурою, як який-небудь пригодницький роман, лише з тою перевагою, що усе, викладене тут, є справжньою історією, невід'ємною від нашої національної пам'яті. Книга про Мазепу повинна знайти дорогу до всіх прихильників історії доби Карла XII далеко поза вузьким колом спеціалістів, котрі вивчають цю проблему. Надто цього року, коли відзначаються 200-ті роковини Полтавської битви. Історія Мазепи є історією політичного занепаду цілого народу.

Отак популярно викладений план жодною мірою, проте, не виключає, що моя праця (принаймні я так сподіваюся) становитиме певну історичну цінність, бо я скористався багатим матеріалом, писаним трьома слов'янсь-

кими мовами (польською, українською та російською) та численними працями, що вже вийшли шведською мовою. Спасибі за це нашим дослідникам епохи Карла Великого.

Пильне око суспільності ковзне й не зауважить мого авторитету славіста і жоден учений не сприйме всерйоз мою розповідь, та тим бажанішим будуть мої побіжні зауваги і вказівки для тих, хто захоче поглибити дані студії у тому чи іншому напрямку.

Щоб по можливості зберегти колорит епохи, я, наводячи давні шведські джерела, залишив первісну транскрипцію, а перекладаючи листи й цитати із слов'янських джерел, зберіг деякі поняття й терміни в їхньому оригінальному звучанні, подавши одночасно у дужках шведський переклад.

Додаток про Мазепу в мистецтві та художній літературі знайде вдячного читача не тільки в колі літературознавців.

Стокгольм, вересень 1909 року

І. ЗЕМЛЯ І НАРОД УКРАЇНИ

Історична фантазія читача понесе його у цій книжці до могутньої ріки Дніпра на Русі. Одна з найбільших річок Європи Дніпро, колишній Бористен, змагається з матір'ю Волгою та Дунаєм-батьком за розкішні, величні простори колись, а згодом за історичну славу. У Дніпра бере свій початок руська культура. Тут був заснований Київ, «матір городів руських», по Дніпру пливли варяги, наші прашведські предки-вої, котрі заклали зерно державності у східнослов'янську землю. Дніпро вів до Чорного моря та до Міклагорда (давня шведська назва Константинополя), по ньому у чужі краї пливло золото та руська честь і слава. І незбагненна історична доля розпорядилася так, що Карл XII, сам примарна тінь тої давньої епохи вікінгів, воєнний авантурник у кращому розумінні цього слова, мечем проклав собі шлях на ті далекі простори, щоб біля Дніпра завершити блискучу героїчну сагу свого чи, може, й шведського панування, а натомість зостатися при сумнівній славі та безсумнівній руїні.

Дніпро поруч з Дунаєм є однією з тих слов'янських річок, котрі найбільше оповиті народною фантазією, а саме це слово — очевидно, тюркського походження — споріднене з назвами річок Дон, Донець, Дністер, Дунай та іншими й означає «вода». Ця ріка оспівана скальдами, носіями трьох слов'янських мов: українськими, польськими та російськими. «Чуден Днепр при тихой погоде...» (Українському читачеві знайомий цей опис М. Гоголя. — **Н. І.**). Цю розкішну картину взято з оповідання М. Гоголя про Україну. На догоду іронії долі цей Гоголь, основоположник великоросійської літературної мови, був українського походження, справжнім сином України, чию національну та мовну самобутність всіляко намагався заперечити й принизити великоруський брат. На теренах, що прилягають до Дніпра та його приток, і аж до самого гирла розмовляють по селах здебільшого малоросійською мовою, що належить до слов'янських мов і чию споконвічну самостійність і незалежність від великоруської мови щораз частіше ставить під сумнів офіційна наука.

Історія малоросійського, або ж українського, народу ще й дотепер вкрита подекуди темними плямами. Навіть загальноприйнята назва «Україна» (саме слово означає «окраїну», «околицю» і стосується до придніпровської території навколо Києва)[1] довго залишалася не до кінця вивченою. Первісно князівство, що утворилося на берегах Дніпра із столицею у Києві, називалося словом скандинавського походження «Русь»[2], і немає жодного сумніву, що руси, про яких розповідає у своїй хроніці Нестор, були здебільшого українцями. Тоді як назва «Росія» стосувалася до російського царства, що виникло навколо Москви. У давніх рукописах трапляється латинізована назва «рутенці». Ця назва збереглася, і згодом рутенцями називали ту частину українського населення, яка проживала на території, загарбаній Австро-Угорською імперією. Термін

«Малоросія» (Мала Росія) як протиставлення «Великоросії» (московське царство) став загальновживаним у XVII столітті після об'єднання обох держав і згодом служив спільною назвою трьох губерній на схід від Києва: Чернігівської, Полтавської та Харківської. На сьогоднішній день малороси вживають поетичну, але географічно неточну назву «Україна» для позначення всієї території, на якій розмовляють українською мовою. Щодо чисельності малоросійського населення думки розходяться. Найвизначніший знавець українського народу та української історії, чий авторитет не підлягає жодним сумнівам, професор Михайло Грушевський (Лемберг — Київ), подає загальну цифру 31—32 мільйони чоловік, з яких 5,5 мільйона проживають в Австро-Угорській імперії. Навіть якщо ця цифра надто завищена, незважаючи на науковий авторитет професора Грушевського, однаково малороси належать до найчисленнішої слов'янської нації поруч з великоросами та поляками, і вже ця обставина гарантує малоросам увагу, на яку собі заслужила з багатьох поглядів темна історія цієї нації.

Етнографічна територія, що її репрезентують малороси і яка в поодиноких випадках, як виняток, змушувала говорити про себе у контексті світової історії, простягається по обидва боки Дніпра і через неозорі степи тягнеться до північного узбережжя Чорного моря. Природними кордонами її є: на півночі притоки Дніпра — Прип'ять, Десна та Сейм; на заході — Карпати, Дністер[3], Сян та Буг; на півдні — Чорне море і на сході — Дон. До України належать також менші мовні території на північно-східному узбережжі Криму, на Кавказі, між Доном та його притокою Маничем разом з Кубанню. Найпівнічнішими містами цієї поділеної поміж трьох держав території є Брест, Пінськ та Чернігів, найбільші міста на заході — Лемберг (Львів) та Холм (у руській Польщі); найпівденніше місто — Новоросійськ на східному узбережжі Чорного моря.

Як уже згадувалося, християнське князівство, що утворилося навколо Києва наприкінці першого тисячоліття нашої ери, було в своїй суті українським. Це факт, який часто упускається у російських історіографічних писаннях. Духовна література, що поширилася з Візантії на придніпровські терени, була оригінальнішою, світлішою й свіжішою, ніж суха, похмура догматика, яку насаджувала Москва і яка залишила свою важку печать на давній російській літературі. Дух лицарства, що переймає знамениту поему про похід князя Ігоря проти половців, був далекий і чужий Москві. Тож коли Петро I почав свою велетенську освітню роботу, йому було дуже непросто, бо серед його духовних попередників та поплічників не знайшлося визначних знавців мов та релігії. Довелося запрошувати випускників, вихованих вченою школою та академією у Києві, щоб, використавши їхню українську душу, прокласти міст, по якому розвинута візантійська культура змогла би вступити до все ще варварського великоруського царства.

Та не порятували українців їхні заслуги в царині культури. Коли на початку XIII століття татари з Азії почали вторгнення у Східну Європу, Україна стала першою жертвою їхніх руйнацій, що завершилися знищенням Києва у 1240 році. А географічне положення і слабкість певних ділянок кордону дуже утруднювали відродження нової української держави, хоча самі українці — більшою мірою, ніж інші слов'яни,— надавалися до цілеспрямованого політичного державоутворення. Більша частина України попала у залежність від Литви, і лише князям Галицько-Волинського князівства вдавалося ще деякий час протистояти процесам занепаду. Завдяки персональній унії Польщі та Литви (1386) поляки здобули перевагу на Україні, а після Люблінської унії (1569) панування Польщі стало цілковитим, Литва та Русь (Білорусія разом з Україною) повністю перейшли під владу могутнього польського королівства.

На перший погляд здавалося, що ця васальність ніяким чином не ущемила свободи українців. Сигізмунд Август[4] у 1572 році підтвердив «рівноправність» українців з поляками, а через 24 роки узаконив цю рівність польсько-українською церковною унією, за якою греко-православна церква ставала під верховенство папи римського, але залишала за

собою право повної релігійної свободи[5]. У ті часи ще можливі були такі факти, як той, що у 1621 році Сагайдачний — перший українець, який прийняв офіційний титул гетьмана,— допоміг полякам у битві під Хотином проти турків.

Та це взаєморозуміння було, зрештою, вимушеним, бо обидва народи були за своєю природою цілком відмінні між собою. Кожен виношував свій ідеал свободи. Політичною метою українців було демократичне, з елементами комунізму суспільство, а польська шляхта тим часом створила Річ Посполиту, аристократичну олігархію з королівським етикетом. Наслідком релігійної унії стало вторгнення єзуїтів у Придніпров'я, де вони силою та хитрощами проводили католицьку пропаганду, а політична унія обмежила права та свободу українців. Тепер їхня доля залежала від гетьмана, призначеного польською короною, а також від польських чиновників та шляхти, яка визискувала місцеве населення подекуди прямо — шляхом податків, а подекуди опосередковано — через єврейських орендаторів. Селяни мусили сплачувати податки з будь-якого приводу: за риболовні верші та пасовиська, за мливо та оранку, за заручини та хрещення дітей.

Політичне невдоволення поглиблювалося також і новими постановами, як, наприклад, заборона продавати селітру та порох козакам, бо за спеціальним розпорядженням усі незареєстровані козаки, тобто не внесені в офіційні реєстри, списки, оплачуваних державною казною воїнів, повинні стати кріпаками у поміщиків. Дедалі ширший опір українців проти поляків мав політичний, релігійний та передусім соціально-економічний характер і наприкінці XVI століття вилився у хвилю могутніх повстань, які супроводжувалися жорстокими репресіями з боку польського уряду. Історія та народна творчість зберегли імена багатьох «розбійників», які віддали життя за свій, український, народ. Серед них в першу чергу варто назвати Северина Наливайка з Острога, брат якого Дем'ян був священиком при дворі шляхетного мецената, князя Костянтина Острозького, у чиєму замку на Волині була надрукована перша слов'янська Біблія[6]. Військо Наливайка було розгромлене, а його самого схопили й стратили у Варшаві 1594 року. Згідно з широко розповсюдженими чутками Наливайка спечено живцем у розжареному мідному баку. Та ця «історія», на яку, до речі, покликається й український письменник Іван Франко зі Львова, є зрештою, легендою, фантазійним відлунням минулих часів, переказом фінікійського міфа про Молоха та античного міфа про тирана Фаларіса з Агригента.

Інший український народний вожак, Тарас Трясило, страчений 1632 року, став історичним прототипом головного героя в чудовій повісті Гоголя, перекладеній, до речі, шведською мовою, «Тарас Бульба». Гоголь залишив у літературі, певне, найпрекрасніший пам'ятник Україні та епосі придніпровської воєнної романтики.

•

Під тиском нестерпних умов, коли Україну, з одного боку, плюндрувала татарва, а з другого точила піт та кров польська шляхта, населення змушене було втікати й шукати надійного сховку. Внаслідок цього процесу утворилася інституція, що належить до найцікавіших суспільних явищ у Східній Європі,— козацька республіка, котра виникла у нижній течії Дніпра. Спершу там панував, можливо, первісно-общинний лад, але згодом під натиском обставин розвинувся поділ на касти. У ньому виявилися анархічні, індивідуалістичні та комуністичні риси української нації.

Слово «козак»[7] — споріднене за значенням з поширеним в Угорщині та серед південних слов'ян словом, теж, певно, азіатського походження, «гайдук»,— вперше згадується у руських хроніках у зв'язку з татаро-монгольською навалою (це ще більше підтверджує татарське походження цього слова), а також у листі кримського хана Менглі-Гірея до царя Івана Грозного, датованому 1492 роком, де мовиться про ординських козаків. Пізніше це слово часто зустрічалося на східних та південних теренах сьогоднішньої Росії, і значення його мінялося залежно від місцевості. На

Кримському півострові козаки творили певну соціальну верству, вони обробляли землю та платили податок військовими трофеями. На заході Росії це були вільні хлібороби, а на берегах Дніпра, Дону та Волги козаки жили головним чином з рибальства.

Поступово козаки, які жили в середній та нижній течії Дніпра, стали прибирати виразно войовничого характеру, бо волелюбні українці добували собі зі зброєю в руках не тільки засоби до існування, а й боролися за волю та незалежність свого народу. До них дедалі більше й більше приєднувалося людей без сталого притулку, а то й просто авантюристів, які шукали захисту від татар, турків чи поляків. Політика польського уряду була спрямована на те, щоб мати якнайбільший вплив на цю державу в державі, переманити на свій бік частину «розбійників», звільнивши їх від оподаткування військовими трофеями (на відміну від кочівників), та поступово закабалити решту хліборобів, утягнувши їх у систему суспільних відносин, що панували на той час у Польщі. Останній план польського уряду, як ми вже бачили, провалився, зате намір щодо «розбійників» удався. Стала куватися нова зброя, яка невдовзі повернулася проти самої ж Речі Посполитої. Уже в 1506 році видано указ польського уряду про поділ козаків на низових, тобто запорожців, та городових, тобто тих козаків, котрі проживають по містах України. А за правління Стефана Баторія[8] була створена платна козацька армія, що становила 6000 чоловік і перебувала на службі в польського короля, тоді як решта козаків, переважна більшість, змушена була вдатись до хліборобства, рибальства, ремесла та до деяких військових професій на землях нижньої течії Дніпра. Власне, ці козаки, відомі під назвою «запорожці», відіграли блискучу, визначну, хоча й дуже короткочасну роль в історії Східної Європи.

Глянувши на карту, ми побачимо, що Дніпро під Києвом різко повертає на захід, оминаючи розміщені на сході відроги карпатських хребтів, через які не могла прокласти собі дорогу могутня ріка. Проте, щоб добратися до Чорного моря, Дніпрові доводиться пробиватися крізь високі кручі та скали. Тут на його шляху стали так звані пороги, тобто скали, скелясті камені, через які водоспадами спадає вода. Вони ще й сьогодні є перешкодою для судноплавства. Винятком можуть бути хіба окремі невеликі човни, керовані досвідченими лоцманами. Це ті самі пороги, на які у свій час наткнулися наші шведські вікінги. Їм доводилося брати на плечі свої легкі човни й переносити їх берегом, щоб потім знову продовжувати шлях униз за течією. Впродовж 70 кілометрів на південь від Катеринослава простягнулися ці пороги, усього нараховується їх 11 та 6 «загорож», менших порогів[9]. Відомі прадавні шведські назви шести із них: «Не спи!», «Острів-скала», «Гуркітливий», «Вічний водоспад», «Спадаюча хвиля», «Той, що сміється» та «Удар».

Норовиста ріка служила природним захистом від ворожих нападів з боку моря, і тому саме за порогами спорудили козаки своє майже неприступне гніздо. Цей укріплений табір називався Січчю (січ — галявина, просіка). У залежності від обставин табір переносився з одного острова на інший. Усього відомо вісім таких січей, найважливішими з яких були Хортиця та Чортомлицька Січ, поблизу гирла Чортомлика. Король Сигізмунд I[10] (помер у 1548 році) віддав козакам у «вічне володіння» землі навколо порогів по обидва боки Дніпра разом з валом, насипаним для оборони від татар та турків. Тут збиралися всі, хто «готовий був на тортури піти за християнський трон і не боявся скласти голову за віру християнську». Січ називали козацькою матір'ю, а Великий Луг, степ на східному березі Дніпра, саме навпроти Хортиці,— батьком. І коли султан спитав, скільки запорожців на Січі, відповідь звучала так: «За кожним кущем по козакові, у кожній балці по сотні».

Це своєрідне військове суспільство безнастанно поповнювалося за рахунок українського населення та вихідців з інших націй, бо ж південно-східна Європа така велика, а Січ була відкрита для всіх, здатних носити зброю у руках, національна належність до уваги не бралася. Більшість прибульців була, звичайно, з України, але траплялося заблукати сюди й німцям, італійцям, французам, часом навіть англійцям. Першою умовою

для вступу у цей військовий орден було те, що новоприбулець мав бути «вільним», тобто не кріпаком, а також неодруженим[11], бо приводити на Січ жінку, матір чи сестру заборонялося під загрозою смертної кари. Усім належалося сповідувати православну віру, і коли на Січ прибував католик, мусульманин, лютеранин чи жид, він повинен був вихреститися, прийняти православну віру. У 1632 році вирішили спровадити з Січі усіх католиків. Але ж ніхто ні в кого не питав про паспорт, походження чи минуле новоприбулого, і дуже часто новоспечений запорожець прибирав собі якесь прізвисько, щоб надійно приховати своє справжнє ім'я. Та досить було комусь утомитися від цього дикого привілля, як він міг одразу ж без перешкод покинути Січ і податися світ за очі. Бо ж не усі, звичайно, могли безнастанно брати участь у битвах та вправлятися у володінні зброєю. Запорожці ділилися на два класи: січовики, що були своєрідною вищою військовою кастою й постійно провадили казармене життя на Січі, та зимівники, котрі жили на прилеглих до Січі землях і в періоди мирних перепочинків займалися рибальством, тваринництвом та хліборобством, ремеслом, проте у скрутний час ставали до зброї.

Місцева назва козацького похідного табору — кіш (слово татарського походження). Кіш складався з 38 куренів, хатин, сплетених з лози та щільно критих кінськими шкурами. Кожен такий курінь з ватрищем посередині (слово «курінь» походить від «куріти, диміти») містив 150 чоловік, тобто табір такого типу, як правило, становив 6000 чоловік, готових будь-якої миті стати до бою. Та коли готувався великий похід, Запорізьке Військо разом із зимівниками налічувало близько 50000 вершників. Окрім того, були ще так звані паланки, укріплення, сторожові пости по обидва боки Дніпра.

В основу запорізької республіки було покладено демократично-комуністичне самоврядування. Кожного першого дня нового року все, добуте на землі й у воді, полюванням чи рибальством, розділялося з допомогою жеребкування (жеребки лежали у шапці й звідти їх тягнули по черзі), а у воєнний час здобич намагалися поділити порівну. Наради відбувалися просто неба, на плацу посеред табору, усі мали стояти з непокритими головами. Вибори проводилися загальним відкритим голосуванням, і рідко коли під час виборів обходилося без сварки чи бійки. Перемогу часто здобували наймiцніші горлянки та найсильніші кулаки. Президент цієї республіки називався кошовим отаманом. При виборах кошовому, за звичаєм, належалося церемонитися й двічі відмовлятися, перш ніж погодитися на цей високий пост. Потім він кланявся на всі чотири боки світу, а запорожці бажали йому «лебединого віку та журавлиного крику». А ще, за звичаєм, посипали піском його тім'я, щоб не зазнавався через своє вивищення й усвідомлював усю свою мізерність супроти незалежного вияву волі народу. Запорожці повністю голили голови, тільки на потилиці залишали довгий хвіст волосся, хохол[12]. Це слово московити використали як насмішливе прозвисько для всього українського народу.

У воєнний час кошовий мав необмежені повноваження, зате в мирну пору вся влада належала народним зборам або ж обраній народом раді. Наприкінці кожного року кошовий звітував про свою діяльність, і коли його визнавали винним у якомусь зловживанні, то негайно позбавляли булави, нерідко караючи й на смерть. Цим пояснюється часта зміна кошових отаманів. Ознакою рангу кошового була булава, схожий на скіпетр жезл, прикрашений кулею. Бозна-якої освіти, окрім практичної військової професії, від кошового не вимагалося, тому нерідко траплялось, що деякі колишні семінаристи з Києва, обрані кошовими, не признавалися у своєму вмінні читати й писати тільки через те, щоб не будити до себе недовіри. І ось ця неосвіченість, справжня чи удавана, мала свою перевагу — кошовий ніколи не стверджував особистим підписом жодних контрактів чи документів.

Російський художник Рєпін намалював широковідому картину,— вона демонструвалася й у Стокгольмі,— на якій зображено запорожців, котрі диктують зневажливого листа турецькому султанові. Цей мистецький твір становить не тільки історичний інтерес, а й майстерно передає

міміку облич, нестримний регіт чи зневажливу посмішку. Ми маємо історичний доказ того, що комічно-бурлескна картина професора Рєпіна не є перебільшенням. Коли султан Мухамед VI своїм зверхнім листом до запорожців, у якому він іменує себе «братом Сонця й Місяця, нащадком Бога та його намісником на землі, володарем Македонії, Вавилону, Єрусалиму та Єгипту», сподівався змусити впертих козаків скоритися, вони відповіли йому листом, копія якого дійшла до нас із XVI століття. Ось цей вишуканий документ, у вірогідності якого знавці не сумніваються:

«Ти шайтан турецький, клятого чорта брат і товариш і самого люцифера секретар! Який ти в чорта лицар, коли ти голою с...ю їжака не вб'єш?.. Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будемо битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинар, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобияча с...ка, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси мати вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

При кошовому було кілька високих довірених осіб, наділених виконавчою та дорадчою владою: генеральний осавул, котрий брав на себе командування військом за відсутності кошового та в обов'язки котрого входив нагляд за військом у мирний час; суддя, в якого зберігалася срібна печать, та секретар або ж писар. Крім того, кожен курінь мав свого отамана, ознакою влади якого була булава, менша за розмірами, ніж булава кошового.

Найвизначніший дослідник історії запорізьких козаків, директор етнографічного музею у Катеринославі Д. І. Яворницький залишив у своїх численних працях цікаві відомості про звичаї та традиції козаків. У мирні часи запорожці жили одноманітно й невибагливо: уставали разом із сонцем, вмивалися річковою водою, а після вранішньої молитви сідали до гарячого сніданку. До обіду вони оглядали коней, чистили зброю, лагодили одяг та... смалили люльки. Ополудні курінний кухар бив у металевий казан, скликаючи козаків свого куреня на обід. Обід звичайно складався з рибної та мучної страви, яку запивали водою або квасом. За м'ясо кухареві треба було платити окремо. На свята готувалася ячмінна або кукурудзяна мамалига з соленим овечим сиром, пастремою (висушеною на сонці бараниною) чи з тетерею. Рідку страву козаки їли ложками, а густу брали руками. Перед трапезою і після неї читалася молитва. Вечори проводилися з музикою, співами й танцями. Найбільш поширеними інструментами були кобза (бандура, восьмиструнна гітара або лютня), скрипка, сопілка та цимбали.

Сповідуючи православну віру, запорожці строго дотримувалися постів та релігійних свят за грецьким церковним календарем. Під час свят надолужували втрачене за час посту: відвідували один одного, палили з рушниць, смалили люльки і цілими днями не припиняли пиятики. Про люльку співається у давній українській народній пісні:

...З жінками нам не водиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі знадобиться.

Перебуваючи в стані війни, козаки горілки не вживали. П'яного отамана, наприклад, під час морського походу викидали за борт. Зате вдома, на Січі, цілковито віддавалися насолодам, буянили, пиячили по корчмах, що їх вони поетично називали «княгинями», а жити без оковитої просто не могли.

Судочинство у козаків було дуже просте і водночас дуже суворе. За образу козацьких військових старшин козака прив'язували до гармати,

боржника приковували до гармати ланцюгами, а злодія шмагали нагаями під шибеницею. Найпоширенішим покаранням було побиття киями біля ганебного стовпа на площі, де завжди напоготові лежала в'язка сухих палиць з гудзами на кінцях. Екзекуція могла тривати й кілька днів і нерідко закінчувалася смертю караного. За вбивство чи якийсь інший злочин, наприклад перелюбство, належалася смертна кара. Винного живцем закопували разом з убитим ним козаком або вішали: садовили злочинця на коня, накидали петлю, а потім відганяли коня з-під шибениці. Кара смертю на палі належала до найжорстокіших у той час тортур, козаки могли запозичити її у московитів або у поляків.

Так минало життя запорожців: часом одноманітно, а часом у звитяжних військових походах. На старість деякі козаки йшли в монастирі, щоб замолювати свої гріхи, та більшість з них гинула у походах, пропадала безслідно або ж знаходила свій вічний спочинок на січових цвинтарях у повному озброєнні. Один словацький священик (ми ще повернемося до нього), який супроводжував Карла XII у його поході на Україну, описав таке поховання. На могилі часто стояла пляшка з оковитою, щоб козака не мучила спрага, доки він потрапить до царства небесного. Характерні риси українського народу сконцентровані у придніпровських козаках. Це строката мішанина вад і доброчинств. Козаки були жорстокі, нестримні, свавільні, віроломні, хитрі, але в той же час вони відзначалися щиросердістю, дитячою добротою, невибагливістю, гостинністю, честолюбством,— усі ці якості більшою чи меншою мірою властиві і їхнім гетьманам та отаманам. Але передовсім їм властива нестримна жадоба волі, що у поєднанні з холоднокровною мужністю та зневажливим ставленням до смерті торувала їм переможний шлях в усіх військових виправах. Уже в 70-х роках XVI століття козаки здійснювали військові походи у Молдавію (Валахію) та Крим. На своїх легких чайках (човнах, у яких можуть розміститися 60 чоловік) бурунили вони води Чорного моря, палили Синоп та погрожували самому султанові під мурами Константинополя.

Україна та запорозькі козаки були відомі у шведській літературі ще задовго до горезвісного знайомства з ними Карла XII[13]. Петрус Петреюс, наш перший дослідник російської культури, видав на початку епохи правління короля Густава II Адольфа[14] працю, в якій де правдиво, а де ні розповів про татар, але ні словом не згадав про українців, а про козаків знав тільки те, що це «волелюбний, войовничий народ, усі при конях, озброєні луками та стрілами, шаблями, а ще довгими мечами й списами. На тих землях, що межують з Московитією, дотримуються російської релігії».

Така характеристика гідна подивування, бо похідний священик Карла XII Нордберг особисто досліджував реальний стан справ і зумів належним чином оцінити цей чужий і не прийнятний для шведського священика світ. Його зображення запорожців у «Історії Карла XII» варте уваги й здебільшого відповідає правді. Ось що пише Нордберг:

«Запорожці — народ, що живе на дніпровських островах нижче Києва на 50 миль. Назва їхня походить від порогів, водоспадів чи перекатів, що зустрічаються у тринадцяти чи й більше різних місцях униз за течією річки. Першими запорожцями стали втікачі-селяни з Волині, Поділля, Росії та інших країв. Чисельність їхня зросла до 1000 чоловік. Харч вони собі добувають полюванням та рибальством, проте частіше живуть із трофеїв, привезених з військових виправ до кордонів зі своїми сусідами. Спочатку вони не давали спокою туркам та татарам, завдаючи їм багато шкоди як на суші, так і на морі».

«Чисельність їхня не завжди однакова. Улітку часто сягає 30000 чоловік, які збираються з усієї України та прилеглих країв. Їх вважають за найвідчайдушніших з усіх козаків, і тому, коли вони лаштуються до походу, усе населення співчуває і допомагає їм. Вони не тримають коло себе жінок. Якщо з походу на Польщу чи інші країни вони приводили полонянок, то тут же продавали їх туркам чи татарам. Коли

ж хтось із козаків робив таку полонянку чи рабиню своєю наложницею, його без жалю топили. Новоприбулий козак добуває собі харч, полюючи або рибалячи, доки триває сприятлива пора року. Взимку він може повернутися додому й одружитися, коли має таке бажання. З першими весняними днями козаки повертаються на Запорожжя. До речі, ставлення до жіноцтва на Україні дуже строге».

Далі наш скрупульозний літописець повідомляє, що на Січі постійно перебувала залога у 4000 чоловік. На найвищому пагорбі стояло 30 хат, такі великі й просторі, що у них могли розміститися на нічліг 400 — 500 чоловік. У Полтаві козаки продавали рибу, хутра та сіль, а натомість брали харчі, тютюн, горілку, кулі, порох та залізний інструмент. Годували вони своїх коней взимку у містах, бо вдома не вистачало сіна.

Адлерфельт, похідний камергер Карла XII, котрий загинув під Полтавою, залишив після себе цінний щоденник, виданий у 1740 році його сином. У ньому він, подібно до інших іноземців, негативно зобразив запорожців. У одній примітці він пише: «Вони ще до нинішнього дня живуть у землянках або у наметах, зроблених з повсті, що дає їм змогу легко зніматися й переходити з місця на місце, тримають худобу, полюють чи рибалять. Тому можна зрозуміти, чому ця благодатна країна й досі на півночі не заселена, а триб їхнього життя, як бачимо, запозичено у народів-сусідів, надто у татар».

Проте, коли Карл XII напередодні Полтавської битви був поранений в ногу, Адлерфельт таки не втримався від оцінки козацької влучності при стрільбі: «Ці бідолахи мають довгі рушниці, які вони називають «турками» і далекобійність яких становить 500 футів. Ними вони заподіяли нам чимало прикрощів, а надто у тій місцевості, де переповнилася чаша наших нещасть».

Щоденникові записи, які з 1901 року почав видавати професор Август Квеннерштедт, додавши до них своє переднє слово про українську природу та народ, містять різноманітні замітки та враження шведських войовників від цієї родючої землі та її дивовижного народу. Так, наприклад, лейтенант Лют писав 12 листопада 1708 року: «Ми прибули до країни, що зветься Україною і якою править полководець Мазепа. Це розкішна, родюча земля, багата на збіжжя, фрукти, тютюн, тут багато худоби, а лісів тут дуже мало або й зовсім немає, усюди простягаються велетенські рівнини; люди тут злі й непривітні. Меду, льону та конопель удосталь, і продають їх за безцінь. Живуть ці українці на берегах невеликих річок, щоб завжди бути близько до води, якої тут пребагато. За паливо використовують здебільшого солому й кізяки, на них також варять їжу й печуть».

За півстоліття до походу Карла XII по Україні подорожував французький інженер Боплан[15], який сімнадцять років провів у Польщі й неодноразово мав нагоду познайомитися з Україною. Після цієї подорожі 1646 року у нього залишилося надзвичайно гнітюче враження від соціального укладу й умов життя на Україні. Ось для прикладу одна цитата з його «Опису України», що виходив друком у 1663, 1673 роках: «Селяни у цій країні живуть бідно, їх змушують відпрацьовувати три дні на тиждень своїми руками й своїми кіньми на пана та сплачувати залежно від розмірів власного земельного наділу певну кількість збіжжя та птиці на Великдень, Зелені свята й Різдво. До того ж вони повинні привезти для свого пана дров та виконати чимало інших щоденних повинностей. Окрім того, вони платять панові податок грошима та десятину бараниною, свининою, медом, фруктами й віддають третього вола що третій рік. Коротко кажучи, селяни були змушені віддавати панам усе, що тим тільки забагнеться, тож не дивно, що цим бідолахам за умов такої жахливої сваволі ніколи не вдавалося настарати собі якогось статку. Та це ще не все — пани мали необмежену владу не лише над їхнім майном, а й над життям. І коли припустити, що польська шляхта живе, як у раю, то селяни перебувають у чистилищі. Потрапивши до рук нещадних панів, вони стають гідними жалю, бо життя їхнє тепер гірше, ніж рабів на галерах. Багато хто не витримував такого нестерпного становища й утікав, найвідважніші подавалися на Запорожжя, притулку придніпровських козаків. Провівши якийсь час серед запорожців та побувавши у поході на

морі, вони теж ставали справжніми козаками. І легіони їхні росли непомірно».

Коли втікачі-українці у 90-х роках XVII століття поверталися із Січі на рідні північні терени України, вони так описували запорізьких козаків: «Це такі люди, які, роз'їхавшись по Україні, ніколи не плещуть багато язиками, зате, зібравшись знову на Січі, переповідають про безчинства та вигадують різні історії, під'юджуючи один одного до бунту. Один розбазікується, добре напившись, інший аж пашить ненавистю, хоч і не пив нічого, і лає не тільки панів та гетьманів, але не минає й монархів».

Це незвичайне суспільство, яке частково складається з войовничих авантюристів, чиї політичні ідеали такі ж невиразні, як невиразні обриси безмежного степу, і такі ж вередливі, як повів вітру чи політ птаха; а частково з опальних чужинців чи селян-втікачів, для яких свобода означала те саме, що й необмежена сваволя,— це суспільство не мало й не могло мати жодних передумов для того, щоб стати міцною державою. Та небезпека чигала на них не з боку Польщі чи Туреччини, в яких в XVII столітті стали помітні деякі ознаки внутрішнього занепаду. Небезпека насувалася з найменш очікуваного боку — з боку московського царства, яке продовжувало об'єднувати Росію в одне політичне ціле і в скорому часі могло взяти на себе провідну роль у Східній Європі за рахунок упадку Польщі і всупереч великодержавним інтересам Швеції. Тому й сталося так, що історія Швеції тісно переплелася з історією України та невеликої запорізької республіки.

Перші зв'язки Швеції з Україною мали місце ще у «дні великих безпорядків» у Росії, коли Карл IX[16] брав активну участь у вирішенні непорозумінь між спадкоємцями московського трону. Петрус Петреюс (Пер Персон), який перебував тоді з дипломатичною місією у Москві і якому було доручено добитися дозволу для кількох татар, що поверталися зі Швеції, проїхати через російські землі до Криму, мав нагоду трохи ближче познайомитися з південною Росією. Та лише Густав II Адольф, готуючись до великої релігійної війни, звернув свою увагу на південно-східну Європу і геніально передбачив, що шукати союзників проти папізму та ворогів Швеції треба на сході й півдні, на не відомих ще теренах між Дніпром та Дністром.

Уже в році 1626-му прибули до Москви шведський дворянин (?)[1] Георг Бернгардт та російський полонений Олександр Любим Рубцов (звільнений з Марієнбурзької фортеці), щоб від імені шведського короля просити дозволу вільного проїзду через російські землі до Запорожжя. Але цар, не без підстав запідозривши за цим наміром дипломатичну місію, відмовив у проханні. Про те, щоб пропустити шведських послів на Україну, не могло бути й мови. Невдовзі по тому Густав Адольф налагодив прямі зв'язки зі своїм родичем, Бетленом Габором із Зібенбюргена, котрий раніше уже бував при царському дворі від імені графа Турна і міг роздобути інформацію про козаків та татар.

Такі дії мали певні наслідки. У 1629 році з Криму до Москви прибув посол хана Халбердей із свитою з дев'яти чоловік, просячи дозволу на подальшу подорож до Швеції. Дозвіл був даний, і наступного року він повернувся із Стокгольма разом із шведським послом Бернартом, везучи договір про союз між Густавом Адольфом та кримським ханом проти польського короля. А в 1630 році шведський посол Беніамін Барон одержав дозвіл на проїзд через Росію до Криму. У 1632 році він повернувся з повідомленням, що татари на даний час зайняті воєнним конфліктом з Персією і не можуть надати жодної допомоги, зате пізніше згодні дати для підмоги 30000 чоловік.

Густав Адольф намагався увійти в безпосередні стосунки і з запорожцями, але ці спроби не увінчалися успіхом через недовіру та вагання козаків. Капітан Петер Ляміраль та прапорщик Якоб де Грев за посередництвом Русселя одержали аудієнцію у царя 19 червня 1631 року, на якій

[1] (?) — *прим. автора.*

вони просили дозволу відвідати запорозького отамана. Вони прибули до отамана Яна Кулаги[17] в Канів біля Дніпра і передали йому королівське, послання, в якому козакам обіцялася подвійна платня порівняно з тією, що їм платили поляки, якщо вони «стануть проти поляків на боці шведського короля і ніколи не братимуть участі у жодній війні спільно з польським королем». Проте козаки ніяк не зреагували на послання. Вони не прочитали листа і не відіслали до польського гетьмана Конецьпольського, що перебував у Барі. З лихом та бідою добралися шведські посли через Варшаву додому, до Стокгольма, зате їхнього товмача Івана Яганова (Йогансона?)[2], котрий раніше був на службі в канцелярії закордонних справ у Москві, схопили поляки і випустили на волю тільки у 1634 році.

Далекосяжні плани були на певний час відкладені у зв'язку зі смертю Густава Адольфа, але за них з подвійним завзяттям узявся Карл X Густав[18], гідний продовжувач геніальної політики Густава Адольфа. Одночасно з його вступом на престол на Україні та в запорізькій республіці з'явився державний муж та полководець, який на короткий час сповнив усю Європу надією, здивуванням та страхом,— Богдан Хмельницький.

Богдан Хмельницький попав у турецький полон у 1610 році під час битви під Цецорою, де загинув його батько Михайло. Повернувшись на Україну, він оселився в успадкованому після батька маєтку у Суботові й одружився з Ганною Сомківною з Переяслава. Та вдома на нього чигали нещастя. Якийсь Чаплинський силоміць захопив хутір та викрав його дружину. Хмельницький дав на Чаплинського позов, але польський сейм відхилив його скаргу. Особиста кривда немало посприяла пробудженню в його душі непримиренної ненависті до поляків. Та це було не єдиною причиною. Любов до України спонукала його стати на чолі національно-визвольної війни проти Польщі у 1648 році, яка увінчалася великою перемогою під Жовтими Водами, де козацьке військо на чолі зі своїм полководцем разом із союзниками, татарами, завдало нищівної поразки блискучій армії могутньої Польщі. Відтоді Хмельницький став для поляків «духом крові, велетнем, який мільйонам людських доль мстив за свої власні кривди». Так писав про нього Г. Сенкевич у своєму спрямованому проти козаків, однобічно насвітленому, несправедливому романі «Вогнем і мечем». Хмельницький був явищем значно вагомішим: його з'ява стала важливим політичним чинником у Східній Європі, йому поклонялися як некоронованому монархові. Кромвель, наприклад, у своєму написаному латиною посланні вітає запорізького гетьмана як «главу греко-східної церкви божою милістю, провідника запорозьких козаків, нищителя польської шляхти, завойовника фортець, переслідувача римського духовенства та язичництва, а також жидів та інших прихильників антихриста».

Нещастя Хмельницького і всієї України полягало в тому, що у нерівній боротьбі проти все ще могутньої Польщі їм доконче потрібні були союзники, а ці союзники не бажали йти на жодні жертви заради українців. Ще в 1650 році Хмельницький звертав свої погляди на Швецію, сподіваючись там знайти підтримку проти Польщі. Двоє козаків, перебравшись татарами, дісталися до Стокгольма, і того ж року Йоган фон Майєр подався із Стокгольма до Криму. Після битви під Батогом (1652) Хмельницький послав до Стокгольма для переговорів двох капітанів, шведів за походженням, котрі служили у польській армії, але їх схопили. У 1653 році до Швеції добрався ігумен з Афін на ім'я Данієль де Грекані (у 1657 році введений у дворянство під іменем Олівенберг) під тим приводом, що королева Кристіна, мовляв, «дуже зацікавилася грецькою мовою». І це відповідало правді. Те, як мало цікавили доньку Густава Адольфа військові справи та переговори Швеції з козацькою республікою, виявилося тільки після її вступу на престол. Карл Густав — згідно з монографією історика Костомарова про Хмельницького — послав на Україну генерала Вільгельма Карлюса, котрий з паспортом купця вирушив туди через Москву з новою пропозицією. У Львові до нього прилучився вірменин Гамотський. Хмельницький від себе особисто послав

---

[2] *Прим. автора.*

шведському королю трьох турецьких скакунів в повному обладунку, три яничарські рушниці, троє бичачих рогів і три козацькі строї, розшиті золотом та перлами.

У шведському архіві зберігається листування між Вадзейовським та Хмельницьким і його писарем Іваном Виговським 1654 — 1656 років, а також рапорти резидента Даніеля Олівенберга, бургомістра Риги Готгарда Веллінгка та майбутнього президента Густава Лільєкрона. У Данцігу шведський уряд мав також двох агентів, Пельца та Коха, котрі передавали поточну інформацію про козаків.

Проте грандіозний план Хмельницького — створення троїстого союзу України, Швеції та Москви проти Польщі — провалився, бо Москва і слухати нічого не хотіла про будь-яку війну з Польщею доти, доки Україна не визнає її верховенства. Прикликавши на допомогу всю свою дипломатичну хитрість, козацький диктатор спробував вибрати серединний шлях і піти на угоду з Московщиною, прийнявши «персональну унію», що мала б гарантувати усій Україні разом із Січчю повну автономію та право утримувати власне військо чисельністю 60000 чоловік. Але ця унія відіграла фатальну роль у долі України. Це був союз ягняти з вовком. Українське демократичне самоврядування ніяк не узгоджувалося з царською політикою централізації. Москва уже мала готовий план, за яким Україна рано чи пізно повинна була прийти до свого політичного занепаду. Хмельницький же союз з Москвою не сприймав усерйоз, хоча і поклявся дотримуватися його умов у 1654 році в Переяславі (так звані «Богданові універсали»). На його думку, союз з Москвою мав проіснувати до тих пір, доки буде створений новий троїстий союз із Швецією та Трансільванією. Але раптова смерть вирвала його з виру життя у 1657 році, і ніхто не зумів перейняти його булави. Навряд чи гетьман міг навіть припускати, що його велична постать верхи на коні стоятиме на найголовнішому майдані Києва як символ «єдиної і неділимої Росії»[19], тоді як ця Росія душитиме будь-який вияв духовності та індивідуальності і право на самовизначення українського народу, для якого Хмельницький був і залишиться найвизначнішим національним героєм.

Три наступні десятиліття після смерті Хмельницького одержали в історії України назву «руїни», невтішний період політичного, морального й матеріального занепаду. Це був період хаосу, безпорадності, безпринципності, нетерпимого егоїзму, віроломства та підступності. Недаром говорилося тоді: «Помер Хмель, що клявся у вірності цареві, а разом з ним померла й сама вірність». Відтоді втрачали будь-яку силу всі альянси проти Польщі і під сумнів ставилося навіть саме існування українського краю, який перетворився на пінг-понговий м'яч у руках Росії та Польщі. За умовами миру, укладеного 1667 року в Андрусові, Польща відступила Росії усі українські землі на схід від Дніпра разом з Києвом, а згідно з договором, підписаним у Бахчисараї 1681 року, увесь західний, правий, берег Дніпра мав належати Туреччині.

Спочатку Московське царство з належною повагою ставилося до приєднаної внаслідок «персональної унії» України, добре знаючи, що державою, яка розкладається зсередини, зовсім неважко управляти. Українські гетьмани обиралися козацькою старшиною, а російський цар тільки затверджував вибори. Разом з цілковитою автономією Україні була надана свобода у веденні дипломатичних та військових справ, за винятком воєнних дій, спрямованих проти Польщі або Туреччини. При гетьмані існувала генеральна військова канцелярія, а Лівобережжя було поділене на десять полків, або ж військових регіонів, у яких поступово запроваджувалася російська військова дисципліна.

«Руїна» на Україні досягла свого апогею за гетьманства жорстокого й честолюбного Брюховецького. У 1665 році він зі свитою 500 чоловік подався до Москви, щоб «урегулювати» відносини між Малою й Великою Росією, насправді ж він їхав у своїх особистих інтересах, сподіваючись здобути прихильність Москви. Брюховецький одружився з донькою князя Долгорукова, дозволив царським воєводам осісти в українських містах та позбавив козаків монополії на виробництво горілки — одного з найдорожчих привілеїв, віддавши усі доходи від нього у царську державну казну. Згодом Брюховецького запідозріли у намірі відколотися від Москви

і перейти на службу до Туреччини. Він не побажав добровільно віддати гетьманську булаву і в 1668 році був страчений Дорошенком: його прив'язали до гармати, і козацька чернь розшматувала колишнього гетьмана.

У той час, коли Лівобережна Україна дедалі більше й більше потрапляла у залежність від Москви, Правобережжя розшарпували між собою Польща й Туреччина. Запорозька республіка на Січі переживала свій останній блискучий період на чолі з мужнім кошовим отаманом Сірком, славним своєю лютою ненавистю до татар і турків, котрий оживив давні спомини про часи Сагайдачного й Тараса Трясила[20]. Про того Сірка розповідали, що народився він одразу з зубами і відзначався страшенною ненаситністю. Читати й писати він так ніколи й не навчився (хоча його іменем і був підписаний лист до султана), зате був неперевершеним у бою. Сірко брав участь у 50 битвах і тим самим заслужив собі царство небесне, бо, як каже козацьке повір'я, хто уб'є більше бусурманів, той потрапить прямісінько в рай. У політиці він був типовим козаком, нерішучим і забарним, завжди умів пристосуватися і ніколи не дотримувався клятв, даних Москві чи Польщі, вважаючи, що «нужда ламає закони».

Найбільш вирізняється у його неспокійному житті рік 1675-й, коли Мухамед IV послав 15000 яничарів разом з 40-тисячним військом татар на Січ. Хан вибрав для нападу третю ніч Різдва, сам пробрався до вартового, убив його і перевірив, чи міцно сплять з похмілля козаки. Нападників у останній момент помітив один з козаків, що випадково визирнув саме тоді з вікна. У тому ж курені не спало ще кілька козаків, які грали в карти. Було оповіщено усі курені, і з усіх віконець несподівано відкрився нищівний вогонь. Коли нападницька юрба поріділа, запорожці взялися до рукопашної битви, в хід пішли рушничні приклади, списи, шаблі та палиці. З 15000 яничарів уціліло заледве півтори, а сам хан чимдуж накивав п'ятами до Криму.

Неймовірна кількість трупів, що загрожувала Січі пошестю, завдала козакам чимало клопоту. Дехто пропонував спалити їх за бусурманським звичаєм, та більшість була проти, бо вважала, що на таку недостойну справу піде надто багато палива. Дехто радив залишити тіла яничарів на полі на поталу диким звірам та птаству. Але навіть цей дешевий і певний спосіб був відхилений, бо вовки та орли, скуштувавши крові, могли стати небезпечними для самих козаків. І поховати тіла не було жодної змоги, ніхто не хотів задурно копати мерзлу землю, та й багато часу забрала б така робота. Врешті-решт погодилися на тому, щоб скинути трупи у Дніпро, а річка уже віднесе їх туди, звідки вони прийшли, на пострах ворогам. Так і вчинили.

Відправивши службу божу подяки за перемогу та просалютувавши залпами з рушниць, 20000 козаків вирушили походом на Крим, щоб помститися татарам, і хан ледве встиг утекти з Бахчисарая і сховатися в горах. А вдома козаки відсвяткували вдалий похід банкетом, тобто буйними п'яними оргіями, що тривали дві доби, і поділили між собою захоплене у Криму м'ясо, воловину та баранину.

Сірко за своє багате на пригоди життя устиг побувати і в Сибіру. Помер він у 1680 році і похований на Чортомлицькій Січі. Перш ніж поховати свого отамана, запорожці відрубали йому праву руку, щоб мати її за талісман у майбутніх походах та битвах[21]. Та тепер уже ніякий амулет чи талісман не міг зарадити. Слава козацької вільної республіки безповоротно відійшла в минуле. На політичному обрії з'явилися і стрімко стали рости постаті двох велетів — Петра Великого й Карла XII. Хід їхньої боротьби довгий час визначав долю не лише України, а й усієї великої Європи.

Точкою відліку нової епохи в історії України був 1687 рік, коли на чолі України став надзвичайно спритний та хитрий адміністратор в особі новоутвердженого Москвою гетьмана Івана Мазепи. Безсоромним егоїзмом та політичною безхарактерністю перевершив він Брюховецького, а як державний муж та полководець був лише пародією на Хмельницького. Хоча Мазепа й піддався великій спокусі вступити в союз із Швецією проти

слов'янського самодержця, проте стан справ і ситуація були уже далеко не тими, що за часів Хмеля.

Історія з багатьох поглядів цікавої життєвої долі Мазепи докладно висвітлює цю катастрофу в історії України і Швеції.

Якби ситуація не була така серйозна та сумна, можна було б уволю посміятися з різкого, гротескного, сміхотворного контрасту, зіставивши таких союзників, як вірні, прямолінійні, чесні і тверезі відчайдухи Карла XII, з одного боку, та запальні, непостійні й віроломні, часто п'яні запорожці Мазепи — з другого.

Не менш комічним у цій трагедії є порівняння непорочного, чесного й справедливого Карла XII з Мазепою.

II. ПОЛІТИЧНИЙ АВАНТЮРИСТ

Іван Степанович Мазепа-Колединський належав до українського православного шляхетного роду. Родоначальник роду Мазеп отримав у 1544 році від польського короля Сигізмунда маєток Мазепинці, що у Білоцерківському повіті (тепер Київська губернія). Його обов'язком було відбувати військову службу при старості у Білій Церкві. У 1572 році король Сигізмунд Август підтвердив права його сина Михайла на володіння маєтком. Син Михайла, полковий суддя Федір, брав участь в уже згаданому повстанні Наливайка проти поляків, був виданий полякам і страчений разом з Наливайком у 1594 році.

Федір був бездітним, зате його брат Микола мав сина на ім'я Степан-Адам. Не властиве українцям подвійне ім'я можна пояснити тим, що за православним обрядом його охрестили Степаном, але згодом, під католицьким тиском, він змушений був прибрати друге ім'я, Адам. За вбивство польського шляхтича Зелінського Степана засудили у 1638 році до смертної кари, проте з допомогою хабара йому пощастило уникнути петлі, а в 1659 році король Ян Казимир відновив усі його втрачені раніше права і надав титул підчашого Чернігова, який успадкував по смерті батька його син Іван. Степан-Адам помер десь у середині XVII століття. Дружина Степана походила з роду Мокієвських і після смерті чоловіка стала абатисою Фроло-Вознесенського жіночого монастиря у Києві під іменем Марії Магдалини. Коли її син став гетьманом, вона перебралася до Москви, а через якийсь час стала управляти монастирем у Глухові. Померла у 1707 році, усього на два роки переживши свого далеко не молодого сина. Крім сина Івана, вона мала ще й доньку, котра тричі виходила заміж. Першого разу — за Обідовського: син від цього шлюбу став полковником і одружився із старшою дочкою українського генерального судді Кочубея Ганною; вдруге — за Вітославського: від цього шлюбу народилася донька Мар'яна, котра теж стала монахинею у Києві; третім чоловіком став Войнаровський. Останній шлюб був дуже нещасливий, бо третій чоловік, котрий був удівцем, привів з собою у дім не тільки трьох доньок від попереднього шлюбу, а й фанатичну прихильність до католицької віри. Щоб уникнути примусу й ухилитися від прийняття католицької віри, вона втекла з дому до матері і померла монахинею (можливо, навіть у Полтаві, бо відомо, що у 1709 році вона перебувала там). Від цього шлюбу народився син, Андрій Войнаровський[22], який став полковником на службі у шведів і, як законний спадкоємець Мазепи, завдав чимало клопотів наступним шведським урядам, у чому ми згодом самі впевнимося.

Інша вітка роду Мазепи — Васютинські (на відміну від Колединських) — з'являється у козацьких регістрах з XVII століття. А взагалі ім'я «Мазепа» не мало доброї слави у Польщі. Коли такий собі Касіян Сакович у 1644 році перейшов з православної віри в католицьку, його обзивали «таким-сяким мазепою»[23].

Рік народження Мазепи невідомий. І хоч не так уже й істотно, цікаво було б знати, у якому віці Мазепа у 1708 році прийшов до стану шведського короля. Видатний дослідник Мазепи М. І. Костомаров подає у своїй великій монографії про Мазепу (1885) рік народження гетьмана 1629,

інший дослідник, Ф. Уманець, намагається у своїй праці (Петербург, 1897) довести, що народитися майбутній гетьман міг не пізніше 1633 року. Дослідникам полишено необмежений простір для здогадів та припущень. Календар «Ді Европеіше ФАМА» за 1709 рік називає його вік — 83 роки, цифра дуже сумнівна, бо цей часопис був надто погано поінформований про події й відносини у Східній Європі. На одному фото Мазепи, зробленому за гравюрою на міді Норбліна, читаємо напис «ATATIS 78», на який теж не варто покладатися. Зате можна вважати достовірними дані, полишені сучасниками Мазепи, близькими до нього людьми, і за цими даними Мазепа міг народитися близько 1638 року, але не пізніше 1645; перша дата правдоподібна[24]. Адлерфельт вважав, що у 1709 році Мазепі було 64 роки, а Нордберг називає вік 70 років, словацький пастор Крман, котрий теж знав гетьмана, писав: «близько 70 років». Навряд чи могло йому бути менше 65, бо ж його мати прожила до 1707 року, а сам він ще в 1689 році скаржився на «похилий вік та пов'язані з ним болячки», проте не завжди можна приймати на віру вислови Мазепи про свою власну персону. Подумати тільки, що у сімдесятилітньому віці він пустився на таку легковажну авантюру, як «зрада» царя Петра, а за кілька років до того пережив свою найбезумнішу любовну пригоду.

Можемо тут навести приклад, яке враження справив непевний союзник шведського короля на двох уже згадуваних священиків. Ось що пише Нордберг: «Мазепа був за походженням польським шляхтичем. У юності, за правління Яна Казимира, служив пажем при королівському дворі. Під час одного із заворушень у Польщі якийсь польський магнат вирішив відправити свої статки у надійне місце і послав з ними Мазепу. Та магнатові не пощастило. Козаки напали на валку, ще й прихопили з собою на Україну Мазепу. Козацькі полководці мали його за свого найдовіренішого радника. Через кілька років, коли його покровитель упав у царську немилість і був засланий до Сибіру, козаки одностайно вибрали Мазепу своїм гетьманом, тобто полководцем. Правда й те, що у пору своєї юності він був хвацьким ловеласом, і навіть тоді, коли у сімдесятилітньому віці прибув до королівського стану, очі його палахкотіли вогнем. Він щоденно бував у короля, часом вони розмовляли сам на сам, а деколи при розмові був присутній граф Піпер. Усі бесіди велися латиною».

Вольтер у своїй історії про Карла XII описував Мазепу як «мужнього, діяльного, невтомного чоловіка, хай і похилого віку».

А ось що пише Крман: «Мазепа був чоловіком 70 років, серйозний на вигляд, освічений за козацьким звичаєм, знав латину, польську й російську мови, володів великим майном, зібраним з різних подарунків царя та польського короля, а також власних прибутків та річних податків від своїх підданих. Ціла Україна перебувала у залежності від свого гетьмана аж до кінця його життя, тож він вибирав собі помічників серед своїх наближених і надавав їм у користування хутори та села, а з інших підданих, навпаки, збирав гроші. Від кожного хлібороба він брав щорічний податок, два або більше польських злотих, залежно від платоспроможності. В усіх селах та більших містечках мав власні маєтки, рухоме майно, пивоварні та винокурні... Маючи пропольські настрої, він прихильніше ставився до поляків та шведів, аніж до московитів, але приховував це доти, доки міг».

А польський історіограф Еразм Отвиновський, який у своїй хроніці про правління Августа II[25] описував сучасні йому події, сказав про Мазепу, що це був чоловік «з непересічними здібностями, його весь час супроводжувало щастя, а в усього народу він був «in amore venerativo et adorativo timore»[3]. Про своє щастя він якось зухвало сказав: «Ni felicitati meae dust nisi moderatio ejus»[4]. Для Отвиновського Мазепа був польським шляхтичем, який хотів звільнити свій край для того, щоб потім перейти до Польщі! Далі ми побачимо, якою мірою його судження відповідало істині.

---

[3] «У шанобливій любові та побожній повазі» *(лат.)*.
[4] «Моєму щастю нічого не бракує, хіба що поміркованості у ньому» *(лат.)*.

Юність Мазепи лишається для нас білою плямою. Відомо, що він здобув добре виховання, очевидно, у Київській семінарії та в якійсь з єзуїтських колегій у Варшаві, а можливо, у Полоцьку. Відомо також, що, навчаючись, він провів кілька років за кордоном, правдоподібно у Франції та Голландії[26], на кошти мецената Краківської академії Новодворського. Товаришував йому тоді майбутній полковник артилерії Мартин Катський. Ще у 1655 році він брав участь у війні зі шведами, тож можна припустити, що Мазепа ще тоді мав до них симпатії. Те, що його легковажна натура виявилася дуже рано, можна судити з поради батька синові, що той повинен «навчатися поводження у вищих колах польського двора, а не чинити усілякі неподобства по корчмах».

Найдавніше свідчення сучасника про Мазепу знаходимо у мемуарах поляка Пасека[27]. Ян Пасек залишив надзвичайно цікаві рукописні спогади про свої пригоди під час війни та у мирний час (він був, між іншим, разом з військами Чарнецького у Данії в 1659 році — див. чудовий датський переклад Станіслава Рошнецького «Поляки у Данії») і двічі згадує там Мазепу. Мазепа на той час (після 1659 року) служив камергером або ж ад'ютантом при дворі польського короля і, судячи зі слів Яна Казимира[28], здобув собі там симпатію: «Зважаючи на його спритність, ми можемо сподіватися, що батьківщина свого часу ще почує про нього». У першому випадку (було це у 1661 році, коли Пасекові минув 31 рік) Мазепа, який перебував тоді разом з королем у Гродно, звинуватив Пасека у зраді, і це звинувачення не було необґрунтованим, бо Пасек плекав плани переходу з королівських військ Чарнецького до опозиційної партії конфедератів, та коли конфедерати запропонували йому посаду канцлера (секретаря), він відмовився скласти присягу, і справа зам'ялася. За доносом Мазепи Пасека арештували у Гродно. Та згодом його, звичайно, звільнили, і він ще й одержав від короля у дарунок 500 дукатів. З того часу Пасек затаїв зло на Мазепу, «новоспеченого шляхтича з козаків», і тільки чекав слушної нагоди, щоб помститися за образу. Така нагода з'явилася через рік, коли обидва запальні зухвальці зустрілися у королівському палаці у Варшаві. Ми подаємо тут дослівно переказ Пасеком тієї зустрічі, бо він ще й містить цікаві штрихи до картини тодішнього придворного життя, приправлене терпким і гострим гумором Пасека.

«Мазепа уже попросив у короля вибачення за той поганий жарт, який він зіграв зі мною у Гродно, і повернувся до двору. Ми щоденно ходили один попри одного, і давня образа не могла мені ані зашкодити, ані додати до тієї моєї доброї слави, якій заздрили конфедерати, а інші, навпаки, бажали мені. Проте образа на нього міцно засіла в мені і пробуджувалася найчастіше тоді, коли я бував напідпитку, бо саме у такому стані звичайно зринають у пам'яті усі заподіяні людині кривди.

Якось я проходив кімнатою, по сусідству з якою перебував король, і зустрів його (Мазепу. — Н. І.), але там були присутні й деякі придворні. Я виступив наперед, уже трохи підпилий, і сказав до того Мазепи: «Чолом, пане осавуле!» А він був дуже самовпевнений тип і тут же відповів: «Чолом, пане капрале!» Не встиг я опам'ятатися, як вліпив йому кулаком по фізіономії і відступив на кілька кроків. Він схопився рукою за меч, я також. До нас кинулися з криком: «Спиніться! За дверима ж король!» Проте ніхто не став на бік Мазепи, усі скоса поглядали на нього, бо був він падлюкою та з ніг до голови козаком, хоч і став недавно шляхтичем. До того ж усі знали про ту зненависть, яку я відчував до нього, і поважали мене за те, що я здружився з усіма, ні перед ким не запобігаючи.

Зчинився великий гвалт. Один з придворних увійшов до сусідньої кімнати й сказав: «Ваша величність! Пан Пасек дав ляпаса Мазепі!» Та король одразу ж обірвав його: «Говоритимеш тоді, коли тебе спитають!» Почувши про цей інцидент, єпископ злякався, що мене покарають. Тому він підійшов до мене й сказав: «Я не знаю вашої милості, але заради усього святого відступіться, бо це великий злочин дати ляпаса у королівських покоях комусь із королівських придворних». А я відповів: «Ваша святість не знає, що цей скурвий син мені винен». Та єпископ знову почав: «Хай

там що, тут не можна так поводитися. Вибачтеся, доки є ще час, доки король ще нічого не знає про це». Та я був упертий: «Ні, цього я не зроблю».

Мазепі плач здавив горло. Не так болів йому ляпас, як те, що придворні не стали на його бік, не потрактували його за рівню. Я саме розповідав єпископові, у чому полягала моя образа, коли увійшов камердинер і сказав, що король хоче бачити єпископа. Відходячи, камердинер так грізно глипнув на мене, що я подумав — королеві уже все відомо. Вони пішли до короля, а я подався у корчму. Наступного дня була субота. До замку я не пішов, бо, правду кажучи, трохи боявся — настрої людей у тверезому стані таки різняться від настроїв напідпитку. Усякими манівцями я вивідав, чи повідомили про інцидент короля, і мені сказали, що король про все довідався, але не розгнівався, хіба що різко обірвав камергера, який повідомив його про новину: «Що, мене це обходить? Нічого ж не сталося! Нема чого турбувати мене через такі дурниці!»

У неділю я поцікавився у камергера, чи можна мені з'явитися на очі королю. Той сказав, що король анітрохи не гнівається і навіть сказав таке: «Нема нічого дивного, ганьба болить більше, ніж рана. Щастя, що вони зустрілися саме тут, а не деінде. Мазепа легко відкрутився. Це був йому урок. Удруге знатиме, як зводити наклепи». Отже, я увійшов у покої, сім'я саме трапезувала [...].

Потім я ще мав розмову на цю тему й з іншими придворними. Я лишився задоволений і більше не думав про того Мазепу. Після трапези король покликав Мазепу і звелів нам обнятися й попросити один в одного вибачення. «Простіть один одному від щирого серця, бо ви обидва однаково винуваті». Нарешті примирення відбулося, і ми сиділи поруч за столом і пили».

Перебування Мазепи при польському дворі відіграло велику роль у формуванні його характеру. Там він навчився дипломатичної гнучкості, яка згодом, у важкий час, стала йому в пригоді, а його вроджена легковажність знайшла благодатний грунт у ласому до насолод Вавелі. Проте ця польська позлітка на неотесаній козацькій шкурі чимало посприяла його непопулярності серед українських козаків, і йому довелося докласти чималих зусиль, щоб крок за кроком реабілітувати себе перед козацтвом і довести, що він не є польським шляхтичем.

Після проголошення Мазепи гетьманом він так сказав на своє виправдання: «Мене звинувачують у тому, що замолоду я служив у покоях колишнього короля Яна Казимира і що моя сестра зараз живе у Польщі. Через це підозрюють мене у симпатіях до поляків. Те, що мій батько послав мене юнаком до польського двору, звичайно, правда, але не варто кидати на мене тінь підозри через це. Хоч я й служив при польському дворі, проте за покликом власного сумління перейшов на цей (лівий) берег Дніпра. До того ж тепер я на службі у царя, а не у польського короля. Попередні гетьмани думали інакше, але я завжди пам'ятав про те, що за це вони уже поплатилися».

А іншого разу він сказав таке: «Я вступив на царську службу без радості, у пригніченому стані духу, бо навколо мене розпускалися різноманітні чутки, начебто я поляк. Проте мій дід та мій батько народилися на Україні і служили великому государеві».

На Україну Мазепа подався для того, щоб від імені Яна Казимира вручити булаву новому гетьманові Правобережжя, польської України, Павлові Тетері[29]. Такою принаймні була офіційна версія. Але були, кажуть, і особисті мотиви, через які він не тільки не міг повернутися до королівського двору, а й взагалі зоставатися у польській Україні, тобто на правому березі Дніпра. Наступником Тетері тут став вольовий, рішучий і дуже честолюбний Петро Дорошенко[30], який у своїй сміливій політиці намагався довести до кінця справу Хмельницького і у союзі з турками — споконвічними ворогами християнства — сподівався зберегти самостійність і незалежність України від посягань Польщі та Москви.

У 1669 році Мазепа очолив особисту охорону Дорошенка, а в 1673 році

був посланий до Криму, щоб передати ханові кількох полонених козаків. Проте запорожці натрапили на слід Мазепи, визволили своїх товаришів, а його самого привели на Січ, де мали намір стратити. Новообраний кошовий Сірко вступився за Мазепу: «Пани братове! Не вбиваймо цього чоловіка! Він ще стане нам і нашій батьківщині у пригоді!» Так Мазепа уник кари, одначе лист Дорошенка до хана був пересланий гетьманові Лівобережжя Самойловичу, котрий повністю перебував під впливом Москви, а далі — цареві. Цар наказав запорожцям видати Мазепу. Отож не з своєї волі перейшов Мазепа на лівий берег Дніпра, проте через кілька років його звільнили, він був узятий до свити Самойловича і одержав у користування село Малий Самбор. На той час залишився майже без гроша, і не могло бути й мови про купівлю волів, тож йому самому з двома козаками доводилося впрягатися в плуг.

Печальна епоха руїни досягла тоді на Україні свого апогею. Попередник Самойловича[31] український гетьман Дем'ян Многогрішний[32] за таємну змову проти царя був засланий 1672 року в Сибір, в місто Зеленгінськ, а його наступником, за згодою Москви, проголосили попівського сина Самойловича, зверхнього, жадібного деспота. Дочка Самойловича вийшла заміж за боярина Шереметьєва і одержала як посаг маєток, будинок в Москві, дорогоцінне каміння на суму 750 карбованців, сукні й хутра на 1000 карбованців, а також 5000 карбованців готівкою. Але після її смерті Самойлович послав у Москву Мазепу до свого зятя з вимогою усе те повернути. Те, що Мазепа був учителем дітей Самойловича, не знайшло підтвердження, проте він, без сумніву, мав величезний вплив у гетьманському домі. Самойловича чекала така ж доля, як і його попередників: разом із сином Яковом його було заслано у Східний Сибір, а другого сина скарано на горло у Севську. «Ось так,— пише автор апокрифічної хроніки про козаків у період з 1648 до 1702 року на ім'я Самовидець[33] («очевидець», справжнє ім'я його могло бути Федір Коробка),— карає Бог тих, хто через свою пиху нехтує іншими: замість скарбів та маєтків велика бідність, замість дорогих карет російські підводи, замість одягнених у лівреї слуг стрілецький конвой, замість музики та співів щоденний плач та стогін, замість розкоші жалюгідна неволя».

Самойлович був ув'язнений та позбавлений гетьманства у 1687 році. Його наступником, віце-королем Малоросії, був обраний Іван Мазепа. Та не задарма дістався йому цей хисткий трон. Щоб змусити Голицина вербувати собі прихильників серед козацьких старшин, довелося Мазепі заплатити йому 10000 карбованців, котрі — принаймні частково — були взяті з конфіскованого майна Самойловича. Раз опинившись на цій хиткій вершині, Мазепа усе своє подальше життя майстерно балансував на ній аж до самого кінця.

Певний інтерес становить клятва Мазепи у вірності, складена московському цареві одразу ж після обрання, 25 липня 1687 року. Вона наочно демонструє наслідки «персональної унії» Хмельницького з Москвою.

«Я, раб божий Іоанн, обіцяю цим святим Євангелієм Господу Богу всемогутньому, в Трійці Святій єдиному, на тому, що бути мені у найсвітліших і державнійших великих государів, царів і великих князів Іоанна Олексійовича, Петра Олексійовича і великої государині, благовірної царівни і великої княжни Софії Олексіївни, всієї Великої, і Малої, і Білої Росії самодержців і многих держав і земель східних, і західних, і північних отчин і дідизн, і спадкоємців, і государів, і власників, у їх царської пресвітлої величності і у їх государевих спадкоємців у вічному підданстві вірно і постійно і з польським королем, ані з турецьким султаном, ні з ханом кримським не зрадити і ні про що з ними без їх великих государів, їх царської величності указу і повеління не зговорюватися, і не писати, і ради з ними не мати, і постановлені і дані ними, Великими государями, їх царською пресвітлою величністю мені, Іоанну, і старшині, і всьому Війську Запорозькому, і народу малоросійському на нинішній раді в обозі, у війську, на річці Коломаці, пункти в усьому держати кріпко і постійно.

На тому все обіцяю виконувати і цілую сіє Святе Євангеліє і Святий животворящий хрест господній.

Іван Мазепа, гетьман Війська їх царської пресвітлої величності Запорозького».

Формально і далі продовжували виконуватись умови, поставлені Хмельницьким, про запорозькі привілеї, право вибирати гетьмана та приймати іноземних послів, за винятком польських і турецьких. Після посвячення в Москві Мазепа влаштував банкет для бояр та старшин. За словами Гордона, шотландського інженера, що прибув до Росії в 1661 році і став першим навчителем юного царя у справах практичних, він випив чимало на цьому святі за здоров'я гетьмана під нестримні вибухи веселощів.

Уже з перших днів свого гетьманування Мазепа виявив політичну безхарактерність. Він мав чимало ворогів та заздрісників, особливо серед прихильників Самойловича, але, намагаючись підкупом чи запобіганням перетягти на свій бік своїх супротивників, він у той же час потайки доносив на них у Москву. А вони таким же підступним методом користувалися проти нього.

Але треба відверто визнати, що Мазепа виявив себе надзвичайно здібним реформатором на тій частині території України, яка була йому підвладна, і з гідним подиву дипломатичним тактом намагався урівноважити такі різні інтереси Москви та України. А труднощі були титанічні. Сам Мазепа якось висловився про своїх співвітчизників: «Серед українців трапляються й такі, котрі жадають безпорядків і бунту. Бідні хочуть вижити за рахунок багатих. Будучи за походженням того ж роду, що й запорожці, вони беруть собі за приклад методи запорожців, замість того щоб скоритися раз заведеному суспільному порядку. І хоча серед запорожців їм ведеться несолодко, проте вони у своєму безумстві завжди готові приєднатися до них».

Дві реформи, військово-політична та економічна, настроїли козаків проти нового гетьмана, «хитрого лиса й Маккіявеллі», як вони його називали. Московський уряд саме вирішив укріпити Київ та ще кілька міст по річці Самарі, щоб забезпечити собі надійну лінію оборони проти татар, і коли чутка околичними шляхами долинула до Січі, Мазепа затратив чимало зусиль, щоб утихомирити гарячі голови. Козаки — дуже гордий народ, і рити траншеї чи возити вапно й глину — справа, звичайно, не гідна «вільного козака». Друга реформа стосувалася до козацького привілею, монополії на горілку. Спочатку українським селянам дозволялося самим «курити вино на весілля чи для домашнього вжитку», а також дозволялося купувати невеличку бочівку горілки місткістю 10 кварт по 2 копійки за кварту. Однак скоро усі привілеї та «оренди» повністю скасовано, і винокурство стало державною монополією.

Рік 1689-й мав велике значення як у житті Мазепи, так і Росії. 10 серпня український гетьман із почтом 300 чоловік прибув до Москви у старомодному німецькому ридвані, в яких звичайно їздили закордонні посли. Він мав намір стати перед царівною Софією, проте дні царівни добігали кінця. Її брат Петро Олексійович готувався силою захопити трон. Мазепа зі своїм тонким політичним нюхом одразу ж збагнув нову ситуацію і 9 вересня прибув до Троїцького монастиря, щоб привітати нового монарха. Через день йому була надана аудієнція у царя Петра, яка пройшла, на його втіху, дуже успішно. І це ще один доказ його політичної гнучкості й особистої чарівності. На аудієнцію Мазепа з'явився у розкішному кафтані в оточенні козацьких старшин, далі йшли козаки з подарунками: золотим хрестом, інкрустованим дорогоцінним камінням, та коштовно оздобленою шаблею. Цариці-матері він підніс 10 ліктів золототканого оксамиту, а царевій дружині — діамантове кольє. На аудієнції Мазепа скаржився на труднощі своєї служби, на похилий вік та неміцні в'язи, обіцяв цареві служити вірою і правдою до останньої краплі крові та мовив, що віддає увесь український народ у царську милість.

Наступна зустріч з царем у 1696 році[34], після другого походу на

Азов[35], іще більше зміцнила добрі стосунки між сувереном та васалом. Мазепа приніс цареві у дар турецьку шаблю, інкрустовану золотом та коштовним камінням, а також щит, прикрашений діамантами та рубінами. Сам він одержав від Петра 12 відрізів оксамиту й атласу, 5 відрізів дамаску та кілька соболевих шкурок. Крім того, кожен козак одержав по карбованцю. Та ще більшим виявом великої довіри царя до Мазепи було те, що у 1700 році Мазепа був нагороджений орденом святого Андрія[36]. Першим кавалером цього ордена став Головін. У 1703 році польський король Август II вручив йому орден Білого Орла. А вершиною цих монарших ласк став 1707 рік, коли кайзер Йосиф I, щоб задобрити царя, дав «російському генералові, лицареві, дійсному таємному радникові» Мазепі титул князя святої Римської імперії. Диплом був підписаний у Відні 1 вересня 1707 року, там же зазначено: «без права передачі». Тож Мазепа не став офіційно визнаним німецьким князем, проте його герб внесено у геральдичні книги, і Мазепа, не гаючи часу, наніс княжу печать на всю свою зброю та інші цінні речі.

Усе це ще раз доводить, що до 1707 року Мазепа вірно служив цареві, і сам він зі своїм дипломатичним хистом гідно витримав важкі випробування, що випали йому на його високому посту. У 1698 році він писав до Москви: «За час мого одинадцятирічного гетьманування я здійснив 11 літніх та 12 зимових воєнних походів, тож неважко збагнути, які труднощі, біди, втрати та спустошення випали на долю Війська Запорозького та й усієї України під час цього безконечного походу». Мазепині знання українських степів та татарських звичаїв придалися Петрові I, коли він згодом гнав Карла XII степами до Бендер. Мазепа склав для царя план нової експедиції на Азов, і коли якийсь авантюрист із Полтави на ім'я Петрик[37], козацький писар, став підбурювати до війни проти Москви (1692), Мазепа несхитно стояв за царя, за «єдину, неділиму Росію». Врешті-решт Петрик був убитий одним козаком.

Багато місць на Україні ще й нині нагадують про незмірну владу цієї незвичайної людини та про нажите цією владою багатство. У рідному селі Мазепи Мазепинцях є курган, вулиця та погребок, названі його ім'ям. Біля Любеча, що за 190 верст від Києва на Дніпрі, стоїть так звана Мазепина гора з рештками замку, що його колись тут збудував Мазепа і якого у 1708 році подарував цар полковникові Полуботкові. Свою постійну резиденцію Мазепа мав у Батурині біля річки Сейм, засновану Стефаном Баторієм, а після 1669 року передану українським гетьманам. Проте після того, як цар наказав зруйнувати «гніздо зрадника», від резиденції не залишилося й сліду. Чудом зберігся прекрасний кам'яний будинок у Чернігові над Десною, який, за переказами, належав Мазепі (зараз там губернський архів). А в 1696-му Мазепі у спадок перейшов Ямпіль на Поділлі.

Те, що Мазепа зібрав собі великі маєтності, не підлягає жодним сумнівам. Улюбленці царя Петра вміли поєднувати інтереси вітчизни з власним добробутом, а Мазепа був не менш ласий до грошей, ніж інші українські гетьмани. Великою щедрістю він не відзначався, хіба що щодо православної церкви. Причиною такого ставлення було, очевидно, бажання спростувати чутки про його польсько-католицькі симпатії та «єзуїтське виховання». Він пожертвував значні суми на розширення та оздоблення Печерської лаври у Києві, будівництво кам'яного муру Лаври, яке він фінансував у 1698 році, та будівництво церкви Усіх Святих; він заснував два монастирі: Кам'янсько-Успенський біля Клинова та Домницько-Рождественський поблизу Макошина над Десною та ще церкву у селі Дегтярівці, котра й дотепер носить його ім'я.

Дивовижна здатність Мазепи розв'язувати будь-яку дилему, бути своїм серед польської шляхти, запорожців чи бояр свідчить не тільки про великий дипломатичний хист, а й про незвичайну силу його особистої чарівливості. Його блискуча кар'єра навряд чи була б можлива, якби не виняткова вдача, поєднана з високою інтелігентністю. Здібності Мазепи не викликають жодного сумніву. А те, що він не став справжнім державним

мужем чи дійсно визначною історичною особистістю, Мазепа завдячує двом великим вадам свого характеру, котрі гальмували поступ у його справах і тому наклали невитравну пляму на його ім'я. Одну з вад Мазепа успадкував від своїх попередників: повна відсутність принципової лінії у здійсненні своєї політики, брак політичної цілеспрямованості, стійкості в поглядах. Ця морально-політична непостійність привела його до того, що навіть щодо своїх найближчих соратників він опускався до підступності і зради. Дуже пізно прийшло до нього розуміння справедливості й несправедливості, правди й брехні, дійсності й романтики. В особі Мазепи святкував свій тріумф обмежений, ненаситний егоїзм епохи руїни.

А з першою вадою тісно пов'язана й друга: боягузтво. Вона виявилася ще у суперечці з Пасеком, коли він мовчки стерпів ляпас, і цей сором не давав йому спокою протягом усього життя. Хоч Мазепа як полководець усього Війська Запорозького не раз очолював військові походи, наприклад, на Азов, але ми не маємо жодного свідчення про те, щоб він хоч раз особисто відзначився у битві. У 1705 році Мазепу послано на Волинь для підмоги королеві Августові II, але воєнна історія не повідомляє про жодний подвиг, учинений там Мазепою, Окрім того, ми знаємо, яку жалюгідну роль відіграв Мазепа у воєнних діях безпосередньо перед Полтавою і після неї, навіть при певній скидці на похилий вік[39] це не прикрашає його.

Мазепі була властива ще одна вада, неприпустима для державного мужа такого рангу,— він дозволяв виставляти себе на посміховисько, а цього ніколи не прощають людині, яка претендує на право бути вершителем долі народу. Найбільше ця вада виявилась у його численних любовних пригодах, але про це мова окремо. Вони мало вплинули на хід історії, і щонайменше шведської. Інтерес цих «романтичних» любовних історій полягає хіба тільки в тому, що вони є фактичним відображенням буйного, нестримного життя Східної Європи за часів Карла XII.

III. ЗРАДНИК

У чому ж полягало «зрадництво» Мазепи? Які причини спонукали гетьмана перекинутися до шведів, яку мету він мав на оці? Коли і як нав'язав контакти з Карлом XII? Ось ці питання, які мають велике значення для шведської історії, для оцінки походу Карла XII на Україну, ще довго вивчатимуть дослідники.

Перш ніж удатися до розплутування клубка цих питань, цікаво було б дізнатися, яку думку про Мазепу та про його відступництво від царя мають його сучасники. Почнемо для зручності з наших літописців.

Ось що пише Нордберг у своїй історії: «Уже не раз траплялася нагода впевнитися, що товариство (Мазепа і козаки) ненадійне, воліє відсиджуватися у безпеці і полишає напризволяще своїх союзників, коли запахне смаленим. Лише тепер його величність починає щораз більше й більше розуміти, що не варто було приставати на пропозицію Мазепи і повертати війська на Україну... Мазепа помітив, що цар має намір відмінити усі договори та даровані привілеї, почав брати дворян у солдати, наклав тяжкі контрибуції на їхні маєтки, обмежив привілеї донських козаків; присилував свій народ одягнути чужий йому одяг, вніс зміни у релігію. Таким чином, Мазепа та його соратники постали перед фактом, що цар у новій війні ще більше розв'яже собі руки і візьметься до них (українців. — Н. І.), завівши свої порядки. Тому треба було негайно подумати про шляхи та засоби, щоб випередити події...»

Адлерфельт, який викладає суть подій більш діловито, ніж балакучий пастор, пише коротко і ясно: «Якби Мазепа виявив тоді (1708) більше рішучості, виправа короля, може б, і вдалася. Але через те, що цей старець почав вагатися — ану ж вдасться повернути собі милість царя,— він змусив шведського короля перебути певний час у Северії, не виявляючи жодних намірів прийняти його на Україні».

Уже згадуваний маркіз де Бонак, пасивний спостерігач дипломатич-

них перипетій походу, прихильник Станіслава, сказав про Мазепу небагато, але дуже позитивно: «Він мав достоїнство козацького генерала, зібрав чималий маєток, його боявся й поважав народ, був незамінним для царя, котрий не міг без його допомоги тримати той народ у покорі, його боялися поляки й поважали турки. Навряд чи знайшлася б у цих далеких краях людина, котра могла б зрівнятися у багатстві з Мазепою. Він стояв на голову вище від багатьох князів, особливо це стосувалося до благородства його характеру. Проте любов та біль до вітчизни, що ніколи не гасне у людських серцях, вирвала його з цього блаженного стану. Він утомився від своєї вивищеності, замішаної на залежності, і вирішив за краще бути рядовим у вільному краї, аніж головним управляючим України під п'ятою Москви. Він вступав у різноманітні угоди з сильними світу сього у Польщі, а коли побачив, що шведський король зважився на війну проти Москви, запропонував свої послуги і попросив у короля захисту. Мазепа вірно служив королю, але він надто пізно відважився на цей крок, а тому втратив усі свої статки, нічого не одержавши натомість».

Британський військовий інженер Гордон писав у своєму щоденнику: «Піддавшись на обіцянки Мазепи, Карл XII вирушив у 1708 році в похід до берегів Дніпра, на Україну. Утішений звісткою, що такий видатний полководець має намір напасти на Росію, великий візир Тйопрілі-Алі-паша переконував кримського хана Каплана-Гірея надати допомогу Мазепі, запевняючи того, що сильна турецька армія також готова піти війною на Росію і підтримати шведів».

Феофан Прокопович, знаменитий помічник царя Петра у справах підготовки кадрів духовенства, охарактеризував свого земляка таким чином: «Мазепа так високо сягнув у своєму становищі, що над собою бачив самого лише государя. Та, не вдовольнившись усіма тими благами, забажав він добути собі незалежність і для досягнення мети поклав собі використати шведського короля... Серцем та душею він залишався поляком та католиком і ненавидів Росію, але ніхто й ніколи не помічав за ним цих настроїв, бо він завжди вдавав, наче ставиться до Росії з повагою, любов'ю та відданістю. Він відзначався неабиякою проникливістю, зважував кожне своє слово і намагався розгадувати думки інших, завжди був обережний та замкнутий, часто до такої міри, що його мовчанку можна було зрозуміти двозначно. Деколи він прикидався п'яним, хоча насправді таким не був; хвалив щирість і відвертість інших, висловлювався проти хитрунів, зачаровував своїх співрозмовників та вивідував у них їхні таємниці».

Навіть Антоній Ктіфора у своїй історії про Петра Великого[5] вважав, що Мазепа використав Карла XII для здійснення своїх власних планів і заманив за собою козаків, переконавши їх, що шведський король посланий самим Богом, щоб принести Україні свободу.

Наприкінці XVIII століття жив на Україні фортифікаційний офіцер Олександр Іванович Рібельман (помер у 1789 році). Його рід переїхав до Росії разом із Шарлоттою Софією, нареченою царевича Олексія. Залишивши державну службу, він осів у своєму маєтку поблизу Чернігова, де й написав чудову працю про історію України. У цій праці ми зустрічаємо такі слова про Мазепу: «Він уклав союз зі шведським королем, щоб таким чином позбутися залежності від російського государя й утвердити своє становище на Україні як самостійного князя. Він віддався під покровительство Карла XII, хоча спочатку й таємно. Його зрада була не така вже й вигідна, як він собі уявляв. Король хоча й вступив за його намовою з військом на Україну, проте контролював кожен його крок. І коли Карл XII не знайшов прихильників на Україні, він вирішив, що гетьман обдурив його або ж — і це більше відповідало справжньому стану речей — що щастя відвернулося від нього».

Ці коротенькі характеристики, що мають певну цінність як вияв

---

[5] Згадана історія про царя Петра, яку цитують Рігельман та Костомаров, мені невідома, невідома також і особа автора, тому я не можу перевірити ці дані. *(Прим. автора).*

думок і поглядів сучасників, котрі належали до протилежних таборів, містять, звичайно, зерно істини про Мазепу. Отримати повний правдивий портрет Мазепи навряд чи й можливо, для цього його характер був занадто складний, а джерела, з яких черпалися наші відомості про нього, нечіткі і недостатні. До того ж у кожній людській душі є такі потаємні закутки, які неспроможне висвітлити жодне архівне дослідження. Проте, гадаю, ми будемо недалекими від правди, коли скажемо, що глибинними причинами відступництва Мазепи від царя були дві головні риси його характеру: владолюбство та боягузтво[40].

Знаходилося й знайдеться ще чимало таких, котрі охоче вбачатимуть у Мазепі нового Конрада Валленрода, оспіваного у визначній поемі Адама Міцкевича[6], який усе своє життя хитрував та прикидався, щоб на смертному одрі зірвати з себе маску і втішитися тріумфом над своїми одвічними ворогами, котрих він привів до загибелі. Але Мазепа далекий від образу того німецького рицаря, він не мав ані крихти від несхитної сили волі Валленрода, а тим більше не сподобився він радості на порозі смерті втішитися поразкою московитів. Мазепа був просто м'ячем у руках двох політичних велетнів, котрі змагалися між собою, щоб урвати більший шмат Східної Європи. Він зазнав краху, бо позиція його була надто слабка й нетривка, він не зумів передбачити, що Карл XII рано чи пізно не устояв би перед витривалістю московитів та їхньою чисельною перевагою. Ситуація на той час на Україні не була сприятлива. Те, що Мазепа у найважчий період свого життя порушив клятву на вірність цареві, само по собі важить небагато. У цьому він тільки повторив помилки своїх безхарактерних з політичного погляду попередників, а клятвопорушництво стало його другою натурою. Того, хто покинув Яна Казимира заради турецького симпатика Дорошенка, а тоді проміняв Дорошенка на промосковськи настроєного Самойловича, не гризтимуть докори сумління, коли він, піддавшись новій спокусі, відвернувся від царя Петра І, сподіваючись знайти іншого, могутнішого покровителя.

Та не поспішатимемо з нашим присудом, хай краще об'єктивні факти говорять самі за себе. На жаль, ці факти далеко не повні і часто необґрунтовані. Польовий архів Карла XII, як відомо, зник. Документи, видані Бантишем-Каменським та Яворницьким, містять дуже мало листів Мазепи за період з 1706 до 1710 року. Очевидно, Мазепі також було властиве успадковане від запорізьких отаманів небажання скріплювати чи засвідчувати свої вчинки письмово, а його особисті папери були знищені частково ним самим, а частково росіянами. Ще один архів міг би внести ясність у деякі темні моменти цієї історії — це архів Станіслава Лещинського, але й ці папери розгубилися або були пошкоджені, в кожному разі, вони стали недоступними для дослідників. Щоб довести хитрість та обережність, з якими діяв Мазепа за спиною російського царя, достатньо лише вказати, що жоден слов'янський письмовий документ нічого не повідомляє про містичного південнослов'янського розстриженого єпископа (назвемо його Руфимом[41]), який начебто служив посередником між Карлом XII та Станіславом Лещинським, у чому обманно переконували російських дослідників, посилаючись на вигадані свідчення шведських та інших іноземних сучасників.

На щастя, ми знайшли у російському архіві одне джерело, яке вносить деякий порядок у цей хаос пліток, інтриг та змов. Цим джерелом є дуже докладний звіт, якого написав 1 червня 1721 року Орлик Стефанові Яворському, могутньому митрополиту рязанському, коли він після укладення миру у Нюстаді зробив даремну спробу примиритися з Петром І. Орлик був генеральний писар гетьмана, тобто секретар. Звичайно, він міг не так уже й точно відобразити ті події з відстані у п'ятнадцять років. Проте та скрупульозність і сповнена каяття щирість, з якою він передає висловлювання свого гетьмана, збагативши їх власними рефлексіями, справляє дуже правдиве враження. До того ж Орлик, на мою думку, був

[6] Шведський переклад у збірці «Польські скальди», т. 1 (1899). *(Прим. автора).*

найсимпатичніший та найчесніший серед строкатого товариства запорожців, авантюристів та найманців, що збиралися навколо Мазепи і правили човном.

Аж до страти Кочубея у червні 1708 року стосунки між царем Петром та Мазепою залишалися якнайкращі. Ми вже знаємо, яке добре враження восени 1689 року у Троїцькому монастирі справив на юного царя його український гетьман, котрий з надзвичайною спритністю змінив своє політичне забарвлення, полишив напризволяще опальну царівну Софію, щоб уклонитися новому світилу, що з'явилося на видноколі. Незвичайно стрімка кар'єра Мазепи доводить, що ця людина мала непересічний дар зачаровувати усіх навколо себе, і не тільки слабосиле жіноцтво, а й мужів, починаючи з галантного короля Яна Казимира і завершуючи брутальним, запальним та недовірливим царем Петром. І той факт, що Мазепа протягом 20 років — набагато довше, ніж будь-хто з гетьманів до чи після нього — зумів зберегти своє становище, не став би реальністю, якби він, управляючи Україною, не служив вірою та правдою цареві. Цар Петро, котрий ніколи без вагомої на те причини не позбавляв прихильності своїх радників та підлеглих, жодного разу не піддавав сумніву чесність Мазепи у випадку з доносами Кочубея. Проте відомий один випадок, коли цар, як завжди, жартівливим тоном дав зрозуміти гетьманові, що його голова також не вічна на в'язах. Це трапилося на прийомі у Меншикова, коли цар натякнув про свій намір ввести козаків до складу регулярних російських військ. Тут втрутився Мазепа й сказав, що не варто у неслушний час сіяти неспокій серед козаків. Тоді цар назвав його зрадником і крикнув: «О, ні, тепер мені настала пора братися за вас!»

Особисті негативні риси Мазепи, боягузтво та віроломність, без сумніву, взаємопов'язані з його недовірою до козаків та й до всього українського народу. Чималу роль у цьому відіграло польське виховання Мазепи. Він не раз дуже відверто висловлювався на цю тему при цареві. «Мої попередники,— сказав якось він,— надто дотримувалися старих традицій та звичаїв або ж просто були нікчемними людьми, і їхнє правління дискредитувало їх навіть у очах самих же козаків. Гетьман повинен діяти так, щоб сприяти цілям та намірам царя і в той же час дбати, щоб не втратити довір'я підлеглих. Цього можна досягнути, якщо гетьман у найменших дрібницях підтримує козаків, а вони тоді вбачатимуть у ньому свого заступника й поборника своїх прав перед царем. У такий спосіб завойовується прихильність козацької черні; гетьман знає усі сподівання й побоювання, симпатії й антипатії козаків, і вони не мають перед ним жодних таємниць».

В іншому випадку гетьман писав цареві: «Наші люди обмежені і непостійні, їм незнайома військова дисципліна польського зразка, вони нездатні зрозуміти, що втрачають самі і що втрачає батьківщина, особливо коли вони бунтують. Хай великий государ не надто довіряє українському народу! Його царська милість могла б негайно послати на Україну добру армію сміливих, дисциплінованих солдатів, щоб тримати малоросійський народ у послуху. Проте з нашим людом треба поводитися м'яко й гуманно, бо цей непокірний, але й добрий народ озлоблюється, коли його насильно змушують до покори».

Ще у 1707 році Мазепа був щирим прихильником царя щодо його політики ведення війни проти Швеції. Уже на початку воєнних дій він написав Головіну: «Такий зручний момент, як зараз, може ніколи більше не повторитися, тож не вагаймося, бо Швеція неспокійний сусід, загарбує міста за містами, і все це здебільшого хитрощами, а не з ласки воєнної фортуни». І, виходячи з цих слів, немає жодного приводу для припущення, начебто Мазепа уже тоді хотів відволікти увагу царя до Балтики, щоб собі самому розв'язати руки на півдні. Коли Головін просив Мазепу не надавати великого значення перебільшеним чуткам про поразку під Нарвою, Мазепа відповів: «Я й сам знаю, що народ охоче перебільшує, коли мова заходить про морські походи та війни. Програш битви під Нарвою можна приписати волі Господа та непостійності удачі. Вона

міняється щороку, щомісяця й щодня, особливо під час війни. Ян Казимир вів бої із шведами під мурами Варшави і змушений був утікати до Сілезії, та раптом йому вдалося здолати шведів і знову вступити на трон». 28 березня 1701 року цар послав до Мазепи свого дяка (державного секретаря) Михайлова, щоб спитати у Мазепи поради: уступити формально правий берег Дніпра Польщі, щоб залучити поляків на свій бік у війні проти Швеції, чи ні. Гетьман тричі вклонився до землі і запевнив, що він «усе життя служитиме царю і голову свою покладе задля його блага».

Ще під час походу 1707—1708 років, до з'єднання Мазепи з Карлом XII, стосунки між сувереном та васалом видавалися бездоганними. Мазепа посилав з України царю гостинці: лосятину та косулячу печеню, груші, яблука та вишні, а натомість одержував рибу з Ладоги та Неви. Після битви під Лісною Мазепа привітав царя з перемогою і послав йому 2000 дукатів, побажавши, щоб цар «нещадно громив своїх ворогів». А у своїх посланнях весною 1708 року (з Батурина, Фастова, Білої Церкви) гетьман добросовісно звітував про виконання стратегічних наказів царя. 30 червня він надіслав цареві з табору біля Роськи привітання з днем ангела і висловив сподівання, що «зброя його царської величності, оплот трону, постійно відточуватиметься, щоб трощити ворогів і сокрушити пихатого шведського Голіафа».

У своєму останньому рапорті Петрові, писаному 18 серпня 1708 року у таборі біля Русанівки, гетьман повідомляє, що він згідно з наказом виступив з Києва до Ніжина і зайняв позицію в центрі України, за 18 миль від Києва, та ужив нових заходів для зустрічі ворога. В одному з універсалів Мазепа наказав селянам зібрати збіжжя з полів, змолотити його і сховати у надійному місці. «Я насторожі щодо усіх тих спокусливих листів, що надходять сюди...» — говорилося наостанку.

Та коли писалося це послання, слова гетьмана були вже не те що лицемірством, а просто відвертою брехнею старого лиса. Він уже піддався великій спокусі, хоча довгий час і відганяв її від себе. Обманом він добився свого високого становища і обманом позбувся його. А між тими двома точками відліку у його житті простягнувся ланцюг завдовжки двадцять років підступів, інтриг, правдивих і вигаданих звинувачень та доносів[42].

Ще у 1687 році один монах із Путивля доносив, що Мазепа підтримує таємні зносини з поляками, але Голіцин не надав значення тим пліткам. А ще через кілька років перехоплено донос, що Мазепа «продає правовірних християн невірним туркам» і що він не раз вступав у змови зі стрільцями, готуючи замах на царя. Цього листа мати Мазепи одержала з рук абата Фроловського монастиря, а у написанні його було запідозрено одного монаха. Мазепа у довгому листі, писаному з Батурина (1691), запевняв у своїй вірності цареві та усій династії з усіма їхніми довжелезними титулами, затаврував донощика як «диявола, батька брехні» і заявив про свою готовність «не тільки пролити кров, а й скласти голову за царя». Запідозреного монаха після катувань у Москві стратили у Батурині.

Проте у 1705 році донос був уже обгрунтований. До Мазепи, що тоді перебував у Замості, прибув такий собі Францішек Вольський з таємним посланням від Станіслава Лещинського. Мазепа наказав тоді полковникові Анненкову взяти Вольського під варту, не довіряючи тому, піддав Вольського тортурам, щоб вивідати у нього справжні наміри поляків, а згодом послав його на три роки в ув'язнення. «Зваблюючого» листа Лещинського Мазепа відіслав цареві, додавши до нього листа від себе на свій самозахист.

Коли і як вступив Мазепа у таємні зносини зі шведами, чи, радше кажучи, з прошведськи настроєними поляками? Якусь конкретну дату навряд чи можна назвати, але всі дані свідчать за те, що поляки ще на самісінькому початку війни скеровували свої погляди і сподівання на

могутнього й впливового гетьмана України. Російський дослідник М. П. Бантиш-Каменський пише у своєму описі зовнішніх зв'язків Росії про те, що у листі графа Піпера до Станіслава Лещинського, датованому 25 вересня 1705 року (цей лист був перехоплений в дорозі росіянами), говориться, що за всяку ціну треба переконати гетьмана Івана Мазепу перейти на бік шведів. Ось так, крок за кроком, розставлялися пастки для гетьмана, а ниті усіх інтриг тримала у своїх руках польська княгиня Дольська. Мазепа, котрий не раз розставляв пастки для жіноцтва, сам потрапив врешті-решт у тенета спокус та інтриг, сплетених жінкою на його погибіль[43].

Анна Ходоровська, дочка вінницького старости Кшиштофа Ходоровського, була одружена двічі. Першого разу її чоловіком був воєвода з Белза Костянтин Вишневецький, удруге вона вийшла заміж за улюбленця Яна Собеського, коронного маршалка князя Яна Кароля Дольського, котрий помер у 1695 році. Від першого шлюбу у неї були сини Януш та Михайло Вишневецькі, через них вона й породичалася зі Станіславом Лещинським. У шведському королівському архіві зберігається її лист, датований 7 вересня 1704 року, в якому вона по-латині дякує Карлу XII за возвеличення в королі Лещинського. Її особистий підпис опубліковано в журналі любителів автографів (1888), там же з'явилося й факсиміле Мазепи, датоване 26/16 серпня 1704 року. На той час Дольська була десь у віці 55 років, бо її молодший син Михайло народився 1680 року. Та їй, мабуть, вдалося зберегти стільки жіночої привабливості, щоб змусити спалахнути запального Мазепу. Орлик описував її як дуже звабну жінку. Проте насамперед цій жінці мала бути властива незвичайна дипломатична гнучкість, що, однак, не заважало їй бути глибоко релігійною особою.

Злощасне знайомство відбулося у липні 1705 року, а може, на Новий 1706 рік у Білій Криниці (Волинь). Мазепу, який перебував тоді у Дубно, запросили туди у ролі хрещеного батька внука Дольської (Михайло Вишневецький був одружений з Елізабет Остророгою). Після двох днів бенкетувань — за польським звичаєм — Мазепа поїхав разом з новою подругою у Броди, і, очевидно, тоді, а можливо, й при якійсь іншій нагоді він позичив їй під заклад маєтку у Чорному Острові 10000 дукатів. Про це мовиться у тестаменті Войнаровського, котрий зберігається у шведському королівському архіві.

Про зворушливі відносини між Мазепою та княгинею Дольською, про те, як гетьман піддався чарам княгині, ми довідуємося майже виключно з докладного листа Орлика до Стефана Яворського. Про події у Білій Криниці він висловлюється все-таки досить двозначно: «Чи мав Мазепа схильність до відступництва, чи замислював він зраду ще до свого походу в Польщу з вірними царю військами, ще до того, як диявол під приводом хрестин звів його з княгинею Дольською, ще до їхніх таємних нарад удень і вночі, знає тільки один Господь Бог. Проте з огляду на несхитну вірність його царській величності, яку він завжди засвідчував своєю службою, я вірю, що на той час він був вірний царському трону і щиро любив його царську величність. Один Бог відає, як вдалося Дольській своїми звабами схилити його до зради. Але ясно, що ця звабливиця зуміла затуманити йому голову»[44].

Повернувшись з Волині, де знову спалахнули юначі спогади та відчуття, Мазепа, здавалося, протверезів і звелів Орликові відправити княгині ввічливого листа-подяку. Та княгиня не здавалася. У 1706 році Мазепа одержав зашифрованого листа і ключа до нього. Листа він сприйняв на позір легковажно і сказав, сміючись, до Орлика: «Дурне бабисько! Вона хоче з моєю допомогою обдурити його царську величність, змусити його покинути напризволяще Августа, а натомість узяти під своє покровительство Станіслава і допомогти йому зійти на трон! Вона обіцяє знайти такі засоби, за допомогою яких його царська величність буде легкс переможений і розбитий шведами. Я розповідав про її дурні жарти цареві, і той посміявся над ними».

Але те зерно, яке заронила хитра жінка у душу Мазепи, не тільки не затопталось, а навпаки — проросло й продовжувало непомітно рости. Якось Мазепа сказав Орлику: «Хіба можна ще й тепер чекати віддяки за свою вірну службу, коли я, такий дурень, одразу ж не перейшов на другий бік, не пристав на такі пропозиції, які присилав мені Лещинський!» І зв'язок був продовжений. Коли Мазепа з царевичем Олексієм покинули Жовкву, де Мазепа мав таємну розмову з посланцем Лещинського, єзуїтом Зеленським, ректором Вінницької семінарії, гетьман попросив наслідника трону поїхати вперед, а сам звернув до хутора, що належав княгині Дольській. Там він зустрівся з монахом тринітарського ордену і мав з ним розмову, зміст якої залишився Орликові невідомий.

Через якийсь час Мазепа отримав нового листа від княгині, яка цього разу перебувала у Львові. У цьому листі вона описала один епізод, що відбувся під час обіду у фельдмаршала Бориса Шереметьєва. Коли княгиня згадала ім'я Мазепи, з похвалою відгукнувшись про нього, генерал Рьонне сказав: «Хай Бог змилосердиться над цим добрим та інтелігентним паном! Бідолаха не знає, що князь Олександр Данилович копає йому яму, щоб самому стати гетьманом на Україні». Шереметьєв підтвердив його слова. І коли Дольська спитала, чому ніхто з друзів Мазепи не хоче попередити його, Шереметьєв відповів: «Це неможливо! Ми самі страждаємо від цього, але змушені мовчати».

Витончена хитрість досягла своєї мети. Недовіра і буйність Мазепи зростали, і він сказав Орликові: «Я й сам добре знаю, що вони замислюють проти мене і проти вас усіх. Мене хочуть проковтнути разом з титулом князя Римської імперії, винищити усіх старшин, узяти під свою владу наші міста, посадити у них своїх воєвод або губернаторів, а якщо люд збунтується, то погнати його геть, аж до Волги, а Україну натомість заселити своїми людьми».

Заходи щодо зманювання Мазепи найширше розгорнулися у 1707 році. Мазепа одержав у Києві ще одного зашифрованого листа від княгині, якого йому розшифрував Орлик. У листі король Станіслав закликав його «вдарити у визначеному напрямку». Аби переконати Мазепу, що усе шведське військо одразу ж прийде йому на допомогу з Волині і що усі його побажання будуть виконані, гетьман був запевнений, що король Станіслав та шведський король Карл XII дають свої гарантії. Мазепа, за словами Орлика, зірвався з ліжка, на якому лежав, і скрикнув: «Клята баба! Спочатку вона просила мене, щоб його царська величність узяв під свою протекцію Станіслава, а тепер пише щось зовсім протилежне. Вона хоче обдурити мене, ця досвідчена птиця. Я загину, якщо дам одурити себе бабі. Хіба можна пуститися одного берега, не знаючи, чи досягнеш протилежного? Станіслав сам невпевнено почувається у своєму королівстві. Польська держава роздрібнена. Який грунт може гарантувати ця безумна баба? Я посивів, вірою служачи царю, як теперішньому, так і його батькові та братові. Не вдалося звабити мене ні королеві Яну, ані кримському ханові, ні донським козакам. І ось тепер, наприкінці мого життя, якесь бабисько має обвести мене навколо пальця?»

Після цього Орликові звелено скласти відповідь, у якій Мазепа просив княгиню Дольську не посилати йому більше листів, які підривають його честь. Хай княгиня не думає, що він на схилі віку здатний порушити клятву вірності, дану його величності ще в юності. Він залишиться вірним цареві аж до смерті і тому просить княгиню не компрометувати його своїми посланнями.

Проте Орликові так і не довелося відправити того листа[45]. Даремно бриніла муха, вона вже міцно заплуталася у розставлених тенетах.

16 жовтня 1707 року Мазепа був змушений відкритися своєму секретареві. (Ця сцена повністю списана з монографії М. Костомарова про Мазепу. Витяги з неї переклав шведською мовою Ц. Сільферстольп і опублікував в історичному журналі 1883 року (прим. перекладача).

Наступного дня після цієї важливої розмови Орлику звелено написати листа Лещинському з вибаченнями за зволікання, мотивуючи його тим, що

у Києві та в інших укріплених містах на Україні стоять московські гарнізони і «козаки не сміють звести голови, як куріпки під пильним оком яструба»; кілька тисяч російських солдатів перебувають при гетьманові, контролюючи кожен його рух, а головні сили царської армії у Польщі, біля самих кордонів України.

Найбільшою перешкодою у здійсненні безпринципних намірів Мазепи були, звичайно, самі українці та запорожці. Козаки постійно не довіряли своїм гетьманам, підозріваючи їх у корисливих намірах захопити владу у свої руки та в інтригах з Москвою і Польщею, щоб обмежити «привілеї» України. Особливо це стосувалося до пропольськи настроєного Мазепи, який завжди неоднозначно ставився до своїх старшин: то по-панібратському, то стримано. Мазепа перебував у постійному страху, що йому доведеться спізнати долю Самойловича, і він намагався численними інтригами утримувати свої слабкі позиції. Козаки, ясна річ, також не плекали дружніх почуттів до Москви, бо ще на початку Північної війни вони мали нагоду познайомитися з українською реформаторською політикою Петра І, коли цар заявив, що Україна повинна брати участь у бойових діях проти шведів, і вимагав послати козацькі полки в Інгемарланд та Лівонію, тоді як російські війська вступили на Україну і стали просуватися в глиб краю. Козаки пообшарпувалися, були погано озброєні, ще й терпіли зневагу від московитів. Під час виснажливих робіт у гирлі Неви козаки скаржилися, що тут не те що ніхто не зважає на їхні законні права, що вони не одержують належної їм каші та цукру, їм просто видають лише половину хлібного пайка. Багато хто з козаків уже тоді почав нарікати, і в 1702 році цар Петро видав циркуляр, адресований старшинам та полковникам, що «під загрозою смертної кари та прокляття» козакам забороняється переходити на бік шведів. Однак до альянсу з поляками козаки були ще менш схильні, бо вже добре спізнали на своїй шкурі їхню владу та зверхність.

Не більш надійним союзником була запорозька республіка на Січі, чия політика могла визначатися просто тим, яка погода того дня надворі. Запорожці усім серцем та душею ненавиділи Москву. Особливо затятим ворогом царя був новообраний у 1701 році кошовий Костянтин Гордієнко[46]. Щоб переманити кошового на свій бік, Петро після першої перемоги над шведами біля села Ерестфер у Лівонії через посередництво Мазепи виділив запорожцям тисячу дукатів, одяг та соболині хутра. Проте запорожців мало цікавили подарунки, більшість з них повернулися додому, на Січ, інші зосталися в Польщі, приставши до Лещинського. Войовничі настрої козаків умить спалахували, але й так само швидко гасли. Якими неперевершеними були запорожці у своїх нищівних походах проти азіатських полчищ, такими невмілими й непутящими показали вони себе у веденні війни поруч з найвишколенішим військом Європи, із звичними до перемог, бездоганно дисциплінованими вояками Карла XII, проти стратегічно грамотного війська Петра І, котре уже пройшло «шведську школу».

Коли великороси дедалі нахабніше почали вторгатися на Україну, полковник Горленко сказав Мазепі: «Ми постійно молимося Богу за душу Хмельницького і благословляємо його ім'я за те, що він визволив Україну від польського іга, але тебе проклянуть нащадки, якщо ти покинеш нас у такій неволі». Мазепа ніколи не повідомляв наближених до себе людей про свої наміри, не втаємничував у свою політику, зате в критичний момент завжди влаштовував так, щоб видавалося, наче це старшини, генералітет виявляли ініціативу і змушували його до вирішального кроку, а сам він мав тоді змогу зняти з себе відповідальність за наслідки. Уманець у своїй біографічній розвідці про Мазепу зробив спробу, щоправда, досить слабеньку, довести, що Мазепа був тільки знаряддям ведення політики у руках старшин, а не навпаки.

Після битви під Лісною, коли Меншиков у Стародубі одержав наказ вирушити на південь для зустрічі з Мазепою, Мазепа скликав полковників з Миргорода, Прилук, Лубен на нараду до генерального квартирмейстера Ломиковського. Усі одностайно висловились проти виступу Мазепи

з полками на з'єднання з Меншиковим. Натомість була висунута пропозиція просити покровительства у шведського короля, щоб зупинити вторгнення великоросів на Україну. Коли Ломиковський та й інші схотіли з'ясувати для себе плани Мазепи та його позицію щодо альянсу зі шведами та поляками, він роздратовано відповів: «Навіщо вам це? Покладіться на мою совість та тонкий розум, який не поведе вас хибним шляхом! З ласки Божої у мене одного розуму більше, аніж у вас усіх разом взятих! У тебе, Ломиковський, уже старечий розум! А у тебе, Орлику, ще надто дитинячий і недосвідчений. Я сам знаю, коли мені слати послів до шведського короля». Потім Мазепа витягнув скриньку і звелів Орлику взяти з неї й прочитати привезений Зеленським універсал до українців. Усі залишилися ним задоволені.

Мазепа тим часом намагався ухилитися від виконання наказу рушати до Стародуба, посилаючись «на неспокій в Україні». Меншиков послав ще одне письмове прохання виступити в похід. Коли Мазепа прочитав листа, полковники мовили до нього: «Якщо поїдеш туди, то пропадеш і ти, і ми, і вся Україна». Тоді Мазепа послав до Меншикова свого племінника Войнаровського, вибачаючись, що через «важку, смертельну хворобу» змушений їхати до Борзни і прийняти там останнє помазання від митрополита київського. Полковників сердила повільність та зволікання гетьмана, і вони ще раз послали до нього Орлика спитати, коли буде послано гінця до Карла XII: навіщо й далі зволікати, якщо шведи стоять уже «під самим носом»? Мазепа тоді знавіснів і звалив усю вину за повільність на «плішивого лиса» Ломиковського: «Від вас не дочекаєшся путньої ради, тільки нападаєтеся на мене».

Та згодом він заспокоївся і ознайомив із своїми «таємними планами» Бистрицького, а Орлик склав по-латині інструкцію для графа Піпера. Її переклав по-німецькому аптекар гетьмана, проте вона не була скріплена ні підписом, ані печаткою. До шведського табору у ролі перекладача разом із Бистрицьким поїхав полонений швед. У своєму посланні Мазепа вітав прибуття короля на Україну, просив його покровительства для себе, запорожців та усього українського народу і висловлював сподівання на «швидке звільнення від московського іга». А тому, що Мазепа був у великій небезпеці, шведські війська мали якнайшвидше прибути на допомогу. Для цієї мети тримали напоготові пороми під Макошином (зараз важливий торговельний пункт на північний схід від Чернігова, бо тут судноплавну Десну перетинає важлива вітка залізничної колії сполучення Кременчук — Лібау).

Той же Мазепа, за словами Орлика, побачивши, що Карл XII справді вирушає на Україну, сказав якось у своєму оточенні: «Сам диявол керує ним! Він споганить усі мої плани і приведе за собою цілу російську армію, щоб до останку зруйнувати Україну і погубити нас усіх!» Чи брехав та лицемірив Мазепа й цього разу, чи, може, це мимоволі прохопилися його найпотаємніші думки? Щодо мене, то я схильний повірити останньому, бо Мазепа ніколи не вмів приймати глобальні рішення. Уся його поведінка влітку та восени 1708 року вказує на те, що він у своєму страху та сумнівах втратив дипломатичну розсудливість і сам уже не знав, чого хоче.

Що то були за обставини, за яких Мазепа уклав договір з Карлом XII та Лещинським? Офіційного документа, який потверджував би факт такого договору, немає[47]. І лише через кілька років стало відомо, що за умовами цього договору Україна мала стати самостійною державою (разом з Києвом, Черніговом) під протекторатом шведського короля. Смоленськ відходив до Польщі, а Мазепа мав одержати титул князя і взяти на себе управління Полоцьким та Вітебським воєводствами. Проте цих документів, які повинен був передати болгарський священик, козаки так і не побачили, бо Мазепа добре знав, що Запорожжя ніколи не погодиться на хай там яку залежність, бодай трохи схожу на залежність від Польщі. Згідно із словами Орлика, Мазепа у разі остаточної перемоги Карла XII мав намір написати цареві, що Україна, як вільний народ, хоче жити у спокої під протекторатом шведського короля. Очевидно, Мазепа

сподівався, що Карл XII разом з Левенгауптом рушить просто на Москву, Любекер в той же час займе Петербург, а Станіслав разом зі шведськими полками під командуванням Реншелда ступить на терени України.

Після військової наради, яку цар скликав у квітні 1707 року у Жовкві[48] (там Мазепа таємно прийняв єзуїта Зеленського), гетьмана з якоїсь невідомої причини не було запрошено до царського столу. Це страшенно розлютило Мазепу. «Якби я служив Господу Богу, то був би винагороджений сповна. Але тут, на землі, навіть якби я перевтілився в ангела, то мав би саму лише невдячність». Не задовольняла його також і перспектива служити під зверхністю «булочника» Меншикова у Волині, до того ж він затаїв зло на могутнього вискочня, бо якось сватався від імені свого племінника Войнаровського до сестри Меншикова і спершу одержав її згоду, але потім надійшла відмова, бо «цар, можливо, й сам візьме сестру Меншикова за дружину».

Під Різдво 1707 року Мазепа мав нову зустріч із Зеленським у селі Оленівка поблизу Батурина, але сам не поїхав. Щоб не накликати підозри, він послав замість себе Орлика. Проте пізніше Мазепа з Зеленським зустрічалися особисто ще двічі у Гончарівці, під Батурином. Зеленський повідомляв про «чисельність шведських військ та їхню добру озброєність», а також натякнув про воєнні плани шведів: Карл XII начебто мав намір йти з Литви просто на Москву, а Лещинський — на Київ, щоб з'єднатися з татарською ордою.

Тим часом Мазепа цілу зиму 1707—1708 року намагався поводитися так хитро, щоб не викликати підозри з боку царя, і доклав усіх зусиль, аби спрямувати недовіру монарха на Сенявського, на котрого й справді не можна було покластися. Той, у свою чергу, звинуватив Мазепу у таємній змові, бо Мазепа не послухався наказу і не пішов зі своїми полками до Дубно та не залишив Україну військам Сенявського. Мазепа, звичайно ж, знову пожалівся царю, що пліткарі не дають йому спокою і що гетьманство не дає йому нічого, окрім болю та страждань. На початку 1708 року з'явився ще один донос. Якийсь Мирон, що повертався через Крим з турецької неволі, почув, начебто полковник Дрозд, посланий бусурманами до Лещинського з посольською місією, довідався про листа, котрого передав польському королю Мазепа. У листі повідомлялося, що козаки разом з польськими й татарськими військами мають намір виступити проти царя. І цей донос послано цареві. Цар не надав листу великого значення, проте звелів строго контролювати й карати всіх, хто з'являвся з таємними посланнями та провокаційними прокламаціями, надрукованими російським шрифтом у Данцігу.

Врешті треба згадати й той факт, що прихильник Лещинського Тарло намагався у листі до Мазепи, датованому 9 червня 1708 року, переконати гетьмана перейти на бік Станіслава та Карла XII, запевняючи його від імені обох королів, що запорожці й увесь український народ збережуть свої вольності й права, а також матимуть нові, якщо тільки гетьман «звільниться з-під ярма тирана». Цього листа Мазепа також показав Головкіну і, згідно з вказівкою останнього, відписав 23 липня Тарлу, що зрада царя для нього річ неможлива, а українці ніколи не об'єднаються з поляками.

А тим часом сталося те, чого вже давно побоювалися,— «диявол привів на Україну Карла XII», за висловом самого ж Мазепи. Цар Петро, якому ніколи не бракло рішучості, негайно відправив посланця до Мазепи із стратегічними вказівками. «Оскільки ворог,— йшлося у листі, писаному у Горках 8 серпня 1708 року,— перейшов Дніпро і рушив до Пропойська, вам слід якнайшвидше вирушити з Києва у глиб України і бути надзвичайно пильними, бо ворог стоїть уже біля ваших кордонів». А в новому листі, присланому гінцем від Станіслава (16 серпня), повідомлялося, що шведи покинули Могилів і стали табором за 6 миль від міста. Мазепі належало нести вахту між Києвом та Черніговом, бо «невідомо, як

поведеться ворог. Якщо він рушить на Україну, вам доведеться діяти згідно з відданими вже наказами та на власний розсуд. Коли ж він поверне на Смоленськ, вам слід з вашими військами перейти Дніпро й вирушити до Білої Церкви, щоб захистити наші інтереси, бо прихильно настроєні до нас поляки дуже просять про це».

У листі з Улановичів (6 вересня) цар повідомив, що Карл XII змінив свої первісні плани щодо України і подався до російських кордонів, тому Мазепі слід негайно ж виступити до Білої Церкви. Через вісім днів той самий наказ був уже повторений з Латри. А в наступному посланні (20 вересня) з Могутова цар наказав своєму гетьманові з усіма полками рушити на злуку з російським військом, щоб зупинити ворога перед російським кордоном. «Якщо ворог справді рушить на Україну, я не тільки дозволю українським полкам повернутися, а й сам з усім військом, з піхотою та кавалерією, вирушу з вами, щоб захистити Україну. Як нам відомо, ворог змінив напрям маршу до ріки Созь і стоїть поблизу села Критів».

А зловісні хмари щораз більше громадилися над Україною та над головою гетьмана. Коли Мазепі стало ясно, що Карл XII, здобувши перемогу під Головцином, збирається дотримати своєї обіцянки, гетьмана опосів нестерпний страх, і цього разу не симуляція важких приступів подагри уклала його в ліжко, як тоді, коли йому не хотілося йти на злуку з російським військом. У Борзні він дійсно прийняв останнє помазання від новоспеченого митрополита київського Йоасафа Кроковського, а Головкіну старий грішник написав, що стан його безнадійний, бо він десять діб не міг ні їсти, ані спати[49].

За 12 верст від Новгорода-Сіверського, у селі Дегтярівці, є церква, яка носить ім'я Мазепи, бо начебто він її збудував. За місцевою легендою, саме тут Мазепа поклявся у вірності Карлу XII. З церковної дзвіниці відкривається прекрасний краєвид, і цілком правдоподібно, що звідси могли бути помітними умовні сигнали з Батурина та Стародуба.

21 жовтня із шведського табору повернувся Бистрицький з усним вітанням від шведського короля та повідомленням, що шведські війська будуть на Десні, притоці Дніпра, уже наступного дня. А наступного дня прибув Войнаровський і сповістив, що Меншиков перебуває у дорозі до Борзни, хоче зустрітися з «умирущим» гетьманом. Войнаровський таємно покинув Меншикова, почувши розмову між двома німецькими офіцерами: «Хай Бог змилосердиться над тими людьми! Завтра їх закують у кайдани». Мазепа з молодечим завзяттям, «наче буревій», зістрибнув із смертного одра і того ж вечора поспішив до Батурина. Наступного дня він перейшов Сейм та Коропець і подався до Десни, де вночі проти 25 жовтня зустрівся з першим полком шведських драгунів. Поперед себе він послав до Орлівки Ломиковського, котрий потім супроводжував свого пана аж до Бендер і через три роки після його смерті сам помер у Яссах. Сам гетьман 28 жовтня був у Горках (за 10 верст від Новгорода-Сіверського) з дуже незначними військовими силами (дані неточні — 1000—2000 чоловік), а наступного дня він постав перед Карлом XII.

Зображуючи сцену зустрічі, Костомаров цитує тільки Адлерфельта. Гетьман мав при собі відзнаки своєї високої влади: булаву та бунчук. Виголосивши коротку, але «добре складену» промову по-латині, він подякував королеві за його протекцію, а Богові за звільнення від московського рабства, поцілував Карлу XII руку[50], і йому було дозволено сісти. Адлерфельт так описує Мазепу у цей момент: «Це був чоловік 64 років, худий, середнього зросту, із зосередженим виразом обличчя та вусами, закрученими на польський штиб. Він веселої вдачі, вміє сміятися, сипати дотепами, розважаючи інших. Уміє добирати слова, в його мові багато здорового глузду».

Але у нас є й інше свідчення, що відображає момент зустрічі з королем. Крман пише у своєму латинському щоденнику: «Він прибув до короля з невеликою свитою. Замість знамена внесли жезл, увінчаний золотим наконечником з пишним кінським хвостом[51]. Це були княжі штандарти. Другий штандарт був менший, його прикрашав хрест без

хвоста. Після аудієнції він сів за стіл разом з королем, який займав один бік довгого столу. По праву руку від короля сидів Мазепа разом зі своєю свитою коло десяти чоловік. У складі свити був і племінник Мазепи фельдмаршал Войнаровський, котрий сидів ліворуч від короля, навпроти Мазепи. Обід тривав близько години. Король не зронив ні єдиного слова, хоча за столом час від часу й виникав легкий гамір. Серед присутніх було багато високих осіб, цікавих подивитися на Мазепу. Після обіду король звелів принести гетьманські штандарти, йому цікаво було роздивитися їх. Мазепа ж подався до своїх військ, що стояли неподалік, там уже зібралося багато шведів. І хоча йому з великими труднощами вдалося вивернутися від московитів, проте одразу стало ясно, що цей хитрий лис не дасть себе так просто запопасти у петлю».

У щоденнику Роберта Петреса (Квеннерстедт: Королівські щоденники воєвод, 1) описується день 23 жовтня 1708 року: «Увечері власною персоною прибув запорозький полководець Мазепа до його королівської величності. При ньому була свита з кількох поважних українських козаків. Він попросив покровительства у його королівської величності та ще просив, щоб король оборонив український люд і не заподіяв шкоди ані народові, ані йому самому, бо ж до цього дня вони були ворогами. Після аудієнції та наданих йому милостей Мазепа того ж вечора виїхав разом з усією свитою до села Камінь».

Коли Войнаровського під час ув'язнення у Петербурзі змусили свідчити про гріхи Мазепи (близько 1720), він цю зустріч описав так: «Дядько приїхав у кареті. Попереду, позаду і по обидва боки карети його супроводжували четверо шведських кавалеристів, а по узбіччях дороги були виставлені для параду війська. Шведський король дуже приязно прийняв дядька і всіх, хто з ним прибув...»

Вибір зроблено. Карл XII і Мазепа, дві крайні протилежності, знайшли один одного і вже не розлучаться, аж доки виснажений подагрою гетьман не помре після важких випробувань у Бендерах. Рубікон перейдено: шведські війська та козаки-союзники перейшли Десну поблизу Мезина 5 листопада 1708 року.

А тепер ми врешті-решт спробуємо дати відповідь на запитання: у чому ж полягала так важко проклята зрада Мазепи? Хто став її жертвою? Він зрадив себе самого і своїх близьких, і тому цей його вчинок більш злочинний з морального, аніж політичного боку. Проте навряд чи можна стверджувати, що Мазепа зрадив Україну чи запорозьку козацьку республіку. Більшість українського населення вороже ставилася до політичного альянсу з далекою, чужою країною, про яку воно лише знало, що править там незвичайний полководець. Приєднання України до великоруського царства, початок якому поклала «персональна унія» Хмельницького, очевидно, прискорило відступництво Мазепи, а було те відступництво лише питанням часу. На той момент український народ ще не був політично зрілим, а ця якість просто доконче потрібна для побудови держави. Що ж до запорозької козацької республіки, то вона уже стала анахронізмом і пережила сама себе.

Те, що Мазепа покинув свого царя та благодійника, прослуживши йому вірно і за добру платню більше ніж 20 років, наклало, певно, незмивну пляму на його характер, але цей крок можна пояснити політичними причинами, бо Мазепа керувався у своїй «зраді» великою й благородною метою, а у політиці так уже ведеться, що ціль виправдує засоби. Цією метою була свобода для всієї України та її державна самостійність. Суперечність полягала в тому, що саме цієї мети і не дотримувався Мазепа у своїх діях, а майже цілковито керувався власними мотивами, хоч і багато розбазікував про козацьку вольність та «московське ярмо».

Якби Мазепі вдалося втілити цю ідею в життя, він став би, без сумніву, одним з найвидатніших мужів Східної Європи усіх часів і історія навряд чи звинуватила б його за те, що він за сприятливих для своєї країни

обставин обманув царя — до цього його змусило васальне становище України. Тут можна взяти за приклад Хмельницького, історія не засудила його за здійснений ним вчинок.

Якщо проникливий Петро два десятиліття дозволяв Мазепі обводити себе навколо пальця, то можна тільки дивуватися, як Карл XII попався на гачок, наставлений для нього польською дипломатією.

Та коли навіть нам, з відстані століть, важко дати остаточну оцінку південноросійському походові Карла XII, притому що ми краще знаємо топографію України, її історію та характер українського народу, то тим більше можна простити Карлу XII, що він так обманувся, довірившись українцям та запорожцям!

Люди часто судять за зовнішніми результатами. Удався б український план Карла XII, його вславили б у хроніках та літописах як найвидатнішого державного мужа свого часу (хоча він і так посідає визначне місце у воєнній історії), і тоді стали б дійсністю великі мрії Густава II Адольфа та Карла X Густава.

Але мені не сходить з-перед очей найдивовижніша у нашій історії картина: Карл XII та Мазепа пліч-о-пліч стоять на березі Десни — два зовсім різні характери, які тільки можна собі уявити, але волею історичної долі нерозривно пов'язані між собою. З одного боку — блідий, серйозний, з відкритим поглядом молодий король з півночі, увінчаний короною, що нетвердо тримається на голові, а з другого — старий, хитрий гетьман з України з крихкою булавою, готовою щомиті розламатися. І коли обидві ці постаті зникли на південно-східному околі християнської Європи, були вони чимось більшим, аніж просто двома, хай і незвичайними, чоловіками, які покинули театр воєнних дій. Розсіялася романтична мрія про українську вільну державу, завершилася великошведська героїчна сага.

У круговерті шукачів щастя, авантурників, інтриганів, пліткарів, перебіжчиків та відступників, котрі були головними дійовими особами у трагікомедії, що звалася «зрадництво Мазепи», вирізнялася мовчазна постать, вища за всіх, єдина у цьому жалюгідному фарсі з чистим та ясним характером, хоча політична особистість її є й дотепер загадкою для нас.

Ця постать — Карл Дванадцятий.

IV. ТОВАРИШ ПО НЕЩАСТЮ КАРЛА XII

Життєвий шлях Мазепи завершився, по суті, «зрадою» Мазепи. Те, що сталося потім, було досить швидким і безславним згасанням. В історії його постать майже повністю витіснена велетенськими тінями Карла й Петра, а в літописах нічого не згадується про подвиги шведського союзника. Це був духовно й фізично зломлений старець, котрий на схилі віку прийшов просити допомоги у Карла XII.

У цій праці не ставиться за мету повторювати усе те, що було написане про Полтаву — Бендери, починаючи з хронік Адлерфельта та Нордберга і кінчаючи студіями сучасних досліднидків епохи Карла XII: Єрне, Вестрін, Е. Карлсон, Галлендорф, Квеннерстедт, Стілле та багато інших. Мені б хотілося тут подати кілька уривків, узятих з різних джерел, головним чином українських, невідомих або маловідомих у шведській літературі.

Коли Меншиков виявив, що «оперений та досвідчений птах», як сам себе називав Мазепа, піддався на спокуси княгині Дольської і полетів своєю дорогою, ситуація для нього прояснилася. Мабуть, ні разу не проявлялася так рішучість та хитрість царя Петра, як одразу після відступництва Мазепи.

«Ми,— писав він Меншикову тієї самої ночі, коли довідався про гетьманову втечу,— дізналися з вашого листа про нечувану зраду гетьмана. Треба було сумувати раніше, перш ніж сталося зло, і слід було не допустити до того, щоб козацьке військо послухалося намов гетьмана,

і не дозволити йому перейти Десну. Треба негайно послати кілька драгунських полків у ті краї! Склич полковників та старшин і скажи їм якомога приязніше, щоб вони прибули сюди і обрали нового гетьмана».

І графу Ф. М. Апраксіну написав невтомний цар: «Я змушений повідомити вас, що вчинив новий Юда, Мазепа. 21 рік служив він вірою і правдою, але тепер, на краю могили, став зрадником і покинув свій народ напризволяще. Та справедливий Бог, який ніколи не дозволяв вершитися злу, не сприяв здійсненню його намірів. Як ми знаємо, він ніколи не вів благочестивого життя, і ми сподіваємося, що він накличе на себе ще більше нещастя, ніж те, якого побажав іншим, згадається йому і кров Самойловича».

А 28 жовтня 1708 року, того самого дня, коли Мазепа стояв перед Карлом XII, Петро у своєму таборі над Десною закінчив складати прокламацію до українського народу: «Нам, великому государю, стало відомо, що гетьман Мазепа забув страх перед Богом та дану нам, великому государеві, клятву, скріплену цілуванням хреста, і перейшов на бік ворога нашого, шведського короля, домовившись спочатку з посадженим шведами на польський трон Лещинським, щоб разом з ним уярмити український народ, як це колись уже було за польського панування, а церкви та чудові монастирі передати унії. Тому ми оголошуємо, що колишній гетьман хитрістю, без нашого на те наказу, наклав оренду та інші податки на український народ під приводом оплати війська, насправді ж для власного збагачення. Віднині ці кошти стягуватимуться у нашу державну казну»[52].

Перший акт помсти полягав у захопленні Батурина та варварському руйнуванні маєтку Мазепи, і цей факт шкідливо позначився на подальших військових операціях шведів. Ім'я зрадника мало бути стерте з лиця російської землі, а митрополита київського разом з двома єпископами викликали аж до Глухова, де повинна була розміститися резиденція нового гетьмана, щоб оголосити анафему Мазепі. Прибічників Мазепи, яких було схоплено у Батурині, стратили. А оскільки самого Мазепу не змогли запопасти, то влаштували йому умовну страту через повішення. Про цей грубий фарс сам цар писав з очевидним задоволенням: «Сьогодні (6 листопада) виставлено було парсуну (тобто фігуру, ляльку), яка уособлювала Мазепу, знято з неї орденську стрічку, а саму її передано катові. Той обв'язав її шнуром і поволік вулицею, а потім повісив на шибениці посеред міської площі».

Наступним актом помсти було обрання нового гетьмана, і вибір мав, звичайно, відбутися за бажанням царя. Полуботок, молодий полковник з Ніжина, зажив доброї слави, проте Петро вважав його «занадто здібним» і побоювався в його особі нового Мазепи. Тому гетьманом був призначений старий полковник із Стародуба Скоропадський, який був «вірним його царській величності, мав авторитет серед українського війська і добре знав справи».

Даремно пробував Скоропадський відмовлятися, посилаючись на похилий вік. У своїй клятві на вірність він повинен був пообіцяти, що поведе українське військо проти Мазепи і ніколи не вступатиме з ним у контакт. Тут цар був спокійний. 7 листопада, наступного після виборів дня, цар писав: «Проклятий перебіжчик і скурвий син Мазепа заподіяв шкоди перш за все собі самому, народ не хоче більше чути його імені».

Врешті-решт український люд вдалося заспокоїти щедрими обіцянками, спокусливими пропозиціями та брехливими запевненнями. «Нам відомо,— писалося у маніфесті (Глухів, 9 листопада),— що наш ворог, шведський король, побачивши виснаження й зневіру своїх військ у тому, що їм вдасться протистояти численним противникам, мужнім російським та українським полкам, завоювати ваші й наші землі, втративши біля кордонів та під Смоленськом багато живої сили, змушений був повернути і спробував хитрощами випередити наші війська, рушивши в Україну на запрошення зрадника Мазепи, зайняв там багато важливих міст, обклав населення важкими поборами та податками, сплюндрував, понищив край,

як це він уже зробив у Польщі, Литві та Саксонії, прикриваючись маскою оборонця нашої батьківщини, а насправді ж для того, щоб віддати український народ у польське ярмо, у рабство Лещинському, який з його допомогою був обраний королем і який обіцяв шведам відступити Курляндію, Самогітію та польську Лівонію за тієї умови, що Україна дістанеться йому, а Мазепа стане самостійним князьком».

Після цього нестримного потоку слів названо втрати Левенгаупта («з 16000 чоловік уціліло ледве 3000; були захоплені усі гармати, знамена 8000 обозних возів) та сказано про любецький контрнаступ у Інгерманляндії. (Це саме було повторено в універсалі Скоропадського до українського народу, тільки він ще додав, що основна армія Карла XII «у найголовніших битвах» зменшилася по кількості наполовину). Наприкінці описувалося, як шведи грабували церковні чаші та ікони у Мінську, Борисові та Могильові, заходили до церков під час відправи, а в Могильовському кафедральному соборі «викинули на вулицю святе причастя, плоть Христову, вихопили у священика чашу і випили вино». «Карл XII мучить і морить голодом полонених, замість того щоб виміняти їх, наказує полонених українців бити до смерті й відрубувати їм пальці» і тому подібне. А у щирих запевненнях шведського короля «таїться смертельна отрута його недоброзичливих намірів».

Схожого змісту була й царська прокламація до запорожців, яким пообіцяли по 1500 гульденів на кожен курінь річно поверх звичної платні. Тому, хто доставить полоненого генерала ворожої армії, була обіцяна нагорода 2000 рублів; за полоненого полковника призначалося 1000 рублів, а за кожного солдата — по 3—5 рублів. Шведів звинувачувалося у тому, що вони влаштовували у православних церквах стайні або ж перетворювали їх на лютеранські чи уніатські кірхи. «Ми можемо без зайвого сорому сказати, що жоден народ під сонцем не користувався такими свободами, привілеями та податковими обмеженнями, як український, з його царської милості, бо ані гроша не забрали ми з України у нашу державну казну»[52].

Шведи також не гаяли часу і зверталися до українського корінного населення зі своїми маніфестами. Того ж дня, коли відбулася зустріч Карла XII і Мазепи, шведський військовий комісаріат видав королівський маніфест, що шведська армія зовсім не збирається завойовувати Україну, тож хай жителі заспокояться і не чинять шведським військам жодних перешкод, а навпаки, хай продають за готівку увесь потрібний армії провіант. А у завіреному Піпером маніфесті українською мовою (Ромни, 16 грудня 1708 року) шведський король змагається з царем у пишномовності: «Загледівши блиск нашої переможної зброї на ваших просторах, Москва накивала п'ятами, навіть не зваживши чинити нам опору, хоча ми не раз давали нагоду для битви...» Потім перелічувалися численні військові успіхи: під Колябіном, Мєсковицями, Напою (там вбито і поранено 2000 чоловік), під Мілтевим, Суботином, при переході річки Созь, під Горками (там 4000 росіян, які обороняли міст через Десну, чкурнули під натиском 600 шведів), а також під Смілою, де «здобуто перемогу над трьома російськими драгунськими полками». Далі спростовувалися брехливі й перебільшені чутки про уявну поразку Левенгаупта під Лісною та про невдачу Любекера в Інгерманляндії. «Для чого ця пуста похвальба московитів, як не для того, щоб за лайкою та зневажливими словами сховатися самим? Усім-бо давно відомо, що московити щодо подачі брехливих свідчень втратили всякий сором».

Насправді маніфест Карла XII справив невелике враження на українське населення. Селяни ховали свої запаси у лісах, крали бойових коней та чинили усілякі неподобства. Загалом шведів приймали ніяк не за «визволителів з московського рабства», швидше неприязно, за винятком одного села, де їх привітали хлібом і сіллю. А шведи у свою чергу з недовірою ставилися до самого Мазепи і до його свити. Гетьман мав при собі «почесну варту», яка насправді шпигувала за ним. Полковника Зеленського та генерального осавула Максимовича охороняли п'ятдесят чоловік, а до кожного із старшин були приставлені двоє вартових. З меншою

пересторогою ставилися до звичайних козаків і дозволяли їхнім дружинам відвідувати їх у шведському таборі.

Повага та доброзичливість, з якими приймав Мазепу Карл XII, трохи підбадьорили старого, і він 30 жовтня 1708 року послав Скоропадському такого листа («з мимовільною правдою та усвідомленою брехнею»):

«Ворожа нам московська влада уже давно поклала собі за мету позбавити нас наших останніх вольностей та привілеїв. Тепер Москва намагається здійснити свої наміри, це добре видно з того, як вона без будь-якої вагомої на те причини починає відбирати у нас наші міста, виганяє з них наших людей, прирікаючи їх на нужду та неволю, наводнює міста своїми військами. Так трапилося в Стародубі, Чернігові, Ніжині під брехливим приводом, наче робиться так через наступ шведів, але навіщо робити це й там, де шведів ніяк не чекали? Навіщо, наприклад, посилати полк до Полтави?.. Безсилі, безвольні війська утікають перед переможними шведськими полками, здатні тільки на те, щоб нищити наш люд та плюндрувати наші міста. Тому ми, за згодою генеральних старшин, полковників та усього Війська Запорозького, змушені були просити високого покровительства шведського короля, який завжди був могутнім захисником покривджених, любить правду та ненавидить брехню, з надією, що його королівська величність оборонить нашу любу вітчизну та наше військо від тиранічного московського іга і не тільки збереже наші права та вольності, а й помножить і розширить їх, у цьому король дав своє незрадливе королівське слово і письмово його завірив».

Але після Батурина знову з'явився жалісливий, скімлячий тон. Мазепа жалівся Орлику: «О, злі і нещасні наші починання! Бачу, що Бог не благословив мої наміри! Але Бог мені свідок, не бажав я християнського кровопролиття, а замишляв так: прибуду в Батурин з королем шведським і звідти напишу його царській величності вдячного листа за його протекцію та в ньому ж пропишу про всі наші колишні і теперішні образи, відібрані права та вольності, крайнє розорення й уготовану пагубу всьому нашому народу, а накінець додам, що ми як добровільно, заради єдиного східного православ'я віддалися під царську руку, так і тепер, будучи вільним народом, добровільно відходимо, дякуємо царській величності за протекцію, не хочемо рук наших простягати на кровопролиття і будемо чекати під протекцією шведського короля повного нашого звільнення. Я надіюся одержати свободу не війною, а миром, через угоду; я думав всякими способами схилити шведського короля до такого миру з його царською величністю. Але тепер усе піде інакше: Україна, настрашена долею Батурина, буде боятися триматися з нами заодно».

У 1707 році Мазепа хвалькувато запевняв Станіслава, що на Україні перебуває близько 7000 москалів, і він з їхніх трупів «прокладе міст через Дніпро для шведів». Але уже в листі польському королеві з Ромен, датованому 5 грудня, пише про те, як важко досягти мети у такому складному становищі. Тому просить він від щирого серця та від імені всього українського народу узяти до рук зброю, щоб спільними зусиллями задушити дракона. Особливо це на часі тепер, коли Москва своїми закликами та універсалами підбурює населення до громадянської війни. Тож Мазепа чекає приходу короля і «покриває тисячею поцілунків його войовничу руку». Цей лист був перехоплений росіянами.

Ніщо так не доводить боягузливе вагання та фальш Мазепи, як той факт, що наприкінці 1708 року він зробив спробу відновити свої стосунки з царем. До російського табору прибув миргородський полковник Данило Апостол, який разом з Мазепою перейшов на бік шведів, і розповів, що Мазепа згоден видати цареві Карла XII разом із шведськими генералами, якщо Петро поверне йому гетьманський титул та гарантуватиме визнання перед Європою. Хитрий Петро звелів Головкіну вступити в переговори, але переговори готові були провалитися через рішучий опір царя щодо умови, котра стосувалася до надання гарантій. Врешті цар про людське око погодився і на цей пункт. Апостол зволікав з відповіддю, тому Мазепа послав з тією ж пропозицію спочатку свого цирульника, котрий був на службі у Войнаровського, а згодом полковника Галагана. Зрештою цар,

здавалося, переконався у щирості розкаяння Мазепи і звелів Головкіну 22 грудня дати милостиву ствердну відповідь[53].

Та з усієї тої затії нічого не вийшло. Апостол та Галаган залишилися у російському таборі, де Галаган згодом прислужився як шпигун і товмач, а Апостол видав таємницю, що Мазепа, мовляв, показував йому листа від Лещинського, в якому говорилося, що Україна об'єднається з Польщею на тих же умовах, що й Литва. Мова також йшла про те, що Лещинський разом з Мазепою та частиною війська під командуванням полковника Е. Д. фон Крассова залишиться на Україні, а сам Карл XII піде на Москву.

Нову зраду Мазепи цар оголосив у черговій відозві до малоросійського народу 3 лютого 1709 року у Сумах: «Ми довели вам, що безбожник заманив шведів на Україну, щоб віддати край у польське рабство та змусити божу церкву до унії (з католицизмом), хоча він у своїх «пашквілях» і клявся, що робить це для блага українського народу, який повинен стати повністю незалежним від нас і від Польщі. Але тепер його ганебна брехня викрилася. Він називає себе вірним підданим Лещинського, а Україну його вотчиною. Високопоставленими особами нам повідомлено, що Лещинський уже подарував Мазепі воєводство у Польщі та титул князя. Про те, якою безбожною злобою до українського народу, людей духовного та світського стану сповнений зрадник, свідчить такий факт: один схоплений нами шпигун на допиті виказав, що був посланий Мазепою з листом до чернігівського єпископа та ще до кількох осіб. Коли його мордували, він признався, що був навмисне посланий Мазепою до Глухова. Йому обіцяли нагороду за умови, що він, коли буде схоплений, скаже, начебто йому доручено передати цього листа».

Значною мірою фіаско Карла XII було зумовлене тим, що обіцяна підмога запорожців не прибула. Часи тепер були зовсім не ті, як за Хмельницького, коли він своїм авторитетом полководця зумів підняти на національно-визвольну боротьбу проти поляків і папізму Запорожжя та усе козацтво Лівобережжя.

На Січі, яка після 1652 року була перенесена в устя Чортомлика, панувала, як звичайно, анархія та самоуправство. Старше покоління козаків, яке стояло на засадах «законності», признавало верховенство царя Петра, але молоді гарячі голови під проводом відчайдушного Костянтина Гордієнка, котрий яро ненавидів Москву, отримали перевагу. Козаки, звичайно ж, прийняли гроші, послані царем: 12000 карбованців для війська, 500 дукатів кошовому, а 2000 карбованців старшинам, проте з його посланцями обійшлися неприязно. Одному з них погрожували, що втоплять, якщо він не забереться геть, а монаха Іродіона Жураховського мало не спалили живцем у смолі як шпигуна. У своєму листі-відповіді вони насміхалися з царя, як свого часу із султана, і висунули свої вимоги: звільнити українські міста від російських солдатів, щоб і сліду їхнього не лишилося; укріплення Камінний Затон та Самара повинні бути зруйновані; козакам має бути надане вільне право користування млинами на річках Пслі та Ворсклі, а також безперешкодна плавба під Переволочною. Прапороносець Скоропадського Терняк, котрий зібрався у Крим, щоб повідомити хана про заміну гетьмана, був затриманий на Січі, а інший посланець новоспеченого українського гетьмана вбитий.

Цей конфлікт серед запорожців вилився у відкриту боротьбу тоді, коли Гордієнко — войовничий кошовий — вирушив з тисячею козаків на з'єднання з Мазепою. Уночі він напав на російський загін, йому пощастило захопити у полон кількох московитів, яких урочисто допровадили до шведського табору у Будищах. Цар, котрий тоді був у Воронежі, не на жарт стурбувався загальним рушенням на Україні, але й тут не покинула царя прихильна до нього фортуна. Запорожців було розбито під Сокольним, а Гордієнко змушений був передати булаву кошового Сорочинському, який належав до старшого, консервативного, покоління козаків. Та цар і тому не довіряв, та й не без причини, тож гнів його упав на вольних братчиків по другий бік Дніпровських порогів. Туди вирушив полковник П. Яковлєв з трьома полками. Він зробив даремну спробу взяти Січ

штурмом, бо від весняної повені річка розлилася, і Січ опинилася серед води, напасти на неї можна було тільки з човнів. Російські полонені, котрі опинилися на Січі, були жорстоко замордовані, а одного козака, якого Яковлєв послав на Січ з листом від Меншикова, утопили, як собаку. Проте росіянам надійшла підмога — драгуни князя Волконського та козаки перебіжчика Галагана, який добре знав місцевість. Січ захопили і зруйнували, щоб, за словами Меншикова, «й сліду не залишилося від цього зрадницького гнізда». Запорожців, котрі уціліли у тій кривавій бійні, взяли в полон.

Тим часом Гордієнко на початку злощасного 1709 року послав до Мазепи депутацію з 80 чоловік з повідомленням, що запорожці стали на його, гетьмана, бік, довідавшись, що гроші, одержані від царя, у них одібрано. Сам Гордієнко вирушив із Січі 1 березня з тисячею козаків, а 15 березня написав Лещинському листа, просячи військової допомоги для любої вітчизни, України. Проте цей лист був перехоплений форпостами Сенявського і переданий А. Дашкову, російському резидентові у Варшаві. 26 березня Гордієнко й Мазепа зустрілися у Диканьці, і того ж дня Мазепа там виголосив останню блискучу промову: «Я дякую вам, запорожці, за довіру до мене і високо ціную ваше щире бажання прислужитися вітчизні. Бог мені свідок, що, віддаючись у руки шведського короля, не діяв легковажно і не мав на меті власну вигоду, лише любов до батьківської землі змусила мене до цього. У мене немає ні дружини, ані дітей. Я міг би податися до Польщі або куди-інде, щоб там спокійно дожити даровані мені дні. Та з почуття обов'язку честі і щирої любові до України я не можу сидіти склавши руки і віддавати край на поталу свавільним тиранам. Мені чудово відомо, що цар має намір переселити нас на інші землі, а вас, запорожців, перетворити на драгунів і знищити дотла ваші житла. Те, що ви дотепер зберегли свою свободу, маєте завдячувати мені, Мазепі. Та якщо здійсниться намір царя, вас усіх пов'яжуть, ув'язнять і зашлють у Сибір. Меншиков уже вирушив з величезним військом (на Січ), і ми повинні завдячувати винятковому провидінню, що саме у цей час шведський король ступив на нашу землю і дав усім людям надію на визволення від гнобителів. Я вважав за свій обов'язок звернутися до шведського короля і сподіваюся, що Бог, який щойно відвернув від нас небезпеку, допоможе нам скинути ганебне ярмо. Тримаймося разом, запорожці! Я клянуся перед вами, і ви теж повинні поклястися мені у несхитній вірності та приязні».

Наступного дня Мазепа показав Гордієнкові дорогу до шведського табору у Будищах (за 57 верст від Полтави). При Гордієнкові було 50 запорожців та 115 полонених росіян та козаків. Гордієнко подякував по-латині Карлу XII за його заступництво та за старання звільнити український люд від жахливого ярма російського царя і заявив, що його соратники «готові пожертвувати життям»...

Від імені короля промову виголосив (теж по-латині) державний секретар Гермелін. Потім подарунками були нагороджені козаки, які брали участь у битвах з росіянами. Усього було видано 1000 дукатів, а шведській військовій казні Мазепа позичив 60000 дукатів. Як ми згодом побачимо, після смерті Мазепи розгорілася велика суперечка з приводу того, звідки гетьман узяв ті гроші: з власних статків а чи, як це насправді й було, з запорозької військової каси. Крім того, король обіцяв кожному козакові на Різдво по 4 карбованці та по каптанові. Після аудієнції козаків пригощав Реншелд, і, за словами Крмана, козакам було дуже весело у шведському таборі. «Вони бенкетували три дні, аж Мазепа зліг». Для прощання у короля мали з'явитися десять козаків, але за тієї умови, що вони до обіду не візьмуть і краплі у рот, бо «король терпіти не міг п'яних».

Войовничі запорожці виявили бажання одразу ж іти у бій з московитами, але Карл XII, похваливши їх за бойовий запал, сказав, що слід стриматися і добре підготуватися до майбутніх битв, дочекатися слушного моменту. Козаки покидали свої шапки вгору, повихоплювали з піхов шаблі і закричали від захоплення.

Ось так ці запорожці нерозривно пов'язали свою долю із шведським військом, брали участь в усіх складних перипетіях перед Полтавською битвою, і усі прийдешні нещастя чигали й на них.

«Не думаю, щоб ця зима минула без генеральної баталії, але усе в руках божих, і хто знає, кому усміхнеться щастя»,— так мовив Петро своє вагоме слово. Проте його припущення не так скоро здійснилося. А у шведів та й у Мазепи з'явився ще один ворог, небезпечніший, ніж москалі,— жахлива зимова холоднеча, яка нещадно спустошувала шведські ряди. В усіх записах та нотатках учасників шведського походу, починаючи від листів графа Піпера до своєї дружини і закінчуючи скупими записами простих солдатів, розповідалося головним чином про жахливі страждання від стужі і про мужність воїнів війська Карла XII, які стоїчно, мовчки терпіли усі незгоди. За це вони заслуговують, як мені здається, найвищої слави та хвали.

Згадуючи про каролінців, ратників Карла XII, ми пам'ятаємо тих, хто змушений був піти за Левенгауптом у невідомість, в принизливу неволю, у сибірську крижану тюрму. Багато з тих, чиї тлінні останки спочивають у непримітних курганах поблизу Полтави, під Побиванцями, чи в інших місцях по берегах Ворскли, на значній віддалі від помпезного російського некрополя з назвою, що зовсім не відповідає істині, Шведська могила, не здобули більшої слави, аніж їхні предки, які з такою ж незворушною вірністю проливали кров та клали свої голови «на лютцерських пагорбах та лейпцігських рівнинах».

Існує щось значно страшніше, аніж оспівана скальдами смерть на полі бою. Солдати у запалі битви охоплені однаковою бойовою гарячкою і йдуть у бій під грім барабанів та сурм, сліпо скоряючись наказам командирів, ідуть назустріч невідомій небезпеці, яка, можливо, принесе їм перемогу, честь та трофеї, а може, блискавичну смерть від сліпої кулі. Та хіба можна це порівняти з тими небезпеками та стражданнями, від яких потерпає змучена труднощами походу, що триває роки, виснажена й обдерта армія під час довгих суворих зимових місяців у чужій країні у боях проти чужого непокірного люду? Ці шведські солдати, селяни з діда-прадіда і вишколені на войовників, билися за ідею, яку не міг або й просто не хотів осягнути їхній омбежений розум. З кожним днем вони більше й більше віддалялися від рідних осель, котрих більшість з них уже ніколи не побачить знову. Та ніхто, як правило, не жалівся. Це мовчазне геройство доводить, без сумніву, дві речі: по-перше, те, що Карл XII був своєрідною людиною і винятковим полководцем, а по-друге, те, що шведи у своєму бажанні показати світові, на що вони здатні, не були звичайним собі народом.

З каролінських щоденників, виданих професором Квеннерштедтом, я дозволю собі навести кілька рядків, записаних 1 жовтня 1708 року лейтенантом Йоахімом Матьє Лютом: «Наша бідна армія терпить безнастанну нужду. Не знаючи замислів ворога, ми ні на хвилину не можемо розпружитися, та й до того ж постійні скарги серед нас: що ми будемо їсти? що ми будемо пити? як убережемося від холоднечі недалекої вже зими? А як багато виголоднілих солдатів лягали на землю й гризли з голоду ялинову кору, намагаючись такою неприродною їжею заспокоїти змучений шлунок, а потім тяжко, у муках вмирали». 24 грудня знаходимо у його щоденнику такий запис: «Під час кожного переходу знаходили не менше 25—26 чоловік обмороженими, у яких доводилося віднімати ступні, кисті рук, а то й ноги — жахливе видовище... Не можна було без здригання дивитися, як на льоту падали додолу замерзлі на смерть птахи; домашня птиця теж гинула від холоду; не могли протистояти стужі ані ми, ані наші коні, багато з них падали замертво...»

У поході Карла XII на Україну брав участь словацький священик, ім'я якого уже не раз згадувалося на цих сторінках, Даніель Крман.

Народився він 1663 року в Угорщині в родині німецького походження (Германн), вивчав філософію та теологію у Бреслау, Лейпцігу та Віттенберзі, у 1706 році став суперінтендантом лютеранської церкви у словацькій Угорщині. Щоб допомогти своїм ущемленим єдиновірцям в Угорщині, він відвідав шведського короля під час його походу через Польщу. Зустрівся він з ним 16 серпня 1708 року (за новим стилем) у Могильові, а тоді, хотів він того чи не хотів, довелося йому супроводжувати шведську армію аж до Бендер. Проте його благородна місія не цілком провалилася, бо за той час він одержав від Карла XII 1000 талерів та ще 20000 талерів на відбудову спаленої духовної семінарії у Пряшеві. Про цю виснажливу подорож Крман писав у своєму щоденнику, котрий зберігається у Віденській придворній бібліотеці і котрий у 1894 році був опублікований у збірнику угорської наукової академії «Монументальна історія Угорщини» (т. XXXIII). І хоча ці надзвичайно цікаві записи не є таємницею для шведських дослідників, проте їх використовували дуже рідко, тому не зайве буде навести тут кілька витягів, користуючись прекрасним критичним рефератом, писаним українською мовою, професора Томашівського зі Львова.

Тільки-но прибувши до Могильова, словацький священик пережив такий жах, що «йому аж волосся дибки стало на голові», бо біля міських воріт він побачив картину, на якій було зображено двох єзуїтів, а напис на картині гласив: «Vos estis mundi lux»[7]. У шведському таборі Крмана прийняв генеральний польовий інтендант, який провів його самого та свиту до доктора Мальмберга, «сповідника короля та президента військово-церковної консисторії», а потім до міністра, графа Піпера. Той прийняв його холодно, але пообіцяв влаштувати аудієнцію у короля наступного дня. Вони відвідали також секретаря канцелярії Олофа Гермеліна, котрий на довгу промову Крмана дав милостиву відповідь від імені короля.

Як і більшість шведів, Крман був переконаний, що вина за невдалий похід лягала на Мазепу, до того ж він відчував особисту антипатію як до самого Мазепи, так і до козаків узагалі. Цікаво він описує церемонію поховання козака. У труну клали шаблю, а на груди покійному індульгенцію з відпущенням гріхів та листа київського митрополита до св. Михайла, в якому мовилося, що покійного можна впустити в царство небесне.

Крман критикував і шведів. «Міста і села велів спалювати Карл XII, руйнувати до основи житла та вбивати жителів. Лише тих, що прийшли сюди з України, відпущено додому і наказано під загрозою смерті ніколи більше не ставати проти шведів». А ще він розповідав, як під час штурму Веприка «дехто із звитяжних шведів з мечами кинувся на жінок, які лили окріп та кидали каміння на голови нападників». Про жахи зимової холоднечі Крман залишив запис у щоденнику, писаний у ніч на 30 грудня 1708 року у селі Липове над річкою Ромною: «Звернувши з дороги вліво, у керунку церкви в Липовому, ми розташувалися на спочинок просто неба і цілу ніч провели при ватрі, складеній з грубих колод. Зима розшалілася не на жарт, і ту частину тіла, що була відвернена від вогню, ледве зігрівала тільки ковдра, накинена поверх одягу. Не можна було ні з'їсти хліба коло ватри, ані зігріти шлунок вином. Я наносив до воза сіна і добре натолочив його навколо себе. Та якби мене огорнув глибокий сон, я, напевно, замерз би на смерть. Десь через дві години я збудився і в першу мить не відчув свого тіла, не зміг навіть поворухнути замерзлими ногами... Крижаний скіфський вітер проймав до кісток. Дехто з наших кучерів позамерзали в дорозі; інші ж сиділи на возах чи бричках у напівпритомному стані, надто ті, котрих здолав сон після надміру випитого вина. В інших смертельний холод поступово перебирався з ніг до тіла і гасив останні іскри життя. У декого обмерзли пальці рук та ніг, обличчя... в одному місці (на річці Псьол) валялися трупи двох сотень коней, овець, волів, створюючи загрозу епідемії навесні, коли стане сніг... Пива рідко коли вдавалося роздобути, мед частіше, але за дуже високу ціну. Сивухи не бракувало, для

[7] «Ви є світочем всесвіту!» *(Лат.)*

нас вона була універсальними ліками... На нашому шляху ми зазнали такого холоду, що я ціле своє життя пам'ятатиму той похід. Плювок долітав додолу замерзлою крижинкою, горобці падали мертвими зі стріх. Тут можна було побачити солдатів без кистей рук, інших без рук і без ніг, або без пальців, або з обмороженими щоками, вухами й носами. Дехто рачкував, не в змозі йти. Більше ніж триста корінних жителів повмирали від різних хвороб. Одного тільки короля холод не здолав, він був звичний до труднощів. Його щоки почали біліти від морозу, але граф Реншелд натер їх снігом, і вони знову вкрилися рум'янцем. Помітно було, що навіть дерева промерзали до коріння». А 5 травня 1709 року у Нових Санжарах Крману доводилося чути, як шведи перемовлялися, що краще вже полон, аніж така нужда.

Козаки Мазепи та запорожці Гордієнка — усього їх було спочатку близько 7500 чоловік — дедалі більше занепадали духом, бо час ішов, а вирішальною битвою і не пахло. В одній заяві, датованій 15 березня 1720 року, до шведського уряду (зберігається у шведському архіві) Орлик вимагав сатисфакції за 50 бочок сивухи, які самовільно узяв генерал Дальдорф у зимовому таборі під Гадячем і розділив їх між своїми людьми та полком Фокса (хельсінкці), тоді як козаки терпіли важкі збитки, бо така бочка сивухи, місткістю до 600 горнців, коштувала 100 дукатів. Запорожці не одержували платні і погрожували перейти на бік Москви. Проте, коли настав вирішальний момент, користі від них було небагато. Якщо вірити свідченням одного шведського офіцера про похід Левенгаупта (опубліковано у праці Ернста Карлсона «Битва під Полтавою», 1897), то у самій битві брало участь ледве чи троє запорожців! А Гордієнко, який під час облоги міста хвалився, що у нього є 600 майстерних стрільців, які кладуть ворогів на величезній відстані, після поразки засумнівався у правильності свого кроку: «Я уже вдосталь надивився там на шведів, з мене досить. Краще уже служити російському цареві, як раніше».

Ворскло, річка
Невеличка,
Тече здавна,
Дуже славна
Не водою, а войною,
Де швед поліг головою.

Ворскло зріло
Славне діло:
Як цар білий,
Мудрий, смілий,
Побив шведську вражу силу
І насипав їм могилу.

Козаченьки
З москалями
Потішились
Над врагами,
Добре бившись за Полтаву
Всій Росії в вічну славу!

(Обробка народної пісні в «українській опері»
І. Котляревського «Наталка Полтавка», 1819).

Назва місцевості Олта, або ж Алта (теперішня Полтавська губернія), відома ще з XI століття, а в хроніці 1174 року згадується Лтава або Олтава біля Ворскли. Можливо, тут протікав колись струмок, з назви якого утворилася форма «по Олтаві», «Полтава». Але як місто Полтава з'являється в історії лише на початку XVII століття, коли на берегах Ворскли та Орла споруджувалися невеликі поселення для захисту населення від татарських наскоків. Ліві притоки Дніпра правили також за торгові шляхи, по яких турецькі та кримські купці везли свої товари з Перекопу, Черкас, Канева, Києва та Санжар до Москви. Річки цих приток були густо порослі дубовими, липовими та тополиними лісами, але траплялися тут і ділянки викорчуваного лісу, де люди жили головним чином з рибальства

та бджільництва, будували хутори, які поступово виростали у села та слободи. Там знаходили собі притулок утікачі з польської та татарської неволі. У 1641 році Полтава належала Олександрові Конецпольському, управляв містом від його імені Сокольський, та 1654 року Полтава відійшла до Росії. В епоху руїни управителі-полковники, які змагалися за владу, змінювали безнастанно один одного доти, аж поки Мазепа відмінив вільні вибори полковників. Між Полтавою та Запорожжям рідко коли встановлювалися добрі стосунки, і обидві общини жили, як каже українська приказка, як кіт із собакою.

Місто, де скінчилася російська воєнна епопея Карла XII, не раз змушувало історію говорити за себе. У літописі про похід Ігоря Святославовича проти половців мовиться, що герой історичної поеми переслідував вождя половців Коб'яка, чи Кончака, на Ворсклі біля Лтави аж до Переяслава. У 1399 році тут зазнав поразки від татар литовський князь Вітольд, під Полтавою наступник Хмельницького Іван Виговський розбив у 1658 році свого суперника. Та усі ці події відступили у тінь після епохальної облоги та битви у 1709 році.

Можна навести опис облоги Полтави, залишений нам Крманом: «Становище шведів з кожним днем погіршувалося. Козаки разом зі шведами загрібали гроші, а також харчі, які їм тільки вдавалося роздобути. Селяни, які переховувалися в лісах, при кожній нагоді вдавалися до крадіжок. Шведи мали намір зморити Полтаву голодом, а натомість самі почали голодувати. Зі Старих та Нових Санжар, а також, мабуть, і з інших сусідніх сіл у місто доставлялися хліб, пиво, сивуха та інші харчі, тільки як їм вдавалося пронести це все крізь заслін королівських військ? У королівському таборі горнець сивухи коштував 16 талерів. Генерал Мейєрфельт дав за горнець 12 талерів. Пара верхових чобіт коштувала 20 гульденів, німецький ширококрисий капелюх з вузькою срібною стрічкою — 30 гульденів і т. д. Ціна на хліб за час облоги також зросла. Козаки брали лише золото й талери, вартість яких підвищувалася самими ж шведами, бо вони не визнавали ніяких інших грошей. Саксонські гроші не бралися до уваги, і лише зрідка в обіг ішли копійки».

«М'ясо,— говориться далі в цьому сумному описі,— можна було роздобути то тут, то там, але через нестерпну спеку воно могло зберігатися не більше двох діб. Господь наслав неймовірні хмари мух, які літали роями і встеляли своїми трупами житла й ліси, налітали і в наш військовий табір. Я сам бачив у своїй кімнаті стіни, стелю, грубку і навіть підлогу та меблі, обліплені мухами так густо, що й для пальця не знайшлося б вільного місця. А посеред кімнати рої мух звисали від стелі аж до долівки і дзижчали, наче бджоли. Щоб увійти досередини, треба було пробивати собі дорогу крізь мух, а досить було відкрити рота, як вони набивалися туди. Ми намагалися деколи їсти надворі, під деревами, але й там не було від них спокою, мухи обліплювали наші миски і набивалися до рота. Я не в змозі описати, яких мук натерпілися ми за шість тижнів у Федорах та ще стільки ж опісля».

«Чотири тижні козаки дотримувалися посту, і ми змогли роздобути баранини та молока (ці люди під час посту не вживають молока, вони харчуються рибою, грибами, буряками, яблуками, вівсяною кашею і т. п.). Та коли піст скінчився, їм самим спотребилося і молоко, і м'ясо, і сир... Зібравшись варити м'ясо, ми не знайшли ні петрушки, ні солі, ні цибулі, ані сала. Нестиглі яблука, якщо їх довго пекти, були їстівними, але страшенно смерділи. Молоко можна було мати майже щодня, але захланні козаки розводили його водою і продавали страшенно дорого, хоч молока в околицях не бракувало. Сир, як і варто було сподіватися, був рідкий, а висушений кришився, як тирса. Важко було і з сивухою, хоча потреба в ній була велика, пили саму лише воду».

Під час облоги головний шведський штаб перебував деякий час у селі Опішня, але сам Карл XII жив поблизу села Батки, у хатині, яка зберігалася аж до 1869 року. Бантиш-Каменський вважає, що ідею походу на Полтаву подав Карлові XII Гордієнко, а Мазепа підтримав його, обіцяючи

«багато харчу, грошей, одягу, а також покращення у зв'язку з цим становища шведів». Професор Грушевський стверджує, що Мазепа порадив Карлу перезимувати на Україні, а потім вирушити до Ворскли. Крман свідчить, що козаки просили короля не знищувати Полтави у вогні, бо «там жила рідна сестра Мазепи, а козаки Полтавського полку, найкращі воїни з-поміж усіх, мали там свої домівки, родичів та призбирані протягом життя маєтки. Захисники міста капітулюють перед загрозою голоду, коли втратять надію на допомогу і побачать, що ситуація з кожним днем погіршується. Тоді вони самі добровільно здадуться». Ці дані підтверджуються також описом облоги, поданим у «Діях епохи Карла XII» (11, 1820), де говориться: «Мазепа не хотів, щоб місто обстрілювали вогняними кулями чи руйнували бомбами, бо він сподівався одержати там свої коштовності». У тій же праці згадується також, що козаки під час однієї із сутичок подалися геть, «покинувши свого поводиря, Мазепу, напризволяще».

Але тому, що 4200 солдатів та 2600 озброєних громадян міста устояли перед шведами, немало треба завдячувати талановитому комендантові міста Іванові Степановичу Келліну. Увінчана орлом колона була встановлена в 1809 році на центральній площі Полтави, на тому місці, де цар вітав після перемоги свого мужнього офіцера. Того ж року російський уряд вирішив увічнити його ім'я особливими почестями. Звичайно ж, Келлін заслужив собі на безсмертя, бо якби не він і якби обставини склалися інакше, Карл XII зміг би закріпитися у Полтаві і створив би там плацдарм для дальшого наступу на Москву. Доля Келліна майже невідома. Знаємо тільки, що він родом з Лівонії (можливо, навіть шведського походження) і що після 1709 року він перебрався на Азов. Російський дослідник Крекшин (помер у 1763 році), який збирав матеріал для написання історії Петра Великого, цитував щоденник Келліна у своїй праці «Рік 1709 правління Петра Великого», проте сам щоденник, на жаль, так ніколи й не був знайдений.

«Хто б подумав, що ворога можна очікувати з радістю,— писав Крман про підготовку до битви 27 червня 1709 року. — Усі вірили, що це буде вирішальний день, який нарешті позбавить шведів голоду та інших нещасть, від яких вони страждали не менше, ніж від повільної смерті». Але самого українського козацького гетьмана, велемовного Мазепу, котрий принаймні частково був коренем зла й спричинився до невдачі у поході, тепер наче вітром здуло з театру історії. Крман розповідає, що Мазепа удосвіта того злощасного ранку виїхав на чудовому коні у чужому одязі, проте одразу ж послухався наказу Карла XII повернути назад, до обозу, щоб «уберегти своє життя та свої слабкі в'язи». Адлерфельт також підтверджує, що Мазепа дуже потерпав під час битви за своє власне життя.

Серед різноманітних монаших історій про битву під Полтавою, якими так багата російська фантазія (як, наприклад, про чудесне врятування царя від трьох ворожих куль), є легенда про ікону, яку несли на поле битви у російських рядах. Їй приписують чудодійну силу. Коли Карл XII підійшов до кордонів України, її пронесли від села Каплунівки поблизу міста Богодухова (Харківська губернія) аж до самого Харкова. Шведи, прийшовши до Каплунівки, даремно намагалися підпалити церкву. Мазепа пояснив, що це незвичайна сила ікони оберігає її. Тоді Карл XII сказав: «Якщо ми не можемо знищити церкву, в якій уже немає ікони, то що ми робитимемо тоді, коли опинимося там, де вона дійсно є?» І це тому Карл XII програв гру під Полтавою!

Згадуючи усе, що було написане про Полтавську битву колись і тепер, слід неодмінно привести тут дослівно промову царя Петра I, яку він виголосив перед своїми військами того ранку: «Воины! Се пришел час, который должен решить судьбу отечества. Вы не должны помышлять, что сражаетесь за Петра, но за государство, Петру врученное, за род свой, за отечество... Не должна вас смущать также слава неприятеля, яко непобедимого [...] Имейте перед очами вашими в сражении правду и Бога, а о Петре ведайте, что ему жизнь недорога, только бы жила Россия

в блаженстве и славе для благосостояния вашего» (згідно з публікацією у журналі «Русский архив» (1871).

У своєму молебні подяки 15 липня у київському Софійському соборі Феофан Прокопович не забув і про Мазепу: «[...] Псы не угрызают господей своих, звери свирепые питателей своих не вредят: лютейший же всех зверей раб пожелал угрызти руку, ею же на толь высокое достоинство вознесен... лжет бо сыном себя российским нарицая враг сей и телолюбец [...]»

Цар Петро I був так захоплений цією проповіддю, видрукуваною у друкарні Печерської лаври, що наказав опублікувати її слов'янськими мовами та латиною у Лейпцігу під назвою «Панегірикос на слово похвальне в преславній над військами свейськими перемозі».

Багато пам'яток у місті Полтаві та у її трьох музеях нагадують «про велику подію, котру восхваляють літописи». А коли з досить-таки високого пагорба, з якого відкривається краєвид на витягнене в довжину місто, глянути на північний захід, на просторий ландшафт, розділений Ворсклою, туди, де вітки залізниці з'єднують віддалені на милі різні вокзали, можна побачити краєчок того самого поля битви. Під час цьогорічних святкувань там були проведені урочистості, а той самий полк, який свого часу брав участь у битві, виступав у святковій виставі «Битва під Полтавою».

У 1787 році, під час відвідин України Катериною II, багатий на вигадку Потьомкін, «князь таврійський», влаштував подібну військову забаву, а серед глядачів були такі видатні особистості, як Суворов та Кутузов. До того ж йому вдалося розшукати 98-річного старця на ім'я Галайда, який стверджував, ніби сам брав участь у битві і міг би показати деякі стратегічні пункти. Така повчальна комедія була повторена у 1817 році Олександром I. Разом з генерал-губернатором Рєпніним та фельдмаршалом Барклаєм де Толлі він був присутній на цьому видовищі, організованому генералом Закен-Остеном. Тоді ж була влаштована незвичайна поїздка з метою подивитися на 130-річного старця, котрий нюхав порох 108 років тому! Та коли на берег Ворскли прибув Олександр II, наступник трону, жодних свідків Полтавської баталії уже не залишилося.

У церковно-історичному музеї єпископського палацу у Полтаві серед інших цікавих експонатів того часу зберігається естамп академічного гравера Патрикія Балабана, який раніше був прибитий на п'єдесталі кам'яної колони, зведеної у 1778 році як символ пам'яті про Полтавську битву бургомістром Полтави, колишнім запорожцем Павлом Руденком. На ній зображено канонізованого грецькою церквою монаха Самсона Гостинного (за правління цезаря Юстиніануса), який у день свого ангела, 27 червня, спускаючись з-за хмар, витає над полем битви і дякує Богу Отцю за перемогу.

А серед степу, поблизу спорудженого у 1856 році кафедрального собору св. Самсона з білими мурами та золотими банями, височить височенна могила, яка була насипана після битви над 1345 полеглими росіянами, однак могила зветься Шведською. Всередині вона має вигляд церкви. Поблизу Шведської могили містяться семінарія, народна школа, притулок Червоного Хреста для інвалідів та службові приміщення притулку. А загалом ця частина степу мало заселена, і тиша та пустельність цієї незвичайної у своїй простоті картини величних степових просторів та безконечного небесного купола, що розкинувся над золотими банями церкви св. Самсона та порослим травою пагорбом Шведської могили з грецьким хрестом із скошеною поперечкою, створюють своєрідний настрій.

А наших, шведських, воїнів шукали ми тут надаремно. Вони лежать у непримітному місці, за дві верстви відсіль, під селом Побиванці. Цього року царський уряд дозволив звести там простий, скромний монумент на

честь полеглих шведів. І це місце, віддалене від розкішних урочистостей та галасливих воєнізованих забав, повинне стати святим місцем паломництва для шведських пілігримів. Нема чого й далі розшукувати у плодючій українській землі тлінні останки каролінців. «Де, у якій чужій країні,— написано у чудовому епічному циклі Гейденштама про велику Північну війну,— яскріє цвітом далеке поле, де можна було б сісти на пагорбі й прошепотіти: невже це і є те місце, де хтось із нас засне навіки, хтось з тих, хто пролив свою кров?»

У литовському місті Швед,— це одне з тих небагатьох місць у Росії та Польщі, назви яких пов'язані із Швецією,— поблизу впадання річки Нароч у Вілію (під час польського походу Карла XII) на невеликий загін шведів був учинений напад, усіх винищили до ноги. Ще й донині у народній пам'яті збереглася легенда, яка розповідає, начебто щороку у цю ніч з'являється велетенська постать шведа з рушницею на плечі. Він щорічно ходить на могилу полеглих, караючись, що заснув тоді на посту і не попередив товаришів про близьку небезпеку.

Чи можуть мертві ожити знову? Скільки ж то їх полягло від берегів Десни аж до Ворскли у цій бідній Україні, про що писав її національний скальд Тарас Шевченко:

Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацькеє біле тіло,
В китайку повите.

Внсокії ті могнлн
Чорніють, як гори,
Та про волю ннщком в полі
З вітрамн говорять.

Закінчення в наступному номері

Зі шведської.
Переклала Наталя Іваничук.

ПРИМІТКИ

[1] Вперше слово «Україна» зустрічається у «Повісті временних літ» під роком 6695 (1187) у зв'язку зі смертю переяславського князя Володнмира Глібовнча. «За ним же Україна багато потужила» (переклад Л. Махновця) — фіксує літописець. За смислом можемо здогадуватнся, що мова йшла за Переяславщину. Пізніше Україною називалн Холмщнну і Підляшшя, Галнцько-Волинське князівство. Щодо тлумачення назви Україна різннмн авторамн у різні часн написано десятки наукових праць. На думку окремих учених, термін Україна (Вкраїна) виник із злиття прийменника у (в) зі словом «країна», «край», що означало держава, батьківщина, а власне — Русь і нічого спільного зі словом «окраїна» не має. Врешті ж східні околнці суздальської землі ніхто Україною ніколн не називав. Етимологія назви «Україна» до цього часу до кінця не з'ясована, а приведене А. Єнсеном тлумачення є тільки однією із численних версій.

[2] Русь, русн, рос, роді — власна назва племені і території його заселення. Вперше згадується у пнсемннх джерелах під назвою «росомонн» («розоманн») у праці готського історика VI ст. Йордана. Плем'я жнло на території сучасного Середнього Прндніпров'я ще у 3-й чверті першого тнсячоліття нашої ери. Отже, внходнть, «Русь» є старою назвою України. Київський літопис застосовує її до варягів, а далі вживає назву «Русь» для означення території полян, трнкутннка Київщинн, обмеженого Дніпром, Ірпенем і Россю.

Походження назви Русь — об'єкт численннх гіпотез, монографічних досліджень як історнчного, так і лінгвістнчного напрямків. Головні з нна:

варязька (норманська), внсунута на поч. XVIII ст. Баєром, далі розвинута у працях Міллера (1749). Куніна (1844), Томсена (1877). Ця теорія грунтується, окрім свідчень «Повісті временних літ», на варязькнй, а не

слов'янський характер терміна, що, на думку авторів, засвідчують західноєвропейські, арабські і грецькі джерела. Константин Багрянородний у своєму трактаті (949 р.) подає назви дніпровських порогів окремо «руською», «слов'янською» мовами. Але жодного шведського племені, яке б мало таку назву, історія не засвідчує, а виведення її з фінської мови від давньошведського слова «roper» — стерно, дуже сумнівне. Ця теорія не з'ясовує також вживання назви «Рос» у грецьких джерелах VIII ст. Не може дати відповіді і варязька теорія, згідно з якою ця назва зустрічається ще у V ст., у зв'язку з нападом гуннів 434—437 рр.;

автохтонна — висунута М. Максимовичем в 1837. Але її початки ведуться ще від Густинського літопису 1670 р. Вишукується етимологічний зв'язок між назвою Русь і такими гідронімами, як річки Рось, Росава, Русна, Роставиця (О. Потебня). Варягів ця теорія трактує як військові і торгові дружини не із самих шведів, а як різнонаціональні, куди входили також і слов'яни. Але відомі імена варягів (князів, дружинників) є, одначе, шведського походження;

іранська — виводить назву «Русь» від назви племен іранського походження, типу роксолан (іранське слово «rokhs» означає «світло»). Ця теорія добре пояснює найбільш ранні назви, але дуже слабко в'яжеться з історичними і географічними реаліями — роксолани жили на Дону, а назва «Русь» уперше вжита для означення території коло Києва. Вважати, що ця назва була перенесена з Дону до Києва, сумнівно, це, по суті, компроміс з варязько-норманською теорією.

Слід відзначити, що володимиро-суздальські літописи (Лаврентіївський, Троїцький та інші) вже на початку XIII ст. чітко зазначають, що Русь — це теперішня Україна, розміщена на захід від Валів половецьких, а князі руські (русстії) — це князі київські і чернігівські. Як приклад можна навести запис під роком 6731 [1223] — див. «Полное собрание русских летописей», «СПб., 1846, с. 189. На думку українських істориків (Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич та ін.), термін «Малоросія» міг виникнути на означення метрополії щодо всіх завойованих чи колонізованих територій, що називалося «Великоросією» (аналогічно як Мала Греція означала власне Грецію, а Велика Греція — всі території, які греки включили до своєї держави).

Назва «Росія» була прийнята у візантійській термінології як відповідник до «Русі». Цей термін (латинізована форма «Russia») застосовувався інколи для означення Великого князівства Московського, пізніше — Московського царства у тогочасних московських документах, починаючи з XV ст., а також рідко і на заході. Як політичний термін Росія (або Російська імперія) була усталена 1721 року з прийняття Петром титулу імператора для всіх земель Московського царства та завойованих або інкорпорованих територій і народів. Відтоді на вимогу царського уряду назву «Росія» замість «Московія» почали вживати на Заході.

[3] Автор помиляється. Західні межі розселення українського народу на початку XX ст. сягали річки Попрад в Словаччині і майже досягали р. Вісли в Польщі. Етнографічні території включали Пряшівщину (Словаччина), Лемківщину, Надсяння, Холмщину і Підляшшя. Окрім того, автор нічого не каже про сучасне Закарпаття — південний захід українських етнографічних територій з другого боку Карпат.

[4] Сигізмунд-Август, Жигмонт-Август (1520—1572) польський король (1548—1572), великий князь литовський з династії Ягеллонів.

[5] Берестейська унія (1596) не була польсько-українською церковною унією, а унією з Римом. Окрім того, це було в часи королювання (1587—1634) Сигізмунда (Жигмонта) III Вази (1566—1632).

[6] Мова йде про одну з найунікальніших пам'яток українського книжкового мистецтва — «Острозьку Біблію» (1581), надруковану в Острозі.

[7] Слово «козак» тюркського походження, вперше зустрічається в словнику половецької мови у середині XIII ст. Первісне значення його — людина, що займається війною та розбоєм. Це слово є і у візантійських джерелах, інструкціях італійських міст, які розсилалися своїм колоніям у Причорномор'ї. Козаками називалися озброєні люди, які займалися охоронною службою на кордонах, боронили купецькі каравани. Наприкінці XV ст. ця назва перейшла на українське населення, що займалося промислом «на уходах» і охороною прикордоння. Українське козацтво, на відміну від інших козацьких формацій Східної Європи, бере на себе величезну відповідальність за відродження української державності, потоптаної частково Литвою, а далі особливо тяжко Польщею, в захисті рідного краю від спустошення татарами і турками.

[8] Баторій Стефан (1533—1586), семигородський воєвода (1571—1576), польський король (1576—1586).

[9] Акад. Дм. Яворницький вважає, що порогів на Дніпрі було всього 9. За його означеннями, поріг — це гряда каменю, яка перегороджує річку од одного берега до другого, а забори — гряда каменю, яка займає тільки частину річки, або з правого, або з лівого. Ці пороги називалися так: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Лишній, Вільний. Проте окремі пороги мали ще й інші назви: Ненаситецький — Ненаситець (Ревучий), Вовніговський — Вовнизький, Будильський — Будило і т. д. За порогами починався край, який одержав назву Запоріжжя (див. кн.: Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Дніпропетровськ: Промінь, 1989).

[10] Сигізмунд (Жигмонт) І Старий (1467—1548), польський король і великий князь Литовський (1506—1548).

[11] Тут автор сам собі суперечить. Справді, приводити на Січ жінок не дозволялося, але на час перебування козака на Січі його дружина могла собі бути просто вдома. Отже, козаки могли бути одруженими, тільки не мали права приводити жінок на Січ.

[12] Цей чуб козаки називали оселедцем. Цікаву версію щодо значення слова «хохол» висунув мовознавець зі Львова М. Рогович. На його думку, це слово монгольського походження, складене: «хох» означає синій,

голубий, небесний, «улу» («юлу») — жовтий. Кінцева голосна редукується, і ми отримуємо теперішнє звучання. Ця гіпотеза цікава тим, що сині і жовті кольори — кольори національного прапора українського народу, могли бути кольорами племінних об'єднань давніх українців, а саме слово перейшло в мову наших сусідів, втративши своє первісне значення. Про це докладніше див. статтю Б. Якимовича «До питання про українську національну символіку» (Пам'ятки України, 1989, № 3).

[13] Карл XII (1682—1718), король Швеції (1697—1718).

[14] Густав II Адольф (1591—1632) — шведський полководець і король (1611—1632), син шведського короля Карла IX.

[15] Боплан (Бопляна) Гійом Ле Вассер (бл. 1600—1673), з початку 30-х рр. XVII ст. аж до 1648 перебував на польській службі переважно на Україні, автор «Опису України» (1651), (український переклад: К.: Наукова думка, 1990).

[16] Карл IX (1550—1611), шведський король (1604—1611), син Густава Вази.

[17] Кулага-Петражицький Іван (?—1632), гетьман реєстрових козаків (1631—1632).

[18] Карл X Густав (1622—1660), шведський король (1654—1660), з 1648 — генералісимус шведської армії. Як відомо, на арену політичного життя України Б. Хмельницький вийшов в 1648 р.

[19] Идеться про статую Б. Хмельницького на Софійському майдані в Києві (скульптор М. Микешин, 1888). На пам'ятнику до часів Центральної Ради був напис: «Богдану Хмельницкому — единая, неделимая Россия».

[20] В оригіналі помилково Тарас Трачило. Трясило Тарас (Федорович), гетьман нереєстрових козаків (1629), очолив антипольське повстання (1630), розбив гетьмана С. Конецьпольського, у 1635-му разом з частиною запорожців пішов на Дін. Після 1836 р. доля невідома.

[21] Очевидно, це легенда, яку подав Д. Яворницький в книзі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа».

[22] Войнаровський Андрій (бл. 1680 — бл. 1740), небіж Мазепи, один з найближчих довірених осіб гетьмана.

[23] Тут автор плутає прізвища зі значенням іменника «мазепа». У «Словарі української мови» Б. Грінченка це слово тлумачиться як «замазура», а потім воно набрало значення взагалі неохайної, грубуватої, простакуватої людини (російське — простофиля). Також наводиться тут приклад зі збірки Номиса: «У нас в селі мазепою лаються: от як дурна людина, чого не зрозуміє, так кажуть: «Ах ти мазепа!» За дослідженнями акад. А. Кримського, слово «мазепа» існує як прикметник у перській мові і має переносне значення — неповороткий, незграбний, вайлуватий.

[24] За дослідженнями українських істориків Іван Мазепа народився бл. 1640 р.

[25] Август II (1660—1733), польський король саксонської династії (1697—1733), учасник Північної війни (1700—1721) на боці Петра I.

[26] За дослідженнями І. Борщака, на основі листування П. Орлика зі своїм сином Григорієм з великою вірогідністю можемо вважати, що Мазепа деякий час був в Італії та Німеччині.

[27] Пасек Ян — сучасник Мазепи, його ворог. За словами І. Борщака, це був «паливода із письменницьким хистом, фанатичний, брутальний і жорстокий». Мемуари Пасека є дуже необ'єктивним, упередженим джерелом щодо особи молодого Мазепи.

[28] Ян Казимир (1609—1672), польський король (1648—1668), походив зі шведської династії Ваза, зрікся престолу у 1668 р.

[29] Тетеря (Морожковський) Павло (?—1670), гетьман Правобережної України (1663—1665).

[30] Дорошенко Петро (?—1680) — прилуцький полковник (з 1657), гетьман Правобережної України (з 1665), у 1668 проголошений гетьманом всієї України, у 1676 здав гетьманат І. Самойловичу. Руїна 60—70-х рр. на Україні стала трагедією цього державного діяча, який прагнув створити незалежну Українську державу в етнографічних межах, включаючи Перемишль, Львів, Галич.

[31] Самойлович Іван (?—1690) — гетьман України (1672—1687), помер на засланні в Тобольську.

[32] Многогрішний Дем'ян (р. н. і см. невід.) — гетьман України (1669—1672), скинутий з гетьманства внаслідок інтриг Москви і засланий до Сибіру.

[33] Тут йдеться про одне із найважливіших українських історичних джерел XVII ст. — «Літопис Самовидця», можливим автором якого був генеральний підскарбій за гетьманування Брюховецького Роман Ракушка-Романовський. Цієї думки дотримувались Д. Багалій, М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич. Натомість М. Возняк припустив, що ним міг бути полковник корсунський Федір Кандиба та ін. Вперше виданий друком цей літопис у 1846 р. О. Бодянським.

[34] Ця зустріч з ініціативи Петра I відбулася в слобідському полковому місті Острогожську (тепер — Воронезька обл. РРФСР).

[35] В Українській історичній літературі це місто називається також Озів, а море Азовське — Озівським.

[36] Мазепа став другим (після Головіна) кавалером ордена Андрія Первозванного.

[37] Іваненко Петрик (р. н. і см. невід) — військовий діяч кінця XVII — поч. XVIII ст., у 1695—1708 рр. (з перервами) гетьман т. зв. Ханської України (частини південної України між Південним Бугом і Дністром), яка належала до Кримського ханства. Мазепа провів проти Петрика походи у 1692, 1693, 1694 і 1696 рр.

[38] Гіпотеза Єнсена, буцімто Мазепа віддавав кошти церкві, щоб декларувати себе справжнім православним, є запозичена у великодержавних російських істориків. Гетьман щиро дбав про розвиток культури на Україні, зокрема про українську науку і освіту. У 1694 р. Києво-Могилянська колегія була перетворена на академію, у 1700 р. засновано Чернігівський колегіум, який сприяв розвитку літератури (творчість Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського). Мазепа був автором кількох віршів, щедро фінансував розвиток мистецтва, зокрема архітектури і малярства. Як свідчить датський посол при царі Петру I

у 1711 р., вже після полтавської катастрофи: «У козацькій країні всі благоденствують і всі живуть у розкоші. У протилежність до росіян кожний козак ходить до церкви зі своїм молитовником. Вони під усіма оглядами незрівнянно чистіші і охайніші за росіян... Хати гарні, вулиці чисті. У Росії нічого подібного я не бачив... Влада тут ввічлива, зустрічають хлібом і сіллю, не так, як в Росії» (цит. за: Мазепа людина і історичний діяч. К., 1991, с. 19).

[39] Спогади Пасека, як ми вже показали вище, є вкрай необ'єктивні, тому робити з них висновки нема ніякого сенсу.

[40] Автор не хоче розуміти, що чи не найголовнішою причиною злуки з Карлом XII було бажання Мазепи дати Україні незалежність.

[41] Тут мова йде про якогось болгарського єпископа, ім'я якого невідоме і який виконував службу посередника в переговорах між Мазепою і Карлом XII у 1707 р.

[42] Наведене вище не відповідає дійсності. Насправді Мазепа всіма силами відволікав увагу царя від його настійливих вимог вислати козацькі полки на з'єднання з рос. армією, прикидався смертельно хворим. Справа злуки з Карлом XII була остаточно вирішена зразу після вступу війська Карла XII на Україну.

[43] Це не відповідає дійсності — Мазепа вміло використовував Дольську для з'ясування настроїв шведського двора та передумов злуки зі Швецією.

[44] Цим словам Орлика, адресованим Яворському, не слід вірити буквально. Річ у тім, що С. Яворський став справжнім рабом плоті і духу у Петра І, про що дуже добре знав П. Орлик. Отже, це міг бути дипломатичний хід екзильного гетьмана. Окрім того, у 1705 р. Орлик не був до кінця втаємничений у плани Мазепи.

[45] Це була свідома гра І. Мазепи. Спаливши при Орликові листа від Дольської, він наказав написати їй негативну відповідь, але заявив, що цього листа відправить сам. Ймовірно, що цей лист так і не був Мазепою відправлений, а все робилось для того, щоб остаточно перевірити вірність Орлика гетьманові.

[46] Гордієнко Кость (?—1733), кошовий отаман Запорізької Січі, видатний військовий і політичний діяч, який, незважаючи на особисту неприязнь до І. Мазепи, підтримав державну ідею останнього і став на його бік. До 1728 р. очолював Олешківську Січ.

[47] Історик Ілько Борщак знайшов в архівах замку Дентенвіль (Франція) рукопис Орлика під заголовком «De'duction des droits de l'Ukraine» й опублікував його у Львові («Стара Україна», 1925). У цьому документі є 6 статей договору, підписаного між Карлом XII і Україною.

[48] Дотепер місто Нестеров на Львівщині.

[49] Це не відповідає дійсності. Вміло обманувши царського посланника Протасієва, який доповів Головіну про смертельну недугу гетьмана, Мазепа негайно повідомив графа Піпера, що з утіхою зустріне шведську армію, і передав інструкції, як здійснити переправу через Десну.

[50] Тут автор посилається на монографію Костомарова, одначе там факту цілування Мазепою руки Карлові XII нема.

[51] Бунчук.

[52] Ці документи — явна демагогія Петра І, яка нічого спільного з історичною правдою не має.

[53] Все це почерпнуто у Костомарова, який використовував документи царських архівів. Знаючи, як Петро І фальсифікував справи, можна стверджувати, що все це належить до царини фантастики.

Г. Вишеславський. Сонце і вода

ВІТАЛІЙ ЛЕВУН

ПОМЕШКАНЕЦЬ

НОВЕЛА

Явдоха достоту й не пригадує, коли він уперше об'явився в неї. Здається, вона саме того дня підгортала картоплю, бо й незчулася, як над головою зненацька прогримів хрипкуватий Мотрин бас:

— Ти чуєш, Дунько, чи ні? Кватиранта тобі привела, кажу!

З несподіванки Явдоха так і підскочила на купі бурячиння і тільки тепер раптом згадала, що Мотря якраз перед Трійцею, ламаючи клечання, впала з драбини й аж до Здвиження і з двору не виходила. Та й холодно тоді, мабуть, вже було, бо їй зразу впав у вічі його куценький білий плащик і голе, мов коліно, лискуче тім'я, облямоване сивуватими баранцями. Навіть під куфайкою в Явдохи по спині пробігали мурашки, а від обліплених болотом буряків руки задубіли й зробилися геть як граблі. Проте він начебто й не зважав на колючий крижаний вітер, а, тримаючи перед себе чорну скриньку, крізь димчасті окуляри пильно оглядав обійстя.

Звернувши на те, що до неї має зайти небога, Мотря, спираючись на ціпок, пошкутильгала додому.

Явдоха й не сподівалася, що хтось сяде в її убогу, з вгрузлими в землю вікнами хатину. Заїжджі в них траплялися рідко, та й кому охота морочитись з тим паливом, яке так важко зараз діставати. Їй самій його до Водохреща тільки й ставало, а далі вже мусила дотягувати очеретом, від якого тепла мало, а поки доволочиш ту в'язку із заріччя, то й розігнутись несила.

А тут як на зло ще й плиту в хатині треба перекидати. Явдоха вже давно боязко поглядала на прогнутий сволочок, який упирався в самісінький комин і, видно, так давив на нього, що той аж видувся з одного боку. Коли оце недавно серед ночі щось як гегепне на горищі, тільки сажа з кагли на причіпок посипалася. Явдоха з лихом пополам перебула до ранку, а тоді відчинила в хатину двері — та так і відсахнулася. Замість плити перед нею здіймалась купа цеглиння, а із стелі зловісно звисали чорні уламки. Явдоха потім всі руки собі понадривала, поки розчистила ту руїну.

Цілішу цеглу вона склала біля курника й сіла коло неї другого дня ножем обчищати глину.

«Хтозна, може, й знадобиться коли, як не ляжу в домовину»,— важко зітхнула Явдоха й, знічев'я озирнувшись, побачила купчасту чорну хмару, що, заволікши крайнебо, насувалася з-за саги.

Вона враз заметушилася й заходилась шпетити свою непам'ятущу голову, бо давно вже треба було навідатись до Ольги та, може, хоч води їй подати — однаково їжа ще зранку стоїть на ослінчику неторкана.

Хоч надворі й збиралося на дощ, та дихати, як і раніше, було нічим, а пошерхлий язик так і прилипав до піднебіння. Лише коли вона ступила на вкопані біля порога цеглини, по тілу пішла рятівна прохолода і жаль трохи відпустив душу.

Після вчорашнього граду хату конче треба було знову мазати. Особливо перепало нічим не захищеній причілковій стіні, на якій від рудих плям живого місця не лишилося.

«Чисто наша ряба корова»,— з гірким сумом посміхнулась Явдоха, згадавши раптом покійного Івана, бо без нього в неї в хазяйстві все, крім курей, повиводилося. А тепер, либонь, настав час і їх збувати, бо на свою жебрацьку пенсію вона тієї пшениці навряд чи накупиться.

Ненароком Явдосі здалося, наче чиясь рука прогорнула фіранку. У неї аж усередині все похололо. Нагнувшись, вона навшпиньки прокралася до міжвіконня й тремтячими пальцями вп'ялася в лиштву.

Перед вікном стояла Ольга й крізь просвіти в калачиках очужіло дивилась надвір. Нараз, видно, відчувши на собі чийсь погляд, вона здригнулася. А тоді знесилено опустилась на лаву й присунула до себе дзеркало. Від її колишньої вроди, яку потай проклинала не одна дівка з їхнього села, лишилася тільки важка і довга коса. Щоки ж і очі, невпізнанно спотворюючи жовте, як віск, обличчя, неначе змагалися між собою, щоб якомога глибше запасти.

Незграбно затиснувши в долоню гребінець, Ольга силкувалась розчесати своє розкішне чорне волосся, але немічні руки щораз безсило сповзали на коліна.

Явдоха зойкнула й, забувши про обережність, нестримно заголосила, бо облитим кров'ю серцем раптом відчула, що Ольга вже, бідолашна, мабуть, на божій дорозі. Недарма вчора в хатині з півстелі обвалилося. І що вже Явдоха не мішала в ту глину, а вона все падає, клята, й падає, наче хто наврочив.

— Чого ви плачете, мамо? — над силу вичавила з себе Ольга, щойно Явдоха, вмивши в сінях очі, рипнула хатніми дверима. — Хіба ви не бачите, що мені вже легше? Лучче дайте що-небудь попоїсти, бо я сьогодні голодна, як вовк.

— Аякже, Олечко, певно, що дам. Я он сьогодні і юшечки свіженької зварила,— заклопотано бубоніла коло печі Явдоха, крадькома поглядаючи на Ольгу. — Тільки б ти, Олю, може, лягла, дитино? Ось давай я тобі допоможу...

Ольга так жадібно накинулась на страву, що в Явдохи мимохіть бризнули сльози. Зціпивши до болю зуби, вона ледве трималася, аби знову не заридати.

Брязнувши об тарілку ложкою, Ольга вже більш і не торкнулася їжі. Натомість вийняла з-під подушки звійчик мережива й заходилась порпатись у ньому висохлими на сірники пальцями.

— Сплетете мені вінок, мамо? — пролунало раптом, наче грім з ясного неба.

Спочатку Явдоха нічогісінько не второпала, але швидко отямилася й побілілими губами стиха заворушила:

— Вінок? Який вінок, Олечко? Та з чого?

Ольга зніяковіло заоглядалась, нервово перебираючи пучками кутасті бурштинові намистини. Та ось в її очах сяйнули задерикуваті вогники, і вона переможно усміхнулася:

— Як з чого, мамо? Он гляньте, скільки навколо волошок!

Явдоха підвела голову й сама собі не повірила. У полі, аж ген до обрію розлягаючись хвилями, половіли жита, густо всіяні блакитними острівцями. Й зусібіч по груди в колосках до неї наближались чорні постаті. І що ближче вони підходили, то дужче калаталося її серце. Нарешті воно затріпотіло десь у самісінькому горлі, і Явдоха, пізнаючи в тендітних дівчатах з оберемками волошок під руками давно померлих дочок, радісно сплеснула в долоні... й прокинулася.

Хоч уже й розвиднілось, проте радіо чомусь не грало. Не інакше як знову пообривало проводи, бо вночі така хвища розбурхалася, що Явдоха не на жарт злякалась за свою старезну халупу, яка вся так і ходила ходором. Темінь раз у раз прорізували вогненні спалахи, висвітлюючи найтемніші хатні закапелки. Аж перед ранком сон таки зморив Явдоху, і вона трохи задрімала.

У хаті було сиро й холодно, а на стелі коло сволока темніла мокра пляма. Явдоха кинула стурбований погляд на обляпану білими бризками застілку й занепокоєно засовалась на лежанці.

Учора ввечері вона знову мусила йти на поклін до пічника. Спересердя той мало не випхнув її з подвір'я, проте, дякувать Богу, буркнув, що сьогодні обов'язково буде, а в неї у господі ані шматочка хліба, і о такій

порі його навряд чи й купиш. Треба, мабуть, спитати у Мотрі, бо її днями саме провідувала небога.

Почувши в сінях якесь шарудіння, Явдоха спочатку взяла підозру на кішку, але та, скрутившись калачиком, спросоння муркотіла на скрині.

Тим часом клацнула клямка, і в хату, наче на слизьке, ступила схожа на циганку жінка в довгій рясній спідниці. Окинувши злодійкуватим поглядом напівтемну світлицю, вона ненароком зустрілася очима з ошелешеною Явдохою, що з переляку забилася під ковдру й принишкла, мов миша.

— На погоріле прошу, голубочко,— тоненьким голоском пропищала жебрачка й зняла з плечей облатаний строкатими латками клумачок.

Явдоха ще довго потому дивувалась, яким побитом циганка опинилась у сінях. Вона добре пам'ятала, що на ніч таки засувала двері, ще й подумки бідкалася, бо вони знову стали погано зачинятися, хоч уже й так яму під ними майже по кісточки видовбала.

Поспіхом запихаючи в свій мішок ще новісіньке Ольжине пальто, що його небіжчиця, здається, разів зо два тільки й одягала, жебрачка знишка зиркала на розпатлану Явдоху, котра розгублено топталася посеред хати, і відтак помітила, як на її щоці раптом заблищав тоненький звивистий рівчачок.

— Лиха доля, серденько моє, і під землею надибає,— спочутливо проказала вона і глибоко зітхнула. — Пороблено тобі, голубочко. Ой, тяженько пороблено! Млиновий камінь твоїм дочечкам віку вкоротив...

Ще й досі в Явдощиних вухах, прибитих, наче градом, страшними словами погорілиці, бринить її таємничий голос.

Уламок млинового каменя коло їхнього порога вкопав ще покійний свекор. Колись, як уже не було чого брати в розкуркулених сусідів, він уздрів його в клуні і навіщось приволік додому — мовляв, з худого кабана хоч вишкварки. До каменя були щільно припасовані поставлені руба жовтогарячі цеглини.

Украй збентежена, Явдоха ніяк не могла стямкувати, з якого його боку підступити до того проклятущого каменя. Кінець кінцем вона знайшла в хліві заіржавіле долото й заходилась виколупувати цеглини.

Коли Явдоха на превелику силу зсунула камінь з місця, то так і остовпіла. Ховаючись від сонця, під ним метушились драглисті стоноги, а посередині зяяла завбільшки з кулак нора, з якої знагла вилітали сивуваті віхті диму. У носа зразу вдарило смалятиною, і Явдоха неабияк сполошилась: у таку суш тільки пожежі й бракувало. Схопивши сапу, вона розгонисто замахнулась, та земля під нею раптом захиталась, і Явдоха й не згледілась, як опинилася на дні глибоченної вирви.

Трохи отямившись, вона сяк-так звелась на здерев'янілі ноги й обтрусила налиплу на спідницю глину. Про те, щоб видертися звідсіля самій, годі було й думати — в Явдохи аж голова пішла обертом, коли вона глянула вгору. Височенні спадисті стіни зловісно нависали над нею, ніби загрожуючи поховати під неймовірним тягарем.

Явдоха в розпачі оглянулася й з подивом побачила позад себе якусь печеру. Нагнувшись, вона заглянула всередину.

Коли її широко розкриті очі трохи призвичаїлись до темряви, Явдоха на мить постерегла, як далеко в глибині блимнув блідий полиск. Вона відчайдушно махнула рукою і, тримаючись за стіну, напропале рушила вперед, безперестанку спотикаючись об якісь гострі виступи і, мабуть, до крові порозбивавши свої задубілі ноги.

Невдовзі печера круто повернула праворуч, і Явдоха аж тепер раптом збагнула, що веде вона до кладовища. А мерехтливе кружальце світла, що замріло вдалині, певно, пробивалося з яру, який починався зразу за могилами. На душі в неї враз полегшало, і біль, що немилосердно стискав серце, трохи ущух.

Явдоха зупинилась, аби перепочити, і тут до неї долинув притлумлений людський гомін, ніби вона недільного дня підходила до базару. Явдоха зчудовано стенула плечима й уже впевненіше пішла далі. У печері

робилося щораз видніше, а голоси з кожним кроком дужчали. Тепер вона стала добре розрізняти вже навіть окремі слова, а то й цілі речення.

Несподівано збоку заторохтіли кістки, й по печері луною прокотилось чиєсь несамовите голосіння:

«Ой, сиріточки ж мої ріднесенькі!»

В Явдохи аж волосся полізло догори, коли вона впізнала голос Гальки, яку позаторік убив грім, й уявила обліплену маленятами Гальчину домовину. Та коли зі стін завизирали з вишкіреними зубами черепи, Явдоха не витримала, з жахом обхопила руками голову й рвонулася з місця. Але ноги її вже не відчули опертя, і вона, холонучи, гунула в безодню.

«І привезеться ж отаке, не доведи Боже!» — перехрестилась Явдоха й, помітивши, що до неї підходить з хлібиною в руці Мотря, заходилась, наче й не було нічого, хутко доплітати розпочатий вінок цибулі.

Того дня шквара пішла на спад, як уже надворі стало поночіти. Гніт, котрий лещатами здавлював Явдощині груди, поволі осувався, і світ їй трохи піднявся догори.

— Давайте я вам комарів поганяю,— торкнувши Явдоху за плече, засміявся квартирант і, сівши коло неї на лавочку, витяг з розмальованої коробки грубезну цигарку.

Перебрався він якраз перед першою Пречистою. Під хатою якось загурчала машина, і вони вдвох із шофером довго носили в хатину всілякі ящики й пакунки, загорнуті в чорний цупкий папір. Явдоха довго потому сушила собі голову тим, що у них було і де воно все там умістилося. Нарешті цікавість узяла гору, і вона, мажучи невзабарі хату, зазирнула у вікно. Проте подиву її не було меж, коли вона нічого несвітського там не побачила. Хіба, може, впадала у вічі чудернацька залізна шафа, що мало не впиралася в стелю, з силою-силенною барвистих шухлядок навколо випнутих круглястих дверцят.

Заплативши їй за кілька місяців наперед, помешканець почепив на двері здоровенний замок, і аж до самісінького Різдва тільки його й бачили.

Після Стрічення морози, хвалити Бога, уляглись, і Явдосі більш не треба було кутатись в остогидливе гноття. Тепер, коли вона вранці кухторила собі якусь там страву, тепла ставало на цілий день, та ще й уночі черінь боки трохи гріла.

Квартирант навідуватися почав частіше й ніч ніцьку щось майстрував у себе в хатині. До Явдохи, котра млинком крутилася мало не до третіх півнів, без угаву долинав якийсь скрегіт, схожий на рипіння незмащеного воза. Інколи до нього долучалось то люте гарчання собаки, то пронизливий котячий вереск, а раз Явдосі навіть причулось іржання схарапудженого коня. Проте очі в неї вже злипалися, і вона, перевернувшись на другий бік, відразу й заснула.

Прокинулась Явдоха, тільки-но в вікнах почало мріти, проте вставати не квапилась. Вчорашня оказія зовсім забила їй памороки, і в неї й з голови вилетіло, що сьогодні якраз неділя й треба притьма лаштуватись на базар.

Учора, як саме сідати вечеряти, з хатини знову долинуло деренчання, а тоді зчинивсь якийсь галас, грюкнули двері, й на поріг скочила голісінька дівка, зніяковіло затуляючи зіжмаканою хламидиною свої відстовбурчені перса. Від хвилювання її щоки аж пашіли, а плечі, на які спадало розкішне чорне волосся, невпинно здригалися.

«Так ось що він там робить!» — спаленіла Явдоха, зопалу огудивши було дівчину, але враз нашорошилася, бо та на крок підступила до неї й стала пильно вдивлятись в обличчя, а в очах сльози так і тремтять — ось-ось заплаче.

Нараз дівчина сяйнула усмішкою, і Явдоха миттю опинилась в жагучих Ольжиних обіймах.

Не ймучи собі зовсім віри, Явдоха стала гарячково обмацувати шкарубкими пучками її гладеньке пружисте тіло, а тоді ще й боляче ущипнула скількись раз поспіль свою руку. Проте, на превелике Явдощине

диво, сон не проходив, а Ольга, цокочучи зубами, горнулась до неї, чисто мала дитина, і по її спині ходили, наче в лихоманці, дрижаки.

Явдоха накинула на неї якусь свою лахманину, а сама взялася було порпатися в скрині, геть забувши, що всю Ольжину одіж вона зразу й спалила, а новіше пороздавала старцям.

Трохи зігрівшись, Ольга здивовано оглянула хату й розгублено подивилась на Явдоху:

— Мамо, а чого немає мого ліжка?

Явдоха винувато микуляла очима, ретельно розгладжуючи долонями численні бганки на своїй вилинялій кофтині. Нарешті попаленими смагою губами над силу проворушила:

— Та то я його, Олю, в хатину винесла... — «як ти вмерла», мало не бовкнула вона, але вмить укусилася за язик і, щоб затерти якось притичину, скоромовкою проказала: — А ти лягай, Олечко, на печі! Я й на лежанці як-небудь примощусь.

Ольга весь час пильно стежила за кожним Явдощиним порухом, а потім несподівано повернулась до стіни і, зачувши якесь шарудіння, злякано увібрала в плечі голову.

— А хто у нас в хатині, мамо? — затремтів ледь чутний її голос.

— Як хто, Олю? Я знаю? Ну, чоловік як чоловік. Заїжджий він,— плутано розпочала було Явдоха, та на півслові й замовкла, бо Ольга зненацька схопилась за груди й, ловлячи, як риба, ротом повітря, з криком: «Води!» — осіла на долівку.

Явдоха підскочила до відра, та тієї ж миті позад неї щось ляснуло й почулось сичання, немов з пробитого пузиря почало швидко виходити повітря. Вона рвучко оглянулась і була б упала, аби вчасно не вчепилася за одвірок. Посеред хати валялась купа лахміття, а Ольга, гаряче дихання якої Явдоха й досі чула на собі, як крізь землю провалилася.

Явдоха марно після обнишпорила всі куточки й, до краю знемігшись, в нестямі ляпнулась додолу.

«Похвались кому, так ославлять на всеньке село! Ума, скажуть, рішилася баба на старості літ!» — невесело подумала Явдоха і повернула в тісну вуличку, яка виводила прямо на їхній куток.

Бала саме вербна неділя, й надвір знову вернулися відзимки, наче йшлося не до Великодня, а до Різдва.

Явдоха, поки допленталась до церкви, яку перед війною склали аж на царині з купленої на кошти парафіян старої хати, замерзла на качан. Навіть зараз, коли з-за кострубатих рудих хмар вже вряди-годи й проблискувало сонце, вона зуб з зубом не могла звести.

«Невже це все мені тільки привиділося? — не переставала троюдити свою душу Явдоха. — А де ж воно взялася тая матерія?» — І вона вкотре з сльозами на очах почала пригадувати вчорашній вечір.

Сам Бог відає, скільки Явдоха пролежала тоді на долівці, аж поки груди не прошив нестерпний холод і до неї потроху не стала повертатися свідомість.

У хаті було зовсім поночі, проте на покуті, відсвічуючись в золоті ікон, раз по раз спалахували бризки проміння.

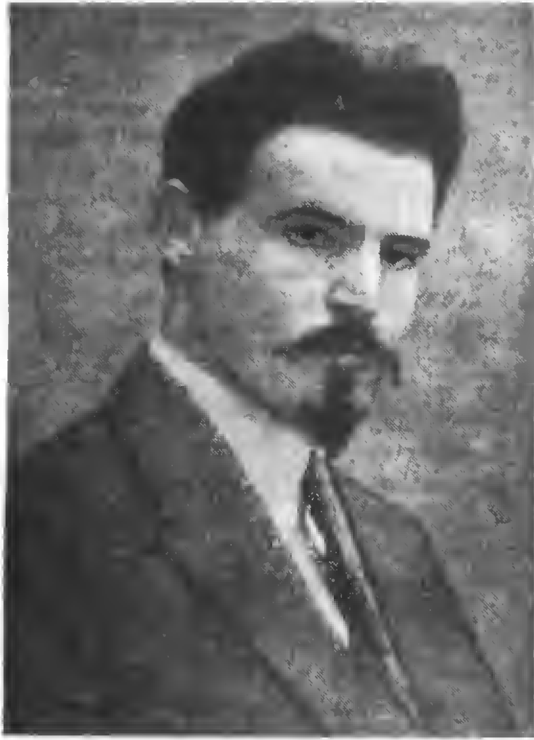
Явдоха мов ужалена схопилась на ноги й, циконіючи, намацала вимикач.

На лаві під образами лежав зібганий шмат якоїсь химерної матерії. Явдоха довго потім крутила її на всі боки: матерія була шорстка й лубувата і водночас прозора, як намітка. На немовби посипаному попелом тлі ледь пляміли брунатні цяточки, які в темряві загорялись дивовижними візерунками.

Шукаючи, де б його приткнути ту відьомську матерію, Явдоха сердито жбурнула її під ніч, взявши намір завтра неодмінно показати квартирантові.

«Хоч приключку матиму подивитись, що він там все майструє, а то хату, бува, ще ненароком спалить»,— вирішила вона і, погасивши світло, полізла на піч.

ЮРІЙ ШАПОВАЛ

О. Я. Шумський. 20-ті роки

Куди іти? Кудою нам тікати?..
Оточені зусюди катом ми...
Коли не смерть, так вічні грати
Проклятої тюрми.
О. Олесь

КЛИНОК НЕ ДІСТАВ СЕРЦЯ

Як колишній нарком освіти України боронив своє чесне ім'я

Нічого не варте те суспільство, яке будує своє щастя на біді й крові тих, кого з політико-ідеологічних міркувань оголошують «ворогами народу», «соціально небезпечними елементами» і т. д. Нехай ця розповідь про трагічну долю людини, ім'ям якої була названа ціла «ворожа течія», стане ще одним аргументом на користь такої думки.

— Громадянине Шумський?
— Так, а в чому справа?
— Олександр Якович?
— Так, це я. А що, власне, сталось?
— Збирайтесь! Поїдете з нами.
— Напевно, це якась помилка. Я у відпустці... Ви не маєте права!..
— Збирайтесь! Ми все з'ясуємо по дорозі...

Ось так, точніше, приблизно так 13 травня 1933 р. на станції Толмачово Лужського району Ленінградської області у будинку відпочинку Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету був затриманий голова Центрального комітету Спілки працівників освіти Олександр Якович Шумський.

Того ж дня у Москву на ім'я начальника таємно-політичного відділу ОДПУ Молчанова надіслано повідомлення за підписом повноважного представника ОДПУ при Ленінградському військовому окрузі Пилипа Медведя (того самого, котрого Сталін ударить по обличчю, коли в грудні 1934 р. приїде в Ленінград для з'ясування обставин загибелі С. М. Кірова). У повідомленні, зокрема, констатувалося:

«При затриманні у Шумського О. Я. виявлено револьвер системи «маузер» № 300780 і 8 патронів до нього; паспорт № 360131; посвідчення ЦК Працос № 1 від 31/I 1932 р.; посвідчення ВЦРПС № 22 від 2/VI — 32 р.; посвідчення ЦВК СРСР № 455-31; профквиток Спілки працос № 0011; партквиток № 0750725, виданий Харківською організацією КП(б)У; блокнот і складаний ніж.

Затриманий Шумський Олександр Якович цього ж числа поїздом № 1 посиленим конвоєм направляється у Ваше розпорядження».

Після прибуття до Москви Шумський заповнив «Анкету заарештованого». Перечитаємо деякі відповіді цієї анкети, щоб сучасний читач дістав чіткіше уявлення про Олександра Яковича.

«**Дата і місце народження**: *народився 2 грудня 1890 р., Київська обл., р-н Коростенський, с. Борова Рудня...*

Місце служби і посада або рід занять: *гол[ова] ЦК спілки пр[ацівників] освіти...*

Майновий стан на момент арешту. Перерахувати докладно нерухоме та рухоме майно: будівлі, складні й прості с.-г. знаряддя, кількість землі, що обробляється, кількість тварин, коней тощо; сума податку с.-г. й індивід. Якщо колгоспник, зазначити майн[овий] стан до вступу в колгосп, час вступу в колгосп: *домашнє майно...*

Служба в Червоній Армії: а) строки служби, б) військова категорія: *у 1920 році, восени протягом 3 міс[яців]. Член ВРР 12-ї армії...*

Соціальне походження: *з родини наймитів.*

Політичне минуле: *з 1909 р. до 1917 р. належав до рев[олюційних] гуртків, з 1917-го до осені 1919 р. — УПСР (боротьбисти), з весни 1919 до 1920 — УКП, з 1920 — ВКП(б).*

Національність і громадянство: *українець, СРСР.*

Партійна приналежність, з якого часу й № квитка: *з 1918 р. зараховано партстаж.*

Освіта (підкреслити й зазначити точно, що закінчив): *середня.*

Чи перебував під судом та слідством, а також вирок, постанова або ухвала: *при Рад. владі ні. У гром[адянську] війну тричі...*

Склад родини, перерахувати: батька, матір, сестер, братів, синів і дочок (їх прізвища, ім'я і по батькові, місце служби і посади або рід занять й адресу): *дружина Євдокія Олексіївна, 35 років, дочка Катерина, 20 років, син Петро, 18 років, син Лесь, 16 років, син Яр, 11 років...»*

Підставою для арешту Шумського став ордер № 12294 за підписом заступника начальника ОДПУ СРСР Я. Агранова. 13 травня 1933 р., як свідчить протокол, у Москві здійснено обшук в його квартирі № 371 по вулиці Серафимовича, 2. Обшук фактично нічого не дав: вилучено, зокрема, військовий квиток, три старі і один дійсний закордонний паспорти, памфлет «Троє безробітних», відкритий лист академіка М. Грушевського (зауважимо принагідно, що цей лист не містив ніякого «компромату», а був написаний ще в той час, коли Шумський працював наркомом освіти УСРР і міг сприяти вирішенню питання про заробітну платню науковцям, про що й клопотався Грушевський), листування, фотокартки, 25 книжок, портативну друкарську машинку системи «Ремінгтон».

Основною причиною арешту О. Шумського стали висунуті на його адресу звинувачення в участі у так званій «Українській військовій організації (УВО)», яка нібито проводила «контрреволюційну» і «антирадянську» роботу. Заарештовані на початку 1933 р. колишні члени ЦК Компартії Західної України Ф. Бей-Орловський, К. Максимович, Р. Турянський, а також економіст Московського електрозаводу О. Палієв на попередньому слідстві дали свідчення не тільки про наявність і діяльність «УВО», а й про участь у ній Шумського.

Відразу ж зазначимо: ці свідчення, як було з'ясовано ще у 50-ті рр., давалися під тиском слідства, а саму справу «УВО» з початку і до кінця сфальсифіковано. У травні—червні 1933 р. помічник начальника таємно-політичного відділу ОДПУ СРСР Г. Люшков (той самий Люшков, котрий у 1938 р. втік за кордон і виступив там із викриттям брудних методів роботи НКВС) провів очні ставки Олександра Яковича з Бей-Орловським, Турянським та Максимовичем. Якщо Шумський боронився і відкидав висунуті на його адресу звинувачення, то його вчорашні спільники свідчили проти нього.

Наведемо уривок з протоколу очної ставки між Максимовичем та Шумським від 22 червня 1933 р.:

«**Запитання Максимовичу.** *У своїх свідченнях від 21 червня 1933 р. ви говорите: «Після того, як партія і Комінтерн ліквідували шумськизм і розкол у КПЗУ, Шумський, залишаючись на своїх старих позиціях, змінює тактику й переходить на нелегальні форми боротьби з партією». Чи підтверджуєте ви це?*

Відповідь Максимовича. *Підтверджую.*

Запитання Шумському. *Чи підтверджуєте ви це?*

Відповідь Шумського. *Заперечую.*

Запитання Максимовичу. *Чи підтверджуєте ви свої свідчення про те, що Шумський після свого переїзду до Москви разом з вами входив до центру к[онтр]-р[еволюційної] «Української військової організації»?*

Відповідь Максимовича. *Підтверджую.*

Запитання Шумському. *Що ви скажете з цього питання?*

Відповідь Шумського. *Категорично заперечую. Ніякої к[онтр]-р[еволюційної] організації я не знаю...*

Запитання Максимовичу. *Чи підтверджуєте ви свої свідчення від 5—6 травня ц. р.: «Внаслідок... нарад Московська центральна група «УВО» дійшла висновку, що початок повстання необхідно готувати на весну 1933 року, узгодивши цей виступ із закордонним керівництвом «УВО», зокрема з Коновальцем. Там же було вирішено, що для безпосереднього керівництва початком повстання та забезпечення намічених планів я повинен виїхати на постійну роботу на Україну. Допомогу в цьому повинен був надати Вас. Сірко з використанням своїх зв'язків у ЦК КП(б)У»?*

Відповідь Максимовича. *Підтверджую.*

Запитання Шумському. *Чи підтверджуєте ви це?*

Відповідь Шумського. *Заперечую все це.*

Запитання Максимовичу. *Про виконання намічених планів організації повстання на Україні ви 21/VI свідчили: «Наприкінці 1932 р. після приїзду з Харкова до Москви Волоха та його інформації про підготовку повстання на Україні навесні 1933 р. Солодуб на одній з нарад у Шумського на квартирі, де присутніми були Шумський, Солодуб і я, інформував про практичну роботу у цьому напрямі». Чи підтверджуєте ви це?*

Відповідь Максимовича. *Підтверджую.*

Запитання Шумському. *Що ви можете про це сказати?*

Відповідь Шумського. *Категорично заперечую*».

Тверда поведінка й послідовність Олександра Яковича вражає. Особливо якщо зважити на те, що свідчення проти нього дали не тільки згадані особи, а й багато інших, хто проходив по справі «УВО». Не можна не згадати й про те, якими методами

внчавлювалнся ці свідчення. Ось що розповідав про це у лнстопаді 1956 р. колишній член ЦК КПЗУ М. Теслюк:

«...20 травня 1933 року мене заарештували органи ДПУ. На слідстві мене обвинуватили у приналежності до «Української військової організації» («УВО»), ототожнюючи її з КПЗУ в цілому...

На слідстві загрожували розстрілом, проводили довгі допити без відпочинку та сну, переконували, що мое зізнання у приналежності до «УВО» мае велике значення для боротьби з українськими націоналістами...

За таких обставин мені довелося обмовити і себе, і Шумського.

Про Шумського я говорив, що він один з керівників «УВО», що ми під його керівництвом здійснювали контрреволюційну роботу, готували повстання на Радянській Україні та інші контрреволюційні дії, як мене навчав слідчий. Як контрреволюціонера я Шумського не знаю і наговорив на нього у зв'язку з примусом працівників ДПУ».

Можиа прнпустити, що снлові методн застосовувалися не тільки до свідків проти Шумського, а й до самого Олександра Яковича. Незважаючи иа це, провиии своєї він ие визиав.

Чому «драматургам» з ДПУ, котрі вигадали трагічиу п'єсу про наявиість і діяльиість «УВО», потрібні були свідчення саме про Шумського, а відтак і його ізоляція?

Відповідь иа це запитаиия у політичиому минулому Шумського, і насамперед в історії його коифлікту в середнні 20-х рр. з тодішиім геисеком ЦК КП(б)У Л. М. Кагаиовнчем. Прибувши иа Украïиу у квітиі 1925 р., сталінськнй посланець стнлем своєї роботи иевдовзі викликав невдоволения місцевих керівииків. Серед тих, хто одиим з першнх відверто висловив свою позицію, був иародний комісар освітн, колишній боротьбнст»[1] О. Я. Шумськнй. Вже у жовтні 1925 р. під час зустрічі із Сталиинм у Москві він поставнв пнтаиия про иеобхідиість усунення Кагановича з посади генсека ЦК КП(б)У і заміни його кимось з місцевнх діячів. Разом з тнм Шумський порушив у бесіді зі Сталиим не тількн це конкретне кадрове питання, а й внсловив власні міркування про здійснення політнкн «украïиізації».

26 квітня 1926 р. Сталн напнсав листа «Тов. Кагановичу та іншим члеиам ПБ ЦК КП(б)У». Погодившись із деякнми думками Шумського і навіть стрнмано покритикувавши Кагаиовича за «переадміністрування», генсек ЦК ВКП(б) разом з тим недвозиачно вказав, що рух за українську культуру і громадськість иабирає антиросійського характеру, що «така иебезпека стає дедалі реальнішою на Україні». На підтвердження цієї думкн иаводнвся приклад з висунутнмн пнсьменннком Мнколою Хвнльовнм внмогамн про «иегайну дерусифікацію пролетаріату» на Україні, про те, що «від російської літературн, від її стилю українська поезія повинна тікати якнайшвидше». В цих літературннх, а зовсім не політичних судженнях Сталін вбачав вняв боротьбн «протн російської культурн та її найвнщого досягнення — ленінізму».

Шумський же в цьому лнсті, як наркомос, ставав фактнчно відповідальнм за недостатню протидію таким тенденціям. Тнм самим Кагановнч практнчно отримав необмежеиі повиоваження для «внкриття» того, що буде згодом названо шумськизмом, хвильовизмом, а потім «иаціональнм ухилом».

За иевблаганнимн законамн тоталітарного суспільства, і Шумський, і Хвильовий, коли проти них розгориули шалену політнчиу кампаиію, змушені булн покаятнся. На червиевому (1926 р.) Плеиумі Олексаидр Якович иавіть визиав «помилковою» постановку питаиия про зияття Кагаиовича.

Однак і після того цькуваиня тривало. Вплнвові сили, почниаючи з самого Сталіна, зробнли все, щоб дискусія иавколо шумськизму і хвильовизму ие припинялась, ба иавіть пермаиентно активізувалась.

Чому? Ми зрозуміємо це лише тоді, коли будемо розглядати боротьбу проти «иаціоиал-ухильництва» у лавах КП(б)У ие як епізод, а як закоиомірну фазу у діях, що їх спрямовував Сталіи і його прибічникн. Це була лише лаика у ланцюгу сталінської боротьби з усілякнмн «ізмамн», якнм «батько иародів» у різиих регіоиах країни иезміиио иадавав націоналістичного забарвлення (тут можиа згадати «справу Султан-Галієва», «справу Ібраїмова», боротьбу з грузинськими «иаціоиал-ухильннкамн»). Ось чому Шумськнй і Хвильовий та й інші діячі, які ие «хиталися разом із генеральиою лінією», а мали власні погляди (хоча інколн й хибні, але такі, які можна було внправити шляхом полемікн), булн приречеиі. І не тільки у плані їх обов'язкового усунення з суспільно-політнчної авансцени, а й у тому, що між ними иеодмінно мусив бути знайдеиий «генетичний» зв'язок.

У 1933 р., коли практичио почалося згортання політики «українізації», а надісланий для «зміцнення» республіканського керівиицтва П. Постишев посилив кампанію пошуків «иаціоналістів», цей «геиетичиий» зв'язок був встановлеиий між «націоиалухнльнинком» Шумським та новою жертвою — М. Скрнпником (він заміиив Олексаидра Яковнча на посаді наркомоса у 1927 р.).

Настав час не тільки пригадати і використати уроки боротьби з шумськнзмом, а й поквитатися з його иосієм, котрий міг стати можливим «центром тяжіиня» опозиціонерів. Ось так Шумський (а він у 1927 р. виїхав з України) опнннвся в колі уваги ОДПУ СРСР. Постановою його колегії від 5 вересня 1933 р. вирішено ув'язнити Шумського у виправно-трудовому таборі «строком иа десять років, відраховуючи строк з 13/5.1933 р. Справу здати в архів».

Цікава деталь, про яку ще ніколи не згадувалося: викоиання внроку, зафіксова-

[1] Партія боротьбистів виникла з лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів. Осиовним її ядром була керівна група газети «Боротьба», що виходила з лютого 1918 р. У серпиі 1919 р. боротьбнстн об'єдналися з групою лівих українських соціал-демократів (иезалежників). Після цього була прийнята назва «Українська комуиістичиа партія (боротьбистів)». У березні 1920 р. ця партія «самоліквідувалася», а частина її члеиів увійшла до КП(б)У.

Делегація від КП(б)У на IV конгресі Комінтерну. Сидять (зліва направо): Ф. Я. Кон, Д. З. Мануїльський, Х. Г. Раковський, В. П. Затонський, Г. І. Петровський, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипник, О. Я. Шумський. Стоять: В. П. Васютін, Г. Ф. Гринько, Я. Н. Дробніс. Москва, листопад, 1922 р.

ного у цитованій постанові, невдовзі було припинено до «особливого розпорядження». Підставою став протест прокурора при ОДПУ Катаняна. На жаль, поки що не вдалося розшукати текст цього протесту, а це, звичайно, пояснило б, чому в Москві затрималися з відправленням Шумського до «мест, не столь отдаленных». А втім, 28 вересня 1933 р. «особливе розпорядження» Я. Аграновим було дане, і на початку жовтня Олександр Яковнч опинився у Суздальському політізоляторі ОДПУ, а згодом на Соловках, де утримувався у одиночній камері Кремлівського спецізолятора.

З перших днів ув'язнення Шумський розпочав боротьбу за свою реабілітацію, прагнучи насамперед довести необгрунтованість висунутих проти нього звинувачень. Він почав активно подавати апеляції до керівних інстанцій і окремих керівників, починаючи із Сталіна. Ці матеріали, поза сумнівом, мають бути предметом окремого дослідження і, сподіваємося, дочекаються своїх читачів.

Листи Шумського не тільки виразно характеризують його душевний стан, а й містять надзвичайно цікаву, без перебільшень унікальну інформацію про колізії навколо колишнього «проводиря» так званих «націонал-ухильників» на Україні.

Звернімося, наприклад, до листа, написаного 26 листопада 1934 р. на ім'я Сталіна. Ось що, зокрема, там можна прочитати:

«Дорогий тов. Сталін! Хоча мені не відома доля моїх листів, але я не втратив ще надії бути вислуханим і знову звертаюся...

У квітні 1934 року привезли мене до Москви, де я мав (майже дослівно) таку розмову:

— То ви вважаєте, що сидите марно?

— Так,— відповідаю я,— і вважаю, що час би вже й слідству в цьому переконатися.

— Так ось ми вас викликали для того, щоб викривати.

Ця заява не могла мене не здивувати: «викривають» майже через рік після виключення з партії та засудження.

Для цього мене відправили у Харків, де я був ще більше здивований, довідавшись, що мене вже обвинувачено не в приналежності до «УВО», а до «Національного блоку». «У приналежності до «УВО» вас не обвинувачують, ви, виявляється, займалися створенням контрреволюційної організації «Національний блок»,— заявив мені слідчий тов. Соколов. Про те, що мене засуджено не за «УВО», сказав мені й начальник табору тов. Алексеев, у котрого я попросив дати мені прочитати вирок (якого, до речі, я так і не читав ще). Я підкреслюю цю обставину тому, що минулого року мені казали, що мене обвинувачують у приналежності до «УВО» і що мене за це і з партії виключено».

Отже, з цитованого фрагмента листа ми довідуємося, що навіть після того, як Шумський був засуджений, йому, зважаючи на його енергійний протест і готовність довести сфабрикований характер звинувачень, прагнули знайти нові «докази». Щоправда, робилося це в оригінальний, хоча й типовий для сталінського правосуддя спосіб: позбавити волі Олександра Яковича за участь в якійсь «контрреволюційній» організації, а коли зняли старі звинувачення, висунули нові — участь у створенні міфічного «Національного блоку».

У згаданому листі до Сталіна Шумський переконливо показав і те, як саме готувалися «докази» проти нього. Він наводить приклад із свідченнями колишнього боротьбиста М. Полоза, який наголошував на приналежності Олександра Яковича до «Національного блоку», на тому, що сам Шумський розповідав йому про зв'язок з німцями та

поляками. Спростовуючи цю нісенітницю, Шумський звертає увагу на те, що ніякої зустрічі з Полозом він не мав, оскільки у зазначений у свідченнях день виїхав з Москви. Далі у листі читаємо:

«Оголошенням мені свідчень Полоза й закінчилося це «викриття». Мене знов відправили у табір, де я зустрів Полоза. Природно, першим моїм запитанням було, чи правда, що він дав подібні свідчення. Крізь сльози та істеричний стогін я почув відповідь, що він «дещо подібне підписав...» В той же день я написав про розмову слідчому, щоб нагадати йому про якість добутих ним «викривальних» матеріалів. Поза сумнівом, працівники ДПУ й самі прекрасно знають характер і ціну всій цій нісенітниці, але не в їхніх інтересах мене захищати».

Характерно, що у тому ж 1934 р., але трохи раніше, у серпні, Олександр Якович написав листа начальникові таємно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР Б. Козельському. Процитуємо цей невеличкий документ, який багато що говорить і про характер самого Шумського:

«Зачитані Вами свідчення Полоза, природно, викликали у мене гостру реакцію обурення. А оскільки Полоз мав у колі людей, котрі його знали, репутацію особисто чесної людини, то я не міг повірити, що він причетний до базгранини такої брудної провокації. Інакше кажучи, я вважав, що зачитані мені «свідчення» інсинуація і що я просто шантажований. Але після зустрічі з Полозом я повинен просити у Вас вибачення. Коротка розмова з ним розвіяла мої сумніви: Полоз підтвердив мені, що він «дещо подібне підписав» і просив не робити поспішних висновків, доки я не вислухаю його пояснень про те, як це сталося. Однак його спроби посиланнями на обставини, умови, стан та інші «таємниці творчих мук» пом'якшити мерзенність свого вчинку — підписання провокаційної вигадки — не досягають мети. Кінець кінцем не так вже й важливо, чи стала людина мерзотником свідомо і навмисне, тобто за внутрішнім спонуканням, чи під впливом і тиском зовнішніх обставин. Важить факт».

Під час перебування на Соловках Шумський зрозумів, що доведеться вести боротьбу не тільки за політичне виживання, а й за своє життя. Олександр Якович, котрий взагалі був людиною не дуже міцного здоров'я, тяжко захворів, почалося випадання зубів, давалися взнаки інші наслідки соловецького ув'язнення. Незважаючи на це, Шумський настійно вимагав реабілітації, об'єктивного розгляду своєї справи, буквально бомбардуючи інстанції листами. І домігся хоч і не стопроцентного, а таки ж результату: 10 грудня 1935 р. постановою Особливої наради при НКВС СРСР його справу переглянуто, і на зміну попереднього рішення тюремне ув'язнення замінюється засланням у Красноярськ на строк, що залишився.

Шумський сприйняв цю постанову як доказ власної правоти, як імпульс до продовження боротьби за істину. Він вирішив діяти радикальніше. Ще по дорозі до Красноярська, у поїзді, він оголошує голодовку, вимагаючи повної реабілітації і визволення із заслання. 17 грудня 1935 р. він прибуває до Красноярська. Стан його різко погіршився, що, безумовно, було наслідком голодування. Саме на цій підставі йому спочатку відмовляють у необхідному лікуванні.

Оселили Олександра Яковича у будинку № 43 по вулиці Червоної Армії у самотньої господині. Тут він знову оголосив голодовку, спочатку «суху», і лише через декілька днів почав приймати воду. 8 січня 1936 р. до нього приїхала дружина, Євдокія Олексіївна Гончаренко, котра 13 січня написала спеціальну заяву, в якій, зокрема, зазначила, що виїздить з Красноярська, не бажаючи брати на себе відповідальність за наслідки вимушеного вчинку чоловіка, і що повернеться з сином, котрому хоче показати «живого чи вже померлого батька». 14 січня Євдокія Олексіївна виїхала до Москви. Голодування Олександра Яковича тривало.

17 січня 1936 р. він надсилає телеграму до ЦК ВКП(б) Сталіну, а її копію — тодішньому наркому внутрішніх справ СРСР Г. Ягоді. Ось про що, зокрема, йшлося у телеграмі: «Два аргументи висуваються проти моєї поведінки...

Перше: «Ви на волі і тому ваше голодування не має сенсу». Називати заслання волею можливо лише в порядку злого, глумливого, арештантського жарту. Свобода засланого — це свобода собаки на ланцюзі. Але для мене суть справи не в свободі, а в реабілітації — у знятті приліплених мені наклепницьких обвинувачень (приналежність до «УВО» тощо). Без зняття цих обвинувачень ніяка свобода мені не потрібна...

Друге: «Ви вважаєте себе комуністом, а оголошуєте голодування. Адже це виступ проти партії. Партія проти самогубства, а голодування — це самогубство» тощо. Кажуть, що я повинен писати і просити перегляду. Та я писав і просив. Писав два з половиною роки і терпляче чекав. Однак всі мої листи йшли як у ополонку й прохання залишилися без відповіді. А я комуніст — чесна людина, зображений на підставі мерзенного наклепу в очах громадської думки шахраєм... То що мені залишалося робити? Виявити толстовське «непротивлення злу» чи продовжувати добиватись реабілітації за всяку ціну. Зрозуміло, що друге. Та раз прохання не діють, то в мене залишився один засіб — моє життя. І я зобов'язаний застосувати його».

Наприкінці телеграми Шумський звернувся до Сталіна: «Тільки Ваша причетність до мого питання врятує мене від остаточної загибелі. Тому я прошу Вас, товаришу Сталін, втрутитись в моє питання й приділити йому хвилинку уваги».

Залишити без уваги такий лист було неможливо. У розрахунки його катів зовсім не входило самогубство Шумського, що створило б навколо нього певний ореол мученика. Олександр Якович одержує телеграму з ЦК ВКП(б), в якій йому пропонувалося припинити голодування і зайнятися спростуванням висунутих проти нього звинувачень. 1 лютого 1936 р. Шумський дає телеграму Ягоді, в якій заявляє, що голодування припиняє, і висловлює надію, що через два-три дні його відправлять до Москви на лікування.

Однак невдовзі стало зрозуміло, що відправляти Шумського ніхто нікуди не зби-

рається. 9 і 20 лютого, а також 11 березня 1936 р. він надсилає нові телеграми до НКВС СРСР та ЦК ВКП(б). У відповідь мовчання. Але мовчання красномовне. Річ у тім, що фальсифікатори «справи Шумського» зрозуміли: ще трохи його зусиль — і стане очевидним, що «націонал-ухильника» позбавили волі, власне, безпідставно. Занервувався навіть нарком внутрішніх справ України, один з головних ініціаторів справи «УВО» В. Балицький. 7 березня 1936 р. він надіслав на ім'я Ягоди так звані «слідчі матеріали про контрреволюційну діяльність Шумського Олександра Яковича». Фактично це були добуті, як правило, недозволеними методами свідчення проти Шумського. Перелік свідків був вельми значний (близько 30 чоловік), а відтак Балицький діяв безпрограшно: мовляв, надто багато людей «викривають» Шумського і надавати йому волю не можна. Не кажучи вже про те, що у цей час машина «великого терору» набирала дедалі більших обертів.

У 1936 р. замість Ягоди наркомом внутрішніх справ став М. Єжов. Хворий, виснажений, але все ще не втративши надії на справедливість, Шумський розпочинає новий тур боротьби. З його наполегливості можна тільки дивуватись. Адже в ті часи ламались люди, котрих за кордоном називали «залізними».

У жовтні, ще наївно розраховуючи на гуманність Єжова і Кагановича, він пише їм листа, в якому, зокрема, зазначає:

«Не хотілося писати про такі речі. Думав, влаштується. Дрібниці. Але нема виходу... Я в лікарні. Поліневрит, інші ускладнення. Лікарі наполягають на переведенні з важкої лікарняної обстановки у санаторні умови з грязелікуванням та іншим, чого в лікарні немає. У найгіршому разі допускають переведення у спокійну домашню обстановку...

Поставало питання про переїзд сюди родини. Але у красноярських житлових умовах це означає, що не тільки я не отримав би тієї «спокійної домашньої обстановки», про котру кажуть лікарі, а й родину було б позбавлено кутка, який вона має в Саратові, оскільки тут вона його не одержить. До того ж біда з сином. Хлопчика виставили зі школи (телеграма дружини).

Пишу про це, бо не думаю, що ці утиски базувалися на політичній директиві. Та позбутися їх без вашого втручання не можна».

Однак не дочекався Олександр Якович ні приїзду своєї родини, ні поліпшення умов лікування. На початку зловісного 1937 р. у НКВС СРСР розпочали справу про «підпільну контрреволюційну діяльність серед українського заслання та зв'язки українського заслання з контрреволюційним підпіллям України». У колі запідозрених опинилися діячі з України, котрі вже відбували строк у Саратові, Омську, Курську. Не був обділений увагою і Шумський. Понад те, в одному з документів НКВС зазначалося:

«Треба думати, що вказівки про підпільну роботу по боротьбистській лінії можуть виходити насамперед від Шумського О. Я., члена центру «УВО», котрий відбуває заслання у м. Красноярську.

За нашими відомостями, через дружину Шумського — Гончаренко (мешкає у м. Саратові) здійснюється зв'язок Шумського з активом українського контрреволюційного підпілля».

Отже, цього разу у нову справу втягували не тільки Олександра Яковича, а й його дружину. Ситуація значно загострилася через те, що влітку 1937 р. на Україні розпочалася гучна кампанія по викриттю так званої «буржуазно-націоналістичної антирадянської організації колишніх боротьбистів». Серед тих, кого звинувачували нібито за участь в цій організації, були А. Хвиля, Т. Таран, Ю. Войцехівський, О. Триліський, В. Порайко. Під час розгляду питання про цю справу на серпневому (1937 р.) Пленумі ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством Голова Раднаркому України, колишній колега по партії боротьбистів і приятель Шумського П. Любченко.

Ім'я Олександра Яковича дуже часто згадувалося у свідченнях допитуваних боротьбистів. І цього разу каральна система безвідмовно спрацювала: на підставі телеграфного розпорядження НКВС від 9 жовтня 1937 р. Шумського знову заарештували. Це сталося 15 жовтня. З того часу він перебував у лікарні красноярської в'язниці. Коли

у вересні 1938 р. надійшла вказівка привезти його до Москви,у відповідь на ім'я В. Кобулова з НКВС надійшов рапорт, в якому зазначалося: «Заарештований Шумський у зв'язку з хворобою (паралізований) не може бути допитаний і етапований до Москви».

У жовтні 1938 р. з'явився неперевершений за своєю безглуздістю «обвинувальний висновок» (одним з тих, хто його підписав, був і Прокурор СРСР А. Вишинський). У ньому, зокрема, зазначалося: «Органами НКВС викрито й ліквідовано українську антирадянську фашистську організацію, яка готувала у блоці з правими, троцькістами та військово-фашистською організацією відторгнення України від Радянського Союзу.

Одним з організаторів та керівників української антирадянської фашистської організації був заарештований Шумський О. Я.

На підставі цих даних Шумського О. Я., що відбував заслання у Красноярському краї, у жовтні 1937 року було заарештовано...

Шумський винним себе не визнав.

Викривається свідченнями засуджених у 1933 р. членів «УВО»... і заарештованих у 1937 р. членів центру української націоналістичної організації...

На підставі вище викладеного:

Шумський О. Я. підлягає суду Військової колегії Верховного Суду СРСР із застосуванням закону від 1 грудня 1934 р.»

Авторів цього «висновку» не бентежило, що хворого Шумського вже п'ять років тримали то у в'язницях, то у лікарнях і такою організацією він керувати не міг. Не бентежило й те, що його знову збиралися судити на підставі свідчень 1933 р., тобто тих, за якими вже позбавили волі. Невеличка довідка до «висновку»: «Речових доказів по справі немає».

Шукаючи додатковий компромат на Шумського, у червні 1939 р. звернулися знову в Україну, до Управління держбезпеки НКВС республіки. Однак нічого, крім старих і деяких нових «обвинувачень», не знайшли, а здоров'я Олександра Яковича погіршувалося. У жовтні 1939 р. була складена медична довідка, в якій зазначалося: «Хворий 4 роки. У лікарні лежить біля 2-х років у одному положенні... Обидві ноги у стані паралічу: ходити не в змозі, самостійно встати не в змозі, при здійсненні рухів спостерігається різкий біль в ногах і тремтіння у всьому тілі.

Діагноз: хронічний поліневрит».

Наступного місяця, а саме 22 листопада 1939 р., постановою слідчого управління НКВС по Красноярському краю Фраймовича кримінальне переслідування Шумського через брак доказів і хворобу Олександра Яковича було припинене. Чинним залишилося тільки рішення Особливої наради при НКВС СРСР про його заслання до 1943 р.

Зовсім інакше склалася доля дружини Шумського. Її заарештували 18 жовтня 1937 р. Як свідчать документи, Євдокія Олексіївна винною себе так і не визнала. А звинувачували її в тому, що вона була учасницею «антирадянської есерівської націоналістичної групи», поширювала «контрреволюційні наклепи», підтримувала зв'язки з «українськими есерівськими націоналістичними елементами, засудженими по справі «СВУ».

Усієї цієї маячні вистачило, щоб 8 грудня 1937 р. судова трійка при управлінні НКВС по Саратовській області ухвалила постанову про розстріл Євдокії Гончаренко. Того ж 8 грудня пізно ввечері вирок виконали.

Олександр Якович довго не знав, а може, взагалі ніколи не дізнався, що сталося з дружиною. Так, 26 червня 1940 р. з міської лікарні Красноярська він надіслав листа до ЦК ВКП(б) на ім'я М. Шкірятова. Нагадуючи, як була припинена його справа у 1939 р., Шумський зазначав:

«Я, зрозуміло, отримав деяке моральне задоволення, хоча на цьому не скінчилися мої злигодні. Я не тільки не реабілітований, але наді мною продовжує тяжіти Ягодова постанова про адміністративне заслання. Мені заявили, що про відміну цієї постанови треба написати у НКВС. Я написав, але відповіді поки що нема. Та це ще не все... Через певний час після виходу з тюрми... мені пощастило розшукати сина. Він повідомив мене, що через два дні після мого останнього арешту у жовтні 1937 року була заарештована і моя дружина, Гончаренко Євдокія Олексіївна, саме як дружина «державного злочинця Шумського» за недоносительство та співучасть у його злочинах. І ось мене, цього страшного «державного злочинця», звільняють «за відсутністю складу злочину», а мою дружину за «недоносительство» про мої «злочини» закатали на десять років у концтабір з конфіскацією та суворою ізоляцією так, що з нею не тільки листуватись, але не можна навіть до пуття дізнатись, де вона перебуває. (За припущенням сина, вона десь у концтаборі біля м. Тайшета)...

Моє прохання — звільнити дружину, котра страждає ні за що, дати мені можливість лікуватися й позбавити мене безглуздих адміністративних мотузок. Можливо, мені ще вдасться зайнятися чимось корисним. Я ще сподіваюся».

І він не просто сподівався. Він завзято робив усе, що міг, щоб його сподівання здійснилися. Знову листування з Москвою. Знову невтішні відповіді. Так, у жовтні 1940 р. Головна військова прокуратура, не заперечуючи проти переведення Шумського в інше місце заслання, «не знаходить підстав про скасування рішення в його справі й визволення...» (Шумського невдовзі перевели у місто Єнісейськ).

Останню з таких відповідей на клопотання про реабілітацію Олександр Якович одержав у липні 1945 р. з секретаріату Особливої наради при НКВС СРСР.

Коли розпочалася війна, нескорений Шумський звертається з проханням використати його у боротьбі з фашизмом. 31 березня 1942 р. він звертається з листом до Сталіна:

«Вважаю себе зобов'язаним знову нагадати про себе й запропонувати свої послуги. Роблю це не тому, звичайно, що вважаю себе вкрай потрібним, що без мене не обійтись. Ні. Навпаки, я не дуже високої думки про свої теперішні фізичні якості бійця... Я старий революціонер і не можу бути спокійним,

коли справа, котрій було присвячене все моє життя, під смертельною загрозою... Я заявляю про своє бажання бути корисним, а справа Ваша вказати моє місце у боротьбі.

Зрозуміло, що поява моя зараз у лавах бійців революції була б одночасно і відповіддю всім, хто оббрехав мене прилюдно... Публічна дискредитація знімається публічною реабілітацією, а особисті почуття не мають значення. А особливо тепер, коли трагічне «бути чи не бути» постало не перед принцом датським, а перед радянським ладом, перед майбуттям людства».

Однак і це прохання було відхилене. Ніяких шансів вирватися з лещат режиму Шумський не мав. Напевно, він почав здогадуватися про трагічну долю дружини, а наприкінці 1942 р. його сповістили, що на фронті загинув молодший син Яр Олександрович. Про долю інших синів і доньки у нього не було ніяких відомостей.

13 травня 1943 р. закінчився строк заслання. Однак Шумський нікуди не зміг поїхати через нове загострення хвороби. Ще три довгих роки він лікувався в Єнісейську та Красноярську.

На 1945 р. припадає нова хвиля його активності у спробах реабілітації. У квітні він апелює до II сесії Верховної Ради СРСР, пише Кагановичу листа, в якому звертається до свого колишнього опонента: «Тільки Ви можете засвідчити, що мій «шумськизм» не такий вже страшний чорт, як його малюють, і тільки Ваша підтримка може допомогти мені вийти із стану безнадійності, в якому я перебуваю. Прошу її у Вас».

Наскільки вдалося з'ясувати, від Кагановича відповіді не надійшло. Та й не міг він допомагати людині, ініціатором політичної смерті якої був ще в двадцяті роки.

У травні 1945 р. Шумський надсилає листа Л. Берії з проханням допомогти одержати постійний паспорт, оскільки навіть після закінчення строку заслання йому відмовили в цьому. Олександр Якович пише також, що після загибелі сина йому припинила писати хатня робітниця, котра в Саратові всі роки оберігала їхнє майно. За його словами, вона «вирішила присвоїти моє майно, вважаючи, що, будучи хворим, я не в змозі буду їй протидіяти у цьому. Так мене повідомили мешканці квартири, в якій жила моя родина... Виходить, що і на захист проти грабежу я позбавлений права, як такий, що піддавався несправедливим репресіям».

Можливо, ці неперевірені відомості чи бажання просто побачити місце, де мешкали його рідні, спонукали Олександра Яковича до подорожі у Саратов. 8 червня 1946 р. у супроводі співробітника лікарні він виїхав з Красноярська.

15 червня 1946 р. прибув до Саратова, а через декілька днів, 20 червня, пише короткий і страшний документ під назвою «Для слідства». Ось уривок з нього:

«Рішення про самогубство, цю останню найвищу форму протесту, я прийняв після того, як вичерпав усі засоби боротьби за реабілітацію.

Я прийняв рішення «кінчати» ще восени 1945 року, але не хотів вмирати в Сибіру — я надто його ненавиджу. Вирішив померти на батьківщині — «земля кличе».

Вирішив заїхати до Саратова, щоб дізнатись від Зинаїди Андріївни Михайлової про життя без мене моїх близьких та подякувати їй за допомогу їм у важкий час.

Але тут я відчув, що зовсім ослабнув і що дістатися рідних місць за теперішніх умов у мене не вистачить сил. Доведеться закінчити життя тут.

Владу я не поставив перед фактом, оскільки ще 18 жовтня 1945 року листом на ім'я Сталіна сповістив про прийняте рішення».

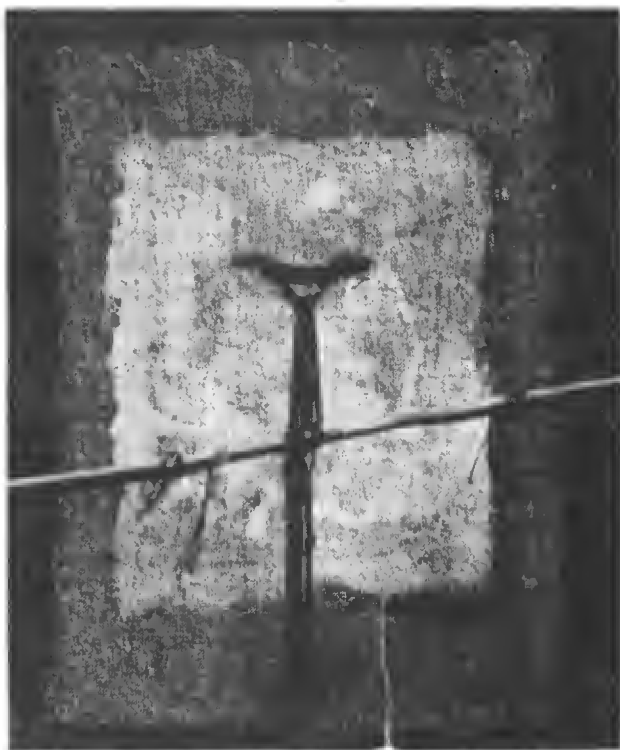
Минув ще майже місяць, і Шумський вирішив здійснити задумане. 17 липня 1946 р. він власноручно завдав удар ножем у своє серце. Але удар цей виявився несмертельним. Наступного дня Олександр Якович занотовує: «Кепсько, схибив. Зав'яз клиночок між ребрами і не дістав серця. Рука не схибила, та сили мало. Зовсім ослаб. В такому разі доведеться ужити іншого засобу сьогодні».

Іншого засобу він не вжив. Можливо, його хтось умовив. Або спрацювали якісь інші мотиви. Шумський вижив, і можна висловити припущення, що мав здійснити свій попередній намір — вмерти на Україні, на рідній землі. 18 вересня 1946 р. він виїхав із Саратова до Києва. Та доїхати йому все-таки не судилося. Як свідчить офіційна довідка, він раптово помер на станції Кирсанів.

Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалою від 11 вересня 1958 р. скасувала постанову Колегії ОДПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. і постанову Особливої наради при НКВС СРСР від 10 грудня 1935 р. щодо О. Я. Шумського. Його справу закрито за відсутністю складу злочину.

Г. Вишеславський. Амулет

ЛАДА ФЕДОРОВСЬКА

"Зло не врятує жодної з ідей"

Нові поезії Даинла Кулнняка справляють аж дивие, як иа розбурхані ииишиі часн, вражеиия — впевненого соціальиого спокою. Ба навіть иеймовірного, бо біографія автора, ие позбавлеиа конфліктів з дійсиістю, дає йому підстави для запеклнх звинувачеиь, розвіичаиь, бодай докорів. Адже у грудні 1964 року Даиило Кулиняк, тоді шістнадцятнрічний курсаит херсоиської мореходкн, був заарештоваиий за «антнрадянщину», пережнв і слідство, і суд, щоправда, зважаючи на неповноліття «злочинця», громадський. Хоча й на тому судилищі знайшлнся внсокоідейиі добродії, які внмагалн для хлопчнни смертиої кари. Та скінчилося тнм, що Даинла виключили з училнща і комсомолу, а тіиь недовіри й иегласиого нагляду тяглася за иим ще довгі рокн...

Мої земляки-херсонці й досі пам'ятають справу «декабрнстів» — так охрестив якнйсь місцевий дотепиик групу юних «заколотників». Втім, останнє слово можна було б вжнти й без лапок: кілька курсантів иа чолі з Д. Кулиняком дійсно створилн в учнлищі підпільиу організацію «Вісинкн свободи України», що мала власиий статут та програму дій, яка, крім легальиих форм боротьби за національно й соціальио справедливе суспільство, припускала й можливість збройиого повстання, иової революції. Лнше згодом, з дорослістю, постало розуміння хибиості та надаремності того шляху, адже, як рік тому напнсав у журиалі «Україиа» Д. Кулиняк, оті юнакн-шістдесятннкн, майбутні флотські офіцери, «ие хотілн жнтн серед брехиі, в лицеміриій тоталітарній державі», але їм, дітям свого часу, до порн неснла було збагнути, що «иасильство може породити лнше иасильство, а збройні переворотн ие розв'язують проблем, а лнш ускладиюють і топлять в крові».

Тож, згадуючи свою «херсоиську історію», поет, за власиим визиаииям, почуває певну вдячиість до тодішніх працівииків держбезпеки за те, що «вчасио зупииили», ие далн вже по-справжньому «потрапити під колеса крнмінальиого кодексу».

Треба мати справді мужність — мужність внутрішиього самоусвідомлеиия у вирі ниншнього беззастережного, иастояного на иеиависті всевикрнття, абн спромогтнся на таку, надто непопуляриу сьогодні, чесну об'єктнвність. То більш на адресу представників «відомства», справді зловісного й повнтого кривавнм мороком ще з часів сталінських і пізніших репресій. Д. Кулнняк, ясна річ, анітрохи ие внправдовує того, чому не може бутн прощення, але він не хоче рекламуватн себе більшою жертвою, аніж це було насправді. І як багато важить ця здатність до незалежного від иовітніх стереотнпів суджеиня, цей гідиий голос у гучному хорі безлічі «страждальців», які, ще вчора цілком благополучиі, сьогодні наввнпередкн поспішають оголоснти себе героічннмн протнборцямн чи заложннкамн режнму, що його так недавно із захватом оспівувалн.

Даинло Кулииян ніколн ие вихваляв того, що варте осуду, отож і тепер не відчуває потребн прнставатн до тоталітариої зливи вседозволенних проклвонів. Має достатньо внутрішньої снли, аби приймати **правду доби в усій її повноті.** Власие, саме така, не внбіркова, правда лише й потрібиа йому. Будь-що трнматися істиии, иі иа крок не збочитн від иеї — головна, на мій погляд, моральна засада його творчості, яка ие знає не обтяженого роздумом слова. «І ти пізнаєш правду, і правда зробнть тебе вільним» — воістнну так. Навіть колн йдеться про суто особистий досвід, котрий, звісно, ие може бутн всеосяжннм, не варто щось внрівнювати чи підправляти у власиій пам'яті на догоду визискуючому сьогодеиию, бо ж було саме так, а не інакше. Обстоюючи справедливість як норму суспільиого життя і иепорушиу умову доцільності соціального ладу, поет слушно иагадує, що загальна, велика справедливість неможлива без коикретної, тієї, що її кожен має внховати в собі сам. Адже, болісио відчуваючи будь-яку кривду, ми, в свою чергу, часто-густо иездатні до звнчайиісінької об'єктивиості. Не схвалювати і не викриватн — для Д. Кулиияка найважлнвіше **зрозуміти.** Охопити думкою все, що є дійсиість, наше життя, а відтак звірити свій власиий внутрішній досвід із загальнолюдським. А зрозумівши, взяти иеодмііиий курс на добро.

Найпоказовішим щодо цього видається мені вірш «Прнтча», який утверджує відвагу тверезого знання, здатність бачити все суще без ілюзій і самозасліплень, ие впадаючи у гріх иетерпимості й безжальиого осуду. То більш осуду, схожого на присуд. Власие, від засуджеиия иедоскоиалої людської природи герой твору, мудрець одиого із стародавніх

племен, такн не утрнмався. На запитання Бога, чн добрі на землі живуть люди, муснв визнатн, що «ті людн невдячні. І жорстокі, і підлі, і ннці, як світ». Бог аж спохмурнів від гніву, аж зайшлося йому на негайну покару. Та тут...

Раптом стогін болючий долинув до неба —
Це рндала бабуся, безсила з бідн:
«Я вмнраю, я хвора, мене втішнти треба.
Людн добрі, подайте хоч краплю води».

Стрепенувся мудрець:
«Там страждає людина!
На землі допомогн нещасна чека.
Я повннен там бути цієї ж хвилнни!»
...І повнсла в розгубі господня рука.

Тож хоч як бн і царювало в людині зло, життя потребує добра. І хай навіть цілий світ, захворівшн на лють, пішов божевільнним обертом, це ще не підстава, абн наслідувати лихнй тотальний приклад. На те й мудрість, щоб усе бачитн, все розумітн. Але й не уподібнитнся у помислах та вчннках отнм слабкодухим, міцно стоятн на позиціях добра, взаємопідтримки. Така внзначеність світоглядної позиції прнродна для героя Д. Кулнняка. У ній немає чогось снлуваного, умоглядно намнсленого. Може, тому, що поет ніколн не пнше, як то кажуть, за заданою, прнв'язаною до моменту, «обов'язковою» програмою.

Вірші Д. Кулянника — то дуже совісна поезія. Саме органічна зорієнтованість на добро — у його філософському й суто жнтейському розумінні — зумовлює довірлнвощнрнй, зболений тон, якнм поет говорить про трагічну недолю народу, про всі його багатолітні поневіряння. Однн із розділів його нової збірки так і зветься — «Біль». І це варто підкреслити, оскільки про неймовірні народні нещастя, зокрема про страхіття доби сталінського культу, нині часом пншуть аж із якоюсь зловтіхою, ніби йдеться не про власнні народ, не про рідну землю. Виставитн на всезагал наші задавнені суспільно-соціальні виразки, зрештою, вкрай потрібно — затаєне важче вилікуватн, але потяг ще й сипнути солі на рани викликає огнду: є щось нездорове у цьому відчуженні від болю, чн й не приторговування на народній трагедії...

Якби одним словом передати враження від збірки «Телескопн криниць» (К., Радянський письменник, 1990), я б сказала — гідність. Людська, громадянська, національна... Й важко визначити, у чому вона найбільше виявляється. У шляхетній душевній щирості, бо ж не потребує хитрування чесна людина... У тій відповідальності, що її (не проголошуючи!) гостро почуває ліричний герой — за кожну немічну, байдужу світові сльозу, як ото у «Притчі»... У болючих турботах за все, що може статися з Україною, з планетою взагалі...

Вірш «Переднівок душі» дає змогу простежнти своєрідну моральну спадкоємність такого почуття, як обов'язок, рятівного для нас, і сьогодні сущих:

Відчувши — це його останнє літо,
Більш не побачить він весняних днін,
Мій пращур перед смертю добрим житом
На зиму засівав найкращий клин.
«Зібравсь вмирати сам — запліднн нниву.
В дорогу рушнв — пам'ятай про тнх,
Кому забракне хліба в переднівок»,—
Одна із істнн бойківських простих.

Сплачуючн «останній борг перед життям й людьмн», старий, внроблений бойко «на ручкн плуга налягав грудьми...». Згадатн б цю спасенну народну мораль деякнм сьогоднішнім піклувальнникам про відродження нації, які у шалі політнчної гоннтви підбурюють людей то до страйків, то до несіяння, нехтуючи можливістю нового голодомору, ніби їхні фанатичні гасла можуть заміннтн людям хліб. Воістину нещастям заряджений той, хто від затятості «розумом осліп». І ще, здалося мені, делікатним докором до нас, теперішніх, озвався вірш Д. Кулнняка «Померли вже батько і матн». Заглиблюючись думкою у свій родовід, поет робить висновок:

Жнлн тут хоч бідно, та гідно,
І в тім гартувався народ.

Сором обпалює душу від цих простнх, спокійннх рядків: чн ж гідно живемо сьогодні — на отих посилках із закордонннм жебрацьким харчем? Чн ж пам'ятаємо: «над нами всіма — Україна, що внросла з нашнх сердець»?..

Як засвідчує збірка, колн весь час плекати в собі оте застережне відповідальне відчуття, ті невід'ємності від народу, то можна у напруженні роздуму піднестися й до якихось основоположних прозрінь. Таких прозрінь чнмало у «Телескопах криниць». І хоча деякі твори збіркн потрапили до чнтача із великнм запізненням, напнсані чверть віку тому дев'ятнадцятирічним юнаком, вонн вражають своєю світоглядно-художньою зрілістю й співзвучністю нннішнім, перебудовчим шуканням. Так, застерігаючн протн сваВілля натовпу, Д. Кулиняк іще шістдесят сьомого року нагадав у вірші «Ротфронт», що будь-який фашнзм використовує для свого утвердження ним же спровокований масовий пснхоз юрми, спираючнсь на чорносотенні й люмпенські елементи.

Застерігають націю востаннє
Нескорених підняті кулаки.
Та, очевидно, марні намагання,
Бо масі треба «снльної руки»,
Бо маса хоче поклонятись «богу»,
Бо маса «бога» виліпить собі,
Змете уламкн розуму з дороги —
Хай божевілля грає на трубі!

Прннагідним внда ється нагадатн слова В. І. Вернадського, який занотував у щоденнику враження від перших днів революції: «Безумні процесії переможців-більшовиків» і «надзвичайна подібність психології й організації чорної сотні з більшовиками».

Так, демократія — це не в останню чергу здатність до самоприборкування, а свобода — це культура й відповідальність, а не буйство вседозволеності. І анархія — аж ніяк не народовладдя.

Варто було б пам'ятати про це й сьогодні, коли вулиці наших міст раз у раз заповнюються божевіллям сучасних «необільшовиків» (хіба що й «національного розливу»), ворожих до всього, що не є вони самі. Але ж має рацію поет: «зло не врятує жодної

з ідей»! Так само не завадило б замислитися новоз'явленим лідерам всіляких юрмоподібних, хронічно мітингуючих угруповань, що, знову ж за автором «Ротфронту», «від вождя до фюрера — лиш крок». Принаймні історія, зокрема й новітня, дає чимало прикладів стрімкої фашизації ще вчора р-р-революційних радикалів. Сваволя, притиск протипоказані демократії, вона ніколи не «матеріалізується» у норму повсякденного життя, якщо ті, хто обстоює її, виходитимуть у своїй практиці із злостивого принципу: «вчора ви нас, сьогодні — ми вас», або з волюнтаристських спроб вольовим натиском пришвидшити природний хід подій. Тож варто беззастережно погодитися з Д. Кулиняком: «історія не вибача наруг». Власне, про це ж нагадує і юнацький, анітрохи не застарілий вірш поета «Ліс рубають?» (1967):

Досить ставити тільки коми!
Час вже й крапки порозставлять.
Не приймаю я аксіоми:
«Ліс рубають — тріски летять».
Ми підняли років завісу,
А за нею — гора кісток.
Завжди менше буває лісу,
Ніж невинних отих «трісок».
Біль далекий — до серця близько.
Він прозрінням страшним проріс:
Кожен з нас може стати «тріскою» —
Варт почати рубати ліс.

Досить перегорнути сторінки, аби самі назви поезій залунали до читача трагічними голосами минулого: «Вони приходили з тюрми», «Балада про культи», «Нової революції зоря...», «Тридцять третій рік», «Екскурси в історію», «Ярмо», «В Тюменському архіві справа, а в ній — ця неймовірна правда», «Легенда про дракона», «Україна 1918 року», «Минуле»... І в кожному з віршів проекція в наш день, пересторога проти ще однієї громадянської війни, проти вірн перефарбованим догматикам (бо ж «богоборці не стануть богами, з лицемірів не вийде святих»), проти синдрому «вірного Руслана», що ним тяжко уражена пам'ять не лише чотириногих табірних вартових... До речі, Д. Кулиняк задовго до Г. Владимова відтворив моторошну собачу вірність обов'язкові у вірші «Звичка»: привчені стерегти людей, пси з колишньої зони взяли під конвой святкову першотравневу колону... Це не просто художній опис дійсного факту, це гнітючий образ зациклeної на злі свідомості. Бо й людям важко виходити із звичних тоталітарних стереотипів. Чи не тому й досі бува — «наші помисли топчуться стадом невблаганному часу на глум»?

Добре-таки, що у збірці природно сусідять вірші, на чверть сторіччя затримані колишньою цензурою, і недавні, що виникли вже на перебудовчому соціально-психологічному грунті. Крізь це поєднання виразно проступає процес визрівання душі ліричного героя (і автора!). Юна, беззастережна відвага поволі проростає вже згадуваною мужністю, за якою усталеність переконань і усвідомлена ясність мислення. Відповідно й афористична, подеколи дійсно пророцька відвертість констатацій поступається більш осяжному філософському роздумові; при тому вірш не втрачає емоційної енергії, зате почуття, достоту осмислене, стає більш значущим, вагомішим на загальнолюдський зміст. Якщо за рвійною молодою сміливістю часто стоїть незнання, то мужня зрілість усьому складає ціну, бо відає і сумнів, і розпач, а гарт її в подоланні усвідомленого сум'яття душі.

Наче лотос, пливе в хвилях часу Земля.
Ходять люди по ній. А між ними
Ходять болі мої, ходить доля моя —
Тихий блазень з сумними очима.

Він спізнився на епоху
(чи рано прийшов?),
Він дурніший за всіх (чи мудріший!),
Він життя загубив
(або ж вічність знайшов),
Він на грані і грому, і тиші.

І раптом роздумливий авторський сумнів вибухає такою безпорадною тугою, що вірш аж зривається зі свого ритму кудись у розпач:

...А що мені робити на цій чужій планеті,
На битих ромоданах міщанської душі?

А й справді — що робити, коли життя повернуло під знак біди? І так круто, що враз почужіла планета, а рід людський не заохочує до ейфорії...

Вірші Д. Кулиняка підказують чимало варіантів відповіді, але найосяжніша з них, здається мені, випливає з такого ось признання в поемі «Мічені атоми, або Сліпий політ», де автор прагне осмислити трагедію Чорнобиля:

За вдачу терплячу, стійку,
за усміхнену мужність
Я знов закохався (укотре!)
в свій рідний народ.

Можна хтозна-як розчаровуватися в людях, але неможливо, якщо ти здорова душа, розлюбити народ. Без цієї любові, цього живого зв'язку життя втрачає найнадійніші орієнтири і тоді справді нагадує сліпий політ у безвість. Почуття єдності із народом, що підтримує особистість у всіх випробуваннях, завше засноване на любові, й тільки на ній. Доки вона жива, людина не образить свій народ зневірою. Мимоволі згадую (так би мовити, від зворотного) істеричні вигуки, які в останні роки нерідко доводилося чути з офіційних і неофіційних трибун: «Ми раби! Ми не нація, ми не народ...» Тож після поетового щиросердого «я знов закохався (укотре!)» як не припустити, що то від порожнього серця, від нелюбові йдуть усі мазохістські екзальтації, може, й хворобливі, але — не зболені. Справжнє національне почуття здебільшого тихе й цнотливе, як і кожна любов. От і для ліричного героя Д. Кулиняка бути українцем й любити отчий край так само природно, як дихати, і це виявляється навіть у віршах, далеких від будь-яких претензій на громадянськість. От, приміром, закінчення однієї з чотирирядкових мініатюр, зібраних під загальною назвою «Сніжинки»:

Мов натомлені руки на колінах у мами,
Спочивають хати на зимових горбах.

Так написати міг лише українець; надто характерна, совісна нота бринить у цих

рядках, які всім своїм образно-інтонаційним ладом незбагненно віддають щось найістотніше для національного світобачення й самовідчуття.

Або початок сусідньої мініатюри:

Вірш обережно, ніби лісовик,
Ступив нечутно й тихо на сторінку.

За прозорою невимушеністю постає втаємничена у ній інформація: можна, наприклад, зробити висновки щодо біографії автора, принаймні його походження і особливого (знову ж таки — національного) способу пізнавати світ... Справді «незамулена душа народу» стиха озивається до читача зі сторінок збірки.

...Є у Д. Кулиняка два вірші, внутрішньо поєднані як течією часу, так і постійною для поета потребою (й проповіддю) чесного самопізнання, без якого неможлива правдива оцінка власної особистості. Не схильний до будь-якого загравання з життям, з історією, поет найбільший рахунок виставляє собі самому. А відтак — почасти й своєму поколінню. Ось два уривки:

Коли ж ти себе пізнаєш,
то рівною станеш Богу,
Людино, не бійся Бога —
побійся самої себе.

І ще:

«Ми не раби!» О, ні, ми не раби,
Та й не герої. В нас всього потроху.
Ми просто спрагло вчились боротьби
Тоді, коли не кликала епоха.

Справді, з наведених рядків до нас промовля не Бог, не раб і не герой. А людина, яка змогла вибороти себе в умовах аж ніяк не сентиментальної доби. Отже — залишилася собою. Ще й зуміла піднестись духом до несуєтної незалежності. Хіба це мало? Думається, така боротьба — за людину в собі — конче потрібна кожній епосі. Вона ж, епоха, не може триматися на змалілих...

Херсон

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Г. Вишеславський, Л. Ковальчук. Луна

"ВСІМ СЕРЦЕМ ВАША"

Сьогоднішнє повернення Мнхайла Грушевського на Україну з Українн глибоко снмволічне. Хоч як паплюжили його діяльність, ховали творчість, прнтоптуючи землю над могилою, номенклатурні вожді та історнкн-гробокопачі, а він підводнться знову всією своєю неспокійною, бурхливою вдачею і знову вертається (вже вкотре!) до свого народу. Мабуть, так, як і сама наша Україна,— скількн вже ховали її, скількн заперечували, що, здавалося, справді «не было, нет и быть не может», а вона відроджувалася, являючн світові із небуття своє невмнруще єство.

Однією з багатьох граней життя і творчості Мнхайла Грушевського було видання і редагування ннм єдиного на припочатку XX століття всеукраїнського журналу — «Літературно-наукового віснкка» (ЛНВ) — та спільна праця в часопнсі разом з донькою Мнхайла Старицького Людмилою Старнцькою-Черняхівською — однією з-поміж чудовнх українськнх пнсьменниць, людиною трагічної долі, ще донедавна забутою і зневаженою.

ЛНВісник засновано з ініціативн Грушевського у Львові 1898 року замість журналів «Зоря» та «Жнтє і слово» і з огляду на репресії супроти українського слова на підросійській Україні. До 1906 року він вндавався на грошові пожертвн наддніпрянської та галнцької інтелігенції й національно свідомих меценатів — політиків, підпрнємців, землевласників. У першнй період діяльності журналу до редакційної колегії входнлн: М. Грушевськнй, І. Франко, О. Маковей, В. Гнатюк. Актнвно співпрацювалн в часописі пнсьменникн, вчені та громадські діячі з Кнєва, Чернігова, Полтавн, Харкова.

З послабленням антнукраїнського законодавства в Росії вндання вісника з ініціатнвн М. Грушевського переноситься до Кнєва і з січня 1907 року почннає виходнти як львівсько-кнївське. За видавця в 1907—1912 рр. підпнсувався Михайло Сергійовнч, за редактора С. Веселовський (до 1910 р.) та М. Гехтер. З 4-го числа 1912 року вндавцем номінально стала Л. М. Старнцька-Черняхівська, редактором О. Лнсенко. Редколегія і головна контора ЛНВ в 1914 році містилася на Велнкій Підвальній, 36. До редакції входнлн М. Грушевськнй, В. Вннннченко, М. Євшан, О. Кобнлянська, М. Коцюбннськнй, О. Левнцькнй, В. Леонтовнч, Леся Українка, О. Олесь, Ю. Сірий, Л. Старнцька-Черняхівська та Л. Цегельський. Завідував київськнм вnданням О. Олесь.

З початком першої світової війнн вндання було закрите російською владою. В часн Української Народної Республікн ЛНВ відновлював свій вихід у 1917—1919 рр. за редакцією О. Олеся. В 1922—1939 рр. знову видавався у Львові.

Про однн чн не найцікавіший період історії віснnка розповідають лнстн Л. М. Старнцької-Черняхівської до Михайла Грушевського, що охоплюють 1906—1914 рр. (зберігаються в ЦДІА УРСР у фонді роднни Грушевськнх: ф. 1235, оп. 1, од. зб. 765, арк. 1—72). До недавнього часу ім'я Людмнлн Старнцької, як і ім'я Мнхайла Грушевського, було під забороною, її не згадувалн радянські енциклопедії, творн пнсьменннці припадалн пилом у спецсховах, творчість і діяльність не внвчалась і не досліджувалась. Лнше останнім часом у періоднці з'явилнся перші біографічні нарнсн про цю видатну діячку та розповіді про останні трагічні дні її роднни. Це публікації С. Білоконя в журналі «Українська мова і література в школі» (1989, № 1), Ю. Хорунжого у «Дніпрі» (1989, № 2), Б. Якимовнча у «Соціалістичній культурі» (1989, № 3), А. Болабольченка у «Вітчнзні» (1989, № 11 та 1990, № 11).

Як засвідчує в автобіографії Людмнла Старицька, народилася вона 29 серпня 1868 року в Кнєві в роднні відомого пнсьменннка, драматурга і громадського діяча Мнхайла Петровнча Старицького та Софії Віталіївни Лисенко — рідної сестрн велнкого композитора.

Людмнла, по-родинному Людя, була другою донькою Михайла Петровича. Валерія О'Коннор-Вілінська (молодша сестра першої дружннн Лисенка Ольги Олександрівнн) згадує: «Найгарнішою з чотнрьох дочок була Оксана, найрозумніша — Людмнла, а весела й внгадлива — Маня...» Старнцькі жнли то в Кнєві, де батько служнв в універснтетському архіві, то в селі Карпівка на Поділлі у власному маєтку.

Згадуючн раннє дnтинство, Людмнла Старицька напише, що найбільше їй вкарбувалася в пам'ять велнка кімната, посеред якої стоїть стіл, за ннм «я схнлнлася над зшнтком у дві лінійкн і старанно внводжу літерн, а Микола Віталійовнч — дядя Коля — ходнть з кутка в куток і днктує мені українську «диктовку». Це не днктант для маленької дитнни, це повісті І. С. Левицького, і їм, здається, немає й не буде кінця...»

Крім домашнього навчання, освіту Людя здобувала в пансіоні Крнницької, а також закінчнла одну з кращнх приватнnх жіночнх гімназій Кнєва Вірн Ващенко-Захарченко, музнку в якій викладав М. В. Лнсенко.

Ще в днтинстві складала вірші й казочки для молодшої сестрн, а в 15 років уже пнсала

для домашнього театру віршовані містерії, музику до яких писав Лисенко, в рукописному журналі гімназисток вмістила сатиру на директрису та нарис «За Україну».

Перші друковані твори, зокрема поезія «Панахида», присвячена пам'яті Т. Шевченка, з'явилися 1887 року, коли піклуванням Олени Пчілки та Наталії Кобринської у Львові, за редакцією Івана Франка, вийшов альманах молодої поезії «Перший вінок». Разом з Людмилою Старицькою тут вперше опублікувала свої вірші й Леся Українка.

Познайомившись у ранній дитинстві, поетеси стали близькими подругами на все життя. Палкі вболівання за долю рідного народу, за його минуле й майбутнє, роздуми над сьогоденням, розпач від відсутності широкого національно-визвольного руху єднали цих людей. Леся пише до Людмили пристрасного листа-поезію «Товаришці на спомин», присвячує їй «Трагедію», «Червоні легенди», веде інтенсивне листування з нею під час поїздок на лікування за кордон та на Південь. Ціле життя були вони нерозлучні. Коли в 1907 році Леся вінчалася з Климентом Квіткою в київській Святовознесенській церкві, Людмила Михайлівна теж була там. Проводжала вона її і в останню путь, а після смерті поетеси написала чи не найкращі спогади про свою найближчу подругу — «Хвилини життя Лесі Українки»...

У 1893 році Людмила Старицька їде в мандрівку до Львова, де знайомиться з представниками галицької інтелігенції і стає членом наддніпрянської частини редколегії дитячого журналу «Дзвінок» разом зі Старицьким, Лисенком та Лесею Українкою. В часописі вона публікує низку творів, зокрема казку «Зоря натхнення».

Ще живий тоді патріарх української літератури Пантелеймон Куліш, прочитавши її перші твори, був захоплений і в листі до Старицького 1894 року так відзначав літературний талант його доньки: «Читали ми з великою вподобою в «Зорі» твір Вашої доні під назвою «Мрії». Довівши до такого діток, не подоба Вам ні про що інше журитись. Дбаймо та дбаймо про нашу будущину, поки нашого й духу».

В автобіографії Л. Старицька зазначала, що її ранні твори друкувалися в «Правді» («Перед бурею»), «Зорі» («Мрія»), «Дзвінку» («Зоря натхнення», «Три вечора», «Ледащо», «Пожежа»), в альманасі «Складка» («Три друга»).

Як свідчить епістолярій М. Старицького, Людмила була й учасницею театру корифеїв, театру самого Старицького, одним з організаторів і натхненників театрального аматорства на Наддніпрянщині. Разом зі старшою сестрою Марією, молодшою Оксаною та її чоловіком І. Стешенком Людмила Старицька організовує аматорські гуртки, пише для них водевілі, комедійні сценки, ліричну драму «Сафо», одну з кращих своїх драм «Аппій Клавдій» — п'єсу на 5 дій, присвячену античній тематиці, а також переробляє для аматорів п'єси батька, захоплюється режисурою.

Коли 1895 року в Києві засновується Літературно-артистичне товариство, Старицька, будучи членом його правління, допомагає організовувати і проводити літературно-художні та наукові вечори. Вона бере діяльну участь у роботі Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

27 січня 1896 року Людмила Старицька виходить заміж за київського лікаря Олександра Григоровича Черняхівського. Згодом він стане відомим ученим — неврогістологом, професором, доктором медицини, автором численних робіт у цій галузі, упорядником словника медичних термінів в українській мові.

1900 року у них народилася донечка — Вероніка, Рона, як називали її всі. Це її портрет у 1917 році напише О. Мурашко, це їй присвячуватиме вірші Валеріан Поліщук...

Рік одруження був і щасливий, і тяжкий для Людмили Михайлівни. Тяжкий тому, що в неї на руках був безнадійно хворий батько. Доводилося клопотатися і його справами, доглядати його самого. Як пише М. Старицький в одному з листів, велику допомогу Людмилі подавав її чоловік Олександр Черняхівський, який вів господарство хворого, платив за помешкання. В заповіті Михайло Петрович так пише про Людю, «бывшую в продолжение моей жизни моим ангелом-хранителем, любящую горячо своих сестер и брата, благородству высокой души которой я верю... ибо самоотверженности дочери моей Людмилы нет границ».

Опікуючись хворим батьком, Людмила Михайлівна допомагала йому в роботі над трилогією «Богдан Хмельницький», фактично ставши співавтором цього широкого епічного полотна. Вона переклала українською мовою повість «Облога Буші», відредагувала однойменну драму, грунтовно переробила і переклала рідною мовою повість «Перед бурею», котра згодом публікувалась у журналі «Съвіт» під двома прізвищами.

Разом з батьком вона написала такі широковідомі речі, як «Розбійник Кармелюк», «Останні орли», і маловідомі «Молодість Мазепи», «Червоний диявол», «Руїна». Співавторство з Людмилою засвідчив у своїм заповіті сам М. Старицький: «Все исторические романы по-русски писаны мною совместно с дочерью моей Людмилой».

А коли Михайло Петрович помре, Людмила в листі до Івана Франка скаже: «Порвалось життя мого життя. В моїх руках умер мій тато... У нас з ним було одне серце...»

Письменниця пише в цей час і власні твори, перекладає безліч речей з іноземної літератури, веде досить складне батькове листування, наприклад, ряд листів М. Старицького до І. Франка та Д. Яворницького написані її рукою.

Під час чергової мандрівки до Львова в 1899 році Старицька-Черняхівська особисто познайомилася з Іваном Франком, а також з І. Трушем, О. Кобилянською, О. Барвінським. «Тоді нам, українцям, Львів був П'ємонтом»,— напише вона згодом у спогадах. У ті часи разом з чоловіком письменниця відвідала Європу — побувала в Австрії та Італії.

Листуючись зі Старицькою, Іван Франко багато взяв для себе з писаного нею. Є підстави твердити, що майже вся його стаття про творчість М. Старицького побудована на матеріалі її листа від 16 грудня 1901 року. Тоді ж Людмила Михайлівна заслала до Каменяра 26 листів українських

письменників, адресованих Старицькому.

З переїздом «Літературно-наукового вісника» до Києва Старицька-Черняхівська ввійшла до складу редколегії часопису. Тут письменниця видрукувала низку своїх віршів, драматичних творів («Муки українського слова», «Гетьман Дорошенко»), а також критичні праці про Ганну Барвінок, М. Садовського, Л. Толстого. Людмилі Михайлівні присвячують свої вірші І. Стешенко, М. Вороний.

З початку XX ст. Л. Старицька переходить в основному на історичну драму. У 1910 році для театру М. Садовського вона написала одну з найкращих своїх драм «Гетьман Дорошенко», вміло й тонко відтворивши трагічний і героїчний образ, котрий на той час, окрім повісті М. Костомарова «Чернігівка», не був відбитий в українській літературі та, власне, й нині лишається таким.

До виходу українського слова з підпілля в Російській імперії Старицька-Черняхівська дописувала в «Киевскую старину», «Московский листок», «Русское богатство», «Русскую мысль», друкувалася в галицьких «Зорі», «Житі і слові», в альманахах «Складка», «Українська муза», «Розвага», «Вік». Крім безлічі поезій, вона видрукувала рецензії на альманах «Складка» та ряд інших видань на твори А. Кримського й Лесі Українки, нарис «Пристроили», чудову статтю на захист театру корифеїв «25 років українського театру», що стала, по суті, першим шкіцем історії нового українського національного театру.

Після скасування попередньої цензури і з появою на Наддніпрянщині української преси Л. Старицька співпрацює з усіма часописами, які почали виходити: «Рідний край», «Україна», «Вільна Україна», «Нова громада», газети «Громадська думка», «Рада» тощо. Друкуються її оригінальні твори, поезія, драматургія, проза, критика, пристрасна публіцистика, а також переклади, неперевершеним майстром яких вона дедалі частіше себе виявляє. Разом з Оленою Пчілкою та Іваном Стешенком Старицька-Черняхівська випускає в 1908 році альманах «Нова Рада», присвячений пам'яті М. Старицького та його альманахові «Рада». Дуже плідно співпрацює Л. Старицька з М. В. Лисенком. На її лібретто великий композитор написав опери «Енеїда», «Ноктюрн», «Сафо», а також музичні номери до драми «Гетьман Дорошенко», особливо знаменитим з яких став марш Петра Дорошенка.

Перша чверть XX століття була часом найвищого творчого піднесення літераторки. Крім згаданих творів, в ці роки вона пише проблемно-сімейну драму «Крила» (1913 р.), п'єсу «Останній сніп» (1917 р.), в якій грав М. Садовський, історичні драми «Милость божа» з музикою Кирила Стеценка, «Розбійник Кармелюк» (1926 р.), «Богдан Хмельницький» («Перед бурею»), «Іван Мазепа» (1927 р.), драматичну поему на одну дію за творами Т. Г. Шевченка «Думи мої», а також перекладає українською мовою лібретто опер, оперет Штрауса, працює над нарисами про Лесю Українку, А. Кримського, І. Франка, В. Грінченка, М. Коцюбинського, пише рецензії на твори Олени Пчілки, С. Черкасенка, М. Рильського, О. Левицького, Л. Яновської... П'єси Людмили Старицької-Черняхівської ідуть на сценах багатьох театрів, їх беруть до репертуару як українські, так і російські трупи.

В дні революції 1905 року її можна було бачити на мітингах та демонстраціях, на засіданнях політичних гуртків. Вона стає членом щойно створеної Української демократично-радикальної партії. Після столипінського перевороту, посилення реакції та гоніння політичних партій і організацій провідники УДРП засновують 1908 року таємну надпартійну спілку — Товариство українських поступовців — ТУП, яка мала політичне і громадське спрямування і брала на себе роль керівника національно-визвольного руху на Наддніпрянщині, що практично й мало місце до 1917 року. З огляду на жандармське переслідування ТУП діяло під вивіскою клубу «Родина». Активними діячами товариства, крім Старицької-Черняхівської, були С. Єфремов, М. Грушевський, Є. Чикаленко, І. Шраг, П. Стебницький, Д. Дорошенко та ін.

Пишучи про членів ТУПу, М. Грушевський зазначає, що це був мозок української нації, пізніші соціалісти-федералісти, «українські кадети», і далі додає: «Пані Черняхівська була тоді в Києві, можна сказати, центральною репрезентантною фігурою сеї інтелігенції». Товариство видавало газету «Рада» в Києві та журнал «Украинская жизнь» в Москві.

Коли спалахнула світова війна, Людмила Старицька-Черняхівська працює в товаристві допомоги біженцям «Юг России», клопочеться долею висланих та інтернованих галичан, ходить у шпиталі як сестра милосердя, створює притулки для сиріт та дітей, що загубилися. Очолюючи українські установи «Юга России», вона у листопаді 1916 року їздила в Сибір та Поволжя розшукувати висланих галичан і допомагати їм матеріально. Повертаючись до Києва, вона зустрічалася в Москві з інтернованим М. Грушевським, В. Винниченком, який мешкав там нелегально, з українською громадою у редакції «Украинской жизни».

Щойно в Києві стало відомо про лютневі події в Петрограді, як лідери ТУПу вночі проти 4 березня в приміщенні «Родини» створили координаційний орган українського національного руху, що сам собою прибрав назву Центральної Ради і який згодом очолив М. Грушевський.

Відтак Старицька-Черняхівська з моменту створення ЦР стала її членом, а коли в квітні 1917 року була організована Мала Рада (Комітет), то разом з товаришами по партії (соціал-федералістів) С. Єфремовим, В. Прокоповичем, А. Ніковським, О. Вілінським увійшла і до неї. Людмила Михайлівна брала участь у створенні найважливіших українських установ, у написанні та виробленні розпоряджень, постанов та відозв ЦР, проголошенні її перших універсалів.

Як пише Д. Дорошенко, за гетьмана Людмила Старицька очолювала Український клуб, а під час Директорії була співзасновником та заступником голови Національної ради українських жінок у Кам'янці-Подільському.

Разом з усією українською інтелігенцією пережила вона злет і падіння, радість і гіркоту подій 1917—1920 років. Але ніколи не була байдужою спостерігачкою, не відсиджувала цей час у тихому куточку,

чекаючи, чия візьме, а активно і сміливо боролася за майбутнє України. Про небайдужість її життєвої позиції цього складного й суперечливого часу свідчать мемуари М. Грушевського, Д. Дорошенка, Є. Чикаленка. На жаль, спогадів самої діячки ми так і не маємо.

У двадцяті роки Людмилі Михайлівні доводиться перебиватися випадковими заробітками — то працюючи ткалею на трикотажній фабриці Вукоопспілки, то живучи на гонорари за переклад лібретто опер «Аїда», «Ріголетто», «Фауст», «Чіо-Чіо-Сан», за власні п'єси, які йшли на сцені радянських театрів. Багато сил і часу віддає вона театральній справі — створює нові трупи, завідує драматичною секцією Дніпросоюзу, вдається до режисури. Проте не полишає й писати. 1929 року кооперативне видавництво «Рух» випустило останню її друковану велику роботу — п'єсу «Іван Мазепа», постановку якої 1927 року Репертком дозволив за умови «показати соціяльну ролю Мазепи ближче до історичної правди». З листів Старицької до Д. І. Яворницького відомо, що тоді ж вона працювала й над великим твором про останні дні Запорізької Січі.

Багато робить Старицька-Черняхівська для ліквідації неписьменності, для українізації, яка розгорнулася на той час. Але, як казав дядько Тарас з «Мини Мазайла» М. Куліша: «Їхня українізація — це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб і духу не було...»

На жаль, так воно і сталося, оскільки «розгром українського націоналізму, викриття націоналістичних дворушників були необхідною умовою більшовицької українізації» (Історія України. Короткий курс. — К., АН УРСР, 1941).

Та попри все, не заглядаючи в майбутнє, активним, творчим життям живуть і рідні Людмили Михайлівни. В театральній царині діють сестри Марія та Оксана. Вона, працюючи в бібліотеці ВУАН, пише і друкує поезії, позначені силою непересічного таланту, багато перекладає (з В. Гюго, Е. Золя, Д. Лондона, Ч. Діккенса), входить до літературної спілки «Гроно», утвореної В. Поліщуком, Г. Косинкою та Г. Шкурупієм, навчається в Київському інституті зовнішніх зносин. Коли Олександр Григорович, на той час професор Київського медінституту і член президії медсекції ВУАН, їде 1927 року у відрядження до Іспанії, то бере з собою для допомоги Рону.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років письменниця та її рідні переживають тяжкий період гонінь за так званий «націоналізм». В їхньому помешканні органи ДПУ влаштовують трус, а потім Людмилу Михайлівну та Олександра Григоровича заарештовують, звинувативши в належності до міфічної «Спілки визволення України».

В останні роки життя Старицька-Черняхівська працює над мемуарами, спогадами про своє життя і про людей, з якими зустрічалася, жила, співпрацювала. Іноді щось друкує під прізвищем Оксани Стешенко. Коли в 1940 році відзначали 100-річчя Михайла Старицького, в журналах «Театр» та «Літературний журнал» прослизнули дві статті Людмили та Оксани — спогади про батька. Ця остання робота Люди датована 25 вересня 1940 року і названа «Відгуки життя».

Та біда не полишає родину письменниці і її саму до останніх днів життя. 8 січня 1938 року органи НКВС після попереднього брутального обшуку схопили і кинули до катівень єдину доньку старих батьків Вероніку Черняхівську-Ганжу, звинувативши її в шпигунстві на користь Німеччини як колишню дружину іноземця. (Про трагедію В. О. Черняхівської-Ганжі див.: Хорунжий Ю. Старицькі. Постаті в родинному інтер'єрі. — «Літературна Україна», 13.XII.1990; Зрубана гілка древа Старицьких. — «Україна», 1990, № 51—52).

Батьки розпочали клопотання, розсилаючи листи в усі інстанції, зокрема й до Сталіна, Хрущова та Берії, оббиваючи пороги всіх київських в'язниць та установ НКВС. ГУЛАГ поглинув свою жертву. Донька пропала без сліду. Єдине, що вдалося з'ясувати напевне,— Рона від катувань та знущань збожеволіла...

З тяжкої розпуки помирає професор О. Черняхівський. Людмила Михайлівна сама продовжує клопотання. Це не минає для неї безслідно, а призводить до трагічної загибелі.

Тривалий час серед українознавців діаспори побутувала версія, що Старицька-Черняхівська разом з сестрою Оксаною були заарештовані і забиті чекістами в Дарниці наприкінці липня 1941 року. Проте існує й інший виклад цих подій, зокрема С. Білоконя та Ю. Хорунжого, що розгорталися приблизно так.

20 липня 1941 року, коли вже лилася безневинна кров і точилася пекельна війна, коли знекровлена Червона Армія відступала й потрапляла в оточення, коли під Києвом стояли німецькі дивізії й урядові, здавалося, було не до 73-річної жінки, Старицьку-Черняхівську знову заарештовують. Разом з групою таких же небораК (серед них сестра Оксана та давній друг Агатангел Кримський) її вантажним авто вивозять у Харків. Звідти гонять етапом пішки у Валуйки. Там, вкинувши всіх до товарняка, їх повезли за Волгу. По дорозі у телячому вагоні, набитому в'язнями, без води й їжі письменниця померла. Як свідчать очевидці, тіло покійної конвоїри викинули на ходу в степ...

Тривалий час твори Старицької-Черняхівської не друкувалися. Тільки під час відлиги шістдесятих років промайнула згадка про неї. Видрукувано кілька її віршів в антології «Тридцять українських поетес» та окремі її спогади про Івана Франка, Лесю Українку, Миколу Лисенка...

У світлі повернення імені і творів письменниці, відзначаючи 50-ті роковини трагічної смерті Людмили Михайлівни та 125-ті роковини від дня народження Михайла Старицького, розглядаємо теперішню публікацію частини епістолярної спадщини Старицької-Черняхівської. Це листи її до М. С. Грушевського, писані в часи їхньої спільної праці над виданням «Літературно-наукового вісника», що становлять значний науковий та літературний інтерес. Подаємо листи за 1912—1913 рр. — час, коли Людмила Михайлівна була видавцем часопису і несла на собі весь редакційний тягар. Листи проливають світло на матеріальне становище

видання, на автуру, добір матеріалів, тогочасні літературні та кололітературні справи. Писані вони від руки, атраментом. Оскільки дат в них немає, то вони встановлюються, виходячи із змісту написаного. Позаяк в нашій літературі ще не було спеціального дослідження діяльності редколегії вісника, ці листи є своєрідним відкриттям у царині вивчення історії національної журналістики і літератури.

●

[24 серпня 1912 року]

Високоповажний, і любий, і дорогий Михайле Сергійовичу!

Чекала я Вас, як проміння сонця, сподівалися ми, що Ви у вересні завітаєте до нас, і мала я Вам багато Cocur a cocur казати, та Ви не приїдете, і ось буду викладати Вам хоч у листі всі наші жалі. Перше, про X книжку вісника; книжка вже і зверстана до половини, так що ми маємо на цей раз певну надію випустити її першою, але ось що виходить: Влад Нік.[1] узяв читати Балея[2] і завіз його додому, ми йому, не Балею, а Влад. Нік. писали, послали телеграму, і жодної відповіді нема,— мабуть, виїхав десь з дому. І ось тепер маємо 24-е, на коли б завтра і надійшла ця стаття, то, рахуючи набір, коректу, відправку коректи авторові, затрималася б книжка тижнів на два,— і ось через все це мусимо, мабуть, одікласти Балея на X книжку. І то великий жаль, бо наукових розправ у нас у IX книжці надзвичайно мало. Далі, історія з Вороним.[3] Отут можемо щиро сказати: «будь проклят час, коли я світ побачив, коли мене вперше мати сповила». Ви не можете уявити собі, що це за комедія співробітництво Вороного, незважаючи на всі його позитивні якости. Ця розправка про український театр[4] розволочується на **чотири книжки**. І головне, подається вона по 3, по 4 сторінки, писаних у редакцію! Відноситься вона, власне, до мого відділу, а я її й не маю змоги прочитати, бо вона подається в останню хвилину. За 7—8 книжку я її й не читала, бо поїхала у Крим, а він її тут по листочках посилав. Не кажу про ріжні принципи його, з якими я не згоджуюсь, то річ неважна (хоч можна було б подати примітку від редакції), але річ ось в чім: в його розправі сила **зайвого**; наприклад, в цій книжці 7—8 цілий друкований аркуш присвячено на те, щоб пояснювати читачам, що таке дикція, що таке декламація, як добувати горловий звук, як грудний і т. д. Ці відомости про технічні засоби актьорів читачеві нецікаві, актьори ж їх знають або знайдуть у першому учебнику дикції й декламації. І ось цей аркуш пропадає, а натомість можна було б дати що друге і т. д. Зараз маємо 24-е. Вороного лежить у нас 10 сторінок писаних, і це ще не кінець. Вчора він приніс з цих десяти 2 листочки у редакцію, сьогодні посилаємо до нього, коли не пришле кінця, кінця цієї глави, бо він кінець має дати ще аж на X книжку, то мусимо і його одікласти надалі. Ось такі злидні! Далі д. Гехтер[5] і д. Порш[6] позавчора одмовилися дати свої статті, обіцяні і вже оголошені. Яка ж тепер вийде книжка журналу? Коли б у нас був ще запас наукових статей, що ми б замінили другими, а зараз піде тільки «Українська еміграція» Стасюка[7], Павло Пилипович[8] її дуже ухвалив, а хто його зна, що воно таке. Це страшенний мінус нам, що у нас нема запасу наукового, а коли й є, то переважно якийсь випадковий, хто що надішле. І знов же теж мінус наш, що через мізерію свою ми мусимо потурати таким співробітникам, як Вороний або як Порш і Гехтер, що обіцяють праці, ба навіть просять місця для них і потім в останню хвилину зрікаються. І якби це ще завчасу було б зроблено, можна було б дати більше Кобилянської[9] або взагалі більше белетристики, а тепер книжка вже зверстана і справи полагодити не можна. Я вже Вороному, з риском втратити все полум'я його кохання, написала рішучого листа, але це все паліативи. Багато у нас безладдя і якогось інертного противодействія. Степанківський[10] ще літом прислав листа, просив теми, йому не одписано було; тепер я йому написала, але коли він пришле роботу? Коли б Ви швидше приїхали, Михайле Сергійовичу, бо без Вас «не уявись, что будет». Нам треба мати нових співробітників і, вважаючи на те, що маємо спеціяльні наукові органи, налягти на літературу, психологію, філософію, спеціяльні науки.

Що б Ви думали про такі дві теми: жіночий рух за останні часи і друга — про історію і розвиток ідеї Дон-Жуана у всесвітній літературі. Для першої теми можна б було взяти книжку Der Frei und der lyutling Leben Гертруди Баймер у Берліні, 1912 рік. Здається, що у віснику не було про жіночий рух ще нічого, а позаяк він набуває тепер такої солідности, я думаю, відомости про нього цікаві були б і нашим читачам. І, може б, пані Кобринська[11] на підставі цієї книжки дала б нам такий огляд? Друга тема прийшла мені на думку через те, що Леся[12] прислала нам свою нову драму «Камінний гість»[13]. Українська версія Дон-Жуана. Через те було б дуже цікаво, на мою думку, дати нашим читачам таку статтю, тим більше що до того є дуже гарна і нова французька книжка. Коли б Ви визнали таку статтю бажаною, то можна було б загадати її кому зробити. Ця книжка La legende de Don Juon досить велика, і треба тільки переказати її.

Щодо грошових наших справ, то вони дуже злі, і це впливає на друк книжки. Через наш великий борг Бондаренкові[14] він зовсім неуважно відноситься до нас, ставить одного наборщика і т. д. На листи наші не моргає своїми рудими вусами і взагалі тримається як статуя командора. Страшенно гальмує це справу.

Наприкінці мусимо покаятись перед Вами і перед Видавничою спілкою[15]: виновны, но заслуживаем снисхождения. Незважаючи на наші злидні, ми видали Будаєві[16] аванс,— не могли не видати, бо людина просто пропадає з голоду. Дитина в нього заслабла, з квартири його женуть, їсти нема за що купити,— він просто перевівся нінащо. І не диво! Тепер неможливо у Києві жити на 50 крб., коли 1 фунт мняса коштує 20 копійок, а яйця вже зараз 30 коп. Чи ж можна витратити менше 1 крб. на харчі. Дрова зараз 36 крб. сажень, а помешкання — хоч розпинай шатро серед вулиці. Де ж дітись з цьома 50 крб.! І ось, вважаючи на це, ми постановили просити Вас, благати

Видавничу Спілку накинути Будаєві 20 або хоч 15 крб. Тоді з цієї надбавки можна було б погашати частку нашого авансу і так виправити його рахунки, без цього йому немає викруту. Не пропадати ж людині на наших очах? Я не хочу бути богомільною на чужу кишеню, але бачу сама, що існувати на 50 крб. у місяць у Києві цілком неможливо, а при нашій службі він не може знайти собі другої роботи. Отже, дорогий Михайле Сергійовичу, добудьте йому цю прибавку, бо становище його безпорадне, а вже схочете Ви — то й буде: «Той повеле і биша, той рече — і создашася».

Мик. Віт.[17] вернувся з-за кордону, почував себе далеко краще, а тепер щось знову негарно...

Марію Сильвестрівну[18] нашу дорогу міцно-міцно цілую і чекаю од всього серця. Отже, пришліть нам резолюцію на цього листа. Вийде цей раз книжка тільки на десять аркушів! Та вже ту пустимо більшу.

Всім серцем Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

[лютий, 1913 р.]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергійовичу!

Я чекаю Вас, як чекають сходу сонця після полярної ночі. Стільки тижнів, що й годі все пригадати. Перше про мартовську книжку: Коцюбинського[19] не буде (Шраг[20] приїздив визволяти Павла Пилиповича і казав мені, що М. М. почуває себе дуже зле і журиться тим, що не зможе надіслати нам на март кінця). Марковича і досі нема; Олександр Сергійович[21] прислав листа, що розправа його на март не поспіє. Книжка й так була біднувата, а тепер ще зубожіє. Що робити? Може, зі Львова надішлете яку цікаву наукову статтю? Белетристика у нас є, але не першорядна. До речі. мені переказували, ніби Винниченко[22] сказав, що для вісника писати не буде, бо йому сказали: «Вам і так з ласки дають сто крб., а Ви ще чого хочете?» Чи не попросити Павла Пилиповича порозумітися з ним, бо це ж таки брехня, а шкода, коли його речей не буде. В «Дзвоні»[23] він видрукував цілком «приємліме» оповідання. Далі, матеріальні обставини зараз не злі, хоча й багато доводиться нам виплачувати зараз. Річне звідомлення Вам одіслано. Олександр Вал.[24] дуже помагає; я не знаю, яка б плутанина була без нього, а він порозбирав і попідраховував усе. Досадно, що книжка вийшла 11 й 1/2 аркуша, але тому винні почасти і львівські статті, котрі так сильно спізнилися і не дали вирахувати зараз матеріалу. Тепер ще єдно дуже важне питання. Виникає думка про святкування століття народження Шевченка і з того приводу ріжні пропозиції і, між іншим, видання літературного збірника. Цей збірник можна укласти дуже цікаво, але починати працювати біля нього треба вже зараз. З приводу цього збиралися люде і запросили нас з Олекс. Івановичем[25] і запропонували нам, щоб ЛНВ взяв на себе й ініціативу, і взагалі проведення в життя цієї думки, і редагування, і видання самого збірника! Без Вас не можемо вирішити, як стати в цій справі, та й Влад. Нікол. вже нема: він виїхав. Порадьте ж нас, що робити. Ще — ми самовольно, без Львова, підняли гонорар за рецензії і тепер маємо багато рецензій. На мої листи ні Кримський[26], ні Славинський[27] одповіді мені не дали. Луначарський[28] дав у «Дзвін» статтю, от було б нам запросити його. Може, М. Серг., Ви знайдете у Львові когось, хоч про новини В-Е літератури. Да, а як би Ви думали, тема «Історія і походження українського орнаменту» придалася б для в. чи занадто спеціальна?

Приїздіть швидше до Києва. «Душа моя мрачна»...

Я чекаю Вас, як чекають сходу сонця після полярної ночі.

З найщирішим почуттям Л. Старицька-Черняхівська.

P. S. Книжка вже одіслана скрізь.

[квітень 1913 року]

Високоповажний і дорогий Михайле Сергійовичу!

«Ах, почто за меч воинственный я свой посох отдала?»

Починаю свій лист до Вас словами монологу Жанни Д'Арк. Моє становище відповідне. «Грозной силы повеление мне ль, безсильной, совершить?» А через що пойняв мене такий настрій, зараз з'ясую Вам.

Уже ввійшла я у всі справи вісника і детально зрозуміла їх. Книжка нарешті позавчора «излезла». Через що так запізнилася, не можна гаразд зрозуміти. Рівно 2 тижні тому прийшов до мене Л. Л. і сказав, що губернатор не видає бумаги, мабуть, не стверджує Остапа[29] Я зараз поїхала до губернатора, і виявилося, що не віддають бумаги, бо не наклеїли 2-х марок, марки ці ми зараз представили, і папір другого ж дня було одержано. Але, невважаючи на те, книжка ще 2 тижні не вийшла. До кого чіплятись? Каже Л. Л., що то позапізнювалися деякі рукописи. Так чи не так, ми постановили тепер, щоб не було можливости покликатись на спізнення рукописів, друкувати вперед всі белетристичні твори, бо вони завжди є в редакції, а наукові надходять пізніше, таким чином, на ту суботу має бути надрукована вже значна частина книжки, і коли не запізниться д. Дорошенко[30] і Євшан[31], книжка вийде раніше. Я ще просила Л. Л. надсилати і мені частину коректи. Я радніша допомогти в цім. Але єсть друга частина справи, і більш важлива: це становище каси вісника. Вісник не має можливости видавати авансів, тим часом «сія новая порода людей» вимагає авансів, і ці аванси, видимо, рахуються на вічне віддання. Наприклад, д. Гехтер має авансу 189 крб., а вчора прийшов, і мусили йому знов видати наперед під рукопис 30, чи що, крб. Коли В. Н. йому нагадав, щоб частину одлічити на погашення авансу, він сказав, що того робити і не думає, і не може, а вже там десь, як знайде більші заробітки, тоді почне віддавати. І т. д. Невважаючи на постанову, мусили ми видати Вороному 30 карбов. авансу, бо казав, немає в що убратись, от «в виду сохранения общественной тишины и приличия» мусили ми то зробити. А він знову закидає про нові аванси... І т. д., і т. д. Вл. Нік. береться до справи як слід, але що ми будемо робити, як посходяться всі

поетн до редакції голі й босі? Jur loal moi, que Jur loal je!

Грошові справн ведемо дуже акуратно, але грошей дуже мало. Люб. Олександрівна[32] на мене лнхнм духом днха, мабуть, за драму. Що мені робити?! Мн думаемо запроснти Лесю написатн якусь розправу з літературних течій фран. або італійської літератур. Що Вн про це думаєте? Я з захватом прочнтала Вашу кинжку, і хтілося б мені написатн про неї, та боюсь «дерзать».

Ось такі наші справи. Хочу служнтн не за страх, а за совість, та не знаю, що з того буде. Як би піднести прнбуткн вісиика? Як бн поширнти передплату?

З щирою і глнбокою повагою Л. Старнцька.

P. S. По цій самій втертій стежці авансів подався був і Остап і вдався було з проханиям, щоб йому на 3—4 місяці вперед заплатилн, але я, ще й не пнтаючнсь комітету, рішуче одмовилась те зробити.

О, Михайле Сергійовичу! Сколь премудра была Екатериия II.

[10 травия 1913 року]

Високоповажиий і дорогий Михайле Сергійовичу!

Минув тиждень, як одержала Вашого листа, маємо 10-е, а кннжка віснику «ізлізе» лнше 23-го. На цей раз затримала все розправа Дорошенка, власне, навіть ие так воиа, як її коректа. З приводу цієї розправи мн мали иараду, і Влад. Нік. напнсав листа д. Дорошенку, а також одіслав коректу. Треба Вам сказати, що рукопнс д. Дорошенка так иеможливо иаписаиий і стількн всюди в ньому загубленого, що ми ледве стулили його.

В справах вісника все-такн багато «треиія» — коли приїдете, сами все зрозумієте, бо ие хочу ж я, щоб мої лнсти до Вас мали характер листів «Царю Петру от Кочубея». Почну з помешкання. Знайшлось дуже гарне помешкання: чотири великі хати (одиа иевеличка), зала 9 иа 10 кроків-аршнн, трошкн менша за иашу, високі всі хати, ясиі, паркети скрізь, ванна, кухня, сарай великий і навіть льодовня, і, що иайцінніше, це **помешкання має зовсім окремий парадний хід і окремий гарний хід** з вулнці, бельетаж. Ціна 780 крб. Питаиия тількн в вулнці,— це помешкання на иашій вулиці, иа розі Малої Володимнрської. Для віснику це добре, але для Наукового товариства[33] чн не далеко від центру? Внрішитн треба якнайшвндше, бо його заберуть, а тут так мляво все робнться. Я одіслала до д. Шрамченка, щоб оглянув помешкання. Він не йде. Наші теж кажуть, що покладаються на мене. Якби се тількн для вісника, то я б напосілася, щоб брати, бо воно надзвичайно вигідно із двох боків: перше — блнзько, я б щодня заходнла до редакції, а це дуже потрібно; друге — там є 4 хатн, а п'ята ванна, але ванна справжня, гариа хата з вікном, так що там можна поскладатн всі ті кннжкн, про які Вн балакали з Влад. Нік. Колн б Ви телеграму далн з приводу помешкання.

Тепер про науковнй відділ віснику. Прнїхав Муха[34] і каже, що він бачнвся де з ким за кордоном, і от тепер д. Степанківськнй охоче буде пнсатн, так що треба до иього звернутись. Разом з тнм він каже, що Луначарськнй з охотою пнсав бн до вісника, тільки йому треба датн 100 крб. від аркуша. На мою думку, було б нам дуже добре перетягти до нас Луначарського. Ім'я солідне і иіби цікаво, але як аснгнувати таку суму? Я вже знімала про це мову в присутности Вл. Нік. Мовчить. А ось тепер дуже треба дати статтю про Стріндберга[35], і хто її напнше? Од Лесі нема одповіді, також і від Кримського. Може б, якраз Луначарськнй і иаписав. Але все це треба робитн швидко, а я не вважаю себе уповноваженою робити такі внступи... (нерозбірлнве слово. — В. З.).

Я прочитала розправу д. Євшана про Красінського[36] і скажу Вам одверто, може, я помиляюсь, але, на мою думку, вона страшенно слабка, і иецікава, і остільки туманна, що цілком иеможлнво «передать содержаине прочитанного своими словами». Може б, Вн, М. С., поки ще там справа з Луначарським, загадали кому-иебудь солідному напнсати про Стріндберга? Не кндайте ж иас без духовної запомоги.

Далі,— уже ця киижка іде без Вашого слова, а дайте ж нам що-иебудь иа сю шосту киижку, Ви ж обіцяли.

Знов мені спало иа думку, чи ие запросити ще Кістяківського[37] иаписатн що до вісиика. Ну, ось, я без Вашої згоди нічого ие можу загосподити. Будь ласка, покладіть Вашу резолюцію на всі ці питання, тоді вже я сама напишу скрізь.

Про фінансовнй стан я подаю Вам записочку Суського[38]. Великі борги має вісник. З цих грошей, що зараз надісланo, маємо виплатити 150 у друкарию і 100 за папір, та ще одішлють Лесі. Щодо Остапа, то я йому просто сказала, що аваисів жоднних ие буде, а щодо літературної одповіді його, то у тім не журюся, бо я його не запрошувала, віи сам прийшов і просив мене порекомендуватн його иа це місце: такі «роботоспособиі» люде — иайкраще «пушечное мясо». Щотижия иадходять до вісника иевеликі гроші, крб. 40—60, передплата, і за цей час маємо 10 або 15 цілком иових річних передплатників.

Ось Вам покн і всі иовини. Я боюсь, дорогий Михайле Сергійовичу, що мало чим допоможу в справах вісниковнх. Ми вже маримо про Українську гімиазію (на підставі проекту, прийнятого Думою), я обіцяю дурио преподаватн арифметику, географію та історію. Ех, абн дозволили і учнів, і учнтелів мати — маємо досхочу. Та чи матнмемо гроші? Так, до грошей. З цього листочка Суського Ви бачнте, що в. має 1627 к. 19 к. боргу; і колн порахуватн 2000 від Син. і 300 крб. застави, то як він дотягие року.

Аж зараз одержала лнста про те, що до нас приїде посол Олесницький[39]. Як його вітатн? Будь ласка, напишіть меиі Ваші резолюції на всі пнтаиия.

З найщирішою повагою Л. Старнцька-Черняхівська.

[середнна червня 1913 року]

Високоповажннй і дорогий Михайле Сергійовичу!

Одповідаю Вам перш за все по пунктах: наказ Ваш д. Будаєві переказала — казав,

що одіслано вже. Нагадала йому, щоб писав щотижня,— казав, що пише. Щодо грошей: чекає редакція обіцяних 200 крб. як манни небесної, бо в п'ятницю вийшла було книжка, та не було за що її посилати, і ми позичили у Анни Сергіївни[40] 100 крб., які обов'язалися віддати на цьому тижні. Од Лесі надійшов лист, повний фінансової лірики. Скаржиться, що скільки не писала до контори вісника і прохала подати їй її рахунок,— і разу цього не зробили. Отже, ми підрахували все,— виявилось, що вісник винен їй 56 крб., а видавництво «Дзвін»[41] 76 чи 100. Леся дуже просила, щоб їй вислати гроші, принаймні з вісника, бо тяжко треба. Отже, з тих грошей треба буде зараз і Лесі одіслати. Я питала Леонтовича[42], чи не міг би він нам на рахунок запомоги Василя Федоровича[43] видати вперед дещо, але він сказав, що буде кредитувати вісник з августа, а зараз не має вільних грошей. Так що нам треба перебитись до августа. Про помешкання переказала Н. Т.[44], щоб порадилися. Єсть помешкання зараз багато, середня ціна 4 дуже гарні хаті 780 крб.

Тепер про вміст самого вісника. Леся зреклася писати критичні розправи, каже, зовсім слаба. Від Кримського ні слуху, ні послушанія. Степанківському написали, Луначарському напишемо. Муха (Антонович) зголосився дати до вісника розправу (на мою думку, цікаву) у формі етюдів характеристики українських художників XVIII століття і їх участь в російському мистецтві. Далі. Я прочитала у «Віснику Європи»[45] дуже цікаву статтю «Фрейд и фрейдисты», це теорія психологічного аналізу відомого віденського професора Фрейда[46]. Я про нього нічого не чула, но це ще не доказ тому, що він невідомий, бо дуже багато єсть професорів і теорій, про яких я нічого не чула, я думаю, що «Вісник Європи» не вмістив би на своїх сторінках наукових теорій, не перевірених гаразд (а до того референт цих Фрейдових теорій покликається і на нашого Бехтерєва[47]). Так ось, у цій статті (має вона характер реферату) автор покликається на такі праці: [...][48]

Мені на думку спало: як би воно було цікаво, коли б хто зреферував для вісника ці дві розправи. В Галичині це легше зробити, там знають всі зараз німецьку мову і книжки добути — хвилина. Коли мій проект, на Вашу думку, гідний, може б, Ви замовили кому цю роботу? Одержали ми, власне, Александер Іванович, вірші Твердохліба[49]. Читали їх — вони страшенно погані, просто скомпрометують вісник. Чи Ви вважаєте потрібним їх друкувати? І коли через щось це треба було б зробити, то, може, їх виправити можна, чи як? Ви, мабуть, їх не читали? Вони надійшли з Галичини. Це щось надзвичайно невдашне.

Александер Іванович вмістив у віснику свою Гайявату[50]. Коли три голоси за, то четвертий нічого не вартий, але, вважаючи на стан каси вісника, він віддав її за півціни, себто по 56 крб. 3 аркуша. І то ціна дуже вигідна, бо цей переклад нерифмований, і такі речі надзвичайно легкі до виконання. Отже, les offoires sont les offoires.

Я їду так десь 5 іюля, і через те, дорогий Михайле Сергійовичу, напишіть мені негайно, кому мушу я зробити передовір'я на одержання грошей. Хоч і грошей там буде небагато, але позаяк вони не мої, мушу мати директив відсилки.

В справі подорожі дяді Колі сумно. Не вмер король Лір з своїми доньками. Хай Микола Віталійович ніколи й не був королем Ліром, але Регану й Гаперілью має. Коли ми почали казати про те, що треба М. В. їхати самому, бо на 300 крб. не можна волочити за собою і няньку, і дитину, і прочая, і прочая, то дочки одказали: «Не може ж тато накинути нам на літо Тараса, він нам розстроїть нерви». Пишу Вам це не для яких клатзераїв, як кажуть німці, а щоб дати цій справі кінець. Ми од'їздимо, і треба Ларі передати ці гроші М. В., але бажано, щоб він вжив їх на свій одпочинок, а не на «московское производство», через те напишіть якусь записочку (форму Ви самі приберете краще за мене, щоб не було і образливо, а разом з тим і виразно), в якій би зазначено було, щоб вона віддала ті гроші М. В., які асигновані власне на його подоріж. Сам він хоче поїхати за кордон, пожити десь в Тіролі чи в Швейцарії з місяць. А йому це конче потрібно, він якось змарнів останніми часами і погляд має такий сумний і болючий, як у підбитого птаха.

Тепера фельєтон. Приїхали галичане до Києва, уряджено було їм у Києві в клубі[51] банкетик, всім in corpore. Публіки було небагато, з сторонніх нікого, і публіка зібралася якась сіра «с бору да с сосенки», ну, та так вже нічого. Під час вечері Євгеній Харлампович[52] по щирости своїй і тяжких збитках звернувся до Порша, щоб той запропонував галичанам яко доказ духовної єдности передплачувати «Раду»[53]. Порш підвівся, одкинув з чола волосся і почав громову промову, в якій, згадуючи за всі **матеріяльні жертви**, які складала Україна Галичині в свій час, просив у галичан **матеріяльної запомоги**. Ефект був надзвичайний. Шкода, що не було нікого з «Киевлянина»[54], а то пішов би такий міф про австрійські корони. На щастя, д. Олесницький на цей поклик д. Порша одповіді не дав, а склав дуже гарно загальну привітну промову. Клуб урядив подорож на могилу Шевченка: була сила перешкод з боку адміністрації, але подорож надзвичайно вдалася (клуб заробив 500 кр.). Але коли доїхали до могили, побачили силу селян, а крім того, силу поліції з ісправником на чолі, які прибули «почтить своим присутствием прах поэта» і передали од губернатора абсолютну заборону панахиди, промов і будь-яких співів. Звичайно, «дабы не тревожить праха». На щастя, ісправник трапився знайомий, і Микола Віталійович виблагав у нього дозволу проспівати хоч «Заповіт». Ісправник дав той дозвіл, але взяв з Миколи Віталійовича слово, що промов вже не буде ніяких, бо інакше закриють клуб. М. В. дав слово. Вже під'їздячи до могили, Вороний почав проявлять «явныя признаки душевного волнения». Може, тому сприяв великий запас потенціальної енергії, яка вступила в нього з припасів Київського пивоварського товариства, може, то був вплив присутності всіх 99 муз та грацій, але натхнення його шукало того чи іншого виходу. Вже збираючись по сходах, він, засапуючись, звертався з благанням до Миколи Віталійовича: «Я скажу промову».

Мик. Віт. і всі присутні доводили йому, що того не можна і не треба робити, але самі знаєте, чи ж можна спинити потік співочого натхнення? Приїхали. Вийшли. Залунало «Як умру, то поховайте». Через юрбу (приїхало понад 400 осіб) протискується Вороний. М. В. стежить за ним гострим поглядом... Ось вже Вороний вибився в передні ряди... Ось вже станув біля самої могили. Ось вже одкинув граціозним рухом волосся, накинув на носа пенсне... Замовкли звуки хору, і раптом розляглось голосне слово: «Батьку Тарасе! (Широкий рух рукою до могили). До тебе з усієї України (рух, яким охоплюється весь горизонт) прибули ми... Вчуй нашу промову!..» Але в ту ж хвилину розступається юрба і вискакує, як сивий коршун, Мик. Віт. Вітер роздима йому сиве волосся, обличчя червоне з гніву, він кидається просто на Вороного, хапає його за шию і кричить: «Негодяй! Замолчи!..»

Опав Вороний... Зажурився. Кілька разів на пароході душа його хтіла вийти з немощного тіла, але скінчилося невеличкою подорожжю у прибалтійські города Російської імперії[55], і нарешті нужденне тіло поета упокоїлось, хоч не на лаврах, та на пароходній лаві, а це ж ложе більш певне.

Там вже десь в Києві мужі донесли його у Купецький садок. Матимем елегію для нової книжки вісника.

Прощавайте. Сила поцілунків Марії Сильвестрівні й Килюсі[56]. Чекаю з ласки Вашої негайної одповіді.

Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

●

[вересень 1913 року]

Високоповажний, і любий, і дорогий наш Михайле Сергійовичу!

Пишу Вам в двох справах: перша — про книжку, присвячену Лесі. Од Славинського одержала листа — він пришле статтю, Стешенко[57] теж дасть, дає Ніковський[58], і я напишу кілька слів, а надалі хочу написати огляд її драматичних творів, бо про поезію я колись писала вже в «Русской мысли»[59]. Вчора приїздив до мене із Звенигородки Кримський (я його запрошувала дати статтю про Лесю), і ось він сказав мені, що дасть свою статтю про Лесю, дасть нам і цілу повість з інтелігентного життя і взагалі прийме ближчу участь у віснику, коли йому дозволять, щоб його речі друкувалися його правописом, він навіть дає згоду на дві крапки над «і», але просить деяких одмін. Мотиви, які він наводить, варті уваги,— він каже, що йому, як людині, що видала власну граматику, в якій рекомендувала відомий правопис, просто не випада друкувати свої речі іначе. Мені здається, що цей мотив можна признати (хоч я сама, як ви знаєте, не обстоюю цих сугубих алілуй), але, вважаючи на законність його бажання, а також на нашу бідність на йменнія і на твори, може, Ви, дорогий Михайле Сергійовичу, зумієте це погодити. Дуже, дуже прошу Вас. Страшенно жалко було б втеряти такого інтелігентного співробітника. І дайте нам оповідь, будь ласка, щоб ми могли завчасу сповістити його, бо треба ж і статті вже збирати. А Ви, Михайле Сергійовичу, хіба не дасте кілька слів про Лесю?

Друга справа теж сумна — про клуб. Клуб наш уже буквально «при последнем издыхании». Щоб заплатити за помешкання — самі старшини поскидалися,— позичили хто сто, хто п'ятдесят, а хто і десять. Тепер нема й світла: двічі Бублик[60] одстрочував, а вже втретє не може, і, коли не заплатити, не одчинять ні світла, ні телефону, вже й так засідання старшин одбувалося при свічці. І ось тепер нагло потрібно крб. 200 — без них не можна почати нічого, бо без світла не можна й вечора влаштувати. Серед ради старшин єсть такі заможні люде, як Шемети, як Вл. Нік. (на помешкання вони й не скидались),— вони могли б дати в позику ці 200 крб., але, здається, «такого намерения не имеют». Отже, чи не могли б Ви, з ласки Вашої, чи словечко їм написати, чи що, бо без цього клуб загине. Там надалі старшини пускають у нижніх хатах лото і сподіваються, що прибутки будуть, але ця хвилина, треба її перебути, і мені здається, що Вл. Ніколаєвич без великого ущербу міг би зробити те. Отже, дорогий Михайле Сергійовичу, приложіть і до цього Вашу руку: «Той повел і быша, той рече і создашася». Клуб дуже потрібний, про це ж нема двох гадок, та й страшенний сором був би нам, коли б клуб збанкрутував просто через брак грошей.

Ще маленька річ: в тім листі, що Ви писали Ол. Ів., у Вас про Ларин етюд було написано в скобках (це ж єдина форма подяки Ол. Вал. за його працю), і цю фразу взяли й прочитали при Олександрі Валеріановичу вголос. Мені здалося, та це напевне й так, що він образився, бо й без того Ол. Ів. стільки раз вже повставав і обурювався (цілком незрозуміло через що) проти етюдів Лариних. Прочитано було це, звичайно, не навмисне, а по необережности, але я бачила, що Ол. Валеріановичу це було дуже неприємно, то, може б, Ви схотіли в другому листі, от ніби одповідь на мого листа, вставити якусь більш прихильну фразу, і я того листа або прочитаю в засіданні, або покажу Ол. Валеріановичу. Про це, що я пишу Вам, не знає ніхто.

Поклін мій і Олекс. Григор.[61] і поцілунки мої і його!! Любій нашій Марії Сильвестрівні, перекажіть їй, що я чекаю її, як першої весняної травички.

Всім серцем Ваша Л. Старицька-Черняхівська.

ПРИМІТКИ

[1] Ніколаєв Владислав Миколайович (в листах — В. Н., Влад. Нік.) — співробітник редакції ЛНВ.

[2] Балей Стефан (Максим) Володимирович (1885 — 1952) — український і польський психолог, який перебував під впливом фрейдизму. В 1928 — 1952 рр. очолював кафедру педпсихології Варшавського університету. Про нього див.: Кирилюк Є. Крізь магічний кристал. — «Вітчизна», 1975, № 3.

[3] Вороний Микола Кіндратович (1871 — 1942) — поет, театрознавець, перекладач, представник українського модернізму. Заарештований і підданий репресіям в 30-ті роки.

[4] Номо. Театральне мистецтво і український театр. — ЛНВ, 1912, №№ 7—8, 10, 11, 12.

[5] Гехтер М. — журналіст, літературознавець, критик, співробітник і редактор ЛНВ.

[6] Порш Микола Володимирович (1879 — 1944) — журналіст, письменник та громадський діяч. Член РУП, УСДРП. Генеральний секретар у військових справах Центральної Ради. Входив в Малу Раду, був послом УНР до Німеччини.

[7] Стасюк Микола Матвійович — громадсько-політичний діяч, композитор, журналіст, керівник селянських спілок, родом з Катеринославщини. Член ЦР та її урядів. 1931 року заарештований і репресований. Йдеться про його статтю: Еміграція та її значіннє в економічному життю України. — ЛНВ, 1912, №№ 9—12.

[8] Тищенко (Сірий) Юрій Пилипович (1880 — 1953) — видавець, журналіст, книгар. В 1907 — 1918 рр. вів у Києві справи Української видавничої спілки, ЛНВ, НТШ, газет «Село» та «Засів», завідував книгарнею НТШ у Києві. Був управителем будинку Грушевських на Паньківській, де мешкав під прізвищем Лаврова Павла Пилиповича.

[9] Кобилянська Ольга Юліанівна (1863 — 1942).

[10] Степанківський Володимир (1885 — 1957) — політичний діяч, член РУП, УСДРП. З 1907 р. на еміграції в Швейцарії, Франції, Англії. З 20-х рр. жив у США.

[11] Кобринська Наталя Іванівна (Озаркевич) (1855 — 1920).

[12] Косач Лариса Петрівна (Леся Українка) (1871 — 1913). (Далі — Лара).

[13] Леся Українка. Камінний господар. — ЛНВ, 1912, № 10, с. 3—51.

[14] Бондаренко — власник друкарні.

[15] Українська видавнича спілка — українська кооперативна видавнича організація, яка об'єднувала діячів Галичини і Наддніпрянщини і ставила за мету видання і поширення українського друкованого слова.

[16] Будай Л. — письменник, есеїст та журналіст. Активно співпрацював з ЛНВ.

[17] Лисенко Микола Віталійович (1842 — 1912). Далі в листах — «дядя Коля», М. В., Мик. Віт.

[18] Грушевська-Вояківська Марія Сильвестрівна (1868 — 1948) — дружина М. С. Грушевського. Перекладачка з французької, німецької, норвезької, російської літератур. Друкувалася в ЛНВ. Померла в Києві.

[19] Коцюбинський Михайло Михайлович (1864 — 1913). Далі — М. М.

[20] Шраг Ілля — громадсько-політичний діяч, член Громад, лідер Всеукраїнської організації.

[21] Грушевський Олександр Сергійович (1877 — ?; ймовірно, весною 1943 р. в Іртишську) — історик, учень В. Б. Антоновича, історик літератури. Брат М. С. Грушевського. Приват-доцент університетів в Одесі, Петербурзі та Києві, професор Українського державного університету, директор історико-географічної комісії ВУАН. 1937 року заарештований, засланий, замордований у Сибіру.

[22] Винниченко Володимир Кирилович (1880 — 1951) — письменник, публіцист, видатний український громадсько-політичний діяч.

[23] «Дзвін» — український щомісячний журнал, орган УСДРП. Виходив у 1913—1914 рр. в Києві. Видавали Д. Донцов, В. Винниченко та Л. Юркевич.

[24] Вілінський Олександр Валеріанович (1872 — 1928) — громадський діяч, співробітник ЛНВ.

[25] Кандиба Олександр Іванович (Олександр Олесь) (1878 — 1944). Активний співробітник ЛНВ. Діяч ЦР. З 1919 р. на еміграції. Жив і помер в Празі. Далі — Ол. Ів., Ал. Ів., О. І. тощо.

[26] Кримський Агафангел Євтимович (1871 — 1942) — письменник, мовознавець, славіст та орієнталіст. З 1918 р. академік ВУАН.

[27] Славинський Максим Антонович (1868 — 1945) — публіцист, поет, громадсько-політичний діяч. Видавець і редактор першої української енциклопедії — «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Пг., т. 1—2, 1914—1916 рр.). Активний діяч відродження української державності в 1917—1920 рр. З 1919 р. — у Празі. 1945 року заарештований органами МДБ в окупованій Празі і замордований чекістами.

Г. Вишеславський. Вікна

[28] Луначарський Анатолій Васильович (1875 — 1933) — літератор, критик, публіцист, історик літератури, діяч більшовицької партії, нарком освіти Росії. Писав про Т. Г. Шевченка, Л. Українку, М. Коцюбинського та М. Куліша.

[29] Лисенко Остап Миколайович — син М. В. Лисенка. 1912—1914 pp. номінальний редактор ЛНВ.

[30] Дорошенко Володимир Вікторович (псевдо — Дорош, В. Білоцерківець, Л. Божко, В. Журба) (1879 — 1963) — літературознавець, бібліограф. 1913 року скінчив філософський факультет Львівського університету. 1914—1918 pp. — один з лідерів «Союзу визволення України». 1909 — 1939 pp. — директор бібліотеки НТШ. Помер у США.

[31] Федюшка Микола Йосипович (псевдо — М. Євшан, Явір, Лебедик) (1890 — 1919) — літературознавець і критик, співробітник правління НТШ. Автор книг «Проблеми творчості» (1910 р.), «Літературні замітки» (1913), «Листи з Галичини» (1913) тощо.

[32] Яновська Любов Олександрівна (1864 — 1933) — письменниця.

[33] Українське наукове товариство у Києві — організоване 1907 року М. Грушевським та очолюване ним. Діяло до 1914 р. Згодом відновлювало свою роботу. 1912 р. влилося до ВУАН як історична секція.

[34] Муха-Антонович Дмитро Володимирович (1877 — 1945) — син В. Б. Антоновича. Громадсько-політичний діяч, театро- та мистецтвознавець. Організатор РУП, УСДРП. Голова дипмісії до Рима уряду Директорії. З 1919 р. жив на еміграції, у Празі, де й помер.

[35] Стріндберг Юхан Август (1849 — 1912) — видатний шведський письменник.

[36] Красінський Зигмунт (1812 — 1859) — польський поет.

[37] Кістяківський Богдан Олександрович (1868 — 1920) — правник і видавець-публіцист. З 1919 р. академік ВУАН.

[38] Суський — скарбник ЛНВ.

[39] Олесницький — український громадсько-політичний діяч, посол до австрійського сейму.

[40] Грушевська-Шамрай Ганна Сергіївна — сестра Михайла та Олександра Грушевських.

[41] «Дзвін» — львівське видавництво, яке належало Українській видавничій спілці.

[42] Леонтович Володимир (псевдо — В. Левенко) (1866 — 1933) — громадський діяч і письменник з Лубенщини, член ТУПу і Громад. Член редколегії ЛНВ. Міністр земельних справ у кабінеті Ф. Лизогуба. Помер на еміграції в Празі.

[43] Симиренко Василь Федорович (1835 — 1915) — український підприємець, власник цукроварень. Меценат. На кошти, асигновані В. Симиренком, існувало НТШ, видавалися «Киевская старина», ЛНВ, «Рада».

[44] Українське наукове товариство (примітка 33).

[45] «Вестник Европы» — історико-політичний і літературний журнал, який виходив у 1866 — 1908 pp. під редакцією М. М. Стасюлевича, а в 1908 — 1916 pp. — видавець М. М. Ковалевський, редактор К. К. Арсеньєв. Виходив і в 1916—1918 pp.

[46] Фрейд Зигмунд (1856 — 1939) — світової слави австрійський невропатолог, психіатр і психолог. Основоположник психоаналізу.

[47] Бехтерєв Володимир Михайлович (1857 — 1927) — видатний російський невропатолог, психіатр, психолог, фізіолог. Відкрив провідні шляхи спинного та головного мозку.

[48] Далі йдуть назви двох статей З. Фрейда, написані німецькою мовою. Написано рукою Л. М. Старицької дуже нерозбірливо. Жодну назву не вдалося розшифрувати напевно.

[49] Твердохліб Сидір Антонович (1886 — 1922) — поет і перекладач родом з Тернопільщини. Працював учителем. Автор збірки «В свічаді плеса» (1908). Перекладав українську класику польською мовою. Помер у Львові.

[50] Лонгфелло Г. Пісня про Гайявату. Переклав О. Олесь. — ЛНВ, 1912, № 6—12.

[51] Український клуб (1908 — 1914) — літературно-мистецький і культурний український центр в м. Києві. Містився на Великій Володимирській, 42.

[52] Чикаленко Євген Харлампійович (1861 — 1929) — видавець газети «Рада» та журналу «Нова Громада». Землевласник, меценат, активний учасник національно-визвольного руху.

[53] «Рада» — українська щоденна газета. Виходила в Києві в 1906 — 1914 pp.

[54] «Киевлянин» — щоденна російська літературна і політична газета. Виходила в Києві в 1864 — 1919 pp. Засновник — В. Я. Шульгін. З 1911 р. редактор його син В. В. Шульгін.

[55] М. Вороному стало зле.

[56] Грушевська Катерина Михайлівна (по-домашньому Килюня, Килюся, Кулюня) (1900 — 1953) — донька М. С. Грушевського. Історик, етнограф, соціолог. В кінці 30-х pp. заарештована і репресована. Замордована на невідомих обставин.

[57] Стешенко Іван Матвійович (псевдо — Ів. Сердешний) (1873 — 1918) — письменник, літературознавець, педагог і громадський діяч. Чоловік Оксани Старицької. 1917 р. — генеральний секретар освіти ЦР. Забитий у Полтаві.

[58] Ніковський Андрій Васильович (1885 — 1941) — журналіст, письменник, громадсько-політичний діяч. 1913— 1914 pp. — редактор газети «Рада». Член ЦР. 1920 р. — міністр закордонних справ уряду УНР. Репресований у справі «Спілки визволення України» 1930 року. Обставини смерті невідомі.

[59] «Русская мысль» — літературно-науковий та громадсько-політичний журнал, який виходив щомісячно в Москві в 1880 — 1918 pp. Видавець В. М. Лавров.

[60] Бублик — власник приміщення, в якому містився Український клуб.

[61] Черняхівський Олександр Григорович — вчений, лікар. Чоловік Л. М. Старицької-Черняхівської.

ІВАН МИКОЛАЙЧУК

туга за дивом

Іван Миколайчук. Інтерв'ю про фільм «Вавилон XX». Київ. Будинок кіно, 1980 р.

Пропонований матеріал готувався як сценарій телепередачі, присвяченої Іванові Миколайчукові. Передача мала вийти в ефір 1980 року. Нагадаю: це було невдовзі після незаперечного успіху фільму «Вавілон XX», якраз тоді, коли запускався у виробництво наступний фільм Івана Миколайчука «Така пізня, така тепла осінь». Ще нагадаю: це був час, коли українське кіно на українських студіях переслідувалося й витіснялося — під лицемірним прапором боротьби з «так званим поетичним кінематографом». І, не буду критися, це також малося на увазі, коли я замислював і писав цей сценарій. Що й казати, це мала бути передача про Івана Миколайчука, але й — водночас — про певний етап розвитку українського радянського кінематографа. Це можливим було тому, що Іван Миколайчук не просто знімався у фільмах, а згодом і писав сценарії, брався до режисури,— він виявився чи не провідною постаттю, став уособленням українського кіно саме в цей, надзвичайно складний період. Іван уособлював не лише красу його і талановитість, а й духовність, життєспроможність і здатність до опору. Не маю сумніву: період цей щодалі більше ототожнюватиметься з Миколайчуком, якому судилося стати, мабуть, найпереконливішим виразником багатьох ідей і настроїв, завдяки яким цей упосліджений, принижуваний, битий і недобитий кінематограф зберігся як своєрідне явище в світовому кіномистецтві.

Внесок Івана Миколайчука в кіно виражався не лише його участю, засвідченою титрами картин. Внесок його значно ширший і глибший. Адже ні для кого з тих, хто працював тоді в нашому кіно чи принаймні стояв не осторонь кінопроцесу, не була секретом безпосередня участь кіномитця у створенні, власне, всіх фільмів, до яких він потрапляв у тій або іншій якості. Ну, а якщо вже знімався в ролі (та ще головній), тут просто неминучим був його прямий (і дуже активний) вплив і на решту виконавців, і на сценарне вирішення, і на режисуру. І не тільки тому, що тягнув ковдру на себе,— часто він виявлявся вищим на голову від своїх колег, перевищував їх своєю творчою потенцією, рівнем мистецького мислення, громадянською свідомістю.

Масштаб і значення Івана Миколайчука для українського кіно стали очевидними досить швидко. Та й доля його складалася зовсім непогано, зовні вдало. Зніматися почав з другого курсу, одразу потрапив у картини гучні, суттєві («Тіні забутих предків» і «Сон»), до режисерів провідних (С. Параджанова і В. Денисенка). І потім все було ніби гаразд: знімався регулярно, з року в рік, роздавав інтерв'ю, зажив популярності, усміхався з обкладинок журналів. Але так видавалося тим, хто бачив Івана Миколайчука лише на екрані або читав про нього в нашій пресі. Там усе виглядало справді гладенько. І тільки ті, хто зблизька спостерігав Івана в житті і на студії, хто був поруч з ним, знали, як непросто дається йому кожний фільм, кожна роль, кожна репліка: якими зусиллями

і якою кров'ю. І головне, як багато залишається за кадром, за парканом студії. Можливо, найголовніше з того, що він збирався і зобов'язаний був повідати людям. І як він тяжко від того страждав.

Очевидно, виникає запитання: а якою мірою автентичним може вважатися пропонований текст, якою мірою він «миколайчуківський»? Безперечно, його написав я, власноручно, бо я був автором сценарію, а інакше сценарії й не пишуться. Проте майже все написано з його розповідей. І навіть коли я дещо додавав «від себе», домальовував чи вигадував, як хочете, я дозволяв це собі тому, що знав Івана вже давно, з 1963 року, чимало почув з його вуст, чимало чув про нього від інших, отже, старався не порушити ні в чому і ніде справжність і тональність його — дуже своєрідної! — мови. В усякому разі, сам Іван не опротестував жодного слова чи звороту. «Це моє»,— погодився він. І додав: «Але від тигла і до коми — не вийде. Я ж не буду читати з аркуша чи заучувати напам'ять, а скажу як скажеться. Якщо ти не будеш заперечувати».

Я не заперечував.

Сценарій передав до кіноредакції Українського телебачення, де зустріли його прихильно. Почали готувати передачу. А далі відбулося те, що нерідко відбувалося в ті (і не лише в ті) роки — і на телебаченні, і в кіно, і в літературі. Хтось десь комусь подзвонив, хтось десь комусь заборонив. Роботу над передачею негайно припинили. Потім знову: хтось десь комусь — і хтось десь дозволив. Але тут вже «сказився» Іван: «Виходить, я вас не влаштовую, так я...» І не з'явився на зйомку, вже призначену й узгоджену. Потім він «пересердився». Але знову: хтось десь комусь — і заборонили. Цього разу остаточно.

Про істинні причини такого рішення у мене відомостей немає. Можу тільки поділитися деякими припущеннями. Я вже признався, що передача «розкручувалася» не без потайної думки, і в глибині душі я вважав, що це доволі тонко і досить хитро задумано. Але ті, від кого залежала доля майбутньої передачі, виявилися ще тоншими і хитрішими політиками. Щось таке вони винюхали — те міститися мало між рядками і кадрами передачі — і, зовні всіляко вітаючи її задум (до речі, це була б перша телепередача, персонально присвячена Івану Миколайчукові), не дуже квапились відкрити їй зелену вулицю. Телевізійників щось непокоїло, муляло... І це зрозуміло, бо фільми, до яких був причетний Іван Миколайчук, не дуже віталися тоді з різних високих трибун. Скоріше навпаки: їх, ці фільми, годилося — щоб задемонструвати лояльність — ганити, критикувати, вишукувати вади. А фільм «Тіні забутих предків» взагалі перебував під забороною. За нього і зачепились, як за ниточку, досвідчені придушувачі, а вхопившись і потягнувши її, заходились вишукувати й інші причини.

Так і не побачила передача про Івана Миколайчука світла телеекрана. І ось нині, майже через десять років, бодай у такому вигляді вона доходить до читача — а, отже, й глядача.

Наостанок я додам ще кілька речень, щоб ясно було, що має на меті публікація. Річ давно відома: після кончини видатних людей, які здебільшого проживають гірке, страдницьке життя, зненацька об'являється дуже багато (як на мене, занадто багато) друзів, доброхотів, співчуваючих тощо. Здіймають галас — непотрібний і образливий для пам'яті того, про кого вони начебто дбають і турбуються. Не треба дивуватися, що такі доброхоти об'явилися і в Івана Миколайчука. Деякі завзяті земляки намагаються терміново створити новий культ: аякже, він «свій», він «з наших країв». Це річ марна і пуста. Іван Миколайчук не потребує слави ані нового Довженка, ані нового Шевченка, як це намагається дехто проголосити — з найкращих, звичайно, міркувань. Ні до чого все це йому. Іванові й власної слави, я певний, вистачить. Його і по смерті треба приймати і розуміти таким, яким він був за життя: Іваном Миколайчуком, а більше нікким. Мені здається, йому досить цього, і він був би з цього задоволений.

ЛЕОНІД ЧЕРЕВАТЕНКО

Нас у мами й тата було тринадцятеро. Моїм селом (зветься воно Чорторил) літали перелети, гасали відьми, в лісі жили чугайстер і мавки, а зимою в найлютіші морози ходив попід вікнами «босий чоловік». Але... було все це до мене. Бо з приходом Радянської влади, школи, науки воно кудись поступово зникло, стало історією. Історією моїх предків, історією моєї прадідівщини. Іноді мені до сліз туди хочеться — поцілувати їм руку, зазирнути їм в очі, і разом з тим мені страшно до них, до пращурів іти. Як до звірят, що вирвалися з клітки. А ще ворушиться в серці побоювання: не приймуть вони мене за свого, не впізнають. Хоча я не зайда, не приходько, а їхній пра-пра-якийсь правнук... Бо навіть той, хто вірить, що він походить од мавпи,— я не певний, що його дуже тягне до мавп. Фредеріко Фелліні десь обмовився, що він бажав би жити в усі часи. Напевне, він сказав це як митець, не як людина. Бо митець — то насамперед уява, а людина — це вариво, яке ось зараз кипить у каструлі. Його не виплеснеш у минуле, його не переллєш у майбутнє. Воно там буде — або зовсім ще не вариво, або просто скисне. Якщо вам не до вподоби слово «вариво», можна вжити інше: «квітка». Вона теж повинна мати свій час — коли рости, коли цвісти, і своє місце, свій грунт. Едельвейс, приміром, у степу не виживає, він існує лише в горах, на верховині.

І я не хотів би жити ані через сто чи тисячу років, ані сто чи тисячу років тому. І не тільки тому, що це неймовірно. Якраз це ймовірно: людська уява сильніша за всілякі електронні машини. Особливо уява дітей — вона розкута, неприборкана, вільна. А гуцули саме такими і залишились — дорослими дітьми планети.

У нашому селі завжди гралися «представлення», щомісяця — спектакль. Виставляли українську класику XIX століття: «Наймичку», «Безталанну», «Ой не ходи, Грицю». Здебільшого це, як ви знаєте, мелодрами, отже, плакали всі — все чисто село. Бо

артисти були глядачами, а гладачі — артистами. «Трупа», як воно й годиться, мала виконавців різного віку. Були такі, що ледве з пуп'янка, а були й зовсім підтоптані, такі, що не зугарні були й читати, і ролі їм «набалакували». Ніхто не хотів грати персонажів старих. Усім кортіло «представляти» коханців і коханок.

Одного разу з цієї причини мало не зірвалася вистава «Безталанна» — перший такий прецедент за всю історію Чорториї. Бо роль діда Івана, батька Софії, повідмовлялися грати геть усі парубки. Тоді розшукали мене, дванадцятилітнього. І я... погодився. Мені замастили сажею обличчя, зробили горб із соломи, я вивчив текст напам'ять, суфлера ж не було,— і виліз на сцену. До речі, мене ніхто не впізнав.

Як «штатний», хоча й без платні, актор цього колективу, я зіграв за три роки тридцять шість прем'єр. По дванадцять на рік. Це немало. І коли мені виповнилося чотирнадцять років, переді мною не стояло одвічної проблеми: «Ким бути? Куди піти?» У кожної молодої людини в такому віці очі розбігаються, а я вже перепробував майже всі професії, перебував у всіх шкурах — на кону, звісно. От я й подався в Чернівці — на артиста вчитися. Щоправда, не сказавши нічого татові: пожалів свої вуха. Я й не підозрював, що в Чернівцях немає такого навчального закладу, на моє глибоке переконання, він там мусив бути!..

Ходив я по місту цілісінький день, читав усі, які траплялися, таблички і нічого подібного не знаходив. Нарешті на одній з вулиць почув музику. Грали на трубах, на цимбалах, на скрипках. Це було музучилище. Я зайшов туди так, немов на мене там тільки й чекали. Чомусь директор мене зразу прийняв. Поцікавився: «Чого ви хочете?» Я відповів: хочу стати артистом. «А на якому інструменті ви вмієте грати?» Я сказав, що ні на чому не вмію, але дуже скоро можу навчитися. Він взяв кілька нот і підкликав мене до фортепіано, якого я зроду не бачив. «Будь ласка, візьміть оці звуки». Без особливого успіху я заходився їх шукати і хвилин за десять таки знайшов. На моє щастя. «Будете вчитися на трубі: у вас губи і зуби підходять».

Тоді я вперше побачив «живий» кінофільм. Здивування, захват, причетність до таїнства — ось що я відчув. І на все життя зберіг це в душі. І потім весь час прагнув робити це на екрані. І сьогодні хочу тільки це робити.

Ну, а далі студія при Чернівецькому обласному театрі. Я бігав, співав, танцював гопака — в масовці. Мене тягло в режисуру, але подати документи у ВДІК я не наважувався. І вступив на акторський факультет Інституту імені Карпенка-Карого. З другого курсу почав зніматися. Водночас у двох фільмах.

Шевченко... Великий поет, революціонер, художник, і ще, і ще... І я — Іван Миколайчук, хлопець з Буковини... Біда полягала в тому, що Шевченко був для мене портретом, який висів у нашій хаті, у моєму класі. Це був пам'ятник, який стояв на майдані в нашому райцентрі. Я здогадувався, що за роль, вона може вмістити не тільки мене, а ще багатьох-багатьох. Вона більша за всіх акторів світу, разом узятих. І треба було вибирати: позбутися цього обожнювання — або ж віддати роль іншому комусь. Я вирішив наголосити на тих епізодах, де Шевченко був не Шевченком з портретів і хрестоматій, а звичайною людиною, такою ж, як я, як ми. Де він радіє чи, навпаки, мучиться, як звичайна людина,— як я, як ви, як ми. Аж тоді начебто зрушило...

«Сон» був витриманий в поетичному ключі, тобто в традиції Олександра Довженка. Що таке поетичне мислення в кіно — про це говорити важко, простіше показати. На мою думку, особливістю поетичного методу є те, що він розглядає людину, явище не тільки ззовні, а й дає змогу виявити в них щось нове, досі не знане і не бачене.

Шевченко від мене вимагав величезної зосередженості, напружених роздумів. Кожний епізод, кожне речення потребували значних зусиль. Взагалі в мистецтві, коли справжнє мистецтво, нічого даром не дається. І не вірте, коли вам доводять, як воно все гарно і легко. Легкого мистецтва не буває. Так само, як і легкого життя.

Так уже склалося, що я визначився одразу ж як актор на позитивні, так би мовити, ролі. Звичайно, я знав, проте до кінця ще не усвідомлював, що акторові треба грати різних людей — найрізноманітніших, зовсім не схожих. І я вельми опирався, коли Віктор Іларіонович Івченко запропонував мені роль Вальки Брикіна. Я вигадував причини, уникав зустрічей з ним, але Віктор Іларіонович наполягав ще дужче, а він був моїм майстром, моїм учителем, і от так — подітись не було куди — я погодився.

Валька Брикін — негідник, зрадник, убивця, як його розкрити? Щоб він сприймався не як персоніфікований образ підлості, а як породження конкретних життєвих обставин. Щоб глядач міг винести для себе урок, зіткнувшись — хай на екрані — з таким-от типом.

Після виходу «Гадюки» на екран прийшли сотні листів. В деяких з них мене плутали з Брикіним, і я читав вислови, призначені для нього. Але дехто написав, щоб надалі не ганьбив себе привселюдно і не давав згоди на подібні ролі... Значить, досягнуто певної мети, якщо так зненавиділи мого героя. А ще я зрадів, зрозумівши: люди воліють більше бачити краси, добра, аніж бруду й жорстокості.

Часто запитують про специфіку акторської професії. Специфіка є. На кіномайданчику як у бою. Це буває тільки раз, це не театр, де можна репетирувати чотири місяці. Тут ідеш на «Мотор!» — немов піднімаєшся в атаку. Все важить, все вирішує лише ось ця мить, і ніяка більше. А ще... Наприклад, під час зйомок «Гадюки» Нелі Мишкову, виконавицю головної ролі, поніс кінь. Це вже було не кіно, це була реальність. Кінь мчав до урвища, не слухаючись повода, закусивши, що називається, вудила. Вагатися не було коли. Я кинувся навздогін і зупинив коня.

Згадую цей випадок не для того, щоб ви мене похвалили: який хороший, врятував актрису. Я згадав цей випадок, бо це також специфіка нашої роботи: завжди бути готовим допомогти. І не обов'язково це мають бути партнер чи партнерка. Іноді це зовсім сторонні, як кажуть, люди. А втім, партнери... Ти знімаєшся, нібито все йде гаразд, і раптом ти холонеш від думки: провал! Як

провал, чому провал — невідомо, але... А поруч твої товариші актори. Хтось підійде, підкаже силу-силенну важливих тобі речей. А другий буде мовчки стояти осторонь і спостерігатиме. Боїться, щоб ти його не випередив. Та істинний олімпієць вибирає гідного суперника. Хіба це честь, коли ти перегнав козу, а не коня?

Те саме і з ролями. Давид Мотузка — це було теж як шкільний іспит. Скільки дитячих творів понаписувано про «Бур'ян» Андрія Головка, а тепер ось я, і ніхто інший, маю втілювати його в чоботи, штани, у вираз очей, в інтонацію... Я багато читав, зустрічався із свідками описаних подій, намагався, що міг, випитати в Головка. Не виходило. Я був сам по собі, Мотузка — сам по собі десь на Полтавщині початку двадцятих років... Я повірив, що зіграю Давида Мотузку лише тоді, коли здогадався: таких людей, як Мотузка, я знав з дитинства, я бачив їх у своєму рідному селі. Адже до нас на Буковину Радянська влада прийшла не так щоб і давно.

Найскрутніше доводилося в епізодах арешту Мотузки. Здавалося б, нічого такого: тебе заарештували, а ти собі йди. А мені довелося вибудувати цілу теорію, спеціально себе настроювати, готувати. Я зрозумів, що епоху грати неможливо. Натомість треба грати людину. Як передати, приміром, нездоланність людського духу, та ще під дулом гвинтівки? Пам'ятаю, вели мене яругами, а над нами дятел лупив сухе дерево. Я зупинився і поглянув угору... Та це вже кухня, а на кухню, нехай і акторську, не запрошують. Те, що можна зробити в кадрі,— не завжди поясниш що це, чому, для чого. Хіба це смачна річ — слухати, як вариться борщ? Хоча їсти його — будь ласка!

Про мене писали і говорили: поталанило Миколайчукові в кіно. Це правда. Я працював з людьми талановитими, яскравими, мав честь бути їхнім товаришем, може, навіть другом. І все-таки... Мушу сказати, що не кожного дня щастить акторові дістати велику роль, найчастіше вдовольняєшся малою. Але що таке мале, а що велике? Наприклад, роль з фільму «Камінний хрест» — яка вона? Не відаю. Знаю тільки: для мене дорога, надзвичайно дорога.

Мій герой навіть не названий в титрах. Як його звуть? Син Івана Дідуха, того, що їде за океан, у Канаду, а перед відходом поставив на горбі хрест. Та й усе. Безіменний, безсловесний... І ще. Колись я почув: Миколайчук знімається в етнографічних фільмах... Поперше, я не вважаю «Камінний хрест» фільмом етнографічним. Того, що ми знімали, вже не існувало в дійсності, все це відтворено наново. А по-друге, побут, етнографію вивчити можна, проте лише уява може бути провідником, сталкером у ті часи, у ті світи, де ти не жив. Іншого шляху немає.

Переглянувши цей епізод, один чоловік, якого я люблю, прохопився такими словами: «Дивіться, всі хрестяться, а він (тобто я) молиться»... І це була чи не найзмістовніша рецензія в моєму житті. Велика рецензія на малесеньку роль. «Камінний хрест» вселив у мене віру: якщо те, що я відчуваю, мислю, якщо воно покладене на правильний регістр твоєї душі, твоєї совісті — навіть тоді, коли я думав, що ніхто не помітить,— його помічають. А тому варто витрачати себе, варто з'явитися і в безсловесних епізодах. Якщо, звісно, маєш що сказати людям.

Ось роль Савчука із «Звільнення». Вона, либонь, не така й виграшна і губиться у цій величезній п'ятисерійній епопеї. Просто я зразу вхопився за пропозицію режисера Юрія Озерова. Бо сам я ровесник останньої війни, і це була для мене можливість бодай чимось віддячити людям, які захистили нас, дали можливість нам вирости в мирі...

Як мовиться в іншому фільмі: «Ніхто не хотів помирати»: той, хто хотів жити, той загинув, а хто загинув на війні, той житиме вічно...

А ось чи не одноліток Савчука Роман Дереч.

Жорстокі обставини породжували жорстокі стосунки між людьми, і не кожний ставав на шлях свідомої боротьби. Траплялися й такі, що блукали манівцями. Були серед зради, серед запроданства ті, кого називають заблудними вівцями, хто прислужував злу, сам того не бажаючи. Але розплата за це була неминуча.

Приходили записки, листи: «Як ви особисто ставитесь до Романа Дереча?» Як ставлюсь? Я не виправдовую Романа. Я знаю, що він не міг пережити своєї доби, він мусив загинути. Але з трагедії його життя ми маємо винести урок. Мені шкода цієї пропащої людини, тому я й силкувався дослідити психологію, яка привела Романа до безславного кінця.

В народі кажуть: мудрий чабан може залишати всю отару й піти за однією вівцею. Бо ж отара при купі вціліє, а одна заблудла вівця пропаде.

«Білий птах з чорною ознакою» — фільм, де я не лише виконав одну з ролей, а й був співавтором сценарію. Я писав сценарії й раніше, та це перший, про який я з повним правом міг сказати: «мій». В основу «Білого птаха» лягли враження мого дитинства — дуже важкі, часом страшні враження воєнних і перших повоєнних літ.

Руйнувався старий світ і народжувався новий. Це був невимовно болісний процес. Колишні друзі ставали ворогами. Розпадається і велика, дружна колись родина Дзвонарів. Доля розвела братів по різних таборах.

Провідну думку, яка звучить з екрана, запозичено з народної легенди про людину, перетворену на бузька: «Будеш ти птахом з ознакою чорною. І ходить відтоді чоловік по смітниках, по багнах світу і визбирує те зло, котре сам содіяв».

Та попри все лихе і потворне, попри страждання і смерть, душа народу живе, не вмирає — ось що ми прагнули довести своїм фільмом.

«Захар Беркут» знімався водночас із «Білим птахом». Я літав між Карпатами і південною Киргизією, між двадцятим століттям і тринадцятим. Чи була потреба заглиблюватись у таку далеку давнину? Була. Бо привид завойовників зі Сходу виявився, на жаль, актуальним не тільки для минувшини, а й для наших днів, і ми поспішали на цю загрозу відгукнутися. Мабуть, аж надто поспішно і непідготовлено.

І все-таки, що спонукувало нас і вело, яка ідея?.. У повісті «Захар Беркут» Бату-Хан чи Бурунда пройшов через землі десятків народів, знищуючи все на своєму шляху. Але

в горах він зав'яз і мусив обходити їх стороною. Іван Франко пояснив це згуртованістю, одностайністю колективу — тухольської громади.

Героя мого — Любомира — в повісті не було. Ми його вигадали. Чи мали ми на це право? Нехай з цим розбираються історики кіно. Цей образ виник як відповідь на вимогу часу. Дух колективізму, дух соціалізму в первісних його формах знайшов у Любомирі свого речника. Найвищий Бог для Любомира — це громада, найвище покликання — служіння народові. То невже це не злободенно, невже це не сучасний характер? В Любомирі живе смиренність ченця і серце воїна,— так написав один критик. Слушно написав.

Персонаж споріднюється зі мною, актором, тільки тоді, коли мені вдається визначити його больовий поріг. Що його як людину бентежить? Повз що він проходить, не реагуючи? Лакмусом для мене є сприймання болю, я говорю про чужий біль, свій — він завжди болить. Скільки ти можеш прийняти чужого болю — наскільки ти людина (для мене, повторюю). Коли є отака відкрита діафрагма душі — значить, я беруся за цю роль. Значить, я щось у ній знайду.

«Комісари»!.. Це вже був прямий вихід на сучасність, сподіваюсь, ніхто не сумнівається в цьому. Проблема совісті, проблема чесності — ось що нас хвилювало, всіх, хто цей фільм створював. Совість — це така проблема, що її в одну картину не вмістиш. Її втілюють ціле життя. Ми знайшли кілька літер, а де ця фраза, де абзац, не кажу — де ця повість?

Революцію робили мільйони людей. Серед них були віддані своїй справі до фанатизму. Були нестійкі. Були ренегати революції. Всякі. І от — людина чесна, непересічна людина. Може, й не мудрець, проте живе мудро. Тобто живе, як думає, як почуває — і за це бореться, все за це віддає, до крихти. Не до крихти, ні — до крові! Кажуть, що мудрі люди не ображаються. Я не вірю в це. Тому що, приміром, він все віддав тій святині, яку виплекав, виміряв — і раптом зазнає кривди, не образи, а кривди. Якої не можна стерпіти — ну, ніяк! Це потрясіння, зворушення, удар... Що ми прагнули дослідити в комісарові Громові? А ось що: коли ти вірний, коли ти відданий своїй ідеї до кінця, до останку,— це прекрасно. І тоді навіть муки твої, навіть сумніви прекрасні. Бо це — відверто, бо це — відкрито, щиро, а не в кишеньку, не потайки.

Ми поривалися щось змінити в собі і навколо себе, активно втрутитися в перебіг життя — не на словах, а на ділі. Надихав нас відомий вислів Олександра Довженка про те, що митець повинен мислити і діяти на рівні найбільшого політичного діяча, а не на рівні прикажчика. І слідом за Довженком ми намагалися віддати романтичність, високе звучання тієї епохи... Багато чого допоміг мені зрозуміти і в житті, і в собі самому комісар Громов — благородний лицар революції.

А потім був Йок в радянсько-югославському фільмі «Всупереч усьому». Образ, який анітрохи не нагадував Громова, був його протилежністю, антиподом.

Колись у Віктора Іларіоновича Івченка я зіграв Брикіна. Я зневажав свого «негативного» героя і просто із шкури пнувся, аби показати, який він паскудник. Паскудник — та й годі. Але з того часу минуло десят років, і я збагнув, що ці люди не такі прості. Вони, чинячи зло, не вважають себе злочин цями чи негідниками, навпаки! У ни і «філософія» своя напоготові, і «правда» і навіть «віра». Я часто думав: на роджуються вони такими чи, зрешток стають? Я й досі не знаю, як на це питани відповісти. А ще я зрозумів: зло, зрада фальшивство у чистому, так би мовити вигляді, не те щоб шкідливі, але не страшні бо очевидні. А буває, що людина не прост чинить зло, вона ще й розважається пр цьому, тішиться своєю аморальністю. Це вж аморалізм у квадраті, це те, чого навіть звір собі не дозволяє. Про цих людей не слід було б і говорити, якби вони не прикривалися релігією, філософією, суспільними інститутами. Скажімо, Піночет — він теж, мабуть ходив у гостину до Альєнде, пив з ним каву, приносив дарунки, квіти на день народження. Або Садат і Насер. Такий Йоко, «сірий кардинал» владики Чорногорії Петровича.

Ці люди не завжди перші, найчастіше вони в тіні. Втім, бувають і винятки. І ми вже знаємо, як вони кінчають — їх знищують або вони знищують себе. От для цього нам і потрібна історія. От чому я вважаю цю роль гостросучасною. Хоча робити такий образ на матеріалі, не близькому мені, ой, як непросто. Тим приємніше було, не приховаю, читати в югославській пресі про те, як в Югославії, в Чорногорії зокрема, сприйняли мого Йоко. Схвально сприйняли. Дивувалися, як мені вдалося проникнути у психологію іншого народу. Навіть робили припущення: чи немає часом сербів у нашому роду? Ні, сербів у нашому роду немає.

«Комісари», «Всупереч усьому», «Білий птах», болгарський фільм «Третя від землі» — це був час, коли я відчув, говорячи словами Павла Тичини, що «дійшов свого зросту і сили». Принаймні так мені здалось.

Це було в Белграді, на фестивалі фестивалів, куди завозять премійовані фільми з усього світу. Я познайомився з американськими астронавтами, які літали на Місяць: Коллінз, Армстронг і Олдрін. Ми мали з ними зустріч у радянському посольстві. Десь уже пізно, під завісу, я підійшов до Нейла Армстронга, того, який першим з людей ступив на поверхню Місяця, і в на відбулася розмова, як кажуть на Буковині «в штири ока». «Вибачте,— звернувся я до нього,— вас, певно, багато про це питали і вам обридло відповідати. Та мені, як акторові, важливо знати: ваше відчуття, найперше, коли ви ступили на Місяць? Що ви відчули і що подумали?» Він відповів не зразу. «Я дуже забобонна людина,— сказав він. — І коли я стаю не на ту ногу — мій день зіпсований. Я задумав стати на Місяць правою ногою. Але не розрахував, тяжіння там не те, ступнув лівою, спіткнувся, а просто наді мною висіла Земля. І, уздрівши нашу планету — круглу, блискучу, подумав невідомо чому: «Як недобре люди там живуть»...

І справді, там були В'єтнам, Китай, Північна Ірландія... Не відхилилися ми, бува, від основної теми? Але чомусь ця розмова запам'яталася.

Досить поширена думка: кіноактор, якщо він не знімається, неодмінно втрачає свою

форму. Я глибоко переконаний: не граючи, актор набуває потрібної форми. Втрачає ж акторську форму той, хто безперервно переходить з картини в картину. Бо актор — це автор своєї ролі. Але ж письменник неспроможний щороку писати десять романів. А коли писатиме — що це будуть за романи? Я за те, щоб актори мали роботу, грали ролі, які їм до вподоби. Але особисто я полюбляю виходити на зйомочний майданчик після тривалої перерви. Щоб у тебе знову пересихало в горлі, щоб тебе дрижаки били, і коли тремтіння в тобі, як у застояного коня, тоді я розумію: я ще не пропав, ті акторські мембрани ще бринять. А щоб ці обставини перебороти (вони, ясна річ, працювати не помагають), тут як спасіння приходить твоє ремесло. Цього слова боятися не треба: жоден, найвеличніший навіть порух душі не зможе виявитися без ремесла. А ремесла втратити не можна. Це як на велосипеді: раз навчишся, будеш їздити і в старості.

Проте для мене головне: набути запас свіжих спостережень, думок, наскладати в серце того, що подразнює твою уяву, штовхає до нових пошуків. Наприклад, натрапляєш на якийсь несподіваний характер. Як от Гнат з фільму «Тривожний місяць вересень». Гнат — характер загадковий. Нібито й не функціональний герой. А мені дуже цікаво було над ним працювати.

На відміну від Гната, який є виконавцем чужої волі, вчитель Русин сам визначає свою, та й не тільки свою долю. Вже назва фільму промовляє багато: «Спокута чужих гріхів». Свої гріхи людина зобов'язана спокутувати. А от чужі — на таке здатен святий або герой. Вчитель Русин — борець, герой. Але героїзм грати — це річ неможлива. Граються вчинки, а вже по вчинках маємо судити, ким є людина. Тому я шукав логіку вчинків Русина. Чому він діє так, а не інакше. Бо інакше не може! Але то страшне: віддати себе катам в руки, обрати самому власну смерть! За звичайною логікою це неймовірно, це безумство. І закономірно для особистості незвичайної. Та виправдати це, виявити може тільки винятковa ситуація.

У мене позаду сорок ролей. Різні це люди, різні долі, характери, настрої. І для мене вони не однакові, ставлюсь я до них порізному. Але часто чуєш: «Яка роль у вас улюблена? Ось ця чи та?». Мою маму запитують: «Мабуть, Іван у вас любимий син? Все-таки артист, в кіно знімається, образи грає». А вона відказує: «У мене десять пальців на руках, і кожний болить, якщо врізати».

Коли я вперше побачив себе на екрані, у мене виникло почуття огиди: який я горбатий, яка в мене шия не така, і обличчя!.. А потім я читав, що це взагалі моя найкраща роль.

Але настає момент, коли відтворити хочеться не одну людину, хай і значну, небуденну, а — цілий світ. Акторові це не по зубах. Актор у кіно перебуває під владою режисера — повністю! І не повинно бути щодо цього ілюзій. Досі я зазирнув в апарат з цього боку, тепер я наважився зайняти місце потойбіч камери. Небезпечний крок. Ризикований, і не тільки тому, що режисура — це самотність бігуна на довгі дистанції... Маючи якесь коло зацікавлень — мистецьких і філософських, маючи якесь своє світобачення, я зовсім не певний, що це становить інтерес іще для когось. Як музикант — витинає, старається, викладається, а під його музику ніхто не співає і не танцює.

Це трагедійна професія — режисура, творення свого, нового, небувалого світу. Творення нового, завжди сповненого драматизму. І — щастя. Щастя від усвідомлення того, що ти причетний до дива. Але, крім дива, є ще й дивацтво. І для мене це не було таємницею. А просто я ризикую узяти режисерські віжки. Чому? З туги за дивом. Думаю, я не збрехав. Адже в сорок метрів ти можеш увігнати досвід своїх сорока чи скільки там років. Хіба це не чудо?

Матеріал для дебюту я шукав недовго. У мене є кілька задумів, якими я дорожив і дорожу. Та розпочати судилося «Вавілоном». Що тут виявилось вирішальним? Знайомство з Василем Земляком, закоханість і в його роман, і в нього самого, раптова його кончина?.. Мабуть, і перше, і друге, і третє, і десяте. Але як віддано я не любив би цього чоловіка і його «Лебедину зграю», я не міг обмежитися переказом роману. Це було б рівнозначне вбивству цього чудового твору.

І пам'ять переносила мене туди — в моє дитинство, з якого все і починалося для мене, в розповіді батьків, в мою Чорторию. «Лебедину зграю» критики обзивали «народним театром». Як це, мовляв, так: сам літає на ТУ-154, а оспівує лебедине крило. Але роман цей з'явився дуже вчасно. В ньому і великий життєвий досвід, і велика правда, і велике перебільшення, і немалий заряд іронії, часом сарказму. Щось тут замовчано, щось вигадано. Є в літературознавців таке визначення: «магічний реалізм». Проза Василя Земляка на мене справляє саме такий, магічний вплив. І я зобов'язаний був шукати в своїй мові, в мові кіно засобів, які — не кажу передали, а дали бодай приблизне уявлення про те, що я переживаю, що я відчуваю, читаючи «Лебедину зграю».

Своєрідністю цього роману є те, що це немов билиця-небилиця. Як запам'яталось, так і переказується, хочете — вірте, хочете — ні. Бо народ запам'ятовує по-своєму, вибірково. Інколи те, що вважалося визначальним, відступає на другий план, і навпаки — події, люди нібито другорядні висуваються наперед. Ми намагалися уникнути одноманітності, однобічності в зображенні «вавілонського» життя. Я певний, це було правильне рішення. Бо народ підмічає і показує підмічене, поєднуючи, здавалося б, непоєднуване. Ми теж хотіли показати життя не «з однієї точки», а в різних його виявах — як трагічних, так і комедійних.

Революція порушила одвічний побут, організацію життя, його рівновагу. Люди наче заговорили різними мовами, бо між ними розверзлася прірва тисячоліть. Це болючий процес, і триває він не день, не два — довго. Боротьба, жертви — без них не обійдешся. Але для народу революція — це як явище природи, як стихія. Це як схід сонця, як вітер, як буря, дощ. А в природі все взаємообумовлене і виправдане. І тому що в грудях революції прослуховуються ритми космічні, немає нічого марного, випадкового в тому, що відбувається. Пологи теж супроводжуються муками, кров'ю і стражданням, та без них не могло б прийти на світ нове життя.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626 · 1638

■

Роздражнений поводженням Кантемира, Інаєт-Гірей рішив оружно розправитися з ним і замість іти в похід на Персію, як йому велів султан, під кінець 1636 року вибрався походом на Кантемира, покликаючися на те, що через нього нема з Польщею спокою. Старий Конецьпольський не міг спокійно придивлятися татарській усобиці і силкувався попхнути Річ Посполиту до діяльної участі в ній. На його представлення, як уже знаємо, правительство рішило підтримати хана через козаків, як за Шагіна, удаючи, що козаки мішаються в кримські справи самовільно (див. т. II, р. IV. — М. Г.). Але така потаємна участь не вдоволяла Конецьпольського. Його звідомлення, вислане на сеймики, мало на меті подвигнути шляхту до активної політики: взяти хана під свою протекцію і, опираючися на нім, на волоські господарства і на Семигород, виступити всіми силами проти Туреччини, заплутаної в тяжку і нещасливу війну з Персією. Але шляхта до війни не охотилася, а високі сфери були більш заінтересовані планами женячки короля, ніж сими східними перспективами. Польща зісталася при офіціальній нейтральності.

Хан звербував козаків, що були на Запорожжі, і в січні ст. ст. впав з ними на Кантемирових ногаїв. Кантемир даремно просив помочі від башів — не помогли йому, бачачи перевагу сил ханських, і господар молдавський теж зістався пасивним свідком нещасть свого небажаного сусіда. Діставши від них виразну відмову, Кантемир стратив відвагу і, кинувши свою орду на божу волю, з двором і синами пустився за Дунай, в Туреччину. Частина орди його тоді піддалася відразу ханові, інша пробувала пробитися в східні степи, але розгромили її кримці. Інаєт обложив Аккерман і Кілію і змусив видати йому Кантемирових партизанів, потім так само вчинив з Кафою. Останки Кантемирової орди казав перевести до Криму. Знищивши всяку опозицію у себе дома, зажадав від дивану, аби йому видано Кантемира, інакше грозив, що піде походом на сам Царгород. Заразом робив закиди Порті за її самовластя в кримських справах. Була то певною мірою рада profession de foi кримської самостійності. Султан, заплутаний в перських справах, зробив добру міну, заявивши, що, громлячи Кантемира, хан робив по мислі султана, має тільки вивести своїх татар з Буджаку. Дуже гнівався, одначе, на Польщу, як доносили, за її вмішання в татарську усобицю, бо Кантемир скаржився, що тільки завдяки козацькій помочі, післаній поляками, поконав його Інаєт.

Як симптом козацької анархії сих часів годиться згадати тут факт, на який гірко жалувався хан і його візир в своїх листах і посольствах, що якась ватага козацька під час війни кримців з Кантемиром напала на кочовища татарські, забрала худобу і невільників і багато починила всякої шкоди. Польське правительство було дуже розгніване сим нападом, бо по погромі Кантемира

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12, 1991, № 1, 3, 5, 8.

більш ніж коли-небудь мало охоту підтримувати Інаєта. На його посольство, вислане весною 1637 року з запевненнями приязні і союзу та прошеннями дальшої помочі проти Туреччини, король дав відповідь, що військо польське готове було йому в поміч уже під час попередньої війни його з Кантемиром і тепер буде готове йому помагати. Конецьпольський сердечно жалувався, що Польща не вмішалася в сю кампанію активніше й упустила нагоду зміцнити свої впливи в Криму, то благав Бога побудити стани Речі Посполитої бодай надалі до більшої активності. Інші дорадники королівські, одначе, не поділяли його войовничого настрою й не хотіли йти дальше потайного підтримування хана через козаків, так щоб в потребі всього можна було виректися перед турками, зложивши на козацьке своєвільство, і їхня гадка взяла перевагу. Наказано стримувати козаків від усяких воєнних заходів безпосередньо проти турків.

Се була нелегка річ, бо козаки були вже зовсім певні війни з Туреччиною, вважали тому всякі реєстрові обмеження за неважні і мобілізувалися, приймаючи до полків всяких охочих. Їхні донські побратими в тім часі бралися до великого діла — здобувати Азов від турків, з ними йшло чимало й запорожців (московські акти згадують про тисячу запорожців, що прийшли на Дон степом на конях, сподіваючися йти з донцями разом на море, а довідавшися про задуманий похід, пішли разом на Азов, але таких екскурсантів було, мабуть, і більше). Се підтримувало ціле Запорожжя в воєннім запалі проти Туреччини. Такий образ малює перед нами комісарське справоздання, зложене в перших днях мая, коли нарешті знайшлися у Речі Посполитої гроші на частинне бодай задоволення козацьких претензій, щоб стримати військо від сподіваного походу на море.

«Застали ми панів-молодців,— пишуть комісари Микола Потоцький і Кисіль, а властиво сам Кисіль, що вів головно справу,— не так жадних грошей, затриманої платні, як турецької війни, котру вони між собою вже вважали так, як би ухваленою Річчю Посполитою. Через те і настрій був між ними не такий, який ми сподівалися осягнути, привізши їм гроші, але далеко тяжчий, ніж був попередньої осені. Незвичайно трудно було одних з Запорожжя завертати, других відтягати від морських приготувань, третіх, що примішалися до позволеного компуту *з волості*, в певній надії турецької війни. Попередня рада, корсунська, відбулася в малім числі; але той порядок виписки і приписки, що був прийнятий на корсунській раді, тепер зійшов на ніщо. Замість, зачавши від Білої Церкви (куди ми приїхали на визначений час), споряджати реєстр по полках, мусили взятися на інші способи, бо старший дав нам знати, що військо ціле зібралося, мішається, і бунтується, і не хоче розходитися, ані приступити до тих ухвалених порядків. Приходилося поступати не так по волі, як по неволі, вважаючи особливо, як нарід зусюду злазився до козацького табору, що стояв між Росавою і Кагарликом. Тому один з нас полетів в день і ніч до козацького табору, щоб з ними договорюватися, а другий поїхав назад до Богуслава і дав знати хоругвам (польським), аби вважали на ті замішання між озброєним народом.

Приїхавши до табору, застали близько десяти тисяч війська, і сама старшина вагалася. Приходилося шукати різних способів, прихиляючи старшину датком і зачинаючи з нею раз суворо, а другим разом знову м'якше. І так передусім осягнули, що розіслала вона до міст і по волості листи свої, оповіщаючи, що війни турецької не буде і нікого над сім тисяч не можна приймати, отже, котрі нереєстрові, аби не сміли громадитися в купи. Друге, що порішили, се відділити попис від приписки і тут в таборі перевести попис (ревізію реєстру), а приписку (на вакансії) зробити для п'яти полків в Каневі, а для двох — в Переяславі. Се для того, аби віддалити тих, що громадилися до війська, посилаючися на приписку, а реєстрове військо щоб само в своїм порядку зіставалось. Ледве удалося се перевести, бо вже нереєстрові перемагали і чинили замішання своїми окриками, а щоб не допустити того розділу, стали на тім, що грошей нема, а поки їх не побачили, то й до нічого приступити не можна. Прийшлося, отже, покликати писаря скарбового з грішми і в справі київської армати, і корсунського становища, щоб заспокоїти бунтівників, приходилося вести справу не так, якби треба, а як обставини позволяли, бо вже вся власть

була при черні, а не при старшині. Весь замисел їхній був у тім, щоб комісію зірвати і до роздачі грошей не допустити, аби можна було (не одержавши грошей) іти на Запорожжя, а звідти на море. Отже, треба було, навпаки, не допустити того, з чого хотіли вони взяти собі привід. Коли по довгім крику виступив пан писар з грішми, то люди, добре настроєні, з повною готовністю заявили, що на Запорожжя і на море не підуть, зістануться при семи тисячах, а про корсунське становище благатимуть короля; широко при тім розповідали про утиски і недостатки свої, що не мають чим прогодувати арматних коней, ані деінде стати з арматою. Від самої згадки про київську армату чернь дуже загорілася і не хотіла слухати ніяких доводів і намов. Хоч то їм якдокладніше вияснялося, бачачи їхнє завзяття на киян, що армата не киян, а королівська і що, сміло виступаючи в обороні Речі Посполитої, здобуваючи так часто армату і роздаровуючи її, не повинні вони накликати на себе королівський гнів задля тих чотирьох гармат,— не опам'ятало то їх зовсім. Коли осе знову ледве не розбилося все, прийшлося дати посередню пропозицію, щоб вони ту справу віддали на рішення будучого сейму.

Тою умовою стримано бурю і, приїхавши оба до табору, приступили ми до комісії. Виписки ми нічим не рушали, аби не дати їм якоїсь оказії. Одправили тільки попис з реєстру, протягом кількох днів покликаючи полк за полком, а приписку опублікували, що вона відложена до тих міст. Через те сила тих, що позбиралися з волості, вернулися назад, відлучившися від реєстрових з табору. Потім, скінчивши попис, 3 мая вивели все військо в поле, казали їм презентуватися і дати сальву (вистрілити) за здоров'я королівське. І відправили вони се так порядно, що кождий міг переконатися, як добре приготувалися були вони до морського походу.

По сім прийшло до присяги на куруківську комісію, на котрій стоїть весь лад. Зараз по тім генеральнім пописі при всім війську сказали ми їм зібратися *в вальну раду* і присягнути. Показували їм при тім уже відраховані гроші і нагадували сей обов'язок з постанов куруківської комісії. Та тут піднялося нове замішання: пішли крики не тільки на старшину, а й на нас самих, що вже досить вони присягали, дотримували і дотримають того всього. Але ми не хотіли тим вдоволитися, нагадали їм ласку королівську, а скінчили на їхні покрики погрозою, що ризикують останнім, бо як прийдеться Речі Посполитій вийняти на них шаблю, то вийме так, що й саме ім'я козацьке знищить, бо волить тут бачити краще пустку і звірів диких, ніж ворохобливий плебс. Нагадали їм також, що підняти своєволю можуть, але до кінця довести — ніколи! Піти на Запорожжя можуть, але жінок і дітей полишать і, не можучи там витерпіти довго, принесуть свої голови назад під шаблю Речі Посполитої. А зрадити та в інші сторони переселитися теж даремно відгрожуються, бо їх отчина Дніпро і нема другого ніде. Дін ані в порівняння не може йти з Дніпром, ані тамошня неволя з тутешньою вільністю: як рибі без води не можна, так козакам без Дніпра, а чий Дніпро, того й козаки мусять бути.

Сказавши таке, почали ми прощатися, заявляючи, що з огляду на їхній бунт будемо вертатися до короля з грошима разом. Але та наша промова так розм'ягчила ті варварські груди, що сльози покотилися у багатьох, виключивши тільки п'яних. Старший їхній (про котрого мусимо посвідчити, що хоч простак, але чоловік тверезий і скромний, також і писар чоловік доброї мислі), зараз положив булаву і комишину, ударив чолом всьому війську і побажав йому кращої згоди з урядом, когось щасливішого від нього і пішов з ради. Довго вагалися, чи вибирати іншого, чи послати за тим, нарешті вернули на уряд того самого старшого й гукнули всі: «Не зрадимо королеві і Речі Посполитій». Крикнули присягати гетьманові, але гетьман відповів, що не присягне, поки вони не присягнуть (мова тут, розуміється, про гетьмана-старшого; пок. Костомаров помилився, думаючи, що козаки жадали присяги від коронного гетьмана. — **М. Г.**). Суперечка ся потяглася від ранку до вечірньої години, але кінець кінцем Бог дав щасливе закінчення тим неприємним антецеденціям. Наперед присягло все військо, піднісши руки догори при словах присяги, котру ми їм читали з куруківської комісії. Потім старший їхній, ставши на коліна, зложив присягу на розп'ятті. І зараз же одного бунтівника, якогось Грибовського, взято до гармати за його покрики; але ті, що його стерегли, пустили його

і самі повтікали; досі не покарано його, але старший обіцяв шукати його і на Запорожжі, і скрізь.

Так відправивши попис і присягу і віддавши гроші, кінчали ми приписку в Каневі і Переяславі, прилюдно, при панах підстаростах і всій старшині. Приймали до реєстру тільки тих, котрих поручали старші і позволяли пани підстарости. Дарунків від них не брали ми ніяких. А тепер споряджені реєстри відсилаємо до книг київських».

Успіх, як здавалося, був повний. «Зісталося військо очищене, заведене в реєстр,— писав Кисіль в іншім листі. — Взяли гроші, з Запорожжя всі по гроші прибули, і при нас же вислали на Запорожжя наказ, аби липи затримано; визначено послів на сейм». Але сей прихильний настрій, осягнений різними маневрами комісарів, включно до підкупства, не міг бути тривкий і так, як осягнений був різними хвилевими штучками, так і розлізся, коли ослабло враження від тих штучок. Невдоволена частина козаччини виломилася знову з-під впливу «добромисленних» і вернулася до своїх планів. «Нинішнього дня дали мені знати з Черкас мої повірники,— писав Кисіль 16/V, кілька день по своїм тріумфальнім справозданні з успіхів комісії,— що загальний настрій — іти на Запорожжя, зломивши присягу, а старшого свого скинути, коли б їм не хотів позволяти. Думають про раду в Черкасах. Що більше — при самім закінченні комісії своєвільники мали вийти на море. Люди скрізь продають волів і коней, а купують самопали. Зараз пішлю ще до старшого, пригадаю присягу і буду гамувати їх усіх; але де вже й присяга не має сили, тяжко там впливати намовами».

Дійсно, зловлені турками язики козацькі в другій половині мая оповідали, що козаки підуть на море, двадцять човнів уже пішло, а тридцять готуються і підуть за ними слідом (лист Муртази з Кільбуруна. — **М. Г.**).

Все се було тим більше неприємно, що перспективи турецько-татарського конфлікту тим часом нагло скрахували. Тріумфи Інаєта не були тривкі: Кантемирові мурзаки при першій нагоді на весну 1637 року підняли повстання. Сталося се під Очаковом, коли Кантемирових ногаїв переводжено до Криму під наглядом братів Інаєта, калги і нуреддіна. По словах реляцій, якусь неясну ролю при тім відіграли й козаки, що були в поході; їх називають навіть учасниками ногайської конспірації, але все се дуже глухо. Оба брати Інаєта полягли в битві, кримців погромлено. Ногаї вернулися назад на свої буджацькі кочовища. Се зробило сильне враження і було оцінене зараз як симптом упадку Інаєта. Султан, що перед тим, як ми бачили, не виявляв ніякого невдоволення на вчинок Інаєта (хоч його воєнні приготування під Адріанополем і на морі незвісно на кого були звернені й будили велику тривогу на Україні і в Криму), тепер прийняв се за добру нагоду до рішучого виступу. Коли на двір султанський наспіли відомості про повстання ногаїв, султан оголосив, що Інаєта він скидає з ханства, а настановляє ханом Богадур-Гірея, сина Селямет-Гірея. Зараз же вислано його в Крим, щоб посадити на ханстві, з сильнм ескортом, очевидно, і партія Інаєта була так приголомшена, що і думати не можна було про супротивлення.

Інаєт вибрався до султана, щоб виправдатися і перепроситися, звалюючи все на Кантемира. Але султан не пробачив його супротивлення і казав удавити; така ж, одначе, доля кілька день пізніше спіткала й Кантемира (в липні того р.). Таким чином не стало головних провідників кримських замішань. Крим вернувся до своїх нормальних, віками усвячених відносин до Туреччини. Новий хан Багадур, сибарит по темпераменту, менш усього був склонний по таких небезпечних прецедентах зачинати які-небудь бунти.

В польських політичних кругах такий поворот кримських справ викликав глибокий жаль. «Якщо справді стратили ми тих людей, то стратили великих приятелів,— писав Конецьпольський королеві, одержавши перші вісті про кінець Інаєтових братів,— а з ними упустили ми нагоду для успіху, яка нам більше не стрінеться». Се була правда, а з тим треба було приложити всіх старань, щоб якесь козацьке своєвільство не звернуло проти Польщі об'єднаних турецько-татарських сил, тим більше що воєнні приготування Туреччини викликали сильні підозріння якихось воєнних планів.

Як то часто бувало в такі критичні моменти, і сим разом, немов на те, аби дискредитувати всяку лояльну політику статочної козаччини, польське правительство поставилося як не можна більше неприязно і непривітно до козацьких прошень, внесених на сейм 1637 року. На козацькі жалі на старостинські кривди правительство заявило, що не бачить ніякого безправ'я в тих різних обмеженнях, які робляться козакам по містах, бо старости і державці мусять пильнувати міських доходів і не можуть бути раді козакам, тому що з них нема ніякого доходу і т. д. Відмовлено різних тих прошень в справі армати козацької, а питання про додаток для сьомої тисячі і армати козацької відложено до будучого сейму. Натомість не пожалувано різних докорів за допущені козаками своєвільства. Свому послові, що через Україну мав поїхати до Криму в місяці червні, король поручив перевести переговори з Військом Запорозьким, добитися видачі для покарання провідників того своєвільного нападу на ханських татар, вчиненого зимою, а бранців татарських і здобичу татарам щоб повернено. Війську козацькому казав дати знати, що король не противиться, аби козаки помагали ханові, навпаки — наказує їм на перше прошення хана спішити йому в поміч «якнайскорше, з людьми послушними і в справі рицарській досвідченими».

В Польщі ще не знали тоді, що дні Інаєта були вже пораховані. Комічне тільки було, що разом з польським правительством за сей погром Інаєтових татар з претензіями до правлячої старшини звернувся й Павлюк. Вернувшися на весну з Криму, він пустив поголоску, що козацький напад на Крим наробив великої прикрості також і козакам, що були у Інаєта: мовляв, хан затримав двадцять кілька козаків у себе закладнями, а Павлюкові поручив добитися від війська сатисфакції за сей напад, випущення забраних бранців тощо. Се був один з тих агітаційних мотивів, які павлюківці розпускали проти правлячої старшини, доводячи її нездатність до правління. Вказували також на всякі утиски козацтва, від яких ся старшина не може його оборонити, на погану ролю, яку відіграла вона в історії Сулими, на пониження, в якім опинилося в останніх літах козацьке військо через її нездарність. Піднявши сею агітацією Запорожжя, Павлюк десь при кінці мая ст. ст. кинувся з випищиками на волость, захопив армату в Корсуні й перетягнув її на Запорожжя.

Се зробило страшенне враження. По козацьких традиціях армата була свого роду клейнотом, інсигніями військової власті і організації. Забираючи армату, Павлюк скидав тим самим старшину з її позиції, позбавляв власті всіх сих міністропослушних достойників і брав у свої руки провід військом. Повторялася з повною очевидністю історія 1630 року.

Але Томиленко не був пара Чорному. Він зовсім не хотів зв'язувати себе з польським режимом і брати на себе боротьбу з Павлюком і випищиками.

На раді козацькій, що відбулася в останніх днях мая ст. ст., на вість про Павлюків похід Томиленко зложив булаву. Булави від нього не прийняли, змусили взяти назад, але він ухилився від всяких ворожих кроків проти павлюківців. Старшина усно переказала до польських гетьманів своє прошення, щоб військо польське рушило під Черкаси і Чигирин, щоб пострашити павлюківців репресіями над їхніми сім'ями і домами. Офіціальне ж посольство до Конецьпольського — лист, пересланий послами Федором Леськовичем і Дмитром Марковичем,— мав тільки виправдати старшину, що вона не стала до бою з павлюківцями, не уберегла від нього армати, та запевнити в її лояльності.

Павлюкові теж післано лист з докорами за довершене ним насильство. На се відповів він листом «з коша проти Микитиного Рога», що має в нашій копії дату 16 червня (мабуть, старого стилю). Лист писаний дуже широко, закриває масою слів властиву мисль і представляє в можливо невиннім виді довершений акт.

«Зволите писати до нас, товаришів своїх, нарікаючи за військові клейноти, себто за армату. Отже, бувши на службі у кримського хана з Військом Запорозьким і в щасливім здоров'ї повернувшися на звичайні місця свої, побачили ми великі непорядки, а прочувши про таку неславу нашої військової армати, що їй уже на волості й місця нема, мусили ми з жалю нашого великого вийти і взяти

її. Богу дякувати, нікому ми при тім не вчинили ніякої кривди і утиску — ані товаришам нашим, ані урядам, нікому не зробивши прикрості, взяли ми її як свій власний клейнот і скарб військовий і поставили на звичайнім місці там, звідки й пішла вона за предків наших — славної пам'яті старинних, добрих молодців Війська Запорозького.

Ті предки наші, добрі молодці старинні, за неї груди свої наставляли і кров проливали на різних послугах королівських і з тою арматою, виходячи з Запорожжя на славу королів, панів наших, при боку їхньому здобували славу і користі Війську Запорозькому, а на волості ніколи не лежали і кривд ніяких не чинили підданим королівським ані в маєтностях шляхетських. Бувши з Військом Запорозьким де-небудь на службі королівській, взявши плату за криваві заслуги свої, звичайно ставили знову армату на Запорожжі, і добре так бувало — без плачу і жалів до короля і панів урядів українних, а з доброю славою і користю предків наших. А тепер бозна-що діється з тим. Старші наші не дивляться на предків наших, не йдуть за прикладом тих панів гетьманів запорозьких, що добру славу здобували та з арматою і клейнотами військовими на Запорожжі з військом завсіди пробували. Від кількох літ, запровадивши армату і скарб військовий на волость, не могли якось вибратися на Запорожжя і так її, мов медведя з лоз, ані кіньми зірвати назад, на звичайні місця. Мабуть, отяжіла і через той великий тягар навіть місця не мала на волості. Поставило було військо армату в Корсуні, так панове жовніри її відти вигнали, а щоб до Києва та Білої Церкви — про те ані мислити, хоч звідти й бувало арматі виживлення. Забулисьте куруківську комісію, що по Київ та Білу Церкву жовніри в сей бік ані ногою не мали ступити; змінили присягу нашим і на виховання нашої армати подали нам тільки Черкаси, Чигирин та Крилів, де вже й людей нема, у котрих би армата могла мати виховання, та і звідти вигнали її панове уряди!

Не майте, отже, нам на зле, що ми, забравши армату, поставили її на звичайнім місці. Мусите признати самі, що поки армата стояла на волості, то й виписка бувала зчаста, бо панове уряди безневинно обмовляли нас перед королем і через те перестали нас шанувати, повиганяли товаришів наших з маєтностей шляхетських, чіпалися заслужених і під свої права підтягали, вдов пошарпали. А через що? Через те що часті і незносні стації на армату збирано на волості, в маєтностях шляхетських, і панове старші то на свою користь обертали, товаришів наших за те з шляхетських маєтностей вигонювано, маєтності їхні пошарпано. Бо пп. уряди, як хтось завинив — хоч би й не товариш наш,— зараз обжаловують ціле військо перед гетьманом коронним, а гетьман перед королем, і так спадає на військо незаслужена обмова заводіяк, а затим неласка королівська, і заслужена плата через те не доходить до самого війська.

А ще краще б і корисніше було, якби одно було у нас товариство, одно військо і один провідник, а не два! Разом пробували б при скарбі військовім, брат за братом, в боязні божій, чесноті й вірі, один одного шануючи так, як попередники наші жили, ворогів своїх не тішачи, а під ноги топчучи! Що ви нам пишете, називаючи зрадниками, та лякаєте жовнірами, аби назад її (армату) вернули — то як мертвий з гробу не встає, так і ми про се ані думаємо! Будьте до нас добрі і доброю охотою прибувайте до нас з рештою військових клейнотів, щоб разом при скарбі військовім пробувати. Як трапиться королеві у війську потреба, то й тут нас потрапить знайти; а звелить нам ласкавим писанням своїм іти на неприятеля, то й легше нам буде йти з звичайних своїх місць, як попередники наші з Запорожжя на службу королівську ходили. Аби лиш була до нас ласка королівська, а він хоч морем, хоч полем накаже йти, готові будемо; а буде земля наша в покою, і не велено буде нам іти ані морем ані полем, то будемо одностайно всі мешкати тут на звичайних місцях при військовім скарбі, і того будемо пильнувати й іншого не допускати. Бо з города ватажка вирветься хоч на море хоч на поле,— на все військо з того неслава і неласка королівська йде. З того-то загорається огонь розжарений. Ви пишете до нас, що від нас він розжарюється, але ми в тім неповинні! Зійдімось в одне товариство і той огонь погасім! Посилаймо спільно послів до короля і вияснім, що арматі на волості місця не було. Хто мав би боятися війська за вчинки свої, нехай не боїться:

Виборний козак

Запорізька пляшка з оковитою

військо на тім присягло, щоб братові за брата стояти і що сталося, того не споминати. Але якби ви, боронь Боже, хотіли бути нам ворогами і разом з п. жовнірами наступати на худоби наші, жінки і діти, то певно наперед вашим жінкам, і дітям, і худобі достанеться! Ми, як товариші ваші, ані собі, ані вам того не бажаємо дочекати, бо і нам ваша земля так само рідна і мила, як і вам, тільки що не хочете до нас приставати і з нами в одності й добрій згоді жити.

Чули ми, що в. м., пане гетьмане, хотів єси на Запорожжя йти, тільки дорадники вашої мил. вас не пустили, а саме пан Онишкевич, такий мудрий писар! Був отакий теж мудрий писар у війську Вовк, що військо зводив нінащо — та й йому кінець прийшов. От і сьому мудрому писареві там же бути, що військо на ніщо зводить. А вам, дай Боже, сюди на Запорожжя з рештою клейнотів прибувати!»

Короткий зміст сеї довгої і не дуже зручної козацької дипломатії був той, що городова старшина мусить піддатися під власть запорозької старшини і прилучитися до неї, інакше запорожці виступлять проти неї. Притім, як бачимо, виступає теорія першинства Запорожжя, сим разом приодягнена в дуже лояльні шати, що через мешкання війська і армати на волості виникають різні кривди панам шляхті і старостам і т. ін.

Лист сей, пересланий через запорозьких посланців Корнія Кудрю й Івана Степановича, був вислуханий на раді, скликаній на день 3 липня н. ст. в Каневі. Відповідь мала бути дана така, що військо нічого не буде робити без волі короля і гетьмана коронного; чекає відомостей від них через своїх послів, котрі ще не вернулися — по їхньому повороті будь повна рада, і тоді, що буде рішено, дасться про се знати на Запорожжя. Велика частина війська, одначе, була за тим, щоб іти на Запорожжя, і сам гетьман Томиленко до того прихилявся. Пересланий був польським властям лист його з датою 25/VI, де він наказував полковнику переяславському, а так само, мабуть, й іншим, аби вони згідно з постановою черкаської ради були готові до походу і готові були рушати на перший приказ. Підозрівали, що то приготовлявся похід на Запорожжя.

Про Запорожжя польському кореспондентові, підстарості білоцерківському, оповідали, що там згромадилося народу сила, але не оружного: «чи не більше такого, що не мають ні самопала, ні жодної зброї, тільки поприходили на вість, що йтимуть на море». «Хотів Павлюк їх перебрати і тих безоружних

з Запорожжя прогнати, але не міг нічого вдіяти, бо зараз усі підняли крик: «Якщо ти хочеш тих збувати, то ми тебе утопимо і тоді розійдемося!» Дорожнеча між ними велика: бочка муки була по 10 кіп, а ще з дня на день все більше прибуває народу».

На дану з ради відповідь Павлюк знову відповів широким і дуже миролюбним писанням. Запевняв в своїй лояльності і висловляв жаль, що старшина в своїй відповіді трактує його самого і його товаришів немов якихось ворогів і зрадників. Покликав далі до одності, аби прибували до нього на Запорожжя, і виправдував забрання армати інтересами війська:

«Вчинили ми то для кращого порядку військового, для приборкання і утихомирення своєвільства, аби не ширилося далі. Бо вже на волості сила старшини настала і не знати кого слухати. Вириваються з городів ватаги землею і морем і нападами своїми порушують перемир'я з цісарем турецьким, а нас перед королем невинно обмовляють, і задля тих своєвільних куп все військо в неласку у короля попадає».

«Якби п. жовніри ображалися на нас за армату, що ми її взяли, та стали военним способом на нас наступати, то дайте нам знати, а ми поспішимо днем і вночі і за себе, і за вільності наші головами постоїмо. Але краще було б, якби ви з рештою клейнотів до нас прибули, і п. жовніри тоді не сміли б чинити того, а тепер зачуваємо, що товариству нашому великі утиски діються в Корсуні й Стеблеві. Просимо унижено вас, пане гетьмане, не оддавайте товаришів заслужених і вдів у власть п. старостів і жовнірів, аби не плакали на нас. І тому товариству, що тепер на коші при клейнотах військових, не давайте чинити кривду в худобах їхніх».

Все се дуже було не на руку і не до смаку правительству, бо йому треба було козацького війська проти турок. Турецькі сили мобілізувалися. Галери пішли на Чорне море, сухопутне військо стягалося над Дунай. Спочатку можна було се толкувати кримськими справами, але далі вони й закінчилися, а мобілізація турецька таки не переставала. Польські повірники і кореспонденти доносили, що Туреччина, очевидно, вичікує хвилі, щоб ударити на Польщу. Се викликало велику тривогу в польських военних і політичних кругах. Конецьпольський, не вважаючи на хоробу, виїхав у серпні на Україну до Бара, змобілізував військо і з кінцем серпня н. ст. розложив його при молдавській границі під Лучинцем на Поділлі, коло Могилева. Закликав і козацьке військо, аби було готове до походу. Але старшина не вважала можливим мобілізуватися з огляду на Павлюків рух. Томиленко держався по-давньому пасивно, але старшина непокоїлася в міру того, як Павлюк повищав свій тон і все більше поширював свої впливи на Україні. На нову раду козацьку, що відбувалася на Росаві десь в другій половині липня він, за словами старшини, прислав листи, «суворо приказуючи» прибувати до нього. Розіслав свої універсали до міст і містечок з якимсь претензіозним титулом, очевидно, під якоюсь «видуманою печатею», закликаючи всіх охочих приставати до війська, в козаки, а панам і урядникам старостинським «суворо наказував», аби не претендували на ніяку власть і юрисдикцію над тими людьми, котрі б називали себе козаками, все одно чи були вони в реєстрі чи ні. Заразом вів якусь агітацію проти польського жовнірства — правдоподібно, наказував не пускати їх на лежі на козацьку територію (козацька реляція з 28/VII).

Нарешті старшина рішила йти на конфлікт. Томиленка вона з старшинства скинула, а на його місце вибрала переяславського полковника Саву Кононовича. Подробиць не знаємо. В пізнішій «субмісії» козацькій, продиктованій Потоцьким, згадується, що нова старшина була «надана» (себто затверджена) комісарами Киселем і Станіславом Потоцьким на раді на Росаві. В листі до Конецьпольського 28/VII старшина виправдувалася з такого самовільного вчинку, що перемінила старшого без дозволу правительства. «Мусили ми то доконче вчинити, бо бачили, що він двоєдушний і брався до недобрих справ», а більше, на жаль, мали в тій справі усно розповісти Конецьпольському їхні посланці Левко Іванович і Гаврило Кулещенко. Заразом просили його звернути увагу «на ту нещасливу своєволю», видати універсали до старостів, аби не пускали борошна на Запорожжя і підданих своїх пильнували. «Бо зовсім певно вийде з Запорожжя, і почне ся зле діло»...

Се звучало як поклик до оружного вмішання. Чомусь старшина не хотіла договоритися до сих останніх слів, зіставляючи їх догадливості гетьманів; але гетьмани не вважали потрібним догадуватися, бо, власне, не могли послужити оружною поміччю, не могли розділяти сил, скуплених на турка, і, навпаки, хотіли козаків витягнути до себе. Проти самовільної зміни гетьмана Конецьпольський не протестував. «Зганив» козакам се самовільство для форми, але кінець кінцем просив короля вибачити їм, бо вважав нового старшого за «чоловіка доброго, спокійного, а притім рицарського». Наказував старшині помагати старшому тримати військо в порядку і спішити на службу королівську на Бог, ближче до війська польського. Щоб побудити до походу, посилав комісара, аби був при мобілізації й охороняв людей від тих бід, з якими була зв'язана для людності козацька мобілізація.

Так се все було тепер нінащо. Не підтримавши оружною поміччю лояльну старшину, Конецьпольський засудив її на погибіль. Хвиля нового руху захлиснула її, і тоді, як писалися сі інструкції старшині, було вже по ній.

Скидаючи Томиленка, старшина тим самим проголошувала війну з павлюківцями. Павлюк прийняв кинений йому поклик. На першу вість про сей акт він вирушив на Україну, а наперед себе вислав війська «3 тисячі чоловіка», як доносили до Конецьпольського. Проводили сим передовим полком полковники Карпо Скидан і Семен Биховець й ширили універсали до козаків і всеї людності, покликаючи їх, аби до війни приставали, зрадників-старшин арештували. Один з сих універсалів наводить Окольський в такій формі:

«Павло Михнович Бут, гетьман з військом й. к. м. Запорозьким, пану отаманові переяславському і всьому товариству, поспольству і всій братії нашій доброго здоров'я од Бога заживати бажаємо! Даємо знати товаришам своїм вірним і зичливим, що волею і наказом військовим посилаємо до Переяслава полковників наших, пп. Карпа Павловича Скидана і Семена Биховця, в пильних справах військових і з ними війська Запорозького кілька тисяч. Ви ж, в. м., яко вірні товариші наші, тим не тривожтеся, але самі себе пожалуйте і до тих полковників збирайтеся. А тих зрадників, скільки єсть їх у вас у війську, що їм обіди, вечері і бенкети у п. Жолкевського бували і за то товаришів наших п. Жолкевському повидавали, і не одному вуха пообтинано та до Гадяча вали сипати запроваджено,— тих зрадників військових не бороніть, піймавши, до армати військової приставте. Вони повинні за себе по справедливості відповісти, а ви, панове отамани, тим не тривожтеся і п. товаришам та міщанам кажіть не тривожитися, а помічні будьте на тих зрадників, бо вони багато злого наброїли. Збирайтеся всі одностайно і, до війська скупившися, з пп. полковниками прибувайте, а там собі на все порадимо добре. Як треба буде королеві війська на послугу, всі одностайно готові будемо. А якби, боронь Боже, мали в. милості тих зрадників боронити, а самі до війська приставати не хотіли, то ми з усею силою, з усім військом і арматою до Переяслава підемо і тоді побачимо, хто тих зрадників наших боронити буде. Ще раз просимо вас і іменем війська суворо наказуємо — не важтеся тих зрадників боронити, але до війська, до армати якнайскорше з пп. полковниками нашими прибувайте. З тим вас Богові поручаємо! З Крилова д.12.VIII.1637».

Від сього війська і сих універсалів пішов зараз рух по Україні. Скомпрометованих старшин ловили й приставляли до війська — зловили між ними нового старшого і того «мудрого» писаря Онишкевича. Інші повтікали і поховалися та як могли прокрадалися до польського війська. «Прибуло їх тут до мене кілька-десят»,— доносив Конецьпольський королеві з Бара 7/IX н. ст. Між ними був й Ілляш Караїмович, котрому удалося вхопити двох післанців Павлюкових, Смолягу і Ганджу, й приставити їх до польського війська; він потім грав ролю довіреного дорадника в пізнішім поході польськім.

Маса козацтва і всякого люду громадилося до Павлюкових полковників і головного війська. Між шляхтою почалася паніка: кидали маєтки й тікали куди видко перелякані вістями чи, може, фактами погромів шляхетських дворів, про які згадує принаймні Конецьпольський. Все се, розуміється, вима-

гало оружиого вмішаиия короиного війська, але Коиецьпольський в прикрих своїх тодішніх обставинах не тільки не міг післати свого війська на Україну, а мусив силкуватися ще якось козацьке військо собі залучити до помочі. Замість грізних перунів приходилося слати «лагідні легації». До Павлюка Конецьпольський вислав двох своїх ротмістрів і поручив їм, затаївши всяке иевдоволеиия, з огляду иа обставиии постаратися заспокоїти розрухи і понудити козацьке військо йти до війська короииого. Заразом, одиаче, ие дуже покладаючися иа успіх сього посольства, розіслав уиіверсали до старостів і всяких урядииків українських, наказуючи їм самовільио покозачеиих піддаиих в козацьких правах не признавати, коли воии ие покоряться і від повстання ие відстаиуть, ловити і до польського війська приставляти, а якби їх самих ие могли до рук дістати, то карати їхніх жіиок і дітей й доми їхиі руйиувати, «бо краще иехай на тім місці кропива росте, иіж би ті зрадники миожилися».

Розуміється, сі гуманиі розпорядження короииого гетьмаиа ие зіставалися секретом для павлюківців і супроти иих його «лагідиа легація» ие могла виести ніякого заспокоєння в їхиі ряди. Але на лицемірио-прихильиі заяви Коиецьпольського воии вважали за одповідиіше відповідати такою ж моиетою.

На докір за самовільиу розправу з старшииою Павлюк відповів, що він мусив то зробити з огляду иа иепорядки, які йшли від тої старшиии иа Україиі:

«По правді, ие що іише привело иас до того, як тільки плач і иарікаиня убогих людей по україиських містах через те розложеиия армати і часте вибираиия великих стацій попередииками моїми, давиішими старшими війська Запорозького, з чого часті бували скарги від урядів тутешиіх, і ваша милість (гетьмаи), і сам король зволив иаказувати ие раз, аби уступилися з арматою з Корсуня. Того задля злої дороги не могли вчииити, але зараз иа весиу запровадили до Черкас; одиаче й там під такий злий час і иеврожай ие могло б обійтися без прикрості для тамошніх міщан від слуг військових. Тому, вериувшися з служби кримському хаиові (у котрого були ие своєвільио, але за відомістю і иаказом королівським, і хоч з дуже малою горсткою людей, а таки того ворога і неприятеля Речі Посполитої Каитемира покоиали і в глибиину земель їх загиали), взяли ми армату з Черкас иа звичайие місце, де воиа ие потребує ніяких стацій і подаруиків, і ие малий, певио, спокій убогим християиам тим учинили. Але иеприятель душ иаших, завидуючи тому, вложив злі замисли в серця старших иаших, так що воии ие схотіли прилучитися до иас, а удавали иас зрадииками і иевіриими слугами Речі Посполитої. Два тижиі посилали ми під Криловим до иих, поясиюючи їм, що ми не иа якісь буити чи своєвільства взяли армату, але иа те, щоб убогі люди ие терпіли тяготи, і як тільки буде оказія — готові ми иа службу королівську. Але ті кількадесят зібралися иа Росаві і скииули з уряду паиа Томилеика, а дали старшииство Саві Коиоиовичу, иездатному і ие гідиому того уряду чужиицеві-москалеві, а віи того чоловіка доброго і для Речі Посполитої здавиа заслужеиого удав перед в. мил. за двоєдушиого і зрадиика. Поиаставляли собі полковииків, сотииків та іишу старшииу. А ие маючи в руках уже иіяких знаків (клейиотів), від короля иадаиих війську Запорозькому, ие дали зиати иам про иеприятеля, ані про писаиия ваше (котрим Коиецьпольський кликав військо в похід), а сміли і важилися забрати з Терехтемирова армату (клейиоти, очевидно), котру иаші богобойиі попередиики подали иа жертву божу і з иею хотіли йти по волості для грабуваиия (збираиия контрибуцій для походу). На иас же пускали різиі суворі погрози. Але сі їхиі суворі погрози і відказуваиия та иедобрі замисли, котрими стягали воии иедобру славу иа військо, а також жаль сердечиий і плач людський привели иас до того, що ми вийшли і їх за такі вчиики покарали. Просимо уииженио і покірио, як иайиижчі підиіжки ваші, иам того ие полічити за гріх, що ми хочемо мати добрий порядок і справу иа користь Речі Посполитої, а ие яку-иебудь своєволю.

І тепер готові ми йти з усім військом і з усіми силами иеприятеля корониого иищити, аби тільки прислаиі були од короля зиаки — корогва, булава і бубии, як то давиіше бувало, і иаказ (до походу) був від в. милості. Во дуже то далося нам взиаки, як ми ходили иа Камеиицю з п. Соколом (ротмістр польський, один з послів, післаиих тоді Коиецьпольським до Павлюка з «легацією», иа котру отсе Павлюк давав відповідь. — М. Г.) без знаків — яку ми *репутацію* дістали,

яку неласку понесли від короля і всеї Речі Посполитої і вашої милості. Що більше — заслужені товариші наші попали в кайдани і на Гадячу мусили вали сипати не за що інше, як за ту Каменицю (очевидно, розуміється тут якийсь епізод з сулимівського повстання, на котрий звернув цілу історію Павлюк. — М. Г.). Тому раді ми йти на службу в. милості з коша, але з знаками. До того ж і армата наша дуже потребує порятунку в. милості, бо зовсім гола. Мали ми ласкаву обіцянку королівську, що армата наша дістане підмогу з скарбу Р. П., також на кулі й порох, і в тім ласкавої помочі від в. милості просимо». Далі просячи не вважати їх бунтівниками і не вірити ніяким таким вістям про них, Павлюк поясняв:

«А що тепер отсе сталося, як ми вийшли для своїх порядків військових, а декотрі з товариства переяславського вхопили товаришів наших Смолягу і Ганжу та до ваш. милості відправили, то вони, оббріхуючи нас, хочуть розпалити огонь та привести до нового розлиття крові християнської та замішання в державі королівській. Так і в Переяславщині не за чиїмсь іншим, тільки за їхнім же приводом кілька тисяч невинних душ загинуло (розуміється, очевидно, переяславська кампанія 1630 р. — М. Г.). Отже, унижено і покірно просимо за тих, вищезгаданих товаришів, аби їх увільнено і цілих зіставлено. Бо ж свідком нам п. Павловський, слуга в. милості, і міщани тамошні, що нікому з підданих королівських в старостві вашої милості (переяславськім) не сталося ніякої кривди. Як тільки взято винних, по котрих ми післали кількадесят коней, зараз вони з міста вийшли і ніякої докуки від них не було, ані хліба не взяв ніхто».

На бажання Конецпольського, щоб випущено Саву Кононовича, Павлюк мусив дати сокрушенну відповідь: «Бог свідком, що якби той наказ в. милості поспів на час, зіставби він живий, але тепер не можемо нічого зробити, бо ми вже його скарали: по тих їхніх погрозах і оббріхуваннях не можна було стримати війська». Очевидно, та ж доля спіткала й інших арештованих провідників лояльної партії. За всім тим Павлюк ще раз усильно запевняв гетьмана в лояльних намірах своїх і свого війська:

«Богом свідчимося, що армату взяли ми не на якісь бунти, а тому що старші, сидячи на волості, не пильнують того, що люди десятками тікають на Запорожжя і ватагами випадають на море і на поле та своїми нападами дають привід до розірвання трактатів з цісарем турецьким. Ми хочемо, аби один був старший в війську Запорозькім і одна сторожа. А то всі ті роки неприятель хреста святого за непорядністю моїх попередників, а особливо Сави, взяв звичай трохи не щодня набігати невеликим числом під міста і забирати в свою поганську неволю по кількадесят братів наших християн. От і тепер, не відстаючи від охоти своєї, а хотячи осягнути замисли свої, вбіг під Крилів з кількома тисячами і, розпустивши чати, замишляв знести і знищити огнем і мечем місточка і села на Україні. Але за ласкою божою не мав потіхи, бо ми йому, хоч дуже невеликою купою, дорогу заступили і роги поломили: кількасот чоловіка забили, а кількадесят живцем ухопили і з них посилаємо з товаришами нашими — Василем Білоцерківцем і Стефаном Зосименком». (Між документами, пересланими Конецпольським королеві, маємо дві відповіді Павлюка на легацію Конецпольського подібного змісту. Коротша, з датою 20/IX, підписана «писарем військовим Домарадзьким», дає відповідь по пунктах на сю легацію і, мабуть, була дана на руки післанцям Конецпольського. Друга, ширша, з датою 21/IX, була, очевидно, післана з тими запорозькими післанцями і одержана значно пізніше. Я положив в основу своїх витягів сю другу, повнішу, доповнюючи її місцями з коротшої. — М. Г.).

Сі побожні фрази Павлюка до фурії довели старого гетьмана коронного. «З того писання, яке посилаю, зрозуміє ваша кор. милість завзятість того хлопства і неохоту до служби,— писав він королеві, відсилаючи відповідь, дану через його післанців. — Корогвою і бубнами вимовляються, коли треба боронити держави, коли повинні кождої хвилі бути готові, бо якби за кождим ворожим нападом стали чекати корогви від вашої кор. милості, ніколи б того неприятеля не побачили!»

Се було зовсім справедливо, тільки не в тім була сила всеї справи, і трохи дивно, чому Конецпольський бодай в листах до короля не хотів її назвати властивими словами.

Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький. Покладаючися на трудні обставини польського правительства, він сподівався, що воно, аби дістати поміч від козаків, вчинить його волю і дасть санкцію переворотові.

Але Конецьпольському сього, розуміється, смертельно не хотілося, бо се було б страшенним пониженням і деморалізацією. З другого боку, одначе, в тодішніх обставинах зв'язаний турецькою грозою, не мав він ніякої охоти, а властиво — змоги викликати павлюківців на герць.

Пересилаючи королеві Павлюкову відповідь, Конецьпольський рекомендував такий план: король вишле суворі універсали, аби козаки верталися з Запорожжя на волость; непослушних накаже урядам суворо карати; на зиму треба розложити на Україні польське військо; на весну мусить бути «вложений мундштук в губу» — відновлений і порядно обсаджений Кодак.

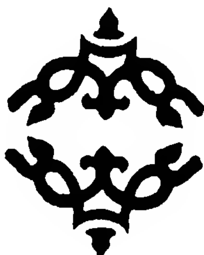
Але для сього треба було мати порядне військо, щоб відповідно заімпонувати козакам, інакше правительство тільки осмішилося б перед козаками. Тим часом кінчилася служба польським хоругвам, багато було незаплачено, і без заплати не можна було рахувати на їхню службу. Сейм постановив розпустити частину війська з днем 1 грудня, і се, мабуть, було причиною, що план Конецьпольського не знайшов спочуття в кругах королівських. На жаль, не маємо самої відповіді і тільки з пізнішого листа Конецьпольського бачимо, що король не згодився на енергійний рух проти козаків, на мобілізацію більшого війська на Україну, а рекомендував розложити там тільки частину війська. Досить сквашений тим Конецьпольський виясняв, що се може дуже лихо скінчитися для розквартированого війська (eventum tragicum). Кінець кінцем за порозумінням з своїм помічником, польним гетьманом Потоцьким, рішив посунути на Україну все військо, яке було під Лучинцем, а тим часом випросити у короля дозвіл не відправляти хоругов з першим груднем. З турками тим часом відносини вигладилися, і можна було без ризику полишити границю.

7 н. ст. падолиста військо рушило з-над Дністра. Два дні перед тим Конецьпольський відправив козацьких послів з відповіддю на принесений лист. Сердито відказував на побожні фрази і вимівки, котрими «упестрило» свою відповідь військо. Докоряв, що вимовляються від служби, жадаючи клейнотів. Павлюка ігнорував: накликав, аби прийняли того старшого, який буде їм наданий від короля, і були йому послушні, «а не тому, що собі то безправно присвоїв». Інакше грозив погромом — «довга шабля королівська, і не заслонять від неї зарослі дороги».

Виповідження війни, таким чином, ще не було. Військо польське йшло на зимові лежі на Вкраїну, і козацькому війську зіставлялося до волі — прийняти поляків як ворогів чи як приятелів.

Але тим часом військо польське йшло як на війну, і кождий розумів сей похід як початок кампанії.

Далі буде

ГЕОРГІЙ ГОЛУБЄВ,
Герой Радянського Союзу

ДВОБІЙ З «ДІАМАНТОВИМ»

Із спогадів льотчика-винищувача

Павло Михайлович Камозін

ВІД РЕДАКЦІЇ

Цей матеріал з'явився як відповідь на лист київського інженера Віталія Федоровича Бойка, який просив когось з бойових льотчиків розповісти про «Діамантову ескадру», що діяла у складі гітлерівських збройних сил. За довідкою ми звернулися до нашого постійного автора-героя, який у парі із славнозвісним О. І. Покришкіним і сам бився й перемагав ворожих асів у роки другої світової війни. Та скромний Георгій Гордійович приніс нам розповідь про свого друга — бойового побратима Павла Камозіна, бо сам з «діамантовими» не зустрічався — десятою дорогою обминали добірні льотчики фашистської Німеччини покришкінців — майстрів повітряного бою.

Що ж до еліти люфтваффе, то можемо повідомити таке. Як окремого військового підрозділу «Діамантової ескадри» не існувало. Командування гітлерівського повітряного флоту, особисто досвідчений пілот, рейхсмаршал Герінг, мало спеціально відібрану групу льотчиків-винищувачів, яких використовувало на різних ділянках фронту, де було сутужно і де треба було підтримати бойовий дух військ ефектними перемогами.

Це були пілоти з великим бойовим досвідом на всьому європейському театрі воєнних дій. Вони літали на персональних, спеціально зроблених літаках з поліпшеними льотно-тактичними даними і сильнішим озброєнням, полегшеної конструкції, більшим запасом пального та, що особливо важливо, максимально убезпеченим броньованим місцем льотчика. Добрі пілоти, більше спортсмени на рекордних машинах, ніж стройові фронтовики. Їм притаманні були фізична витривалість і сила, психологічна стійкість, що поєднувалася з миттєвою реакцією, снайперська майстерність, і головне — мали право вибору умов бою, в якому, звичайно, діяли в парі з добре підготовленим веденим.

В основному «діамантові» виходили на так зване «вільне полювання» в тилу противника, підловлюючи суперників, коли ті поверталися з поля бою. Наприклад, гітлерівський ас хорват Новак діяв з двома веденими — один йшов поруч, а другий позаду метрів за чотириста. Останній в разі невдалої атаки ведучої пари добивав ціль. Так от — на рахунку Новака було близько трьохсот перемог в небі від Атлантики до Волги.

«Діамантові» не вступали у груповий бій, трималися збоку від нього, щоб атакувати з-під сонця чи з надхмар'я поодинокі винищувачі, що виходили з бою чи із загального строю. Завдяки досконалим машинам у парі зненацька атакували четвірки, а то й шістки (не більше!) наших тихохідних літаків. Такі аси, як граф Ріхард, барон Егон фон Ейсхаузен, Мельдерс і ще кілька, мали на своїх бойових рахунках близько двохсот перемог кожен. До компанії «діамантових» часом переводилися і кращі пілоти з діючої армії. Всі ці аси, як правило, розмальовували свої літаки тузами відповідно до своєї масті. На борту Ріхарда красувалася бубна.

Ті ж з «діамантових», хто ще досі живий, у сьогоденній Німеччині почуваються добре: мають великі пенсії, значні привілеї, високо шановані у суспільстві як неперевершені майстри своєї справи...

Полковник у відставці Герой Радянського Союзу Г. Г. Голубєв заніс нам сторінки цього нарису і побіг (ще у формі!) діставати у чергах «хліб насущний». Нещодавно йому сповнилося сімдесят два роки.

Г. К.

Хочу розповісти про свого давнього знайомого, про якого багато чув ще на війні, а познайомився й потоваришував уже в мирний час.

Павло Михайлович Камозін родом з Брянська, що виріс серед шумовиння лісів на берегах Десни. Невисокий на зріст, худорлявий, підтягнутий, міцної статури. Правильні й водночас м'які риси обличчя, лагідний погляд темно-сірих очей ніби промовляють, що все буде гаразд. Йому можна довіритись, не задається, проте знає собі ціну, а в потрібний час — рухливий, стрімкий, виважений у діях, що потребують миттєвої реакції. Коли треба, бував і терплячим, умів спокійно вичікувати в повітрі вигідні моменти. Будь-яке завдання доводив до кінця. Загалом природжений винищувач.

Ближче ми зійшлися у шістдесяті роки. Я тоді командував авіадивізією, а двічі Герой Радянського Союзу П. Камозін працював у цивільній авіації. Його неоціненний бойовий досвід вивчався в місцевому аероклубі, Павла запрошували на виступи в бойові частини, та й перед цивільною аудиторією він не пас задніх. Слухали його завжди уважно.

— Мені пощастило,— згадував Павло Михайлович. — Я і мій заводський друг Сергій Азаров без будь-яких обмежень пройшли суворі медичну й мандатну комісії й були зараховані учльотами в аероклуб. Навчалися в одній групі.

Їхній дружбі сприяли не тільки спільна праця на заводі і навчання в аероклубі. Товариський, завжди веселий Сергій і трохи замкнутий, серйозний Павло ніби доповнювали один одного. Обоє залюблені в льотну справу, якій віддавали увесь вільний час. Разом з небесної височини милувалися чарівною Десною, яку любили змалечку, видивлялися свої білі хати, орієнтувалися за димарями рідного машинобудівного заводу. Разом їх було прийнято й до борисоглібської авіашколи у 1937 році. Обох зарахували в загін спецнабору, минаючи початкову підготовку на учбових літаках. Сергій літав на І-15, Павло — на І-16, «ішачку», як його жартома, любовно називали пілоти.

За напруженим, іноді виснажливим навчанням минув рік. І ось випуск, стрій учорашніх курсантів слухає наказ наркома оборони:

— Молодший лейтенант Азаров Сергій Семенович, ...ський авіаполк, Бакинський військовий округ.

— Єсть!

— Молодший лейтенант Камозін Павло Михайлович, ...ський авіаполк, Київський військовий округ.

— Єсть!

Отак і розвела щирих друзів омріяна служба військових льотчиків. Прощаючись на вокзалі, обіцяли писати листи, першу відпустку провести разом у передмісті Брянська — Бежиці, на полюванні та риболовлі.

У штабі КВО Павлові пощастило — отримав призначення в частину неподалік від столиці, та й до Брянська з Києва московським поїздом всього-на-всього п'ять годин їзди. Вперше у житті роздивлявся буття типового українського містечка, до якого присусідився авіаполк. Тоді не уявляв собі, скільки вогненних верст доведеться прокреслити бойовою машиною у воєнному небі України, яка стане часткою його біографії.

Перший рік служби в авіаполку приніс і перше визнання його майстерності як льотчика-винищувача. Тим самим міг похвалитися і Сергій Азаров, який служив на радянсько-іранському кордоні. Продовжували листуватися, і відпустку молоді офіцери провели таки разом серед привілля наддеснянського краю. В останньому листі 41-го Сергій розповів про свій перший виліт по тривозі: все обійшлося, порушників повітряного кордону не зустріли, а в льотну книжку записали як виліт на бойове завдання. Та більше тривожили Сергія чутки про неспокій на західному кордоні.

22 червня 1941 року здригнулися земля і небо на заході СРСР від Білого до Чорного морів. Броньовані армади поповзли на мирні міста і села, вгорі панували «юнкерси», «хейнкелі», «хейншелі», «дорньє» та «мессершмітти». Гітлерівська пропаганда не без підстав розхвалювала кращі в світі літаки, що були на озброєнні люфтваффе.

У нас же не було в достатній кількості крилатого металу. Того ж «ішачка» складали з фанери, крила обтягували мадеполамом. Влучить ворожий снаряд у фюзеляж, а вже струмінь повітря роздирає фанеру й тканину, утворюючи великі діри. Наш льотчик продовжує літати, б'ється, а сам думає про те, щоб хвіст не відпав. «Мессери» ж були цілком зроблені з металу, кулі І-16 не страшні для них, коли не влучать у вразливе місце, швидкість німецького літака на сто двадцять кілометрів більша й озброєння гарматне.

Недарма фашистські аси приходили на наші аеродроми, скидали вимпели, в яких зухвало викликали «рус фанер» на «рицарський герць». Німець кружляв неподалік аеродрому, наш злітав, і починався ризикований поєдинок, за яким схвильовано спостерігали з землі. Проте, як майже завжди, все закінчувалося безрезультатно. Якщо німецькі аси мали перевагу в швидкості на горизонталях та вертикалях, то наші в маневреності. У Ме-109, наприклад, був більший радіус віражу, ніж у І-16, і тому він ніяк не міг зайти супернику у хвіст, а той його наздогнати. Як правило, покружляють над аеродромом і розходяться внічию.

А на фронті наші авіаполки першої лінії завжди зазнавали відчутних втрат. Збитих льотчиків, що якось врятувалися, але не повернулися до своїх частин, направляли в тилові запасні авіаполки. У цих ЗАПах вони відновлювали техніку пілотування, перенавчалися на нові типи літаків, ставали у стрій маршових рот, а то й формували нові частини. Ще на початку війни Павла Камозіна направили в один із ЗАПів льотчиком-інструктором. Швидко освоївся на новій посаді, одним з перших опанував новий винищувач ЛАГГ-3, що почав надходити на озброєння і за своїми тактико-технічними даними не поступався «мессерам».

Льотчик-інструктор старанно навчав і сам навчався у тих, хто вже мав хоч і гіркий, проте справжній бойовий досвід. Павло закидав начальство рапортами з проханням відправити його на фронт, а на них була одна

резолюція: «А хто буде готувати льотчиків?»

Тільки в перших числах 42-го молодшого лейтенанта Камозіна відрядили в діючий 246-й винищувальний авіаполк командиром ланки в тоді прифронтовий Адлер. Тут засиджуватись не давали, бо майже щодня полк втрачав і бойові машини, і, звісно, людей. Здав заліки інженерові та ад'ютантові ескадрильї, облітав свій ЛАГГ, показавши класний пілотаж майбутнім товаришам. Командир ескадрильї капітан Селезньов відзначив, що буде у них добрий боєць, і вирішив, що в перший бій необстріляного молодшого лейтенанта поведе сам у складі групи.

Щодня росла кількість бойових вильотів, а разом з тим приходили до Павла і бійцівська майстерність, і впевненість у своїх силах. Одинадцять разів він злітав веденим, добре вивчив фронтову обстановку.

Якось викликав на КП комполку і сказав:

— Досить тобі літати веденим. У наступному польоті на завдання підеш зі мною і поведеш свою ланку. Будете зв'язувати винищувачі противника боєм і не допускати їх до нашої ударної групи. Уважно стеж за повітрям, особливо за задньою півсферою. В разі чого негайно доповідайте. У бою дійте відповідно до обставин. Самостійно.

Пішли у район Туапсе. Безхмарне небо, відмінна видимість. Комполку вибрав маршрут польоту ближче до гір, щоб, маскуючись їхнім рябим тлом, підійти непоміченими. Камозін перегрупував свою ланку у правий пеленг з перевищенням метрів на триста над основною групою й оглянув своїх — товариші чітко трималися визначеного строю. Затим перевів погляд на лінію фронту і скрізь побачив пожежі. Горіли машини, танки, споруди. Навіть високо у горах палав якийсь аул і там ішов бій. З обох боків нейтральної смуги безперервно вибухали снаряди. Мимоволі поспівчував піхоті, артилеристам...

— Увага,— вивів з роздумів голос командира полку. — Попереду зліва і нижче йде велика група бомбардувальників. Приготуватися до атаки. «Нуль сорок шостий»,— позивний і номер Камозіна,— прикрий!

Камозін побачив цілу колону «лаптьожників» — так називали легкі пікіруючі німецькі бомбардувальники Ю-87. Їх прикривали шестеро «мессерів», які розосередилися вздовж строю.

— Я, «нуль сорок шостий». Бачу ціль. Атакую,— повів свою ланку Камозін на ближчі дві пари «мессерів».

Ті полізли вгору, щоб звідти атакувати нападників на Ю-87, а Павлові цього й треба було. Маючи перевагу у швидкості, подерся вгору і він, прилаштовуючись у хвіст до веденого. Ось піймав його у приціл, натис на гашетку і влучив чергами в кабіну та центроплан фашистської машини. Та спалахнула і почала падати, перекидаючись на спину. «Запалив, запалив»,— сам до себе заволав зраділий Камозін. Та тут-таки свій ведений попередив, що у нього самого ворог на хвості. Павло півпереворотом різко провалився під атакуючих. На виході з віражу бачив падаючого «лаптьожника» — це комполку успішно атакував бомбардувальників.

На аеродромі, після вильоту, командир полку зробив докладний аналіз зроблених помилок, відзначив позитивні дії льотчиків у бою. Хоч похвали було негусто, але правильні дії ланки Камозіна, яка збила три Ю-87, були помічені. Самого ж Павла привітали з першою перемогою. Механік намалював на фюзеляжі першу зірочку...

Осінь сорок другого не дала ніякого полегшення нашим військам: фашисти вперто, з боями сунули на нафтопереробні райони Кавказу, люфтваффе мало значну перевагу в повітрі. Авіабої йшли з ранку до вечора на всіх висотах. Щоб якось компенсувати свою нечисельність, наші пілоти злітали та ходили у бій чотири, а то й п'ять разів на день. Та ледь встигали відбитися від одних, як тут-таки нав'язувались інші.

Запам'ятався бойовий виліт сьомого жовтня. Заступник командира ескадрильї Камозін привів групу винищувачів на прикриття бойових порядків наших військ. Йшли під хмарами над боєм «місцевого значення». Командир другої ланки Александров повідомив, що за хмарами проскочили «мессери». Камозін наказав йому піднятись над хмари й доповісти обстановку. Александров дав газу, піднявся вище і побачив чотири пари винищувачів, а за ними кілометрів за два дві дев'ятки «хейнкелів». Доповів Камозіну, що бачить до тридцяти одиниць ворога. Павло з рештою групи перевів машини в кут набору висоти, проштрикнув хмару і на мить розгубився: ворог зліва, ворог справа — група опинилася між винищувачами і не менш грізними маневреними, швидкісними бомбардувальниками «хейнкель-111».

— «Яструби»! Розворот вправо й атакуємо «бомберів»,— прийнявши рішення, наказав групі і почав маневр, щоб зайти у хвіст другій дев'ятці.

— «Мессери» розділилися! Одна четвірка йде за вами,— попередив Александров і сам кинувся на перші дві пари, щоб пов'язати їх боєм. Павло побачив ззаду дві пари переслідувачів, що на найвищій швидкості мчали за ними, аж мотори диміли. Проте вони не встигнуть перешкодити,— подумав і наказав веденому Тоїчкіну прикрити атаку на бомбардувальників.

Хрестате крило щосекунди збільшувалось у сітці прицілу. Павло перевів перехрестя на кабіну пілота і повітряного стрільця, який шаленів, стріляючи по ньому. «Ні, фашисте, не втечеш, зараз мене ніхто не зупинить»,— процідив крізь зуби і натис на гашетку. Перша черга прошила кабіну, друга — мотор. Не встиг намилуватися своєю роботою, як почув попередження Тоїчкіна:

— «Месси» у хвості! Виходь лівим півпереворотом!

Обидва ЛАГГи, ніби прив'язані один до одного, рвонули вниз під атакуючих. Карусель винищувачів з обох боків закручується дедалі жорстокіше. Ось Александров, маневруючи, намагається атакувати бомбардувальників, а в нього на хвості завис чужий винищувач. «Тримайся»,— кричить Камозін, енергійно заходить у хвіст переслідувачу, дає чергу, «месс» вибухає, а його ведений утікає. Александров без перешкод атакує і підпалює «хейнкеля».

Розтерзаний стрій бомбардувальників сипонув бомби на хмари — неприцільно по землі. Облегшені літаки лягли на зворотний курс, але Камозін погнався за одною з ланок.

«Ме...е...ти!»

Хтось не дотиснув радіокнопку, і перш ніж Павло зрозумів, що й до чого, почув характерне дріботіння по корпусу літака. Кермо обважніло, машина почала гірше слухатися. Поруч на високій швидкості проскочили ворожі винищувачі. «Підбили»,— майнуло в голові. Глянув на прилади — ніби все в порядку, можна дотягти до аеродрому. Камозін зібрав усіх і повів додому.

Заруливши в капонір, вимкнув мотор, відкинув ліхтар кабіни, зняв кисневу маску. Відстібнув прив'язні ремені і зітхнув на повні груди. Після важезного бою повітря на землі здавалося п'янким. Весь організм, перевантажений нервовими потрясіннями і нелюдськими фізичними зусиллями, вимагає заспокоєння й перепочинку. Весь мокрий Павло не поспішав вилізати з кабіни. Легкий вітерець ніби сприяв спокійному аналізу минулого бою: не так вже й погано зліталм — збили по парі винищувачів і бомбардувальників, не дали останнім виконати завдання, а самі без втрат. Тільки самого трохи поскубли. Пізніше техніки гірко жартували, що на решеті прилетів.

А потім був розгром армії Паулюса під Сталінградом, відступ німців з Кавказу. На початку лютого 43-го вони опинилися знову під Ростовом-на-Дону і Краснодаром. І на цей же час вже потроху виявлялася перевага нашої авіації у повітрі — зросла майстерність льотчиків, поліпшилось якісно і кількісно матеріально-технічне забезпечення авіації.

Невдовзі отримав призначення на перенавчання на новий винищувач — наші авіаз'єднання почали одержувати на озброєння американський літак «аерокобра». Потужна машина мала добре навігаційне й радіообладнання, сильне бортове озброєння — сім вогневих точок із секундним залпом вражаючого металу тринадцять кілограмів і двісті грамів. «Кобра» в пілотуванні була суворою машиною: двигун, встановлений за кабіною пілота, хоч і надійно захищав позаду, проте переміщував центр літака назад, і за найменшого поруху важеля управління на себе на горизонтальному чи вертикальному маневруванні машина зривалася у штопор, з якого важко виходила. Бували й трагедії. Пілоти боялися цього літака за його норов. Проте Камозін швидко приборкав «аерокобру» і витискував з неї все, на що вона буде здатна у майбутніх боях, щоб у поєдинках з «мессерами» не бути надміру обережним.

У черговому польоті в зону на пілотаж Павло привернув увагу всіх присутніх на аеродромі. Одинока «аерокобра» дзигою кружляла у небесній синяві, роблячи глибокі віражі. Ось з перевороту перейшла майже у прямовисне піке, розвернулася на сто вісімдесят градусів і різко пішла вгору. Звідти знову в піке, набираючи швидкість. Петля, ліва і права півпетлі, з ходу вгвинчується в ліву бочку, у праву подвійну. Один за одним ідуть бойові розвороти, швидкість падає до еволютивної, лягає на крило і, ковзаючи, втрачає висоту. З двох тисяч метрів глибокою спіраллю знижується до висоти кола, і могутня «аерокобра» слухняно і якось елегантно торкається колесами злітної смуги й зупиняється точно біля знака Т.

— А казали, що «кобра» зривається у штопор з будь-якої фігури,— почувся чийсь схвильований голос. На старт підкотив на авто командир ЗАПу, запитав, хто був у зоні, взнав і наказав Камозіну негайно прибути до нього. Інструктор дивився на Павла як на порушника — занадто той ризикував і машиною, і своєю головою. Із співчуттям провів його поглядом на КП. Пілот ішов до командира і готувався до прикрої розмови, а серце підказувало, що зроблене сьогодні знадобиться в майбутніх боях. І не тільки йому.

На КП товпився народ. Вислухавши рапорт, підполковник запитав нахнюпленого льотчика:

— Як вам літається?

— Машина добра, товаришу комполку. Боятися її не слід, тільки треба грамотно її пілотувати.

— Стежив за вашим польотом. Та молодець же! — несподівано похвалив і витягнув з ящика столу шифротелеграму. — Ось читайте!

«Командування і Військова рада... поздоровляють... присвоєнням,— пливло у Павла перед очима,— високого звання Героя Радянського Союзу».

Після перенавчання вже старшого лейтенанта Героя П. Камозіна призначили командиром ескадрильї у новосформований авіаполк на базі літаків «аерокобра», з якими частина мала вилетіти на Кубань у діючу армію. Після перельоту сіли на дозаправку у щойно визволеному Краснодарі. А тут несподівана зустріч!

— Пашо! — першим вигукнув Сергій Азаров і кинувся назустріч прибульцеві. Друзі дитинства і юності стиснули один одного в обіймах.

— Нарешті зустрілися... — вимовив схвильований Павло. — А ти трохи змінився.

— Ти теж не помолодшав,— парирував Сергій.

Зав'язалася дружня балачка, в якій не звертали особливої уваги на розсип бойових нагород молодих офіцерів. Молоді хлопці, проте обоє змужніли, поширшали в плечах, позбулися юнацької суєтності. Обличчя прорізали зморшечки, які виразно промовляли, як нелегко даються перемоги в боях.

Недовгою була зустріч — фронт кликав. Розлучалися, сподіваючись на скору зустріч, а не так склалося, як бажалося.

Рано-порану 8 травня сорок третього шестеро наших Як-1 знялися в повітря для супроводження штурмовиків, що йшли на знищення сильного моторизованого ворожого угруповання в районі станиці Абінської. Штурмовики Іл-2 прицільно скинули свій смертоносний вантаж, закружляли над недобитками, розстрілюючи їх бронебійними і запалювальними снарядами. Та от з'явилися запізнілі «месси» прикриття. Першим помітив ворожу дюжину Сергій Азаров. Сам поліз угору, попередивши товаришів,— готувався до атаки.

«Мессершмітти» розділилися попарно і кинулися хто за ким. Четвірка їх прорвалася до штурмовиків, що круговим строєм роз-

стрілювала наземні цілі. Ведучий ворожої пари нахабно вклинився в коло і почав прилаштовуватися до Іла, проте дати чергу не встиг — другий Іл, що йшов позаду, підвернув йому в хвіст і вогнем із своїх гармат і кулеметів збив нахабу. Це протверезило інших, і вони подерлися вгору, де вже йшов бій винищувачів. У повітрі стояло різноголосе ревище різних моторів, гармати й кулемети захлиналися в лютій стрільбі.

Сергій різко переклав машину на ліве крило і побачив, як унизу пара «мессів» женеться за Яками. Не задумуючись, звалився в піке і пішов в атаку. Спіймав веденого в перехрестя, розстріляв його і почав шукати нового супротивника.

«Коршун двадцять четвертий»,— почув свій позивний. — Я — «двадцять другий», прикрий!

«Невже комеска підбили?» — промайнуло в голові, і Сергій, розвернувши машину, побачив пару «мессерів», що методично добивали машину комеска. Дав повний газ і зі зниженням, набираючи швидкість, пішов навперейми фашистам. Ще здалеку побачив темно-помаранчевий хвіст диму, що тягся за зраненим Яком. Некерована машина завалювалась на правий бік. В цю ж мить від неї відокремилася людська постать і почала падати. Невдовзі над нею розкрився парашут, і вона беззахисно зависла між небом і землею. На цю легку здобич з'явився й мисливець — як стане відомо пізніше, то був німецький ас, граф Ріхард з так званої «Діамантової ескадри», на прізвисько «Чорний принц». Того дня він вирішив поквитатися з одним з радянських льотчиків, які наробили стільки неприємностей на землі і в повітрі: всього за сім хвилин бою троє «Мессершміттів» впали на землю.

Ріхард нервував: а що скаже рейхсмаршал Герінг, коли дізнається про наслідки цього бою, в якому брав участь і один з його улюбленців з «діамантових»? Треба купол цього парашута перетворити на ганчір'я, і з цим льотчиком буде покінчено назавжди. Граф кинув свій винищувач на парашут Солдатова, і раптом на шляху його постав червонозоряний винищувач...

Сергій почув стук по літаку і відчув різкий біль у всьому тілі. Поранений, проте це ще не край: мотор нібито працює нормально, але довго не протягне — пошкоджено систему охолодження. А Ріхард знову йде в атаку на парашутиста. Азаров довернув свого винищувача і пішов у лобову атаку. Вирішив іти на таран, а командира врятувати.

«Чорний принц» добре знав, що росіяни не звертають на лобових, і вирішив не ризикувати — різко поклав свого полірованого «мессера» на ліве крило під кутом дев'яносто градусів і в кількох метрах проскочив повз Яка.

— Фанатик! — люто вигукнув Ріхард навздогін Сергієві, ніби той міг його почути. Граф мусив виходити з бою — пального вистачало лише на дорогу до своєї точки.

Як Азарова круто планерував до землі, його мотор працював з перебоями і скоро замовк зовсім. На борту зловісна тиша, чути лише шелест повітря, що струмувало повз немічну машину. Сергій глянув униз на зранену землю, щоб десь знайти шмат рівної землі для посадки. Голова йде обертом — поранення дається взнаки. Висота — сто метрів. Льотчик випустив посадочні щитки і почав готуватися до аварійного приземлення: зняв із шоломофона польотні окуляри, щосили вперся правицею в передній борт кабіни, а лівою почав підбирати ручку управління на себе, помалу підводячи літака дедалі ближче і ближче до землі. Ось Як щитками ковзнув по грунту, зім'яв їх, проповз на животі, лишаючи за собою хмару куряви. Зупинився.

Коли наші солдати підбігли до збитої машини, то побачили в кабіні непритомного льотчика, що завис на ременях. Обережно витягли обважніле тіло героя, який на очах у всіх, ризикуючи власним життям, врятував командира. Передали його в руки лікарям. Та 10 травня 1943 року заступник командира ескадрильї 57-го гвардійського винищувального авіаполку гвардії старший лейтенант Азаров Сергій Семенович помер від ран. За час боїв на фронті з листопада 41-го він здійснив 324 бойові вильоти, провів 47 повітряних боїв, особисто збив сім і в групі вісім літаків противника. Пізніше його було відзначено званням Героя Радянського Союзу посмертно.

А друг його нічого не знав про той бій...

Наближався новий, 1944 рік. Вранці командир першої ескадрильї П. Камозін з'явився на КП авіаполку. Тут на нього чекало складне завдання, яке сформулював сам комполку:

— За агентурними даними, фашистське командування своє авіаугруповання в Криму посилило штурмовиками «хейншель-129». Це двомоторний броньований літак, добре маневрений, озброєний 57-міліметровою протитанковою гарматою. Становить велику загрозу для наших танків. Командування дивізії наказує нам з Владикіним знайти місце їхнього базування і встановити чисельність. Розвідка показує приблизно тут. — І окреслив район на карті.

З Владикіним збиралися недовго, вдало пересікли лінію фронту, що проходила по Керченській протоці, зайшли у ворожий тил. Знижуючись, маневруючи по курсу і висоті, пильно вдивлялися в кожну смужку землі, з якої можна було б злітати. Бачили багато чого цікавого для розвідки, проте «хейншелів» не виявили ні цього вильоту, ні наступного. Проклята база ніби крізь землю провалилася! А може, розвіддані були неточні?

На другий день полетіли втретє. Трохи змінили час, маршрут, ішли з великими відхиленнями вправо і вліво.

— Марно прасуємо повітря. Просто не прилетіли німці на Новий рік,— Камозін почув голос свого веденого. Подумки погодився з ним, прийняв рішення і наказав:

— Пішли додому.

По курсу наближався населений пункт. Звірився з картою — зветься Сім Колодязів. Трохи відвернули вбік, щоб не наразитися на випадковий у цьому місці вогонь зеніток. Раптом — несподівано для себе — побачили невелику групу літаків з транспортником Ю-52 на чолі. «Ого! Оце ескорт. Велике цабе супроводжують». Мовчки пішли в атаку.

«Аерокобра» Камозіна кинулася на транспортника, Владикін за ним у прикритті. Ось уже перехрестя прицілу на темно-

сірому тілі тримоторного літака. Синхронно крутяться пропелери, пілоти транспортника спокійно тримають штурвали — мабуть, замріялися про новорічну вечерю. Черга з гармат і кулеметів розірвала гофровану обшивку між крилом і фюзеляжем. Фотокінокулемет розвідників зафіксував на плівку падаючий «юнкерс», що каменем летів до землі. Пара «кобр» на швидкості проскочила стрій «мессерів» прикриття вниз і на тлі землі вмить зникла з кута зору ескорту. Все відбулося так несподівано й швидко, що німецькі винищувачі ахнути не встигли.

Люті й присоромлені верталися німці на свою базу. Камозіна з Владикіним теж чекали докори командира полку: «хейншелів» не знайшли, правило розвідників — не відволікатися на інші дії — порушили. Та вже ввечері, під час новорічного застілля, командир дивізії, вітаючи особовий склад авіаполку, повідомив, що німці зазнали тяжкої втрати: кілька годин тому в районі Семи Колодязів наші льотчики збили транспортний літак, на борту якого було вісімнадцять старших офіцерів та генералів. Молодці Камозін та Владикін!

Гітлерівці теж взнали імена героїв цієї пригоди.

Новий рік зустрів воїнів тією самою смертельно небезпечною і тяжкою роботою. До того ж комполку виклав і таку новину після того, як поставив бойове завдання на день:

— Командуючий армією повідомив, що на нашій ділянці фронту знову з'явився німецький ас, граф Ріхард. Просили попередити льотний склад, щоб у повітрі були дуже уважні й краще дивилися за своїм хвостом. Завітав граф до нас недаремно. Гітлерівська авіація на нашій ділянці зазнає відчутних втрат. Тільки ескадрилья Камозіна збила дев'ятнадцять їхніх літаків. Ось граф і прилетів, щоб порахуватися з кривдниками, підняти моральний дух своїх пілотів.

Через кілька днів комполку і начштабу завели персональну мову з Камозіним:

— Товаришу старший лейтенант, станції наведення підтвердили приліт «Чорного принца». Попередь своїх льотчиків і сам будь обережний. Здається, тут справа пов'язана саме з тобою, Павлушо.

— А мені однаково — чи він «чорний», чи «білий». Збити йому мене буде не так-то просто. А це не той, що був біля нас у сорок третьому?

— З усього видно, той самий.

— То в мене до нього свій рахунок,— сказав Камозін, маючи на думці звістку про загибель друга, що таки докотилася до нього. — Сам хочу зустрітися з ним.

Оберст граф Ріхард прилетів з Берліна на Кримський фронт «на якийсь тиждень» за особистим розпорядженням Герінга. Перебував в одній з кращих частин 4-го повітряного флоту — ескадрі «Пікова дама». На той час любимчик рейхсмаршала, начальник вищої тактичної авіашколи повітряного бою, граф Ріхард мав на своєму рахунку сто шістдесят чотири перемоги. Без зволікань сам почав вивчати наземну й повітряну обстановку на цій ділянці фронту. Йому було надано штабну рельєфну карту, уточнювались протистояння сонця в часі щодо характерних орієнтирів. Це було потрібно для теоретичного забезпечення його улюбленого маневру — у сліпучих променях непомітно підійти до цілі й блискавично атакувати її згори.

...Дві пари «аерокобр» під командуванням Камозіна («Яструб тридцятий») розпочали патрулювання в повітрі, прикриваючи наземні війська на відвойованому плацдармі у Криму. Хоч і лютий, а полудневе сонце світить ласкаво. Наземна станція наведення «Клен» повідомила, що в повітрі все спокійно — ворожих літаків не видно. «Затишшя можливе перед несподіваним бомбовим ударом, якого не можна прогавити»,— подумав Павло. Несподівано радіо донесло схвильований голос офіцера станції наведення:

— «Яструб тридцятий»! Я — «Клен». Будьте обережні — з боку моря на висоті п'ять-шість тисяч метрів у ваш район пішла пара винищувачів противника. За всіма даними, це граф Ріхард.

— Дякую за інформацію. «Яструб тридцять другий»! Займіть розімкнутий бойовий порядок з перевищенням на чотириста метрів,— Капустін відійшов вгору і вбік. Павло зібрався, відчувши перед собою якусь більшу відповідальність, ніж у звичайному бою,— ас є ас. Не встигнеш оглянутися, як піймає. Пильно вдивився у сліпуче небо. Хитра бестія. Так заходить, що не одразу й побачиш. Та зірке, треноване око все ж вловило в далечині дві цятки, що тьмяно блиснули сріблом під високим сонцем. Цяточки виростали у виразні силуети літаків. Тут уже й «Клен» попередив:

— Бачу. «Тридцять перший». Займи стрій, близький до фронту.

— Виконую,— відгукнувся ведений Владикін і підтягнувся в одну лінію з інтервалом двісті метрів.

Радіообмін групи Камозіна вловили на землі, й німці дали підтвердження графу. Пара полірованих, димчастих «мессершміттів» швидко неслася до «кобр». Оберст з височини бачив, що розімкнуті пари ворогів спокійно набирали висоту на перехресних курсах. Ріхард був не з тих, кого легко обвести довкруг пальця: розпізнав літак командира четвірки і в спокійній поведінці того запідозрив щось підступне. Проте його «мессер» вище, а отже, все складається якнайкраще, на його користь.

Камозін з Владикіним вперто йшли вгору. Ріхард ледве втримувався від спокуси одразу кинутися в атаку. Краще, коли вони видеруться ближче, його напад буде стрімкіший, а вони не зможуть швидко зманеврувати в падінні.

— Гер оберст! Дві «кобри» женуться за нами! — попередив ведений.

Граф кинув погляд назад через спеціальний перископ і заспокоїв:

— Далеко ще, Гансе. Не хвилюйся.

Павло теж не спускав очей з «мессерів». У ці хвилини думки лихоманило, нерви були напружені до краю: чи зуміє спіймати «Чорного принца» у свої тенета? Бо занадто тонко все зшито — на ризику своїм життям у наживці. Проте іншого виходу не було. Ні, треба тягти його за собою! Камозін трохи

додав обертів, «кобра» збільшила швидкість і почала віддалятися. Граф ще трохи втримувався від спокуси й вичікував — хай пройде ще вперед для певності.

— Гер оберст! Винищувачі у хвості! — підштовхнув його до рішучих дій ведений, бо зволікати далі було вже годі. «Кобри» позаду стали небезпечнішими. Ріхард шулікою кинувся на свою здобич. Ось червоні зірки у перехресті прицілу під одну чверть — те що треба! Щосили натиснув на гашетку — попереду затанцювало полум'я, лунко забахкали гармати...

«Прокляття»,— вилаявся граф, бо те, що сталося, було неймовірним: «аерокобра» в якусь мить зникла, снаряди пішли в порожнечу, самоліквідовуючись вдалині,— і «мессер» пролетів за ними...

Павло точно визначив момент виходу ворога на лінію відкриття вогню. Подав праву ногу на важелі вперед, а водночас ручку управління поклав вліво. Літак став під кутом дев'яносто градусів, його різко відкинуло вбік і вниз, та ще й так, ніби він завис після підйому позаду атакуючого. «Мессер» з ходу робить півпереворот і намагається стрімким піке втекти від переслідування. Камозін довертає свого літака ще на дев'яносто, ріже коло, на повних обертах двигуна прискорює своє пікірування і починає швидко наздоганяти графа. Двоє винищувачів-супротивників на одній лінії падають майже вертикально до землі. Розв'язка була вже визначена...

Вивівши свого літака з віражу після успішної атаки, Камозін побачив, як «впокоївся» у землі і ведений графа. Це Капустін таки наздогнав його.

На землі все бачили і чули. Станція наведення передала:

— Дякую за ювелірну роботу. Час патрулювання закінчено. Виконуйте «тридцять три»,— дали дозвіл на повернення на точку.

Душа співала осанну власній майстерній роботі. Що не кажи, а супротивник був грізний. Павло розслабився, відкинувся на спинку сидіння — промокнув мокру спину гімнастеркою. У цей момент прийшло повне усвідомлення, чого вартий такий двобій, ціною яких зусиль розуму, волі та м'язів вдалося виграти бій з гордістю «Діамантової ескадри».

Ще до того, як четвірка приземлилася, на аеродромі радості не було меж. «Молодця, Павло! Знай наших! Розрахувався за Серьожу і за всіх інших! Був молодець проти овець, а проти молодця і сам...»

Війну Павло Камозін закінчив двічі Героєм. На його бойовому рахунку тридцять п'ять особистих перемог у повітрі над ворожими літаками і тринадцять у складі груп. У мирний час пересів на «Аннушку» — возив пасажирів, допомагав селянам обробляти поля, тренував цивільних пілотів. Лишився у пам'яті тих, хто його знав, мужнім бійцем і скромним трудівником. Та в обеліску з бронзовим погруддям у затишному сквері свого рідного Брянська.

Г. Вишеславський. Сонце і вода

СВ ЮРІЙ

Число стібків/Number of stitches 192 x 162
Величина вишивки/Size 48 x 40.5 cm
18.7 x 15.8 inches
Тло ікони/Background p. 8 of Supplement

15

УКРАЇНСЬКІ РЕЛІГІЙНІ ВИШИВКИ ДМИТРА БЛАЖЕЙОВСЬКОГО З РИМА

Започатковані «Вітчизною» у № 7—9.

В ІМЯ БОЖЕ
А БОГ ДОПОМОЖЕ
АЛЕ ПРА́ЦЮЙ НЕБОЖЕ

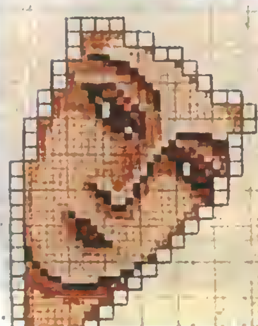
В СВОЇЙ ХАТІ
СВОЯ ПРАВДА
І СИЛА І ВОЛЯ

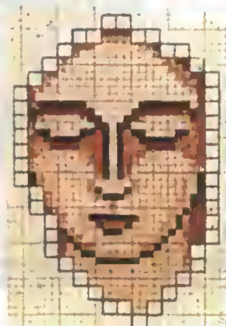
БОГА ВЗИВАЙ
І РУК ПРИКЛАДАЙ

БОРІТЕСЯ
ПОБОРЕТЕ

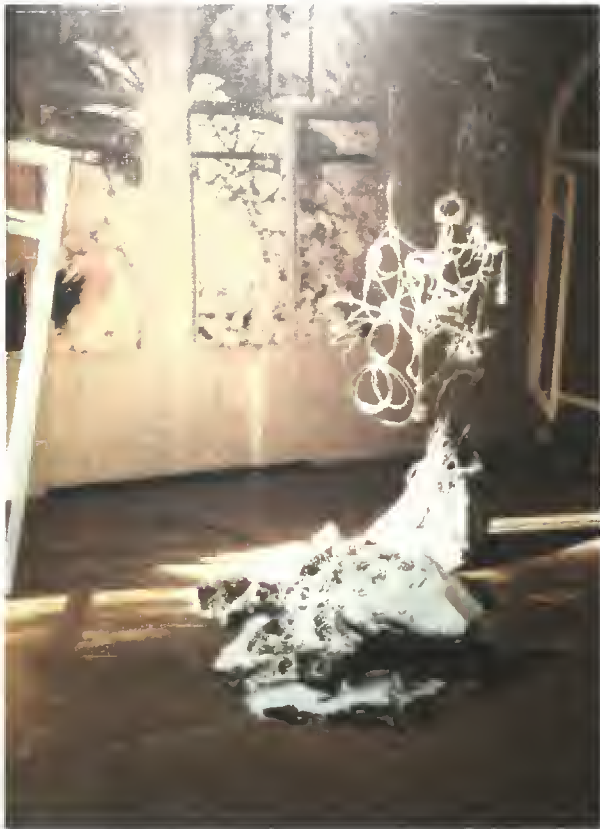
13.

Число стібків/Number of stitches 191 x 157

Величина вишивки/Size 47.75 x 34.25 cm
18.6 x 13.4 inches

Тло ікони/Background: p.9 of Supplement

Г. Вишеславський, Л. Ковальчук. Свідки

ВІКНО, ВІДЧИНЕНЕ НАВСТІЖ

Гліб Вишеславський народився у Києві 1962 року. Його дитинство і юність пройшли на вулиці Леніна, в будинку 68. Надзвичайна ця вулиця і надзвичайний цей будинок. Колишня Фундуклїівська пам'ятає вікнами осель, гіллям старих каштанів, стертою бруківкою Н. Забелу-Врубель, оперну співачку, А. Ахматову — всесвітньовідому поетесу, що навчалися в тутешній жіночій гімназії. На Фундуклїівській містився театр Бергоньє та художня студія О. Екстер. А з вікон готелю «Ермітаж» захоплено дивилися на дахи Києва О. Блок і А. Бєлий.

Фіолетові дахи будинків, зелені шатра каштанів і бездонне небо, в якому справіку пливуть хмари й ширяють птахи. Просторінь... Майже космічна. Це відчуття простору дає відчуття часу, що поєднує минуле із швидкоплинним буттям.

Гліб закінчив 1985 року Московський поліграфічний інститут. Він часто навідує Москву, повертається, поринаючи в Київ, як у розмиті, танучі акварелі дитинства. Лірична чистота переживань стала тою генезою, з якої народжувалась його графіка. Звернення до олівця, сангіни, вугля, відмова від естампа найбільш відповідало творчому темпераменту художника. Графіку Гліба можна назвати білою. Домінуючий білий колір аркуша передає відчуття чистоти спогадів, а м'яка своєрідність колірних інтонацій, до яких вдається художник, говорить про тепло домівки, почуття сущих тут людей. І навіть побутовий мотив — як рядок поезії, ностальгія за щирістю почуттів, що зігрівають близьких людей. Саме в графічних роботах склалося те коло тем, які стали основою для живописних метафор. Їх можна означити як теми «Вікна», «Художник і місто», «Творчість і доля».

Гліб ніколи не був ідеалістичним споглядальником з вікна. Шукання гармонії не увінчалися успіхом. Атмосфера дійсності кликала до дії. Замість вишукано-рафінованої графіки з'явились живописні полотна, сповнені драматичної дії в могутньому строї пластичних і колірних структур. Весною 1988 року Гліб працював у молодіжній групі «Седнів-88» в республіканському будинку творчості. Робота в цій групі стала джерелом наступного творчого імпульсу. З'явилися нові живописні полотна.

Полотно у Гліба — це відкрита дорога через творчу думку і нерв від конкретного досвіду до живописної метафори.

У картині «Колізей» трансформація історичного образу — архітектурної пам'ятки Стародавнього Риму — не данина живописній цитаті з минулого. У Гліба немає прагнення до сюхвилинного ефекту. Ця робота — своєрідний етап в утвердженні своєї морально-філософської позиції. В трактуванні художника Колізей не місце загибелі, а поле вічної битви за ідею, за віру, за право бути вільним, навіть ціною власного життя.

Перед Богом моим я клянусь
умереть на арене
Под восторженный гул опьяневшей
от крови толпы...
(М. Кузнецов, ж. «Юность», 1988)

Це відчування себе на арені життя, арени в собі як місця битви за свободу й гідність людини, прагнення арени як усвідомлення своєї громадянської позиції співзвучне настроям молоді 80-х років. І це відчуття передане тут через енергійну живописну плоть, пульсуючу напруженим звучанням кольору.

Тема «Художник і місто» в живописних роботах Гліба «Гуртожиток», «Метро» побудована асоціативно на образах і символах. Урбаністична за змістом тема набула багатопланового звучання. Воно виходить від розуміння художником складності соціального життя сучасного мегаполісу.

...Розплавлений жовтий вечір вливається в зеленкуваті сутінки міського метро. Силуети останніх пасажирів вносять відчуття стомленості, суєтності проминулого дня.

Картина «Гуртожиток» — це історія самотньої людини в місті. Живе вона в чарунці-кімнаті, де їй належить лише власна душа і тіло, а казенна обстановка закріплена бляшками інвентарних номерів. Метафорично подано простір кімнати, де підлога — міська площа, стіни — кам'яні куліси осель, схожих на живу масу з аритмією об'ємів і пустот, з погаслими очима-вікнами.

І світлою перемогою людини-творця над роз'єднаністю сучасного життя мегаполісу звучить картина «Творчість».

Слід відзначити і загальну колірну культуру Г. Вишеславського. Колірна структура живописних полотен сфокусувала в собі новацію шукань, естетичну самоцінність, зміну емоційних переживань, а заразом розширила й індивідуальний, неповторний світ колірного бачення художника. Колірна експресія його робіт урівноважується органі-

зованим ритмом композиції, але при цьому емоційний вплив на глядача дуже значний.

Г. Вишеславський належить до тієї категорії художників, для яких творчий процес невід'ємний від його філософського осмислення. Він визначає творчість як проникнення в світ, відкритий інтуїцією, як такий, що перебуває в глибинах взаємодії психіки людини і буття. Світу важкопередаваного, оскільки він майже не має адекватних образів, що його виражають. За словами Гліба, це світ універсальних вражень окремих людей та особистих уявлень. Тому Гліб називає його постобразним. Звідси інтерес до давнього мистецтва, до слідів діяльності первісної людини, де можна побачити перше дотикання свідомості до навколишнього світу, де індивідуальність художника, ще не відокремлена від природи та міфа, народжує знаки і символи, що супроводжують людей аж до наших днів.

Численні полотна Г. Вишеславського виглядають реальними предметами чи стихіями, схопленими автором,— стародавній рельєф із залишками землі, яку ще не встигли розчистити археологи, однак вже помітні початки їхньої діяльності («Розкопки»), або відбиток грунту, що лишив на полотні реальне каміння, пісок, травинку («Естамповані землі»). У зв'язку з цим пригадуєш і археологічні дослідження, і стародавні обряди, пов'язані з культом землі,— дивним чином ця тема сьогодні набуває екологічного звучання. Другий бік цієї тенденції виявився у роботі «Артефакт», де перед нами «охоплення дії», реальні сліди творчого процесу — залишені тюбики, банки, а за ними те саме полотно, яке було в роботі. Діяльність людини як мистецтво. За словами автора, «в часовому віддаленні вже дуже важко провести межу між звичайною діяльністю, спорудженням будинку, скажімо, та етнографією, актом творчості».

Намагання «охопити стихії і дії» приводить до того, що предмети, які використовує Г. Вишеславський поряд з фарбами, вириваються з чотирикутника картини і самі стають новою стихією, що живе в просторі — тільки вже не картини, а експозиції. Ці об'ємні тривимірні побудови — інсталяції — з'являються серед робіт художника з 1988 року.

Інсталяції Г. Вишеславського утворюють осмислений та емоційний простір, сповнений поезії. Найпоетичніша з інсталяцій — «Луна» (у співавторстві з Л. Ковальчук).

Луна... серед гірських ущелин, морських скойок, простору, сповненого вологи та шарудкого листу. Куди її ввігнали і на що вона перетворилася серед камінного громаддя й сміттєзбірників? Її слід забився в залізну бочку, в розбитий глек, у блакитну морську скойку. Прислухайтесь до її звучання, спробуйте поговорити з нею.

Г. Вишеславський у своїх роботах, як і художники поп-арту, часто використовує різні частини механізмів, старі бочки та інші «клапті цивілізації», однак робить це інакше: в коло його тем не входить ні створення індустріальної міфології, ні парафраз на тему мас-медіа. Символи цивілізації його хвилюють приблизно так, як вони хвилювали б археолога, що знайшов їх при розкопках, як етнографія, як ознака проминулих часів.

Г. Ковальчук, Л. Ковальчук. Пуп землі

В інсталяції «Свідки» (у співавторстві з Л. Ковальчук) простір розгортається між двома вікнами, подібно до часу — свідка доль. І коли вираження душі людини — очі, то вікна — це очі людства у світ, у космос. Художник проектує свій світ на вікно, і потойбічна реальність або приймає його, або протистоїть йому. Відбиток цих явищ — на живописних полотнах, що зберігають структуру рам, але вже контррельєфом. Разом зі стіною зали вони замикають простір уявної кімнати, будинку. За цими вікнами торжествує білість дня, а ніч здерли з підрамниками й кинули в небуття... Змазались зірки, планети, лишивши самі патьоки-сліди. Драма буднів тихо вповзла у простір.

Посилений інтерес Г. Вишеславського до психології, до світу, що його відкриває інтуїція, співвідноситься з проблематикою авангардних напрямків другої половини XX століття. Однак для Гліба важить не занурення в глибини відособленості. Навпаки, завдання, які перед собою ставить художник, за його словами, «потребують виходу за межі «я», майже повного розчинення у світі інтуїцій. Творчий акт розглядається як виявлення невидимого у видимому, матеріалізація та неминуча при цьому конкретизація, переклад безсистемного на мову логіки...»

Якщо одного вечора налаштувати телескоп, то в нічному небі можна узріти не бачений досі астероїд 2953 «Вишеславія», що його відкрив астроном Н. С. Черних. І, можливо, це небесне тіло є тим божественним началом, що посилає енергію до представників свого Роду на планеті Земля. А члени Роду Вишеславії трансформують ту космічну енергію у творчу. Старійшина Роду — відомий поет Леонід Миколайович Вишеславський, Ірина Леонідівна Вишеславська-Макарова — прекрасна художниця, Гліб Вишеславський — онук і син, нова зірка сучасного мистецтва. У світлі цієї версії стає зрозумілим те почуття загальної

Г. Вишеславський. Сонячне затемнення

планетарності та інтуїції в осягненні простору, що сповнюють творчість поета Л. Вишеславського і художника Гліба Вишеславського, Архетипи Зірки, Простору, Світла — як закодована пам'ять Роду і трансформована поетом у слово, що творить образи, трансформована художником у просторі живописних картин та інсталяцією в постобрази родових архетипів. Дошукуючись коренів духовної спорідненості, Л. Вишеславський доходить висновку, що вони мають космічне начало:

> Так, свои пути припоминая,
> вижу я: они полны тобой,
> потому что мы звезда Двойная,
> сдвоенная родственной судьбой.

Спорідненість духовна і творча допомагає Вишеславським і в спільній роботі. Так, 1987 року у видавництві «Радянський письменник» вийшла збірка нових віршів Л. Вишеславського «Моя планета», графічне оформлення до якої зробив Гліб. Він же оформив конверт до платівки з віршами Л. Вишеславського «Глаза и звезды», яку випустила Всесоюзна студія грамзапису в 1987 р.

Гліб — великий трудівник. З 1981 року він постійний учасник республіканських, всесоюзних, міжнародних виставок. Його живописні роботи побували у виставочних залах Німеччини, Швеції, Люксембургу, Франції. В свої 29 років Гліб має дві персональні виставки — в Москві (1989—1990) та Парижі (1990). Його мистецтво сподобалось парижанам, і його знову туди запрошують. Гліб Вишеславський багато і плідно працює, готується до нової виставки, сподіваючись, що вона стане потвердженням якісно нового витка у творчості, запорукою нового етапу в житті.

ІРИНА СИЗОНЕНКО,
мистецтвознавець

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызиа» («Отчизна»).
Литературио-художественный и общественио-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП № 94.
Издается с 1933 года.
№ 10, октябрь, 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянський пысьмэнник», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Михаила Грушевского, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА ВИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.07.91. Підписано до друку 23.10.91. Формат 70×108¹/₁₆. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбо-відб. 21,58 обл.-вид. арк.
Тираж 28900 прим. Зам. 01250101. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Михайла Грушевського, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Г. Вишеславський, Л. Ковальчук. Свідки

Г. Вишеславський. Підземні мандри

Анонс «Вітчизни»

ШАНОВНИЙ ЧИТАЧУ!

Цього року і в перших номерах наступного редакція «Вітчизни» має намір, зокрема, опублікувати:

ОЛЕКСІЙ КУСТЕНКО. СПОКУСА. Роман.

БОРИС ТИМОШЕНКО. САМОВИРОК.

Гостросюжетний роман, який охоплює події від голодомору 1933 року до наших днів.

ГАРРІ ГАРІССОН. ФАНТАСТИЧНІ ОПОВІДАННЯ.

ЛЕВКО ЛУК'ЯНЕНКО. ЖИТТЄПИС

Гостраполемічні роздуми голови Української республіканської партії, народного депутата УРСР, котрий за двадцять п'ять років позбавлення волі пройшов усі кола пекла — камеру смертників, табір особливого режиму та «психушку».

МИКОЛА РУДЕНКО. ЕКОНОМІЧНІ МОНОЛОГИ.

Катастрофічна помилка Маркса привела нашу країну на грань економічного краху. Книжка виходила лише у США.

У наступному номері на «Нашому виставочному стенді» — творчість одеського художника **МИКОЛИ ПРОКОПЕНКА.**

М. Прокопенко. Автопортрет

1 КРБ. 90 КОП. (по передплаті — 1 крб. 50 коп.)

ISSN 0131-2561. Вітчизна. 1991. № 10. 1—208